

ભારતીય ધર્મો

લેખક :

ડૉ. નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ આચાર્ય
એમ. એ., પીએચ. ડી.,

જૈનવિદ્યા યાજ્ઞાનિર્માણબોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

લેખક પરિચય

લેખક : ડૉ. નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ આચાર્ય
એમ. એ. ખી. એડ. પીએચ. ડી.

અમદાવાદના ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનમાં અનુસ્નાતક કક્ષાએ તથા શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજમાં સ્નાતક કક્ષાએ ઘણા વર્ષો સુધી શિક્ષણ કાર્ય કરીને હાલમાં નિવૃત્ત થયેલ શ્રી આચાર્ય ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી પીએચ. ડી.ની ડીગ્રી માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયના માર્ગદર્શક પ્રાધ્યાપક તરીકે માન્યતા પામેલ છે. તેઓ શાળા-મહાશાળાના શિક્ષણ કાર્યનો ૩૯ વર્ષનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. ગુજરાતના સ્વાધ્યાય, યુદ્ધપ્રકાશ, પથિક જેવા નામાંકિત સામયિકોમાં તેમના લેખો અવાર નવાર છપાય છે.

લેખકનાં અન્ય પ્રકાશનો

૧	ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભસૂચિ ખંડ-૨, પ્રતિમા લેખો.	૧૯૬૬
૨	ઔદુગ્ધર પરિચય.	૧૯૭૦
૩	ગુજરાતના ચાવડા રાજ્યનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ.	૧૯૭૩
૪	ગુજરાતનો સોલંકી કાલીન ઇતિહાસ.	૧૯૭૩
૫	મુઘલ કાલીન ગુજરાત.	૧૯૭૪
૬	બૌદ્ધ મૂર્તિવિધાન.	૧૯૭૮
૭	શામળાણ.	૧૯૭૯
૮	ગુજરાતના સિક્કાઓ.	૧૯૮૦
૯	જગતની અગ્રગણ્ય સભ્યતાઓ (સહ લેખક-પ્રો. થોમસ પરમાર)	૧૯૮૨
૧૦	ભારતની સામાજિક સંસ્થાઓ (મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ)	૧૯૮૨
૧૧	ગુજરાતના ધર્મ સંપ્રદાય	૧૯૮૩
૧૨	ગુજરાત દર્શન (અભિલેખો અને સાહિત્યમાં)	૧૯૮૩
૧૩	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૮૧૮)	૧૯૮૪
૧૪	અધ્યયન અને સંશોધન.	૧૯૮૫

ભારતીય ધર્મો

: લેખક :

ડૉ. નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ આચાર્ય
એમ. એ., પીએચ. ડી.,

નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક
ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ,
શ્રી. હ. ડા. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૯.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

RELIGIONS OF INDIA
by
DR. NAVINCHANDRA. A. ACHARYA

: પ્રકાશક :
જે. બી. સેંડિલ
અધ્યક્ષ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૫

નકલ : ૧૧૦૦

કિંમત : રૂ. ૨૦-૫૦

“Published by the University Book Production Board, Gujarat State, under the Centrally Sponsered Scheme of Production of Books and Literature in Regional Languages at the University level of the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Culture) New Delhi.”

: સુદ્રક :
ચીનુભાઈ ઝીણુભાઈ પટેલ
બોડિયાર ટાઈપ સેટિંગ
૨/A ગોકુળનગર સોસાયટી,
ઉસ્માનપુરા પાસે, આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા બને તે માટે યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પ્રત્યેક વિદ્યાશાખા માટે વિપુલ ગ્રંથ સામગ્રી તૈયાર થવી જોઈએ. આ હેતુથી કેન્દ્ર સરકારે આર્થિક સહાય આપીને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાનાં પુસ્તકો અને સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાની યોજના ઘડી અને તેને સાકાર કરવા માટે ૧૯૭૦માં આ બોર્ડ સ્થાપવામાં આવ્યું. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી આ કાર્ય માટે મળતાં અનુદાનો ઉપરાંત એપ્રિલ ૧, ૧૯૭૬થી આ યોજનામાં રાજ્ય સરકારે પણ અસુક અનુદાન આપવાનું સ્વીકાર્યું છે.

આ યોજનામાં રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓનાં પ્રાધ્યાપકો અને અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા યુનિવર્સિટી કક્ષાના અભ્યાસક્રમને આવરી લેતાં પાઠ્ય પુસ્તકો અને સંદર્ભ ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે અને એ કાર્ય હજુ વણથંભુ ચાલુ જ છે.

આ યોજના અનુસાર ગુજરાત રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓમાં વિનિયન વિદ્યાશાખાના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિષય માટે નિયત થયેલ પાઠ્યક્રમના સંદર્ભમાં “ભારતીય ધર્મો” નામનો ગ્રંથ પ્રકાશિત કરતાં આનંદ અનુભવું છું. એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે આ ગ્રંથના લેખક ડૉ. નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ આચાર્યે પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવોનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું સ્વીકાર્યું છે. આ ગ્રંથનું પરામર્શન કરવા માટે ડૉ. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રીનો આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથ એકલા વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પણ આ વિષયમાં રસ લેતા બધા જ અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને પણ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે એમ છે અને એ બધાનો આવકાર આ ગ્રંથ પામશે એવી હાર્દિક અપેક્ષા છે.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.
ઓગષ્ટ, ૧૯૮૫

જે. બી. સંડિલ
અધ્યક્ષ.

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મ પ્રધાન સંસ્કૃતિ છે. આથી ભારતીય સંસ્કૃતિના દરેક અભ્યાસીએ ભારતીય ધર્મોનું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે એમ હું માનું છું. ધર્મદ્વારાજ માનવી નીતિમય અને સંસ્કારી જીવન જીવી શકે છે. ધર્મ જીવનનો પ્રાણ છે અને સંતો સંસ્કૃતિનું મૂલ્યવાન ધન છે.

ભારતીય ધર્મો વિષે વિવિધ ભાષાઓમાં અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે, અને લખાતાં રહે છે, પણ ઘણા સમયથી ગુજરાતી ભાષામાં યુનિવર્સિટીના ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસને અનુરૂપ ધર્મ વિશેના પુસ્તકનો અભાવ વર્તાતો હતો. આ વસ્તુને ધ્યાનમાં લઈ યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડે આલો એક ગ્રંથ તૈયાર કરવાનું વિચાર્યું. અને એ માટે મને નિમંત્રણ પાઠવતાં મેં તેનો આભાર સાથે સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ભારતમાં પ્રવર્તતા વર્તમાન ધર્મોની આવરી લઈ દરેક ધર્મનું ભારતીય સ્વરૂપ, તેનાં દેવસ્થાનો, સમાજ ઉપર તેની અસર વગેરે વિવિધ પાસાંની ચર્ચા કરેલ છે. શરૂઆતમાં પ્રાકૃતકાલીન ભારતીય ધર્મના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપ્યા બાદ હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ અને તેની વિવિધ શાખાઓની વિગતે ચર્ચા કરેલ છે. ત્યાર બાદ ભારતમાં પ્રવર્તમાન અન્ય ધર્મો જેવા કે જૈન, બૌદ્ધ, જરથોસ્તી, ઈસ્લામ, શીખ, યહૂદી, ખ્રિસ્તી વગેરેના વર્તમાન ભારતીય સ્વરૂપનો ઉપલબ્ધ સાધનોને આધારે ખ્યાલ આપવા નમ્ર પ્રયત્ન કરેલ છે. સમગ્ર ગ્રંથ યુનિવર્સિટીના ભારતીય સંસ્કૃતિના સ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ તૈયાર કરેલ છે. ગ્રંથના દરેક પ્રકરણને અંતે ઉપયોગી ગ્રંથોની યાદી તથા ગ્રંથને અંતે પારિભાષિક શબ્દ સૂચિ આપી ગ્રંથને પૂર્ણ કરેલ છે.

આ ગ્રંથને તૈયાર કરવામાં ડૉ. ચીનુભાઈ નાયક તથા ડૉ. પનુભાઈ ભટ્ટ રચિત જગતના ધર્મોની વિકાસ રેખા તથા ડૉ. નગીનભાઈ શાહ રચિત બૌદ્ધ ધર્મદર્શનનો મહદ્દઅંશે ઉપયોગ કરેલ છે. અને એ રીતે હું એ વિદ્વાનોના ઋણનો સ્વીકાર કરું છું.

મારા અધ્યાપક તરીકેના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન આ વિષયમાં અનેકવાર એક અંગત મિત્ર તરીકે ડૉ. ચીનુભાઈ નાયકે ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપેલ છે અને

તેથી જ આ ગ્રંથને હું સાકાર કરી શક્યો છું તેથી તેમના જેવા અભ્યાસી માર્ગદર્શકનો જેટલો આદર કરું તેટલો જાણો છે.

આ ગ્રંથને તૈયાર કરવા માટે મને આમંત્રણ આપવા બદલ હું યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડનો આભારી છું. આ સાથે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં સંગીન માર્ગદર્શન આપવા બદલ મારા પરમ આદરણીય ગુરુ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે ઉપયોગી માહિતી પુરી પાડવા બદલ મારા મિત્ર પ્રો. થોમસ પરમારનો હું અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયના વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોને થોડે ઘણે અંશે પણ ઉપયોગી નોવડશે તો હું મારા આ પ્રયત્ન સફળ થયેલો માનીશ. આ પુસ્તકમાં કોઈ ભાષાકીય દોષ રહી ગયા હોય તો ક્ષમ્ય ગણવા વિનંતી છે.

૪૫૧/૧ જેઠાભાઈની પોળ,
નાનીપોળ, ખાડીયા,
અમદાવાદ-૧.

ડૉ. નવીનચંદ્ર આચાર્ય

અનુક્રમણિકા.

અનુ.	નામ	પૃષ્ઠ
૧.	પ્રાસ્તાવિક	૧
૨.	હિંદુધર્મ	૧૭
૩.	હિંદુધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયો (સંક્ષિપ્ત પરિચય.)	૬૮
૪.	જૈન ધર્મ	૯૧
૫.	બૌદ્ધ ધર્મ	૧૨૩
૬.	શીખ ધર્મ	૧૪૮
૭.	ઈસ્લામ ધર્મ	૧૬૯
૮.	જરથોસ્તી ધર્મ	૧૮૬
૯.	યહૂદી ધર્મ	૨૦૧
૧૦.	ખ્રિસ્તી ધર્મ	૨૧૪
૧૧.	ભારતીય ધર્મો પર પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર. પારિભાષિક શબ્દ સૂચિ.	૨૧૯ ૨૨૯

પ્રાસ્તાવિક

માનવીને સમાજમાં ઉન્નત મસ્તકે જીવવા માટે અનેક પ્રકારના સદ્ગુણો ડેળવવા પડે છે. સદ્ગુણો તેને જીવનદષ્ટિ આપે છે. જેમ શબ્દમાંથી કાવ્યનું સર્જન થાય છે, સ્વરમાંથી સંગીત જન્મે છે, લાકડામાંથી કલાકૃતિ સર્જાય છે, તેમ સદ્ગુણોમાંથી ધર્મનું સર્જન થાય છે. ધર્મ એ કોઈ બહારથી ઠોકી ખેસાડવાની વસ્તુ નથી, પણ એ તો મનુષ્યના અંતરમાં સતત બહેતું સદ્ગુણોનું એક ઝરણું છે. તે માનવીને ગતિશીલ બનાવે છે. સત્યના માર્ગે લઈ જાય છે. ચારિત્ર્યવાન બનાવે છે. સાચો ધર્મ ઈશ્વર પ્રત્યે સદ્ભાવ જન્માવે છે. માનવીને પોતાની ફરજનું ભાન કરાવે છે. ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાંથી આગળ જતાં પ્રકૃતિપૂજા, દેવપૂજા, પ્રેતપૂજા વગેરે ઉદ્ભવે છે. એ પછી તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કર્મકાંડ ઉમેરતાં દાનનો મહિમા વધે છે.

કહેવાય છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મના રંગે રંગાયેલી છે. ધર્મ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. ભારતીય સમાજમાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એવી રીતે એકત્રિત થયેલાં છે કે તેમને અલગ પાડવાં મુશ્કેલ છે. ઇતિહાસના પુરાવાઓ કહે છે કે વેદકાલ પહેલાં અહીં જે પ્રજા વસતી હતી તેઓને પોતાની ધર્મભાવના હતી. આર્યોએ ભારતમાં આવી અહીં હજારો વર્ષથી વસતી પ્રજા સાથે ધર્મની બાબતમાં એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આર્યો પછી પણ જે જે વિદેશી પ્રજાઓ ભારતમાં આવી તેઓ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના રંગે રંગાઈ ગઈ. તેમના આચાર-વિચારોની અસરો પણ ભારતની પ્રજા ઉપર પડી. આ ફેરફારોને પરિણામે ભારતીય ધર્મનું સ્વરૂપ સદાયે બદલાતું રહ્યું છે. ભારતની એ ઉદારતા છે કે એણે કદી પણ પોતાના જ્ઞાનનાં દ્વાર બંધ કર્યાં નથી. જ્ઞાન ગમે ત્યાંથી આવતું હોય તેને સ્વીકારીને ભારતીય પ્રજાએ પોતાની જીવનદષ્ટિનું નિર્માણ કર્યું છે. તેમને મન ધર્મ એ કોઈ ચર્ચાનો વિષય નથી પરંતુ અનુભવનો વિષય છે. તેઓ સ્પષ્ટપણે માને છે કે ધર્મ એ કોઈ જડ પદાર્થ નથી પરંતુ ચૈતન્યનો સતત બહેતો ઝરો છે. ધર્મ એ પરિપક્વ કૃષ્ણ નથી પરંતુ વિકાસ પામતું વૃક્ષ છે.

ભારતમાં ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તેવી વ્યાખ્યા દુનિયાના અન્ય કોઈ દેશમાં જેવા મળતી નથી. ધર્મ શબ્દનો સાચો અર્થ આપી શકે તેવા અન્ય શબ્દ દુનિયાની અન્ય ભાષાઓમાં જરૂરો મુશ્કેલ છે. ધર્મ શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ ધૃ-ધારયતિ ઉપરથી બન્યો છે. ધર્મ એટલે જે ધારણ કરે છે, ટકાવી રાખે છે તે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “ધર્મ ટકાવી રાખે છે, ધારણ કરે છે એટલે જ ધર્મ કહેવાય છે. ધર્મ એ વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સમગ્ર વિશ્વને ટકાવી રાખનારું સાલક બળ છે. ધર્મ એ મનુષ્ય માત્રનો ઉન્નત સ્વભાવ છે, ખીજી રીતે કહીએ તો એ જીવનનો નિયમ છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે “આ નિયમ કોઈ વહેમ નથી, સત્તાધીશોનો કાયદો નથી, કે સ્વાર્થી ધર્મગુરુઓએ પ્રબળની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ ઘેનમાં નાખવા યોજેલું અદ્વીણ નથી, પરંતુ જીવનનો માર્ગ છે.” દરેક હિંદુને મન ધર્મ એ સત્ય સ્વરૂપ છે. ધર્મ એટલે સત્યની તાલાવેલી. ધર્મનો જે કોઈ પણ ખરો અર્થ થતો હોય તો તે નિર્ભયતા સાથેની સત્યની શોધ છે.

ધર્મ વિષે ભારતીય પ્રબળતા ખ્યાલો

દરેક હિંદુને મન ધર્મ એ જીવનપંથ ઉભળનાર પ્રદીપ છે. ધર્મનું કાયું મનુષ્યને એકપંથી કે સંકુચિત ભાવનાવાળો બનાવવાનું નથી, પણ તેને કર્તવ્યની કેડી ઉપર લઈ જઈ જીવનનું આખરી ધ્યેય સિદ્ધ કરવાનું છે. ધર્મનું ધ્યેય નાતબતના ભેદ પેદા કરવાનું નથી, પરંતુ મનુષ્યને પશુતામાંથી માનવતામાં અને માનવતામાંથી દિવ્યતા તરફ લઈ જવાનું છે. ઉપનિષદો કહે છે કે ધર્મનું ધ્યેય મનુષ્યને તિમિરમાંથી તેજમાં અને મૃત્યુમાંથી અમૃત તરફ લઈ જવાનું છે. હિંદુઓ સ્પષ્ટ રીતે માને છે કે ધર્મનો પ્રાણ વિચાર છે. જે ધર્મ વિચાર ન પ્રગટાવે તે પોતાનો આત્મા ગુમાવે છે અને પ્રબળમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકતો નથી. ધર્મ એ એક રીતે તો વ્યક્તિગત અને સામાજિક પેદાશ છે. ધર્મ એ વ્યક્તિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને સમગ્ર માનવ સમાજની ભૂમિને હરિયાળી બનાવે છે. એક રીતે કહીએ તો ધર્મ એ આત્મામાંથી જન્મે છે, અને આત્મામાં જ ડોકિયું કરે છે. દરેક હિંદુને મન જીવનનો આખરી મુકામ તે આત્મસાક્ષાત્કાર છે. હિંદુઓ માને છે કે આત્મા એ જ પરમાત્મા. જીવનની બધી જ ક્રિયા આત્મશોધન માટે હોવી જોઈએ. આત્મ દર્શન માટે હિંદુ વિચારકોએ ભક્તિ, જ્ઞાન, કર્મ એવા ત્રણ માર્ગોનો સ્વીકાર કરેલો છે.

આ જગતમાં જે કંઈ દિવ્ય દેખાય છે તેની ભક્તિ કરવામાં હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. આ કારણથી જ તેમની ધર્મ ભાવનામાં ‘દેવ’ શબ્દ વખતોવખત

જોવા મળે છે. હિંદુઓની દેવ સંખ્યા તેવીસ કરોડની હોવા છતાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સત્ય એક જ છે, જેને ડાહ્યા માણસો અનેક રીતે જુએ છે.'

હિંદુઓ ધર્મ સાધનામાં ભક્તિ સાથે કર્મને મહત્ત્વ આપે છે. આ માટે શરૂઆતમાં આપણને યજ્ઞની સંસ્થા જોવા મળે છે. આપણાં બધાં જ કર્મો ઈશ્વરને સમર્પણ કરી દેવાં જોઈએ અને જીવન નિષ્કામ રીતે ગુઝારવું જોઈએ. કર્મ કરતી વખતે ક્ષણ પ્રાર્થિતી ઇચ્છા કોઈએ પણ રાખવી જોઈએ નહિ. તેમજ કર્મથી બંધન થતું હોઈ જીવનથી ડરી જઈને કોઈએ પણ નિષ્ક્રિય રહેવું જોઈએ નહિ. હિંદુઓ સ્પષ્ટપણે માને છે કે કર્મ એ જ ધર્મ છે. આપણે એવાં કર્મો કરવાં જોઈએ કે કોઈ પણ જીવને મન, વાણી કે કાયાએ કરીને કંઈ પણ નુકસાન ન થાય.

ભક્તિ અને કર્મની સાથે હિંદુ વિચારસરણીમાં જ્ઞાનનો સ્વીકાર પણ કરેલો છે. કોઈ પણ વસ્તુનું સાચું જ્ઞાન થાય તો આત્મદર્શન થયા બિના રહેતું નથી. અહીં દર્શનના અર્થમાં જ્ઞાન એટલે જીવ, જગત અને ઈશ્વર, એ ત્રણ તરવાંનું જ્ઞાન. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે “આ સંસારમાં જ્ઞાન જેવી પવિત્ર વસ્તુ બીજી કોઈ નથી.” હિંદુ વિચારકો સ્પષ્ટપણે માને છે કે જીવનમાં ભક્તિ, કર્મ અને જ્ઞાન એ ત્રણેયનો સમન્વય થવો જોઈએ. જીવનને પરિપૂર્ણ કરવા માટે આ ત્રણે બાબતોનું પાલન જરૂરી છે. સત્ય અને ધર્મના આચરણ દ્વારા મોક્ષનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે. ધર્મ મનુષ્યો પાસે બળજબરીથી સદાચારનું પાલન કરાવતો નથી. પણ તેમને સદાચારી બનવાની કેળવણી આપે છે. આપણે કેવળ પશુની જેમ જીવન જીવ્યા કરીએ તેમાં જીવનનો કોઈ હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. ધર્મનું આચરણ કરીને જ જીવન ચરિતાર્થ કરી શકીએ.

ધર્મ અને પંથ

ભારતીય ધર્મોનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે ધર્મમાં લાંબે ગાળે મૂળ સ્થાપકના અવસાન બાદ તેમના અનુયાયીઓમાં આચાર-વિચારના મતભેદ પડતાં વિભાજન થયું છે. આ વિભાજન પંથના નામે વિકસે છે. પંથ એટલે ધર્મને નામે પોષાયેલું માનવીનું સંકુચિતપણું. ધર્મશુરુઓએ પંથને નામે ભારતમાં અનેક મત મતાંતરે ઊભા કર્યાં છે. ધર્મને નામે દરેક ધર્મશુરુઓએ પોતાના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધારી પોતાના મતને સ્વંતંત્ર ધર્મ તરીકે વિકસાવવા પ્રયત્નો કર્યાં છે. સામાન્ય રીતે ભારતના દરેક ધર્મમાં ધર્મને નામે સંકુચિતતા પોષવામાં આવી છે. તેના પરિણામે ભારતનો કોઈ પણ ધર્મ એવો નથી કે તેમાં વિવિધ શાખાઓ

પડી ન હોય દા. ત. હિંદુધર્મમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત વગેરે, જૈન ધર્મમાં શ્વેતાંબર, અને દીર્ઘંબર વગેરે. બૌદ્ધ ધર્મમાં હિનયાન અને મહાયાન વગેરે. આ શાખાઓમાં પણ પેટા શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

ધર્મ અને પંથના ભેદ સમજાવતાં પંડિત સુખલાલજી કહે છે કે “ધર્મ એ ગુણુલ્લી હોવાથી એ આત્માના ગુણો ઉપર જ રહેલો હોય છે, ન્યારે પંથ એ રૂપ-ગુણ અને રૂપાવલંબી હોવાથી તેનો બધો આધાર બહારના રૂપ, રંગ અને આક-અમાળ ઉપર હોય છે. તેથી તે પહેરવેશ કપડાનો રંગ, પહેરવાની રીત, પાસે રાખવાનાં સાધનો અને ઉપકરણોની ખાસ પસંદગી અને આગ્રહ કરાવે છે. ધર્મમાં એકતા અને અભેદના ભાવ જાડે છે અને સમાનતાની જામિંઓ જાછળે છે ન્યારે પંથમાં ભેદ અને વિષમતાની તીરાડો પડતી અને વધતી જાય છે.” (પંડિત સુખલાલજી-દર્શન અને ચિંતન) પંથમાં ગુરુ શિષ્યની પરંપરા ઉદ્ભવે છે. ગુરુદીક્ષા મહત્વની મનાય છે. ગુરુ ગાદી માટે શિષ્યોમાં અનેક ઝઘડાઓ થાય છે. પંથોને નામે જુદાં જુદાં તીર્થસ્થાનો અને સાહિત્ય ઉદ્ભવે છે. સાચા ધર્મમાં સમદષ્ટિ અને ત્યાગની ભાવના દેખાય છે. માનવતાનાં દર્શન સાચા ધર્મમાં થાય છે. બિનસાંપ્રદાયિકતામાં માનનાર સર્વ પોતાના દોષો તરફ હંમેશાં સજાગ હોય છે. દરેક ધર્મનાં સારાં તત્ત્વોને ગ્રહણ કરે છે.

ધર્મ અને પંથ વિષે પાણીના દાખલો આપીને ભેદ સમજાવતાં પંડિત સુખલાલજી જણાવે છે કે “પંથ એ સમુદ્ર, નદી, તળાવ કે કૂવામાં પડેલા પાણી જેવો નહિ, પણ લોહના ગોળામાં પડેલા પાણી જેવો હોય છે. ન્યારે ધર્મ એ આકાશમાંથી પડતા વરસાદના પાણી જેવો હોય છે. એમાં જાંચ, નીચ, રૂપ, રંગ, સ્વાદ, વગેરેના કોઈ ભેદ નથી. તે સર્વને માટે છે.” પંથમાં ભેદ, સંકુચિતતા, અધશ્રદ્ધા, અતિ આગ્રહ, ધર્મનો અતિરેક, અન્ય ધર્મો તરફ તિરસ્કાર વગેરે અનેક દૂષણો હોય છે પંથમાં ન્યારે આચાર વિચારમાં શિથિલતા આવે છે ત્યારે તે માનવીને તેજ પંથે દોરી જવાના બદલે બરબાદીની ખાઈમાં ધકેલી દે છે. પરિણામે માનવી માનવી વચ્ચે, પ્રજા-પ્રજા વચ્ચે ધાર્મિક મતભેદો જાલા થાય છે. અજ્ઞાનતા પોષાય છે. કોઈક વાર લોહીની નદીઓ વહે છે. પંથ માનવીનું હિત કરવાને બદલે અહિત વધારે કરે છે. સમાજને ખોજ રૂપ બને છે.

સાચો ધર્મ તો એ જ છે કે જે માનવીમાં ચેતના પ્રગટાવે. માનવ જાતનું કલ્યાણ કરે. માનવીને આદર્શ માનવી બનાવે. સંસ્કારી બનાવે. ધર્મ એટલે સંસ્કૃતિનો પ્રાણ. સંસ્કૃતિનું ચાલક બળ. દરેક સંસ્કૃતિના મૂળમાં ધર્મ રહેલો.

છે. જ્યાં સુધી ધર્મ જીવંત હોય છે, ત્યાં સુધી સંસ્કૃતિ ટકી રહે છે. ધર્મના નાશ થતાં સંસ્કૃતિનો ધીરે ધીરે લય થાય છે.

વર્તમાન સમયમાં ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસની વિશેષ જરૂર છે. વર્તમાન સમયમાં વિજ્ઞાનના વિકાસને લીધે માનવીમાં ભૌતિક સુખ સાધનોની ભૂખ વધારે જાગી છે. ભૌતિક સાધનો તરફ તે આંધળા દોટ મૂકે છે. પરિણામે માનવ જીવન લક્ષ્યહીન બની ગયું છે. માનવી વિજ્ઞાનનો સદ્ઉપયોગ કરવાને બદલે દૂરઉપયોગ વધારે કરતો થયો છે. વિજ્ઞાનની સાચી સમજનો આપણામાં અભાવ વર્તાય છે. ધર્મશાસ્ત્રો ધર્મનું મહત્વનું અંગ હોવાથી ધર્મશાસ્ત્રના ખોટા અર્થઘટને આપણામાં કેટલીક વિકૃત ભાવનાઓ જન્મવાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ માટે ઈશ્વરને જવાબદાર ગણ્યો હોવાથી ધર્મશુરુઓએ જનતામાં એવો પ્રચાર આદર્યો કે વિજ્ઞાન ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. વૈજ્ઞાનિકો ઈશ્વરમાં માનતા નથી. પરિણામે વિજ્ઞાન અને ધર્મ બંનેનો યોગ્ય વિકાસ અટકી ગયો છે. હકીકતમાં ધર્મ અને વિજ્ઞાનનું ધ્યેય એક જ છે અને 'તે સત્યની શોધ.' અલબત્ત, બંનેના માર્ગ જુદા છે. આથી માનવ-જીવનના વિકાસ માટે આપણે ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય સાધવો જોઈએ.

ટૂંકમાં વિજ્ઞાન અને ધર્મના તુલનાત્મક અભ્યાસથી માનવીને સ્વધર્મના દોષો અને પરધર્મના ગુણો જ્ઞેવાની વૃત્તિ થશે. તેને સ્પષ્ટ સમજણે કે કોઈ પણ ધર્મ અંતિમ કે સંપૂર્ણ નથી. દરેક ધર્મની ભાવના એક જ છે. ધ્યેય એક જ છે. બાહ્ય સ્વરૂપ જુદું છે. દરેક ધર્મમાં સત્ય રહેલું છે. દરેક ધર્મની ઈમારત સત્યના પાયા પર જ રચાઈ છે. ધર્મો ભલે અનેક હોય પણ ધાર્મિકતા એક છે.

સંસ્કૃતિ અને ધર્મ

સંસ્કૃતિનું ઝરણું સતત પરિવર્તન પામતા નદીના પ્રવાહ જેવું છે. તેના ઉદ્ભવ સ્થાનથી શરૂ કરી ધીરે ધીરે તેનામાં અનેક પરિબળોનું મિશ્રણ થાય છે. સંસ્કૃતિનાં બે રૂપ છે : એક બાહ્ય અને બીજું આંતરિક. સંસ્કૃતિનું બાહ્ય સ્વરૂપ આપણે નજરે નિહાળી શકીએ છીએ. લાગણીઓ દ્વારા અનુભવી શકીએ છીએ. જ્યારે તેના આંતરિક સ્વરૂપનું દર્શન માનવી પોતાના આત્મજ્ઞાન દ્વારા જ કરી શકે છે. આત્મજ્ઞાનને માટે ધર્મનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આથી જ ધર્મને સંસ્કૃતિનો આત્મા કહ્યો છે. જગતની દરેક સંસ્કૃતિના પાયામાં ધર્મ રહેલો છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિના મૂળ સ્વરૂપને જુદાં પાડવાં મુશ્કેલ છે. પણ જ્યારે ધર્મ સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેનામાં વિવિધ પરિબળો જેવાં કે અહંકાર, બલિદાન, કર્મકાંડ વગેરે જાપલ થાય છે. આ પરિબળો ધર્મના અસલ સ્વરૂપનો નાશ કરે છે. ધર્મના

નામે અને ઈશ્વરના નામે અનેક અનાચારો સર્જાય છે. અહીં ધર્મનું સ્વરૂપ સંકુચિત થઈ જાય છે.

જેમ સંસ્કૃતિનો પાયો વિચાર છે તેમ ધર્મનો પાયો પણ વિચાર છે. સંસ્કૃતિ જેમ માનવ સમાજમાં વિકસે છે, તેમ ધર્મ પણ માનવ સમાજમાં વિકસે છે. માનવી એ સામાજિક પ્રાણી છે. સંસ્કૃતિને નિર્માણ બનાવવા માટે સમાજને નિર્માણ બનાવવો જોઈએ. મનુષ્ય કર્તવ્યનિષ્ઠ અને નિસ્વાર્થી બને તો સમાજ નિર્માણ બને. મનુષ્યને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવા માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે.

સંસ્કૃતિની જેમ ધર્મ પણ માનવ સમાજની પેદાશ છે. સંસ્કૃતિના મૂળમાં જેમ વિચાર રહેલો છે તેમ ધર્મના મૂળમાં પણ વિચાર રહેલો છે. દુનિયાની સંસ્કૃતિઓનો ઇતિહાસ કહે છે કે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. આ બંનેનો સંબંધ માનવ જીવન સાથે સંકળાયેલો છે. તે સતત ચાલુ રહેતી પ્રક્રિયા છે. આ વાત સમજાવતાં ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે “ધર્મ એ પરિપકવ ફળ નથી પણ વિકાસ પામતું વૃક્ષ છે. બંધિયાર સરોવર નથી પણ સતત વહેતો નદીનો પ્રવાહ છે. ધર્મ વહેમ નથી, સત્તાધીશોનો કાયદો નથી. સ્વાર્થી ધર્મગુરુઓએ પ્રબળને ઘેનમાં નાખવા ચોળેલું અક્ષીણ નથી, પરંતુ જીવનમાર્ગ છે.” આ જ વાતને સમજાવતાં શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર કહે છે કે “ધર્મ તેમજ સંસ્કૃતિ એ બે શબ્દો જીવન જેટલા જ ગહન છે. તેના મર્મ સહેલાઈથી પામી શકાતો નથી.” સંસ્કૃત શબ્દ ધર્મનો પર્યાય આપી શકે તેવા એક પણ શબ્દ દુનિયાની ભાષામાં નથી.

દુનિયાની સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે આદિકાલમાં તો જન્મ, ધર્મ તેમજ વિજ્ઞાન એક જ અર્થ ધરાવતાં હતાં. જ્યારે માનવીને કુદરતમાં થતાં પરિવર્તનોનો ખ્યાલ આવ્યો ન હતો, કુદરતની આપત્તિઓ સામે ટકી રહેવાનો તેને કોઈ ઉપાય જડતો ન હતો, જંગલી પશુઓનો ભય તેને સતત સતાવતો રહેતો, તથા રેન્જિંદા જીવનમાં કદપી ન શકાય તેવા બનતા બનાવો માટે તે અસમર્થ બન્યો હતો, ત્યારે તેને અલૌકિક શક્તિનો ખ્યાલ આવ્યો. તેના શરણે જવાની ઇચ્છા થઈ. ધીરે ધીરે તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આ શક્તિ દ્વારા પોતાનું રક્ષણ થઈ શકે છે અને આમાંથી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સર્જન થયું. માનવી સંસ્કૃતિના માર્ગે, વિકાસના માર્ગે વળ્યો. આમ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે.

આથી જ ધર્મના સાચા સ્વરૂપના અભ્યાસની જરૂર છે. આજનો માનવી

વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથે ભૌતિક સુખ સગવડતાઓ મેળવવા ઘેલો બન્યો છે. શુદ્ધિ ના પ્રતાપે પોતાની સુખ સગવડતાઓ વધારતો ગયો છે, પણ જીવનની મૂળ દૃષ્ટિ તે ખોઈ ખેટો છે. તેનું જીવન લક્ષ્યહીન બની ગયું છે. તેની વૃત્તિઓ પાશવી બની ગઈ છે.

વિજ્ઞાને અનેક સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હોવા છતાં તે માનવીને શાંતિ અર્પી શકતું નથી. આજનો માનવી જીવનની અનેક વિટંબણાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. તે ગૂંગળામણુ અનુભવે છે. તેમાંથી પાર નીકળવા માટે તેને વ્યાપક જીવન-દૃષ્ટિ અને સદાચારની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિ તેને ધર્મ આપી શકે છે. તેથી વર્તમાન જીવનમાં સંસ્કૃતિને તેના મૂળ સ્વરૂપે ટકાવી રાખવા ધર્મના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે, પણ આ અભ્યાસ એવો હોવો જોઈએ કે જે માનવીને 'બ્રહ્મ'ના માર્ગ બતાવે. તેના જીવનમાં પ્રકાશ પાથરે. આ અભ્યાસ સાંપ્રદાયિક ન હોવો જોઈએ. જેના દ્વારા માનવી હિંસા અને અહંકારના માર્ગે વળે તેવો સંકુચિત ન હોવો જોઈએ. ભૂતકાળમાં ધર્મના નામે અનેક માનવીઓનાં લોહી રેડાયાં છે. ધર્મશુરુઓના આડંબરો વધ્યા છે. એવા ધર્મની વર્તમાન સમાજને કોઈ જરૂર નથી.

ધર્મ કોઈ અન્ય વસ્તુ નથી તે સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે માનવીને તેના અંતિમ ધ્યેય 'દિવ્ય જ્ઞાન' તરફ દોરી જાય છે. ધર્મ મનુષ્યની સમજશક્તિને ગહન બનાવી જીવનમાં સ્વસ્થ સમન્વય સ્થાપિત કરે છે. આજના માનવીએ સત્યની શોધમાં આગળ વધવું જોઈએ. વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તે જીવનની સાચી દૃષ્ટિનું મૂલ્યાંકન કરવામાં કરશે તો તે પોતે શાંતિ પામશે અને આદર્શ બનશે. માનવી આદર્શ બનશે તો સમાજ આદર્શ બનશે. તંદુરસ્ત સમાજ માનવ કલ્યાણના માર્ગે ગમન કરશે. સંસ્કૃતિ ચિરંજીવ રહેશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ધર્મના ફાળો

ધર્મ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહત્વનું અંગ છે. તેના વિકાસમાં આદિકાળથી ધર્મે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રાચીન કાલમાં આર્યોના આગમન પહેલાં અહીં જે પ્રજા વસતી હતી તેમને પોતાનો સ્વતંત્ર ધર્મ હોય તેમ હડપ્પા, મોહેન્જો-દડો, લોથલ વગેરે પ્રદેશોના ખોદકામમાંથી મળેલા અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. અહીંના મકાનોના અવશેષોમાંથી અગ્નિપૂજા માટેની વેદીઓ મળી છે. માતાજીની આકૃતિઓ અને લિંગો વગેરેના અવશેષો મળ્યા છે. આ ઉપરથી અહીંની પ્રજામાં ધર્મભાવના વ્યાપક પ્રમાણમાં વિકસી હોય તેમ જણાય છે. અહીં પ્રકૃતિના તરવાની પૂજા સવિશેષ પ્રચલિત હશે. બલિદાનની પ્રથા પ્રચલિત હશે. અહીં ધર્મ એ વ્યક્તિના અંગત વિષય હોય તેમ જણાય છે.

ધીરે ધીરે આર્યોના આગમન સાથે પ્રજ્ઞની ધર્મભાવનામાં પરિવર્તન આવ્યું. વેદકાલમાં અગ્નિપૂજા અને યજ્ઞોની ભાવના વિકસી. પ્રકૃતિ પૂજામાંથી વિવિધ દેવ-દેવીઓની પૂજા પ્રચલિત થઈ. આગળ જતાં તેમાંથી શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત જેવા સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ધીરે ધીરે સંપ્રદાયોના સંઘર્ષ સાથે સમાધાનના સૂર પણ સંભળાવા લાગ્યા. સર્વ ધર્મ સમન્વયની ભાવના વિકસી. એકધરવાદનો ભારતમાં પ્રચાર વધ્યો. સામાન્ય જનતાએ જૂનાં દેવ-દેવીઓની, વૃક્ષ, નાગ વગેરેની પૂજા ચાલુ રાખી હોવા છતાં વેદમાં વર્ણવેલો ધર્મ સમાજમાં ધીરે ધીરે પ્રતિષ્ઠિત થવા લાગ્યો. માનવીને ઉપનિષદોના ગહન જ્ઞાનની ઝાંખી થઈ. આના પરિણામે ભારતીય પ્રજામાં ભક્તિ અને કર્મની ભાવના વિકસી. ધીરે ધીરે ભારતીય સંસ્કૃતિ ભક્તિપ્રધાન અને કર્મપ્રધાન બની. અવતારવાદની સાથે સાથે વર્ણાશ્રમ ધર્મ વિકસ્યો. જ્ઞાન, દાન અને પૂજ્યની ભાવનાનો વિકાસ થયો, પરિણામે અનેક મંદિરો, જળાશયો વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

ભારતમાં હિંદુ ધર્મની સાથે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો વિકાસ થતાં વર્ણાશ્રમ ભાવનામાં એટલાં આવી. આમ છતાં માનવીમાં જીવ દયાની ભાવના વિકસી. અહિંસા પ્રધાન ધર્મો તરફ માનવ સમુદાય આકર્ષાયો. યજ્ઞોમાંથી હિંસા એકી થઈ. સમાજમાં પૂર્વ ધર્મની ભાવના વિકસી. સમાજમાં વાવ, કૂવા, તળાવ, ધર્મશાળાઓ, પરબડીઓ, પાંજરાપોળો વગેરે બાંધવાની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. અશોક જેવા અનેક રાજવીઓ તથા વસ્તુપાલ જેવા અનેક દાનવીરોએ જીવદયાની સાથે માનવ-કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ આદરી. આ ધર્મોને પરિણામે સુંદર દેવાલયો, સ્તૂપો, વિવિધ દેવ-દેવીઓની પ્રતિમાઓ વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. ભારતમાં આજે મૌર્યકાલથી શરૂ કરીને વર્તમાન કાળ સુધીમાં અનેક ભવ્ય મંદિરો, સ્તૂપો, જળાશયો વગેરેનું સર્જન થયું છે. દા. ત., દક્ષિણનાં હિંદુ મંદિરો, સાંચીના સ્તૂપ વગેરે.

ઐતિહાસિક કાલમાં ભારતમાં વિવિધ પરદેશી પ્રજાઓનું આગમન થયું. હરેક પ્રજા પોતાનો સ્વતંત્ર ધર્મ અને સંસ્કૃતિ લઈને ભારતમાં પ્રવેશી. પણ અહીંની પ્રજાએ તેમના ધર્મનાં સારાં તત્ત્વોને અપનાવી લઈ તેમને પોતાનામાં સમાવી દીધાં. આથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિવિધતા છતાં એકતા દેખાય છે. આના પરિણામે ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભારત બહારના દેશોમાં પણ સારો ફેલાવો થયો.

ભારતમાં ઈસ્લામનું આગમન એ એક ભારતીય સંસ્કૃતિનું આગવું પ્રકરણ છે. ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાતાં ઈસ્લામનો પ્રચાર વધ્યો. પરિણામે અનેક મંદિરોનો નાશ થયો. અનેક માનવીઓને મુસલમાન બનાવવામાં આવ્યાં. આથી

भारतीय समाजमां ईस्लामना अनुयायीओना अलग वर्ग उत्पन्न थयो. मुसलमानोये पोतानी आगवी संस्कृति, भाषा, धर्म, आचार, बियार, क्षिपि, स्थापत्य, वगेरे विकसाव्यां. आम छतां ईस्लामनां धर्णां सारां तरवा भारतीय संस्कृतिमां द्वाभव थयां. समाजमां ऐकेश्वरवादनी भावना विकसी. तेना परिपाडरूपे भारतमां हिंदु-मुस्लिम अैक्यतानी भावना विकसावता शीप धर्मना उद्भव थयो. तेना परिणामे अनेक सतोये मानव विकासनुं सुंदर कार्य क्युं. आम छतां मुस्लिमनां आक्रमणे वधतां हिंदुओये पोतानी संस्कृतिना रक्षण माटे नात जतनां पंधेना कडक पनाव्यां. वटाणप्रवृत्तिना लीधे धर्णा मुसलमानो अन्या होवा छतां तेमले पोतानी अगाडिनी रहोलीकरणी, रीतरिवान्ने, परंपरागत मान्यताओ वगेरेने यालु रापी. हिंदु समाजनी जेम मुसलमानोमां पणु वर्गभेद वध्या.

ईरानमां आरओना त्रासथी पोतानो धर्म सायववा क्रेटलाक जरथोस्तीओ पोतानो देश छोडीने स्थायी वसवाट शोधवा भारत आववा नीकण्या. अनुश्रुति प्रमाणे जणुवा भणे छे के समुद्र मार्गे भारत आवतां रस्तामां तोक्षनमां सपडाई जतां तेमांथी पयवा माटे तेमले भारत पडोयतां आतश अहेराम (पवित्र आग्ने)-नी स्थापना करवानी मानता मानी. तोक्षनमांथी तेओ सडीसदामत पयी जतां भारत आवी तेमले आतश अहेरामनी स्थापना करी. शरआतमां जरथोस्तीओ भारतना 'दीव' अंदरे जितयां. अडीं लगभग १८ वर्ष पसार कयां आद तेओ दक्षिण गुजरातना संजणु अंदरे आव्या. त्यांथी आगण वधी वलसाड, उदवाडा, सरत, अंकेश्वर, अश्य, पंभात अने सौराष्ट्रना छेक वांकानेर सुधी विस्तयां. तेमले भारतमां आवी पोतानो धर्म टकावी रापवा व्यवस्थित प्रयत्नो कयां. तेमले पोतानां अलग धर्मकेन्द्रो स्थाप्यां होवा छतां भारतीय प्रजमां तेओ समाठ गया छे. तेमले भारतना राजकीय, औद्योगिक, शैक्षणिक वगेरे क्षेत्रमां नांधपात्र क्षणो आप्यो छे. तेओ पारस (ईरान) देशमांथी आवेला होवाथी भारतमां पारसीओ तरीके ओणपाय छे. तेमना धर्मनुं मुख्य ध्येय मानव कल्याणु रलेकुं छे.

यहूदी प्रजनुं भारतमां कचारे आगमन थयुं ते अगे जुदी जुदी मान्यताओ प्रयलिन छे. धर्मना रक्षणु माटे तेमने पणु अनेक स्थणोये आश्रय देवा पडयो हतो. तेओ पश्चिम भारतना कोंकणु किनाराना पेड्रि अंदरे जितयां हता तेओ भारतमां जे जूथमां आव्या हता. अेक जूथ डेराता विस्तारमां अने पीगुं महाराष्ट्रमां वस्युं. तेमले भारतमां आवी राजकीय अने वेपारक्षेत्रे नांध पात्र प्रदान क्युं हतुं. तेमनी संप्या भारतमां धर्णी अल्प होवाथी तेमना धर्मनी भारतीय प्रज उपर पास असर पडी नथी. अमदावादमां तेमनुं सेनेगांग

(પ્રાર્થનાલય) આવેલું છે. તેમનામાં પણ શયને દેવનાવવાનો રિવાજ છે. મરણોત્તરવિધિ સાદાઈથી થાય છે. તે તેમના ધર્મગ્રંથ તોરાહને ખૂબ પવિત્ર માને છે.

દક્ષિણ ભારતમાં ઈસુની ખ્રીસ્તી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ખ્રિસ્તીઓ આવીને વસ્યા. ઈસુની ખ્રીસ્તી સદીમાં દક્ષિણ ભારતમાં પ્રથમ ખ્રિસ્તી દેવળ સ્થપાયું. દક્ષિણ ભારતમાં ધીરે ધીરે ભારતમાં પોર્ટુગીઝોની વસતી વધતાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર વધ્યો. મધ્યકાલમાં ભારતમાં અનેક યુરોપિય પ્રજાનું વેપાર અર્થે આગમન થતાં ધીરે ધીરે બંગાળ, ગુજરાત વગેરેમાં ખ્રિસ્તી વસાહતોનો વિકાસ થયો. અંગ્રેજોની નીતિના પરિણામે ભારતના નીચલા વર્ગના અનેક લોકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ (ક્રેટલાકે સ્વેચ્છાથી અને ક્રેટલાકે ફરજિયાત ધર્મપરિવર્તનથી) અપનાવ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મનાં દેવળોની સંખ્યા વધવા લાગી, બાઈબલનું પ્રાદેશિક ભાષામાં ભાષાંતર થવા લાગ્યું. ધીરે ધીરે ખ્રિસ્તીઓએ પોતાનો ધર્મકેન્દ્રી શાળાઓ સ્થાપી. આના પરિણામે ભારતીય સમાજ પર ખ્રિસ્તી ધર્મની વ્યાપક અસર થઈ.

આમ આજે ભારતમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત જેવી અનેક શાખાઓ વાળા હિંદુ ધર્મ, ઈસ્લામ, શીખ, જરથોસ્તી, યહૂદી, ખ્રિસ્તી વગેરે અનેક ધર્મોનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં ભારતીય પ્રજાએ પોતાની સંસ્કૃતિને વિશિષ્ટ રીતે વિકસાવી છે. ભારતમાં પ્રચલિત સર્વ ધર્મોની વિશિષ્ટતા એ છે કે દરેક ધર્મે પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીથી પોતાનાં દેવસ્થાનો તથા તીર્થધામો વિકસાવ્યાં છે. ભારતીય પ્રજામાં રહેલી ધર્મ-સહિષ્ણુતાની વૃત્તિને લીધે આ સર્વ સ્થળો પોતાની આગવી રીતે વિકસ્યાં છે. દરેક સંપ્રદાયને પોતાના અનુયાયીઓ મળેલા છે. દરેકના આચાર વિચાર, ધાર્મિક માન્યતાઓ અલગ અલગ હોવા છતાં સમગ્રનું કલેવર એક જ ધર્મના રંગે રંગાયેલું હોય તેમ જણાય છે, અને તે ધર્મ તે માનવ ધર્મ. આજે પણ વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણે કુદરતી આફત ઊતરી હોય તો ભારતીય પ્રજા માનવધર્મથી પ્રેરાઈને દુઃખીઓની મદદે દોડી જાય છે.

આર્યોના આગમન પહેલાંની ભારતીય પ્રજાનો ધર્મ (Pre-vedic Indian Religion)

ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સિંધુખીણની સંસ્કૃતિના અવશેષોએ એક નવું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. ભારત પાસે લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષ જૂનો સંસ્કાર વારસો છે. એ વાતની પ્રતીતિ આ અવશેષો દ્વારા જગતને થઈ. સિંધુખીણની સંસ્કૃતિના અવશેષોની શોધ થઈ ન હતી ત્યાં સુધી ભારતની સાંસ્કૃતિક પરંપરાનું મૂળ વેદમાં જોવાતું હતું. પરંતુ હડપ્પા અને મોહેન્જો-દરોના અવશેષો પ્રાપ્ત થતાં સર્વ

ખાખતો પર નવો જ પ્રકાશ પડ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ હજારો વર્ષ પૂર્વેની સંસ્કૃતિ હોવાની ખાતરી થતાં પ્રાચીન કાલના ઇતિહાસનો ગાળો ઘણો જ વિસ્તૃત બન્યો છે. આ ભવ્ય સંસ્કૃતિના અવશેષો શોધવાનું માન સ્વ. ડૉ. રાખાલદાસ ખેનરજી અને સર જહોન માર્શલને મળે છે. પહેલાં આ સંસ્કૃતિને સિંધુ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ કહેતા. આગળ જતાં એનો વિસ્તાર ઉ. પ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં મળતાં હવે તેને તેના પ્રથમ પ્રાપ્તિસ્થાન પરથી હડપ્પીય સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવે છે.

હડપ્પીય સંસ્કૃતિના અવશેષો સિંધુપ્રદેશના ને એની પશ્ચિમે આવેલા પ્રદેશનાં કુલ ઓગણત્રીસ સ્થળોએથી મળ્યા છે. આ અવશેષો સહુ પ્રથમ હડપ્પા નામના સ્થળે પ્રાપ્ત થયા હોવાથી એ સંસ્કૃતિને હડપ્પા સંસ્કૃતિ કહે છે. ખીજુ મહત્વનું કેન્દ્ર મોહેન્જો-દડો છે. ગુજરાતમાં આ સંસ્કૃતિના અવશેષો ઘોળકા પાસેના લોથલ તથા સૌરાષ્ટ્રના રોજડી વગેરે સ્થળેથી મળતાં તે અવનત હડપ્પીય સંસ્કૃતિના નામે ગુજરાતમાં ઓળખાય છે. આ સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં આ પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાની ધર્મ ભાવના ઉપર પ્રકાશ ફેંકતા ક્રેટલાક નમૂના જેવા કે સ્થાપત્યના અવશેષો, દેવ-દેવીઓની નાનીમોટી મૂર્તિઓ, મનુષ્ય અને પ્રાણીઓના આકારના ક્રેટલાક અવશેષો, નાનાં લિંગો વગેરે મળ્યાં છે. આ સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં લખાણવાળી સંખ્યાબંધ મુદ્રાઓ મળેલ છે. પરંતુ એ લખાણોનો અર્થ સ્પષ્ટ ન થતાં તેમની ધર્મ ભાવના પર વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી. અનુમાનો ઉપર જ આગળ વધવું પડે છે.

આ સંસ્કૃતિના સમયની અન્ય સંસ્કૃતિઓમાં ધર્મનું ધણું મહત્વ હતું. હિંદમાં ધર્મનો મહિમા વેદકાલ અને ઐતિહાસિકકાલ પૂર્વેથી જળવાઈ રહ્યો જણાય છે. આથી હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મની ભાવના સારી ખીલી હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી જણાય છે કે આ સંસ્કૃતિના સમાજ પર ધર્મનું વર્ચસ ધણું ઓછું હશે. અહીંથી વેદીઓ મળે છે. પ્રજા માતા, વૃક્ષ, અગ્નિ વગેરેની પૂજા કરતી હશે. અંત્યેષ્ટિ વિધિ એમના ધર્મ પર નવો પ્રકાશ પાડે છે. શખને દફનાવવાના રિવાજ સાથે મૃતકોને અવક્ષમંજલ પહોંચાડવાનો ખીજો રિવાજ પણ હશે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પ્રજા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ધાર્મિક રિવાજ પાળતી હશે.

મંદિરો

મોહેન્જો-દડોના મોટા ટીપ્પાની એક ટ્રાય પર મળેલું એક અનોખું મકાન મંદિરનું હોય એમ મનાય છે. આ મકાન નગરનું મુખ્ય મંદિર હોવાનો સંભવ છે. એની ઉત્તરે આવેલો એક સુમેરના મુખ્ય મંદિરના એક સાથે ધણું જ સામ્ય ધરાવે છે.

પ્રતિમાઓ

આ પ્રદેશમાં ખોદકામ કરતાં માટીનાં તેમજ ધાતુનાં અનેક શિલ્પો પ્રાપ્ત થયાં છે. આ શિલ્પોમાં કેટલાંક મનુષ્ય આકારનાં તો કેટલાંક પશુ આકારનાં છે. કેટલાંક મિશ્ર આકારનાં છે. આ શિલ્પો મોટે ભાગે માટીમાંથી બનાવેલાં છે.

પથ્થરના શિલ્પોમાં મનુષ્ય આકારનાં જે શિલ્પો છે. તેમાં એક પૂતળા પરની શાલમાં ઠેકઠેકાણે ખાસ કરીને ત્રિદલની ભાત જોવામાં આવે છે. આ ભાત આ નગરોના અવશેષોમાં અનેક ઠેકાણે જોવા મળે છે. એ પરથી ત્રિદલની ભાતવાળું આ શિલ્પ કોઈ દેવનું હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. એના બંને કાન નીચે કંઠહાર પહેરાવવાનાં કાણાં જોવા મળે છે. એના આંખો ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં હોય તેની જણાય છે.

અહીંથી માટીનાં શિલ્પોમાં દેવીઓની પૂતળીઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવેલ છે. આ પ્રકારની પૂતળીઓ હડપ્પા અને મોહેન્જો-દડોના દરેક ધરમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે, પણ લોથલમાંથી પ્રાપ્ત થઈ નથી તે નોંધપાત્ર છે. ખીજી નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે કેટલીક પૂતળીઓની પીઠનો ભાગ બરાબર બનાવવામાં આવ્યો નથી. આવી પૂતળીઓ ધરના ગોખમાં કે દીવાલમાં ગોઠવવામાં આવતી હશે. અહીં આવા પ્રતિમા-સ્વરૂપોની ઉપાસના ઘેર ઘેર થતી હોય એમ લાગે છે. મોહેન્જો-દડોની એક મુદ્રા પરના લાંછનમાં એક દેવીને પીપળાના થડની ડાળીઓ વચ્ચે બેસેલી આલેખવામાં આવી છે. એમાં એના માથા પર બે શિંગડાં છે એ પરથી તેમજ તેની ઉપાસ્ય તરીકેની અવસ્થા પરથી આ આકાર કોઈ મુખ્ય દેવીનો હોય એમ લાગે છે. હડપ્પાની એક મુદ્રા પરના લાંછનમાં એની ચોનિમાંથી વૃક્ષનો અંકુર ફૂટતો બનાવ્યો છે. આ ઉપરથી આ દેવી વનસ્પતિ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય તેમ જણાય છે.

અહીંથી મળેલ એક દેવની મૂર્તિમાં મસ્તક પર કંઈ વેસ્ટન જેવું હોય કે પછી એના લાંબા વાળની લટોનો બોચી પાછળ જૂટ બાંધ્યો હોય. દાઢી લાંબી અને છેડેથી અંદર ગૂંથેલી દેખાય છે. કંઠમાં તેમજ હાથ પર કંઈક આભૂષણ દેખાય છે. બાકીનો દેહ તદ્દન નિર્વસ્ત્ર જણાય છે. અહીં દેવનો જે આકાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે પરથી તે પ્રતિમા આદ્યશિવની પ્રતિમા સાથે ધણું સામ્ય ધરાવતી હોય તેમ લાગે છે. મોહેન્જો-દડોના અવશેષોમાં ઘણા પથ્થરોનો ઘાટ બરાબર શિવલિંગ જેવો જણાય છે. ઘણા પથ્થરો નાનાં લિંગ જેવા લાગે છે. કેટલાંક લિંગોની આકૃતિ મનુષ્ય લિંગની આકૃતિ સાથે ઠીક ઠીક સામ્ય ધરાવે છે.

આ ઉપરથી અહીં શિવપૂજા સાથે લિંગપૂજા પણ પ્રચલિત હશે તેમ જણાય છે. અહીંથી મળેલાં લાંછનોમાં કૃટલાકમાં મનુષ્ય આકાર આલેખવામાં આવેલ છે. આ આકારો ધણું કરીને મનુષ્ય આકારના દેવોના હોય તેમ લાગે છે.

પશુ સ્વરૂપવાળા દેવો

આ સંસ્કૃતિના લોકો દેવોને મનુષ્ય સ્વરૂપે આરાધતા તેમ જ પશુ સ્વરૂપે પણ આરાધતા હતા. ઉપલબ્ધ સુદ્રાઓ અને તાવીજો પરનાં લાંછનોમાં પશુઓની છાપ મળી આવી છે. તેમાં એક શૃંગવાળા પ્રાણીની છાપ વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. આ પ્રાણી વૃષભ છે તેની ખાતરી થતી નથી. એ પોતે એ વાસ્તવમાં દ્વિશૃંગ હોવા છતાં પાછળનું શૃંગ આગળના શૃંગથી ઢંકાઈ જાય છે ને તેથી આપણને એક શૃંગ દેખાય છે એવી રજૂઆત થઈ છે. એના મોં નીચે ધૂપદાની કે હોમદાની જેવું પાત્ર મળે છે. એક સરઘસના દૃશ્યમાં એક માણસે વૃષભના પૂતળાને માથા પર મૂકેલું છે ને એની પાછળ ખીજે માણસ પાત્રને ઊંચકી જતો હોય છે. આથી એ પાત્ર કોઈ ધાર્મિક મહત્ત્વ ધરાવતું હોય તેમ લાગે છે.

આ ઉપરાંત અન્ય પશુઓમાં ખાંધવાળો સાંઠ, હાથી, વાઘ, પાડો, ગેંડો, બકરો અને હરણુ દેવ સ્વરૂપ ધરાવતાં હોય તેમ લાગે છે. એક સુદ્રામાં માણસના મોંવાળો બકરો વૃક્ષદેવતા સાથે સંકળાયેલો જણાય છે. એક લાંછનમાં સ્ત્રીના ઊભા દેહ સાથે વાઘનું ધડ જોડવામાં આવ્યું છે ને એ સ્ત્રીના માથા પર બે શિંગડાં છે.

પશુઓની કૃટલીક પ્રતિમાઓ નાના બાળકોને રમવાનાં રમકડાં તરીકે બનાવી હોય તેમ લાગે છે. અહીં પશુ પૂજામાં મિશ્રિત પ્રાણીની કલ્પના પણ પ્રચલિત હોવી જોઈએ. એક લાંછનમાં વૃષભના ધડ સાથે હરણુનાં ત્રણ માથાં જોડવામાં આવ્યાં છે. અહીં મિશ્રિત પ્રાણીઓના આકારમાં કોઈ ને કોઈ દેવી સ્વરૂપની કલ્પના કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે.

પક્ષી સ્વરૂપવાળા દેવો

આ સંસ્કૃતિમાં પશુઓ સાથે પક્ષીઓ પણ દેવ સ્વરૂપ મનાતા હોય તેમ જણાય છે. પશુપૂજા સાથે પક્ષીપૂજા પણ પ્રચલિત હોવાનો સંભવ લાગે છે. પક્ષીઓના આકાર કોઈ લાંછનોમાં દેખાતા નથી. પરંતુ કબૂતરના માટીના ઘાટ મળી આવે છે. અહીં કબૂતરને દેવોની સાથે સંકળાયેલું પક્ષી માનવામાં આવતું હોય તેમ લાગે છે.

ઘર સ્વરૂપવાળા દેવો

અન્ય પ્રાણીઓમાં 'ઘડિયાલ' ઘણા લાંછનોમાં દેખા દે છે. જેમ મગર એ ગંગા નદીનું અને કાયબો એ યમુના નદીનું વાહન મનાય છે તેમ આ સમયે આ સંસ્કૃતિની પ્રજા 'ઘડિયાલ'ને સિંધુનું વાહન માનતી હોય તેમ લાગે છે. તેના મોઢામાં માછલું જેવામાં આવે છે. અન્ય ઉપલબ્ધ લાંછનો ઉપરથી અહીં નાગપૂજા પ્રચલિત હોય તેમ જણાય છે. એ સાથે અન્ય પ્રાણીઓમાં કૂર્મ, વરાહ, ગરુડ વગેરે પણ ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતાં હોય તેમ ઉપલબ્ધ મુદ્રાઓ પરથી જણાય છે.

વૃક્ષપૂજા

આ સંસ્કૃતિમાં પશુ અને પક્ષીઓ સાથે વૃક્ષપૂજા પણ પ્રચારમાં હતી. ઘણાં ઉપલબ્ધ મુદ્રાંકો પર વૃક્ષની છાપ જેવા મળે છે. માટીના વાસણો ઉપરના ચિત્રોમાં વૃક્ષનો આકાર જેવા મળે છે. પીપળાના થડની જે ડાળ વચ્ચે બિભેલી દેવી વૃક્ષદેવી તરીકે ઓળખાતી હોય તેમ લાગે છે. એક લાંછનમાં કોઈ માણસ નીચે નમી વૃક્ષને કંઈ અર્પણ કરતો જણાય છે. કેટલાંક લાંછનોમાં વૃક્ષની આસપાસ વેદિકા આલેખી હોય છે. આજે પણ ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં વડ, પીપળો, તુલસી વગેરેની પૂજા થાય છે. આ સંસ્કૃતિમાં પીપળો અને લીમડો પવિત્ર વૃક્ષો મનાતાં હોય એમ તેમ જણાય છે.

પ્રતીક-પૂજા

આ પ્રજામાં પ્રતીક પૂજા પ્રચલિત હોય તેમ કેટલાંક મુદ્રાંકો પરથી લાગે છે. અહીં શિવના પ્રતીક તરીકે લિંગપૂજા, શક્તિના પ્રતીક તરીકે યોનિપૂજા, તેમજ પશુ સ્વરૂપવાળા દેવોના પ્રતીક તરીકે એકશૃંગ આલેખતા પશુનું પ્રતીક વગેરે પૂજાતાં હોવાનું જણાય છે. ઘણાં લાંછનોમાં સ્વસ્તિકની આકૃતિ જેવા મળે છે. આ આકૃતિ પ્રાચીનકાલમાં હિંદમાં તેમજ હિંદ બહારના એલમ જેવા કેટલાય દેશોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતી હતી. આજે પણ ભારતમાં 'સ્વસ્તિક' ધાર્મિક મહત્વ ધરાવે છે.

વાદ્ય-નૃત્ય

ધાર્મિક ઉત્સવો વખતે ગીત, વાદ્ય, નૃત્યનો પ્રયોગ થતો હશે એમ ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી જાણવા મળે છે. એક મુદ્રામાં એક માણસ વાદ્યની આગળ મૃદંગ વગાડે છે તો બીજા એક મુદ્રામાં તેઓ તાલ પ્રમાણે નૃત્ય કરી રહ્યા છે. એક

લાંછનમાં એક શૃંગ પશુ સાથે સંકળાયેલ પ્રતીકની બાજુમાં એક નૃત્ય કરતી સ્ત્રીના ન્નેવો આકાર જણાય છે. મોહેન્ને-દડોમાંથી મળેલી કાંસાની પૂતળી કોઈ નિર્ધારિત અલંકૃત નર્તિકાની છે ને એમાં નર્તિકા પગથી સંગીતના તાલ આપી રહી હોય એમ લાગે છે. હડપ્પામાંથી મળેલ એક નર્તિકાના શિલ્પને તો નટરાજની મૂર્તિ માનવામાં આવે છે. આ સર્વ ઉપરથી લાગે છે કે આ સંસ્કૃતિની પ્રબલ ધાર્મિક ઉત્સવો ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય સાથે ખૂબ ધામધૂમથી ભજવતી હશે.

બાધા-માનતા

હડપ્પા અને મોહેન્ને-દડોની સંસ્કૃતિની પ્રબલ કોઈ પ્રકારના દેવદેવીઓની બાધા-માનતા રાખતી હશે એમ ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી જાણવા મળે છે. આ સંસ્કૃતિનાં પ્રાપ્ત થતાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓનાં તેમજ મનુષ્ય આકારનાં શિલ્પો કારીગરીની દૃષ્ટિએ તદ્દન અણુબહુ અને હલકાં છે. તેથી એમ મનાય છે કે તે દેવ-દેવીઓની બાધા-માનતા માટે તૈયાર કરાયાં હશે. આને પણ ઘણા લોકો બળિયાદેવ આગળ માટીના ઘોડા મૂકે છે.

અહીંથી ઉપલબ્ધ તાવીન્ને તાંબાના, માટીના, પથ્થરના કે છીપના હોય તેમ લાગે છે. કેટલાક તાવીન્નેને ગળે બાંધી શકાય એ માટે તેમાં બે બાજુએ કાણાં હોય છે. કેટલાક તાવીન્ને ઉપર લાંબી લાંબી સાંકળી કોતરેલી હોય છે. મનુષ્યાકાર દેવના ઘાટનું મળેલ એક તાવીજમાં માથે મેંઢાનાં વાંકાં શિંગડાં ભીંગેલાં દર્શાવેલ છે. અહીંથી મળેલ સ્વસ્તિકની આકૃતિઓ પણ તાવીજને કોઈ પ્રકાર હોય તેમ લાગે છે. આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે અહીંના લોકો તાવીન્નેની ધાર્મિક અને જાદુઈ અસરમાં માનતા હોવા જોઈએ. તેઓ ભૂતપ્રેત, વળગાડ, રોગ, મેલી વિદ્યા, કામણુ ટૂંમણ વગેરેની ખરાબ અસરમાંથી મુક્ત થવા અગર અન્ય પર કામણુ ટૂંમણુ કરવા વગેરે માટે ખાસ તાવીન્નેનો ઉપયોગ કરતા હશે.

અહીંથી સર્ગભાં સ્ત્રીઓની પૂતળીઓ વધુ પ્રમાણમાં મળી છે. આ પૂતળીઓની પાછળ ઘણું કરીને સંતાનની માનતા માન્યા પછી થયેલી ગર્ભપ્રાપ્તિ બદલ દેવાલયમાં અર્પણુ કરવાનો ભાવ રહેલો હોય તેમ લાગે છે. કેટલીક પૂતળીઓ સંતાન પ્રાપ્તિની માનતા પૂરી કરવા માટે બનાવી હોય તેમ લાગે છે. મોહેન્ને-દડોમાંથી મળેલ બાળકની પ્રતિમાઓ પુત્રપ્રાપ્તિની માનતા પૂરી કરવા માટે બનાવી હશે તેમ લાગે છે. આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે અહીંની પ્રબલ યોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા વિવિધ દેવદેવીઓની માનતા માનતી હશે.

સ્નાન

આ નગરના અવશેષોમાંથી લગભગ દરેક ઘરમાંથી સ્નાન કરવાની ઓરડીઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. અહીં સ્નાન કરવા પાછળ સ્વચ્છતાની સાથે સામાજિક અને ધાર્મિક રૂઢિ રહેલી હોવી જોઈએ. મોહેન્જો-દડોના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું મોટું સ્નાનાગાર સ્પષ્ટતઃ સાર્વજનિક કે સામુદાયિક ઉપયોગ માટે બંધાયું હોય તેમ લાગે છે. મંદિર આગળના સ્નાનાગારને લીધે દેવાલયોમાં પૂજક કે ઉપાસના કરવા જતા પહેલાં સ્નાન કરવાનો રિવાજ અહીં પ્રચલિત હશે.

ઉત્તરક્રિયા

ઉપલબ્ધ અવશેષો પરથી આ સંસ્કૃતિની પ્રજ્ઞની મરણોત્તર ક્રિયાનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં શયનો નિકાલ કરવાની વિવિધ પ્રથાઓ પ્રચલિત હતી. કેટલીક જગ્યાએ શયને દાટવામાં આવતું તો કેટલીક જગ્યાએ શયને બાળવાની પ્રથા હતી. કબ્રસ્તાનમાંથી અનેક પ્રકારનાં વાસણો મળ્યાં છે. આ વાસણોમાં ખાદ્ય પદાર્થો અને પેય પદાર્થો મૂકવામાં આવ્યા હશે એમ મનાય છે. સામાન્ય રીતે અહીંની પ્રજ્ઞનો મોટો વર્ગ શયને અગ્નિદાહ દઈ શેષ રહેલાં અસ્થિઓને નદીના વહેણમાં વિસર્જિત કરતો હશે.

ટૂંકમાં આર્યોના આગમન પહેલાં ભારતમાં વસતી પ્રજ્ઞની ધર્મ ભાવના ઉપલબ્ધ થતા જુદા જુદા અવશેષો પરથી જાણવા મળે છે. મુદ્રાઓ પરતું લખાણ હજુ સુધી વ્યવસ્થિત રીતે વાંચી શકાયું નથી. જ્યારે લખાણ સ્પષ્ટ થશે ત્યારે આ યુગની ધર્મભાવના વધુ પ્રકાશ પડશે એમ મનાય છે.

૧. સંદર્ભ ગ્રંથો

આચાર્ય, નવીનચંદ્ર.	ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાય, અમદાવાદ. ૧૯૮૩
નાયક, ચીનુભાઈ.	‘ગુજરાતની સંસ્કૃતિમાં ધર્મનો ફાળો’ વિદ્યાપીઠ. અં. ૯૯ સં. ૨૦૩૫
નાયક, ચીનુભાઈ અને ભટ્ટ, પનુભાઈ	જગતના ધર્મોની વિકાસરેખા. અમદાવાદ. ૧૯૭૨
રાધાકૃષ્ણન, સર્વપલ્લી	ધર્મોનું મિલન, અનુ. ચંદ્રશંકર. પ્રા. શુક્લ અમદાવાદ, ૧૯૪૩
સાસ્ત્રી, હ. ગં.	હડપ્પા ને મોહેન્જો-દડો, અમદાવાદ. ૧૯૫૨

હિંદુધર્મ

ભારતીય ધર્મોમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધર્મ હિંદુધર્મ છે. ઐતિહાસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ હિંદુધર્મ પ્રથમ આવે છે. અત્યાર સુધી થયેલાં સંશોધનો મુજબ કહેવાય છે કે સિંધુખીણની સંસ્કૃતિના આચારવિચારથી તેના ક્રમિક વિકાસ થયો છે. આ ધર્મની વિશેષતા એ છે કે પ્રજાની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લઈને પ્રવર્તેલાં તેના બાહ્ય માળખામાં અવારનવાર ફેરફારો કર્યા છે. આ કારણથી તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ બદલાતું રહ્યું છે. તેના લાંબા ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે તેના પરસ્પર વિરોધી એવા સંપ્રદાયોના ફાંટાઓ પડ્યા હોવા છતાં સમય જતાં તેઓ એકબીજામાં ભળી ગયા છે અને મૂળ પ્રવાહને વિશુદ્ધ રાખ્યો છે. તેમાં ભિન્ન માન્યતાઓ, વિચિત્ર રિવાજો, રૂઢિઓ અને જુદી જુદી ઉપાસનાવિધિ હોવા છતાં, એ સર્વનું પ્રયાણ એક જ દિશામાં ચાલતું નજરે પડે છે. સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપેલા પરમ તત્ત્વને પામવા માટે તેમાં અલગ અલગ માર્ગો બતાવેલ છે. માનવીના ચિત્તમાં જે વિચાર, લાગણી, સંકલ્પ પડ્યા છે તેના આધારે હિંદુ વિચારકોએ ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગની વ્યવસ્થા કરી છે. એની ખુબી એ છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવ અને રુચિ પ્રમાણે પોતાનો મનપસંદ માર્ગ લઈ શકે છે. હિંદુધર્મની આ મહાન ઉદારતા છે.

હિંદુધર્મ એટલે શું ? હિંદુધર્મ કોને કહેવો ? તેનું લક્ષણ બાંધી શકાય ખરું ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવો સહેલો નથી. હિંદુઓ જે ધર્મ પાળે છે તેને હિંદુધર્મ કહેવો કે હિંદની ભૂમિમાં જે ધર્મ પ્રવર્તે છે તેને હિંદુધર્મ કહેવો ? આવી બે કોઈ વ્યાખ્યા આજના તબક્કે સ્વીકારીએ તો તે સંકુચિત ગણાય. હિંદુઓ જે ધર્મ પાળે છે તેને બે હિંદુધર્મ તરીકે ઓળખાવીએ તો પ્રશ્ન એ થાય કે હિંદુ કોને કહેવો ? ઇતિહાસના અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે હિંદુ એ કોઈ વ્યક્તિનું નામ નથી પરંતુ એક આખા રાષ્ટ્ર, પ્રજાના સમૂહનું નામ છે. પ્રાચીન આર્યો જ્યારે સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આવી ધીરેધીરે સ્થિર થઈ આ દેશના મૂળ વતનીઓ સાથે ભળી જઈ તેમના આચારવિચારને અનુકૂલ બની શા. ૨

ને સામુદાયિક વિકાસ કર્યો તેને વિદ્વાનો તે પ્રદેશના નામ પરથી 'હિંદુ' એવું નામ આપે છે. આ હિંદુ નામનો પ્રચાર પણ બહુ પ્રાચીન નથી. આઠમા સૈકામાં લખાયેલી બૃહત્કદમ્પ સૂત્ર ઉપરની ચૂર્ણિ નામની ટીકામાં તેનો સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ મળે છે. ત્યાર પછી મધ્યકાલમાં મુસ્લિમ સત્તાનો ભારતમાં ઉદય થતાં 'હિંદુ' શબ્દ વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત બન્યો અને હિંદુધર્મનો સામાન્ય અર્થ હિંદુ પ્રબનો ધર્મ એવો ઘટાવાયો.

દુનિયાના ખીજ ધર્મની જેમ પ્રવર્તકાના નામ પરથી આ ધર્મનું નામ આપી શકાય નહિ. દા.ત. ભગવાન યુદ્ધે પ્રવર્તવિલો ધર્મ તે ઐશ્વધર્મ, મુહમ્મદ પયગંબરે પ્રવર્તવિલો ધર્મ તે ઇસ્લામધર્મ, ઈસુ ખ્રિસ્તે પ્રવર્તવિલો ધર્મ તે ખ્રિસ્તી-ધર્મ વગેરે. આ અર્થમાં હિંદુધર્મના કોઈ એક પ્રવર્તક ન હોવાથી તેનું નામ આપી શકાતું નથી.

લક્ષણો

કેટલાક વિદ્વાનો હિંદુધર્મનાં જુદાં જુદાં અંગો લઈને તેનું લક્ષણ બાંધવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેમનો પ્રયત્ન આજ દિન સુધી સફળ થયો નથી. કેટલાક વિદ્વાનો 'વેદમાં શ્રદ્ધા' તેને હિંદુધર્મનું લક્ષણ ગણાવે છે. વેદ એ હિંદુધર્મનું પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે. હિંદુધર્મના પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર તરીકે યુગોથી તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. હિંદુઓ તેને પરમાત્માની વાણી ગણી માન આપે છે. આમ છતાં શ્દ્રોને અને સ્ત્રીઓને વેદ સાંભળવાનો અધિકાર હિંદુધર્મમાં અપાયેલ નથી. જ્ઞે સર્વ પ્રબને ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાનો કે સાંભળવાનો અધિકાર ન હોય તો તેમાં શ્રદ્ધા કઈ રીતે પેદા થઈ શકે ? વળી હાલ હિંદુઓની મોટી સંખ્યા વેદપઠન કરતી નથી ને હિંદુધર્મનું સ્વરૂપ વેદધર્મથી ઘણું બદલાઈ ગયું છે. આ કારણથી 'વેદમાં શ્રદ્ધા'ને હિંદુધર્મનું લક્ષણ કહી શકાય નહિ.

કેટલાક વિદ્વાનો વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાને હિંદુધર્મનું લક્ષણ ગણાવે છે. મૂળ ચાર વર્ણમાંથી આજે તો અનેક જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ જન્મી છે. વર્તમાન સમયમાં શિક્ષણના વિકાસને લીધે જ્ઞાતિબંધનો શિથિલ થયાં છે. તેમાં મૂળભૂત પરિવર્તન આવવા માંડ્યું છે. સમાજમાંથી આશ્રમ વ્યવસ્થા સદંતર નષ્ટ થઈ છે. આથી વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાને પણ હિંદુધર્મના લક્ષણ તરીકે ઘટાવી શકાય નહિ.

કેટલાક વિદ્વાનો 'ભારતીય સંસ્કારો'ને હિંદુધર્મનું લક્ષણ ગણાવે છે. પ્રાચીનકાળમાં વ્યક્તિના સાર્વાત્રિક વિકાસ માટે સંસ્કારોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. સંસ્કારોની સંખ્યા પણ જુદા જુદા સમયે બદલાતી રહે છે. વર્તમાન

સમયમાં હિન્દુસમાજમાં ઉપનયન, લગ્ન જેવા સંસ્કારો હેતુવિહિન બની ગયા છે— નષ્ટપ્રાયઃ અવસ્થામાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં સંસ્કારોને હિંદુધર્મના લક્ષણ તરીકે ઘટાવી શકાય નહિ.

ક્રેટલાક વિદ્વાનો હિંદુધર્મના કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને હિંદુધર્મના એક લક્ષણ તરીકે ઓળખાવે છે, પણ એ બરાબર હોય તેમ લાગતું નથી કારણ કે જૈનધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, શીખધર્મ જેવા ધર્મો પણ કર્મના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયા છે. ક્રેટલાક વિદ્વાનો મૂર્તિપૂજા, ગાયપૂજા, કુલદેવતાની પૂજાને હિંદુધર્મનું લક્ષણ ગણાવે છે. ગાયને જરથોસ્તીઓ પવિત્ર માને છે. હાલની પરિસ્થિતિમાં આ સર્વ પૂજા સમાજમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થવા આવી છે. કુલદેવતાની પૂજા અર્ધ-સુધરેલા અને ટોળા બાંધી વસતા ઘણા પ્રાચીન લોકોમાં જેવામાં આવે છે. આ બંને તો તેને પણ હિન્દુધર્મના લક્ષણ તરીકે ઓળખાવી શકાય નહિ.

હિંદુધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં કોઈ ઠેકાણે હિંદુધર્મ એવું નામાભિધાન જેવા મળતું નથી. હિંદુધર્મનાં પ્રમાણુભૂત શાસ્ત્રોમાં વ્યાપક અર્થમાં 'ધર્મ'ને જ પ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે સત્યં વદ । ધર્મં ચર । મહાભારતમાં વેદવ્યાસ પણ કહે છે કે યતો ધર્મસ્તતો જયઃ । હિંદુ શાસ્ત્રકારોને મન ધર્મ એ સમગ્ર વિશ્વને ધારણ કરનારી-ટકાવી રાખનારી-મહાન શક્તિ છે.

આમ હિંદુધર્મનું લક્ષણ બાંધવા જતાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે. ઉપર જણાવેલ કોઈ એક લક્ષણને હિંદુધર્મના લક્ષણ તરીકે ઘટાવી શકાય નહિ. આ અંગે શ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ જણાવે છે કે “બ્યારથી આર્યો સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં વસતા થયા અને ધીરેધીરે અન્ય પ્રજાઓના સમન્વયથી તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર જમાવટ કરી ત્યારના સ્વરૂપથી માંડીને એક જીવંત શક્તિ તરીકે એ ધર્મમાં જે જે ધાર્મિક વિકાસ થયો, તે સર્વને આપણે 'હિંદુધર્મ' એવું નામ આપીશું. અને એ ઇતિહાસના એક ખંડને જે કોઈ પોતાનો માને છે તે સર્વને આપણે 'હિંદુ' તરીકે ઓળખવા બેઠાએ.”

ટૂંકમાં હિંદુસ્તાનમાં વસેલા પ્રાચીન આર્યોના ધર્મ તે હિંદુધર્મ. એ આર્યો જે ધર્મ પાળતા અને એમાંથી જ તે દહાડે જે ધર્મનો વિકાસ થયો એ સર્વનો આપણે હિંદુધર્મમાં સમાવેશ કરીશું. વેદકાલથી માંડીને મધ્યયુગના આચાર્યો, સાધુસંતો અને અર્વાચીન યુગના ધર્મસુધારકોએ ધર્મની બાબતમાં જે ક્રમિક વિકાસ સાધ્યો છે તેનું નામ હિંદુધર્મ છે.

જેઓ વેદો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, સ્મૃતિઓ વગેરે ધર્મગ્રંથોમાં

નિરૂપિત ધર્મ અનુસરતા હોય કે તેનો ધર્મ પાળતી કુલપરંપરામાં રહેલા હોય. તે હિંદુઓ કહેવાય એવું કહીએ તો ચાલે. હિંદુ શબ્દ ખરી રીતે ઈરાનીઓએ પ્રયોજેલું સિંધુ દેશના નામનું ઈરાની રૂપાંતર છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં હિંદુધર્મ એવું નામ ભાગ્યે જ પ્રયોજાયું છે. એમાં તો ધર્મ કે સનાતન ધર્મ એવા શબ્દ પ્રયોજ્યા છે. છતાં તેને જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ, શીખ વગેરેથી અલગ એવા પુરાતન ભારતીય ધર્મનો અર્થ દર્શાવવા મધ્યકાલથી 'હિંદુ ધર્મ' શબ્દ રૂઢ થયો છે.

વ્યાપક અર્થમાં જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મનો એમાં સમાવેશ કરાય પરંતુ સીમિત અર્થમાં તેમાં શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં નિરૂપિત ધર્મનો જ અર્થ ઘટાવાય છે, ને જૈન તથા બૌદ્ધધર્મને અલગ ગણવામાં આવે છે. આ સંકુચિત અર્થ દર્શાવવા માટે અંગ્રેજીમાં 'બ્રાહ્મણધર્મ' શબ્દ પ્રયોજાયો છે. પરંતુ એ શબ્દ એને વધુપડતો મર્યાદિત બનાવી દે છે.

હિંદુધર્મના વિકાસના તબક્કા

આપણે જ્નેયું કે હિંદુધર્મનું લક્ષણ બાંધવા જતાં અનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે. એનું કારણ એ છે કે તેના પ્રવર્તકોએ યુગે યુગે તેના બાહ્ય માળખામાં ફેરફારો કર્યા છે. પરિણામે હિંદુધર્મનું પોત પારખી શકાતું નથી, તેનો આત્મા પકડી શકાતો નથી. પરિણામે હિંદુધર્મનો કોઈ એક રીતે સળંગ અભ્યાસ થઈ શકતો નથી. હિંદુધર્મનો વિકાસ ઇતિહાસના ઊગમકાલથી આજદિન સુધી થયો છે.

હિંદુધર્મનો ક્રમિક વિકાસ ભારતના ઇતિહાસની સાથે થયો છે. તે હકીકતને ધ્યાનમાં લઈ શ્રી આનંદશંકરભાઈ દ્રુવ હિંદુધર્મના નીચે મુજબના પાંચ તબક્કાઓ પાડે છે.

- (૧) વેદયુગ અથવા શ્રુતિયુગ—(ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ (?)થી ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦) (આ યુગનો આરંભકાળ નક્કી થઈ શકતો નથી.) આ યુગમાં વેદસાહિત્યનો વિકાસ થયો. તેમાં વેદો, ઉપનિષદો, આરણ્યકો, બ્રાહ્મણ્યથો વગેરે ગણાવી શકાય.
- (૨) સ્મૃતિયુગ અથવા પૌરાણિકયુગ—(ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦થી ઈ. સ. ૮૦૦) આ યુગમાં પૌરાણિક સાહિત્ય, જેવાં કે વેદાંગસૂત્રો, પુરાણો, મહાકાવ્યો વગેરે ગણાવી શકાય.
- (૩) આચાર્યયુગ—(ઈ. સ. ૮૦૦થી ૧૨૦૦) આ યુગમાં વેદાંગી આચાર્યોએ પોતાના સિદ્ધાંતો દ્વારા હિંદુધર્મની પ્રતિષ્ઠા વધારી.

- (૪) સાધુસંતોના યુગ—(ઈ. સ. ૧૨૦૦થી ૧૭૦૦) આ યુગમાં સંતો દ્વારા ભારતની પ્રાંતિય ભાષાઓનો વિકાસ થયો. ભજનો દ્વારા હિંદુધર્મનું ચૈતન્ય ટકાવી રાખ્યું.
- (૫) ધર્મસુધારણાનો અર્વાચીન યુગ—(ઈ. સ. ૧૭૦૦થી ચાલુ) આ સમયે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસરને લીધે ધર્મસુધારણાની ચળવળને વેગ મળ્યો.

આ પાંચ તબક્કાઓ ઐતિહાસિક રીતે ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં એકબીજાના પૂરક છે. આ સર્વ યુગોમાં હિંદુધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ બદલાતું રહ્યું હોવા છતાં તેના આંતરિક સિદ્ધાંતોમાં કોઈ ફેરફાર નોંધાયો નથી. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હિંદુધર્મ યુગે યુગે પોતાનો દેહ બદલ્યો હોવા છતાં આત્મા બદલ્યો નથી. ઇતિહાસ કહે છે કે વિકટમાં વિકટ પરિસ્થિતિમાં અનેક આઘાતો અને પ્રત્યાઘાતો સહન કરીને હિંદુધર્મ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ટકાવી રાખ્યું છે. એની ઉદારતા એ છે કે એકએક સારા વિચારને પોતાનામાં સમાવ્યો છે.

વેદયુગ અથવા શ્રુતિયુગ

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોના બે વિભાગ પાડી શકાય : (૧) શ્રુતિ (૨) સ્મૃતિ. શ્રુતિ એટલે પરમાત્મા પાસેથી ઋષિમુનિઓએ શ્રવણ કરીને રચેલા મનાતા તે ગ્રંથો. આનું 'ખીજું' નામ વેદ છે. વેદ પછી જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવા રચાયેલા ગ્રંથો તે સ્મૃતિ ગ્રંથો. સ્મૃતિ ગ્રંથો સ્વતંત્ર નથી. વેદયુગનું પ્રમાણ વેદ સાહિત્ય છે. હિંદુધર્મનું પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સાહિત્ય વેદ સાહિત્ય ગણાય છે. વેદ એ હિંદુધર્મનું પ્રમાણભૂત શાસ્ત્ર મનાય છે. વેદ સાહિત્યનો વિકાસ આર્યોએ કર્યો. આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે પોતાનો ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય સાથે લાવ્યા હતા. ભારતમાં આવી તેમણે અહીંની આર્યોત્તર પ્રજા સાથે સમન્વય સાધી જે સંસ્કૃતિ વિકસાવી તેને ભારતીય સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાવી શકાય. ધીરેધીરે તેમણે પોતાની સાથે લાવેલા સાહિત્યને ગ્રંથિત કરવા માંડ્યું. આ સાહિત્ય તે વેદ સાહિત્ય.

'વેદ' શબ્દનો અર્થ સંસ્કૃત ધાતુ 'વિદ' એટલે જાણવું ઉપરથી 'જ્ઞાન' એવો થાય છે. વેદ એટલે જ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો. વેદની ઉત્પત્તિ અંગે સામાન્ય સાંપ્રદાયિક માન્યતા એવી છે કે તે સનાતન છે. સ્વયં ઈશ્વરની વાણી છે. આ વાતને વ્યવહારિક રીતે જોતાં જણાય છે કે અરણ્યમાં તપ કરતા ઋષિમુનિઓના હૃદયમાં જે પ્રેરણા, જે જ્ઞાન ઉદ્ભવ્યું તે જ્ઞાન તે વેદ. તેમણે જ્ઞાનનો દીપ પ્રગટાવ્યો અને તેમાંથી જે સાહિત્ય જન્મ્યું તે 'વેદ' અને આગળ જતાં તે જ્ઞાનનો

વિસ્તાર થતાં જે સાહિત્ય જન્મ્યું તે સંહિતાઓ. આર્યોની અનેક શાખાઓ હતી અને તેથી વેદની પણ વિવિધ શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

એમ મનાય છે કે શરૂઆતમાં વેદની એક જ સંહિતા હતી. પરંતુ યજ્ઞમાં જુદા જુદા ઋત્વિજ્ઞે ભાગ લેતા હોવાથી વેદની ચાર સંહિતાઓ કરવામાં આવી. ચાર ઋત્વિજ્ઞેમાં (૧) હોતા - યજ્ઞમાં મંત્ર દ્વારા દેવોનું આવાહન કરનાર (૨) અધ્વર્યુ - યજ્ઞમાં આહુતિ આપનાર (૩) ઉદ્ગાતા - યજ્ઞ વખતે સામ મંત્રનું ગાન કરનાર (૪) બ્રહ્મા - યજ્ઞમાં કાર્ય કરનાર ઋત્વિજ્ઞેના કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખનાર. આ ચારે ઋત્વિજ્ઞેને માટે અનુક્રમે ઋક્, યજુસુ, સામ અને અથર્વ એવી વેદની ચાર શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. સમય જતાં તે (૧) ઋગ્વેદ (૨) યજુર્વેદ (૩) સામવેદ (૪) અથર્વવેદના નામે ઓળખાવા લાગી. વેદની સંહિતાઓને ઓક્કસરીતે વ્યવસ્થિત કરવાનું માન વેદવ્યાસને મળે છે. તેમનું ખીજું નામ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન છે. ભગવાન વેદવ્યાસે પોતાના ચાર શિષ્યોને વેદની એક એક સંહિતા આપી. ષૈલને ઋગ્વેદની, વૈશંપાયનને યજુર્વેદની, જૈમિનિને સામવેદની અને સુમંતને અથર્વવેદની. તેમણે આ શાખાઓના જ્ઞાનનો લાભ તેમના શિષ્યોને આપ્યો અને તેમાંથી અનેક સંહિતાઓનું સર્જન થયું. શરૂઆતમાં વેદની ત્રણ સંહિતાઓ હોવાથી તે 'વેદત્રયી'ના નામે ઓળખાતી. પાછળથી તેમાં અથર્વવેદનો ઉમેરો થતાં ચાર સંહિતાઓ બની.

વેદ સાહિત્યને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) સંહિતા કે મંત્ર વિભાગ, કે જેમાં જુદાં જુદાં દેવદેવીઓની પ્રાર્થનાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે. (૨) બ્રાહ્મણ વિભાગ કે જેમાં યજ્ઞની ચર્ચા કેન્દ્રસ્થાને છે. (૩) આરણ્યક અને ઉપનિષદ વિભાગ કે જેમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

વેદ સાહિત્ય

ચાર વેદનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ઋગ્વેદ

ઋક્ સંહિતા એ ભારતીય સાહિત્યમાં જ નહિ પણ જગતના સાહિત્યમાં જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો આ ગ્રંથને 'The oldest documents of mankind' તરીકે બિરદાવે છે. આ આખોય ગ્રંથ પદ્યમાં રચાયેલો છે. તેના દસ વિભાગ છે. તે ગ્રંથમાં મંડલ તરીકે ઓળખાય છે. મંડલ સૂક્તોમાં વહેંચાયેલું છે. દરેક સૂક્ત (સ્તોત્ર) ઋક્+ચા=ઋચાનું ઋક્-ઋચૂ (ઋચાઓ અર્થાત્

શ્લોકો)નું અનેકું હોય છે. ઋગ્વેદમાં સૂક્તોની કુલ સંખ્યા ૧૦૨૮ની છે. આ સર્વ સૂક્તોમાં દિવ્ય તત્ત્વોની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી છે. અહીં દેવતાઓની પ્રાર્થના ઉપરાંત ખીજ અનેક વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રસિદ્ધ નાસદીય સૂક્તમાં સૃષ્ટિના વિકાસની કથા તથા પુરુષ સૂક્તમાં ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સારી રીતે અહીં ચર્ચા કરેલ છે. સંહિતાના ઉપાદેવોને લગતા શ્લોકોમાં સુંદર કાવ્યત્વ જોવા મળે છે.

(૨) યજુર્વેદ

એની મુખ્ય બે સંહિતાઓ છે. 'તૈત્તિરીય' અને 'વાજસનેયિ.' એમાંની પહેલી કૃષ્ણ યજુર્વેદ અને ખીજી શુકલ યજુર્વેદના નામે પ્રસિદ્ધ છે. શુકલ યજુર્વેદની ૧૫ શાખાઓ છે અને કૃષ્ણ યજુર્વેદની ૭ શાખાઓ છે. ઋગ્વેદમાં વિવિધ દેવતાઓને ઉદ્દેશીને કરાયેલી પ્રાર્થનાઓ છે તો યજુર્વેદમાં તે દેવતાઓ માટે યોજવામાં આવતા યજ્ઞોનું વર્ણન છે. વેદકાલમાં યજ્ઞોનું સામાજિક મૂલ્ય ધણું હતું. એવી માનતા દૃઢ થયેલી હતી કે યજ્ઞ વડે દેવો રીઝતા અને વૃષ્ટિ થતી. પરિણામે ધન-ધાન્યથી પૃથ્વી છલકાતી. આ કારણથી યજ્ઞની સંસ્થા વેદ ધર્મનું અંગ બની ગઈ હતી. યજ્ઞ અંગેની વિસ્તૃત માહિતી આ સંહિતામાં આપવામાં આવેલી છે. યજુર્વેદની સંહિતાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં પદ્ય અને ગદ્ય બંને આવે છે. એના નામ પ્રમાણે એ યજ્ઞનો વેદ હોઈ એમાં યજ્ઞની ક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. એમાં ઋગ્વેદના મંત્રોનો યજ્ઞ વિધિના કર્મકાંડમાં કેવી રીતે વિનિયોગ કરવો તે દર્શાવ્યું છે. એનું એકમ યજુસ્ (યજ્ઞને લગતા મંત્ર) છે.

(૩) સામવેદ

સામવેદ એ સંગીતનો વેદ ગણાય છે. સોમયજ્ઞ વખતે પુરોહિતોને ઋગ્વેદની ઋચાઓનું ગાન કરવા માટે આ સંહિતાની રચના કરવામાં આવી છે. આ સંહિતામાં કુલ ૧૮૧૦ મંત્રો છે જેમાંના ૭૫ મંત્રો સિવાય બાકીના બધા ઋગ્વેદમાંથી લેવામાં આવ્યા છે. અહીં સોમ નામની વનસ્પતિનો ખૂબ મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. સામવેદ સંહિતાના મુખ્ય બે વિભાગ (૧) પૂર્વ આર્ચિક (૨) ઉત્તર આર્ચિક. ઉત્તર આર્ચિકમાં ઋગ્વેદની કેટલીક ઋચાઓને સોમયાગ વખતે ગાવાના ક્રમમાં ગોઠવેલી છે. બ્યારે પૂર્વ આર્ચિકમાં સંગીતના અભ્યાસને માટે ઉપયોગી નીવડે તેવી ઋચાઓ આપેલી છે. આ ઋચાઓના નામ ગ્રામ-ગેયગાન અને અરણ્યગાન છે. સામવેદના 'બ્રાહ્મણો'ના નામ તાંડય મહાબ્રાહ્મણુ

યાને પંચવિંશ બ્રાહ્મણ, પદ્મવિંશ બ્રાહ્મણ, છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણ, તલવકાર બ્રાહ્મણ વગેરે છે. છાંદોગ્ય બ્રાહ્મણનો એક ભાગ તે છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ અને તલવકાર બ્રાહ્મણનો એક ભાગ 'તલવકાર' યાને 'કેનોપનિષદ'ના નામે ઓળખાય છે. ભારતીય સાહિત્યમાં સંગીતની ઉત્પત્તિ અને વિકાસની દૃષ્ટિએ સામવેદ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

(૪) અથર્વવેદ

એક મત મુજબ અથર્વવેદ એ અનાર્યો માટેનો વેદ છે અને પાછળથી ઉમેરાયેલ છે. આ વેદની રચનામાં અથર્વન અને અંગિરસ વર્ગના બ્રાહ્મણોએ મહત્ત્વનો ફાળો આપેલ હોઈ તે 'અથર્વવેદ' તરીકે ઓળખાય છે. સમગ્ર ગ્રંથ વીસ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલ છે. તેમાં ખાસ કરીને બદુના મંત્રો, કામણ ટૂમણ અને અભિચારના વિવિધ પ્રયોગોનું વિગતે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત અહીં આયુર્વેદ વિષેની પણ સુંદર ચર્ચા કરેલ છે. અહીં કબ્જિયાત દૂર કરવાના મંત્રો આપેલ છે. આ ઉપરાંત આ વેદમાં દેશભક્તિના મંત્રો આપીને માતૃભૂમિના રક્ષણ માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવાનો આદેશ આપેલ છે.

આર્યોના મૂળ ધર્મ કરતાં જુદી જ રીતનો આ વેદ છે. તેના મોટા ભાગ પદ્યમાં છે. થોડોક ભાગ ગદ્યમાં છે. એના બ્રાહ્મણનું નામ 'ગોપથ બ્રાહ્મણ' છે. એનાં ઉપનિષદો અનેક છે. તેમાં પ્રત્ન, મુંડક, માંડૂકચ વગેરે નોંધપાત્ર છે.

જરથોસ્તીઓના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથ અવસ્તામાં 'આજીવન' શબ્દ જોવા મળે છે. આ વેદના રચયિતાનું નામ પણ આજીવનને મળતું 'અથર્વન' છે. આ જોતાં આ ગ્રંથ પ્રાચીન ગ્રંથ હોવાની ખાતરી થાય છે.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથો

વેદ સાહિત્યનો ખીજો વિભાગ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનો ગણાય છે. આ ગ્રંથોની રચના એ બ્રહ્મ (યજ્ઞ)ને લગતી હોવાથી તે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના નામે ઓળખાય છે. સંહિતા વિભાગમાં યજ્ઞની જે કલ્પના કરવામાં આવી છે તેને અહીં વિસ્તૃત કરવામાં આવી છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું માને છે કે યજ્ઞની વિધિઓની અટપટી વિગતોમાં પુરોહિતોને માર્ગદર્શન મળે તે હેતુથી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની રચના કરવામાં આવી છે. મંત્રને કચારે અને કચાં વાપરવો, કઈ રીતે વાપરવો, યજ્ઞનું ફળ શું છે વગેરે બાબતોની ચર્ચા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કરવામાં આવી છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં ઐતરેય અને શતપથ મુખ્ય ગ્રંથો મનાય છે. દરેક સંહિતાનું આગવું 'બ્રાહ્મણ' છે. આ ગ્રંથોમાં 'શ્રૌત' એટલે કે શ્રુતિમાં વર્ણવેલ યજ્ઞોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ યજ્ઞોના બે પ્રકાર છે. હવિર્યજ્ઞ અને સોમયજ્ઞ. હવિર્યજ્ઞ સાદા અને ઓછા

ખર્યાળ છે. સોમયજ્ઞ અટપટા અને વધારે ખર્યાળ હોય છે. તે સામૂહિક યજ્ઞો છે. આ યજ્ઞોમાં પુરોહિતનું વર્ચસ મુખ્ય મનાતું, આવા યજ્ઞોમાં રાજસૂય અને અશ્વમેધ-યજ્ઞ નોંધપાત્ર છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ બ્રાહ્મણુ ગ્રંથોને વેદ ઉપરની ટીકા-પ્રવચન તરીકે ઓળખાવે છે. આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે યજ્ઞો માત્ર અર્થ વગરની જાદુઈ ક્રિયાઓ જ ન હતી પણ એમાં ઋષિઓએ પોતાના કેટલાક ધાર્મિક વિચારો મૂર્તિમંત કરેલા છે. આ ગ્રંથોમાં યજ્ઞોની અટપટી વિધિઓ સાથે પ્રાચીન એકેશ્વરવાદની ભાવના પણ નજરે પડે છે.

આરણ્યકો અને ઉપનિષદો.

વેદ સાહિત્યનો છેલ્લો વિભાગ તે આરણ્યકો અને ઉપનિષદો કહેવાય છે. કેટલીકવાર બ્રાહ્મણુ સાથે આરણ્યક અને ઉપનિષદ સળંગ જોડાયેલા હોય છે. આ સર્વ મળી વેદ કહેવાય છે. આ વેદનો અંત ભાગ હોવાથી તેને વેદાંત પણ કહે છે.

‘આરણ્યક’ એ બ્રાહ્મણુ અને ઉપનિષદ વચ્ચેની કડી છે. કેટલાકના મતે એ ગ્રંથો અરણ્યમાં રચાયા હોવાનું તો કેટલાકના મતે તે ગ્રંથોનો અભ્યાસ અરણ્યમાં જઈ કરવાનો હોવાનું માનવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ ગ્રંથો ‘પરબ્રહ્મ’ની ઉપાસના કરનાર માટે માર્ગસૂચક છે. આ ગ્રંથોની રચનામાં પણ અનેક ઋષિ-મુનિઓનો ફાળો છે. આ ગ્રંથોમાંથી મળતી વિગતો પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે અરણ્યમાં જઈ ધર્મપરાયણુ જીવન ગાળનાર ઋષિમુનિઓએ તેની રચના કરી હશે. તેમાં યજ્ઞો અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરેલ છે.

વેદનો છેવટનો ભાગ ઉપનિષદો કહેવાય છે. તે વેદનો અંત ભાગ હોઈ ‘વેદાંત’ના નામે પણ ઓળખાય છે. ઉપનિષદોમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્ક પડેલો છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું કહે છે કે ઉપનિષદોના પાયા પર ભારતના દર્શનોની ઇમારત રચાઈ છે. આ ગ્રંથોમાં જે જીવનદર્શન ભરેલું છે તે તો આજે પણ આપણને જીવન જીવવાની સૂઝ આપે છે. તેની અંદર માનવધર્મની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. દુનિયાના દેશોમાં આધ્યાત્મિક દેશ તરીકે ભારતની જે ગણના થાય છે તેનું કારણ ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. આ ગ્રંથોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના તિમિરમાંથી તેજમાં અને મૃત્યુમાંથી અમૃત તરફ જવાનું યત્નાવેલ છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહે છે કે “દેશ દેશમાં વ્યાપી રહેલી ધરતીના જેવી વિશાળતા એમાં પડેલી છે.”

ઉપનિષદ શબ્દના જુદા જુદા અર્થ થાય છે. સંસ્કૃત ધાતુ ઉપ + નિ + સદ ઉપરથી તેનો એક અર્થ ગુરુ પાસે બેસીને પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા એવો થાય છે.

કેટલાક વિદ્વાનો સદ્ ધાતુના 'ગતિ' અને 'નાશ' એવા બે અર્થો કરે છે અને તે ઉપરથી પરમાત્મા તરફ ગતિ કરાવનાર શાસ્ત્ર અથવા અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર શાસ્ત્ર એવા બે અર્થો સૂચવે છે. તેનો એક અર્થ ઉપાસના એવા પણ થાય છે.

ઉપનિષદોની સંખ્યામાં વખતોવખત ફેરફાર થતો રહ્યો છે. સામાન્ય રીતે ઉપનિષદોની સંખ્યા ૧૦૮ની ગણાય છે. પરંતુ તેમાં દસ ઉપનિષદો મુખ્ય ગણાય છે. (૧) ઈશ (૨) કેન (૩) કઠ (૪) પ્રશ્ન (૫) મુંડક (૬) માંડૂક્ય (૭) ઐતરેય (૮) તૈત્તિરીય (૯) છાંદોગ્ય (૧૦) બૃહદારણ્યક. આ ઉપનિષદોના રચનારા કોણ હતા તે આપણે જાણતા નથી. આ ગ્રંથોની વિશેષતા એ છે કે જાણે અધિક આપણી સમક્ષ પ્રવચન કરતા હોય તેવું આપણને ગ્રંથ વાંચતા લાગે છે. આ કારણથી વિનોબાજી કહે કે "ઉપનિષદોમાં પ્રતિભાદર્શન છે. પ્રતિભાદર્શન એટલે પ્રતિભામાંથી પ્રગટેલું દર્શન."

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન

ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો આધ્યાત્મિક વિદ્યા છે. ભારતની આ પ્રકારની વિદ્યાનું મૂળ ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. ભારતની એકેએક વિચારસરણીનો પાયો ઉપનિષદોમાં છે. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો ભારતીય દર્શન વિદ્યાઓનું ગંગોત્રી શિખર ઉપનિષદો છે. ઉપનિષદોના પાયા ઉપર જ ભારતનાં દર્શનોની ઇમારત રચાઈ છે. તે ભારતના ધર્મપરાયણ જીવનને અજવાળે છે. દરેક યુગની અંદર આત્માની શાંતિ અને આશ્વાસન મેળવવા આપણે ઉપનિષદો તરફ દષ્ટિ નાખવી જઈએ. ઉપનિષદોનું મહત્ત્વ સમજાવતાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહે છે કે "દેશ દેશમાં બ્યાપેલી ધરતીના જેવી વિશાળતા તો ઉપનિષદમાં પડેલી છે."

ઉપનિષદોમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાનની ચર્ચા કરેલ છે. 'બ્રહ્મ,' 'ઈશ્વર,' 'મૃત્યુ પછીનું જીવન' વગેરે વિષેના પ્રશ્નોની તેમાં સુંદર જણાવટ કરવામાં આવી છે. 'સ્વેતાસ્વેતર' ઉપનિષદમાં શરૂઆતમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે 'આપણે ક્યાંથી જન્મ્યા છીએ ? આપણે શાને આધારે જીવીએ છીએ ? કેન ઉપનિષદમાં એક શિષ્ય ગુરુને પૂછે છે કે કોની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને મન પોતાનું કામ કરવા તૈયાર થાય છે ? કોની આજ્ઞાથી જીવ ગતિ કરે છે ? કોની ઇચ્છાથી આપણે વાણી બોલીએ છીએ ?

આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર એ ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રથમ પગથિયું છે. સત્યની પ્રાપ્તિ એ ઉપનિષદોનો મુખ્ય હેતુ છે. ઉપનિષદોમાં આત્માની જુદી જુદી ચાર અવસ્થાઓ બતાવવામાં આવી છે. (૧) જાયાત્મા (૨) સુષાત્મા (૩)

સુષુપ્ત્તાત્મા (૪) પરમાત્મા. આ ચાર અવસ્થામાંથી પસાર થઈ મનુષ્ય છેલ્લી અવસ્થાએ પહોંચે છે. આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે, એની ચર્ચા કરતાં ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે ‘આત્માને પાપ સ્પર્શી શકતું નથી. ઘડપણુ આવતું નથી. મોત આવતું નથી. એને કદી શોક થતો નથી. ભૂખ કે તસર પણ લાગતી નથી. આવા આત્માની શોધ કરવી જોઈએ. આત્મા સ્વતંત્ર અને સ્વયંપૂર્ણ છે. એની બહાર કશું નથી. આત્મા એ શરીરના વિકારોથી પર રહેલું પરમ તત્ત્વ છે. તે જગત અને સંસારથી પર હોવા છતાં જગતની અંદર રહેલો છે. આ આત્મા સર્વવ્યાપી છે અને સત્ય સ્વરૂપ છે. જે આત્માને ઓળખે છે તે એમ કહે છે કે હું પોતે જ આપું વિશ્વ છું.

ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આત્માની સાથે પરમાત્માનો સંબંધ જોડી દેવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદોમાં પરમાત્માને બ્રહ્મ પુરુષ, આત્મા એવા શબ્દોથી વર્ણવામાં આવ્યો છે. તૈત્તીર્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે ‘જેમાંથી પ્રાણી માત્ર જન્મે છે, જન્મીને જેને આધારે જીવે છે તે મરી ગયા પછી જેનામાં વિલીન થાય છે તે પદાર્થ બ્રહ્મ છે. આત્મા છે.’ આ બ્રહ્મતત્ત્વને ઉપનિષદો નકારવાચક વિશેષણોથી નવાજે છે. દા. ત. દૂર છતાં નજીક, સૂક્ષ્મ છતાં વિરાટ આ તત્ત્વને લઈને સમગ્ર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “આ જગતમાં ઠેર ઠેર ઈશ્વરનો ત્રાસ છે. સર્વત્ર તેની સત્તા પ્રવર્તે છે. તે પોતે પૂર્ણ હોવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી દુનિયા પણ પૂર્ણ છે. ઉપનિષદોની વિચારસરણીની વિશેષતા એ છે કે આ બ્રહ્મતત્ત્વને બહાર ન જોતાં જીવ માત્રની અંદર જોયું છે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ,’ ‘અયમાત્મા બ્રહ્મ,’ ‘તત્ત્વમસિ,’ આ ઉપનિષદોના પાયામાં રહેલો વિચાર છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપને ઉપનિષદોમાં સત્-ચિત્-આનંદ તરીકે વર્ણવેલ છે. બ્રહ્મની ઉપાસના એટલે સત્ય-શિવમ્ અને સુંદરમ્ની ઉપાસના.

ઉપનિષદોમાં ડોઈ પણ જગ્યાએ જગતને મિથ્યા, દુઃખમય કે રોગમય બતાવ્યું નથી. જગત આનંદમય છે. આપણે આપણી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે આનંદને માણવો જોઈએ. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે ‘જગતમાં અનંદ ન હોત તો કોણ જીવી શકત? જીવન એ ઈશ્વરની અત્યંત મૂલ્યવાન ભેટ છે. આપણું કર્તવ્ય તો કામ કરતાં કરતાં સો વર્ષ જીવી જીવનને સાર્થક કરવાનું છે. જીવનને સાર્થક કરવા માટે ‘ત્યાગી ને ભોગવી બાણી’ (તેન ત્યક્તેન મુજ્જીયાઃ) એ મંત્રનું આચરણ કરવું જોઈએ. ઉપનિષદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માણસ જો પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવે તો તે માનવી મટી દેવ બની જાય. નર મટી નરૌત્તમ બની જાય. આત્મા સાક્ષાત્કાર એ ઉપનિષદોનું મુખ્ય ધ્યેય છે. ટૂંકમાં ઉપનિષદોના ચિંતકોનો મુખ્ય આશય મનુષ્યને સદાચારી બનાવી નીતિના માર્ગે ટકાવી રાખવાનો છે.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં જણાય છે કે ઉપનિષદોમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિશે બહુ જાંડાણથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિવિધ દૃષ્ટાંતો આપી આ ત્રણેનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદોની વિચારસરણીમાં કોઈ કાલ્પનિક વિચારસરણી મૂકવામાં આવી નથી પણ જીવનનો બોધ આપેલ છે. ડૉ. જે. એસ. મેકેન્ડ્રી જણાવે છે કે ‘દુનિયામાં વિશ્વને માટે એક અખંડ અને એકધારો જે પહેલવહેલો પ્રયત્ન થયો તેનું વર્ણન ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે.’ જિંદગીને સમૃદ્ધ અને આનંદમય બનાવવા માટે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ જરૂરી છે. અહીં ટૂંકાં વાક્યોમાં જીવનનો ગહન મર્મ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદો કેવળ ભારતવાસીઓનો જ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતનો આધ્યાત્મિક વારસો છે.

વેદની દેવસૃષ્ટિ

ભારતીય ધર્મોમાં દેવવાદ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વેદમાં દેવ શબ્દ પરમાત્મા માટે વખતોવખત વાપરવામાં આવ્યો છે. ‘દેવ’ શબ્દ દિવ એટલે ચળકવું ઉપરથી બન્યો છે. દેવ એટલે ચળકતો તેજસ્વી પદાર્થ. વેદની સંહિતામાં અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના જોવા મળે છે. વેદની દેવસૃષ્ટિની સમજ આપતાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ કહે છે કે “ઋષિઓનાં હૃદય જાંચાં અને દૃષ્ટિ પ્રતિભાવાળી હોવા છતાં આ અખિલ વિશ્વમાં તેમ જ વિવિધ પદાર્થોમાં એમને ચૈતન્યની ઝલક દેખાતી. આ ચૈતન્યની ઝલકને તથા ઝલકવાળા પદાર્થને ‘દેવ’ કહેતા.” આ દેવના વિવિધ ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે જુદા જુદા નામ પાડવામાં આવ્યાં હતાં. વળી એક કલ્પના એવી પણ વહેતી થઈ હતી કે આ બધા દેવોને જન્મ આપનાર એક દેવમાતા હતી જેને ‘અદિતિ’ કહેતા. અદિતિના પુત્રો તે આદિત્યો કહેવાતા. આ દેવોની ઋષિમુનિઓ સ્તુતિ કરતા અને તેમની પાસેથી ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને પવિત્રતાની માગણી કરતા. દેવોને રીઝવવા માટે યજ્ઞયાગ પણ કરવામાં આવતા એટલે કે વેદની ધર્મભાવનામાં ભક્તિ સાથે કર્મ પણ જોડાયેલું હતું.

વેદની દેવસૃષ્ટિ મુખ્યત્વે પ્રકૃતિના રંગે રંગાયેલી છે. આ વિશે સમજ આપતાં ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું કહે છે કે ‘આર્યો જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે તેમનું જીવન પ્રકૃતિ ઉપર નિર્ભર થયેલું છે અને આ કારણથી પ્રકૃતિનાં સુંદર અને ચમત્કારિક તત્ત્વોની તેમણે ઉપાસના શરૂ કરી.’ વેદની દેવસૃષ્ટિ ધણી વિશાળ છે. આ દેવસૃષ્ટિનાં કેટલાંક મુખ્ય દેવદેવીઓ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) અદિતિ

અદિતિ શબ્દ દો- કાપલું અથવા દા બાંધવું ધાતુ બંધનરહિતપણું-મુક્તિ ઉપરથી બન્યો છે. અદિતિ એટલે સર્વ દેવોની માતા. અદિતિના પુત્રો આદિત્ય તરીકે ઓળખાય છે. સૂર્યનું એક નામ આદિત્ય છે. આદિત્યો વિશાળ અને જાડ છે. એ કોઈથી દબાયેલા નથી, પણ સૌને અંકુશમાં રાખે છે. આર્યો માનતા કે સમગ્ર વિશ્વ અને દેવસૃષ્ટિ અદિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

(૨) ઘૌ-પૃથિવી

ઘૌષૂ એટલે ઠીપતું તેનેમય આકાશ. આ દેવ ગ્રીક લોકોના ઝથુસને મળતો આવે છે. સાધારણ રીતે ઘૌસની સાથે પૃથિવીને જોડવામાં આવે છે. પૃથિવી એટલે વિશાળ. આ યુગલને જગતના માતાપિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઋગ્વેદના છ સૂક્તો તેમની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. એક સૂક્તમાં ઘૌષૂને રક્તવર્ણનો, વીજળીનો ચળકાટ અને ફટ્ફળપતા આણુનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે.

(૩) ત્વષ્ટા

ત્વક્ષ-તક્ષ ધાતુ ઉપરથી બનેલ શબ્દ ત્વષ્ટા એટલે ઘડનાર છે. આ સમગ્ર વિશ્વને ઘડનારો દેવ છે ત્વષ્ટા. તે ઇન્દ્રનો પિતા છે, અગ્નિનો પિતા છે. ઇન્દ્રનું વજ અને સોમરસનો ઘડનાર ત્વષ્ટા છે. આ દેવને વિશ્વરૂપ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સમગ્ર જગતનું સર્જન તેણે કર્યું છે તેમ માનવામાં આવે છે.

(૪) વિશ્વકર્મા

ત્વષ્ટાની જેમ આ દેવ પણ સમગ્ર જગતના ઘડવૈયા તરીકે ઓળખાય છે. એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે તેણે આકાશ, પૃથ્વી અને પાતાળનું નિર્માણ કર્યું છે.

(૫) અગ્નિ

વેદની દેવસૃષ્ટિનો આ અત્યંત લોકપ્રિય દેવ છે. અગ્નિ એ પરમાત્માનું પ્રકાશિત સ્વરૂપ છે. ખીજા બધા દેવો કરતાં તે મનુષ્યની નજીકમાં નજીક છે. અગ્નિ એ મનુષ્યને પરમાત્મા સાથે જોડનાર દિવ્ય શક્તિ છે તે સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યને ઘેર આવીને વસેલો દેવ છે. તે દેવો માટે સંદેશો લઈ જનાર દૂત પણ કહેવાય છે. મનુષ્યનું ઘર તે એનું જ છે તેથી તે ગૃહપતિ કહેવાય છે. વેદના ઋષિઓ આ દેવને પુરોહિત, ઋષિ અને કવિ તરીકે નવાજે છે. 'વૈશ્વાનર' અને 'નરાશંસ' એ તેનાં વિશેષણો છે. લેટિન ભાષામાં પણ અગ્નિને મળતો Ignis શબ્દ છે. ઈરાનની પ્રજા પણ અગ્નિની ઉપાસના કરે છે.

વેદની ધર્મભાવના યજ્ઞ પ્રધાન હોઈ સ્વાભાવિક છે કે તેમાં અગ્નિનું મહત્વ સ્વવિશેષ હોય. ઋગ્વેદમાં આ દેવને ઉદ્દેશીને નીચેની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે : “અગ્નિને હું પિતા માનું છું, સંબંધી માનું છું, ભાઈ માનું છું. મહાન અગ્નિનું સુખ પૂજવા યોગ્ય છે. આકાશમાં પ્રકાશવર્તુ સૂર્યનું રૂપ પૂજવા યોગ્ય છે. ધૂમ એ અગ્નિનો કેતુ હોવાથી તેનું ખીજું નામ ધૂમકેતુ છે.

(૬) ઇન્દ્ર

વેદની દેવસૃષ્ટિમાં અગ્નિ પછી મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો આ ખીજો લોકપ્રિય દેવ છે. ઇન્દ્ર એટલે પરમાત્માનું શક્તિમાન સ્વરૂપ. વેદમાં ઇન્દ્રને ‘શતક્રતુ’ તરીકે ઓળખાવેલ છે. તેને વરસાદનો દેવ કહ્યો છે. એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે આકાશમાં બ્યારે મેઘ ગર્જના કરે છે તે ઇન્દ્રના વજ્રનો અવાજ છે. ઇન્દ્ર આ વજ્ર વડે દુષ્કાળ રૂપી રાક્ષસો નાશ કરે છે. વેદમાં ઇન્દ્રને પુરંદર એટલે કે નગરોનો નાશ કરનાર કહ્યો છે. તે સોમરસનો બહુ શોખીન છે. તેની વિશાળતા ઘણી મોટી છે. પૃથ્વી અને આકાશ તેના કબરપટ્ટા થવાને પણ પૂરતાં નથી. આમ આકાશ અને પૃથ્વી બંનેમાં આ દેવની શક્તિની પ્રતીતિ થાય છે.

આમ વેદમાં ઇન્દ્રને સમગ્ર પૃથ્વી અને દુગ્ધ લોકના સ્વામી તરીકે ઓળખાવી તેને એક પ્રતિભાશાળી દેવ તરીકે મહત્વનું સ્થાન આપેલ છે.

(૭) વિષ્ણુ

વિશ-પ્રવેશનું ઉપરથી સમગ્ર વિશ્વના અંતરમાં પ્રવેશણું પરમાત્માનું સર્વવ્યાપી સ્વરૂપ તે વિષ્ણુ. એ સૂર્યનું ત્રિલોકવ્યાપી સ્વરૂપ છે. પોતાના ત્રણ પગલાંથી તેણે સમગ્ર વિશ્વને ભરી દીધું છે. આ કારણથી તે ત્રિવિક્રમના નામે ઓળખાય છે. એનાં ત્રણ પગલાં ઉજ્જવળતા, આનંદ અને મધુરતાથી ભરેલાં છે. એ વિષ્ણુનું પરમપદ સામાન્ય મનુષ્યને નજરે પડતું નથી, પણ યાનીઓ તેને ઓળખી શકે છે. આદિત્ય-સૂર્ય એ વિષ્ણુનું પ્રકટ સ્વરૂપ મનાય છે.

(૮) સવિતા

સૂ- ઉત્પન્ન કરવું, ધાતુ ઉપરથી સવિતા શબ્દ બન્યો છે. તે સૂર્યની તેજ્જ્વલ પ્રેરક શક્તિનું સ્વરૂપ છે. પ્રસિદ્ધ ગાયત્રીમંત્ર ગાયત્રીને ઉદ્દેશીને લખાયો છે. ખરી રીતે એ ગાયત્રી હંદમાં રચાયેલી સાવિત્રીઋચા છે. એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે કે આ દેવનાં નેત્ર, હાથ, પગ વગેરે અવયવો સોનાના બનેલા છે. પોતાની કુશળ આંગળીઓ વડે તેણે જગતનું સર્જન કર્યું છે. વેદમાં ઋષિઓએ દેવલોક પ્રત્યે થયેલા પાપમાંથી મુક્ત કરવાની આ દેવને પ્રાર્થના કરી છે.

(૯) હિરણ્ય ગર્ભ

આ દેવને જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વસ્તુઓના અધિપતિ તરીકે વેદમાં કલ્પવામાં આવ્યો છે. જગતનું તેજોમય ખીજ 'હિરણ્ય ગર્ભ' આ દેવમાં રહેલું મનાય છે. જગતના પાલનકર્તા તરીકે તેને 'પ્રભુપતિ' પણ કહે છે. તે આત્મદાયી અને બલદાયી મનાય છે.

(૧૦) વરુણ

વરુણ શબ્દ વૃ-વીંટલું ઉપરથી બન્યો છે. પરમાત્માનું સમગ્ર વિશ્વને આવરી લેતું સ્વરૂપ તે વરુણ કહેવાય છે. વરુણ એ વિશ્વનો સમ્રાટ છે. જીવ માત્ર એના નિયમથી બંધાયેલા છે. તેનો પવિત્ર નિયમ 'વ્રત' કહેવાય છે. આ 'વ્રત'નો નિયમ સર્વ પાળે તેમ તે ધર્ય છે. વરુણ એ પાણી અને નીતિનો દેવ છે. એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે નદીઓ પણ વરુણદેવની ધર્યા પ્રમાણે વહે છે. સમુદ્રમાં મુસાફરી કરનાર વ્યક્તિઓ વરુણની ઉપાસના કરે છે. વરુણ એ સમગ્ર પ્રાણીઓનો રાજા કહેવાય છે. તે પ્રાણી માત્રના સારાંખોટાં કૃત્યોને જોનાર છે તેમ વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

(૧૧) સૂર્ય

આકાશમાં પ્રકાશતું પરમાત્માનું તેજોમય સ્વરૂપ તે સૂર્ય છે એમ વેદમાં કહ્યું છે. અહીં સૂર્યને 'પ્રકાશનો દાતા' કહેવામાં આવ્યો છે. તેના આવવાથી અંધકાર દૂર થાય છે અને જગતમાં સર્વત્ર પ્રકાશ પથરાય છે. બધા જીવો તેના આધારે ટકી રહ્યા છે. આ કારણથી તેને જીવનનો દાતા કહેવામાં આવે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોય તો દુનિયામાં બધે અંધકાર અને રોગચાળો ફેલાઈ જાય. જગત સૂર્યને પૂજવાનો ભારતમાં ખૂબ મહિમા છે.

(૧૨) રુદ્ર

રુદ્ર-રૌવું, શબ્દ કરવો, ધાતુ ઉપરથી આ શબ્દ બન્યો છે. રુદ્ર એટલે વિશ્વમાં ઘોર શબ્દ કરતું પરમાત્માનું પ્રચંડ સ્વરૂપ. તેનું મૂળ સ્વરૂપ વાયુનું છે. અગ્નિ પણ 'રુદ્ર' સ્વરૂપ કહેવાય છે. રુદ્ર એ પર્વત અને અરણ્યનો દેવ છે. આ રુદ્રમાંથી જ સમય જતાં શિવના સ્વરૂપની કલ્પના કરવામાં આવી છે.

(૧૩) અશ્વિનો

આ બે દેવોનું જોડકું છે. તેઓ 'નાસત્યૌ' પણ કહેવાય છે. આ દેવો ખાસ કરીને પરોપકારનું કાર્ય કરે છે. તેઓ દેવોના વૈધ તરીકે ઓળખાય છે. સ્વયંવન

નામના ઋષિને તેમણે યૌવન અર્પ્યું હતું. વિશ્વલાનો પગ લડાઈમાં ભાંગ્યો હતો તેને લોહાનો પગ તેમણે આપ્યો. તે વસૂકેલી ગાયને દૂઝતી કરે છે. તેઓ સૂર્યપૂત્રી સૂર્યાને સ્વર્ગવરમાં જીત્યા હોવાથી લક્ષ્મી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેઓ સ્ત્રીને પતિ આપે છે ને પતિને પત્ની આપે છે. વેદકાલમાં આ દેવનું ઘણું મહત્ત્વ હતું.

(૧૪) સોમ

આ એક જાતની વનસ્પતિ છે. વેદકાલમાં આર્યો તેનું ખૂબ પાન કરતા. વનમાંથી તેને વાજતેગાજતે ઉપાસના વિધિપૂર્વક લાવવામાં આવતી. યજ્ઞની વેદી સમક્ષ તેમાંથી રસ કાઢવામાં આવતો. દેવોને અર્પણ કર્યા પાદ તેનું પાન કરવામાં આવતું. વેદમાં સોમરસનું ખૂબ મહત્ત્વ બતાવ્યું છે.

(૧૫) ઉષા

ઋગ્વેદમાં ઉષાદેવીને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલી પ્રાર્થનાઓમાં ઉત્તમ કાવ્યતત્ત્વ નજરે પડે છે. ઋષિઓએ તેને આકાશની દુહિતા કહી છે. સૂર્ય આવતા પહેલાં આકાશમાં જે લાલરંગ છવાઈ જાય છે તે ઉષાનું સ્વરૂપ છે.

આ ઉપરાંત વેદમાં ઈલા, ભારતી, યમ, મરુત, ક્ષેત્રપતિ, બ્રહ્મણ સ્પતિ વગેરે દેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

આમ હિંદુધર્મનું પ્રધાન તત્ત્વ દેવવાદ છે. વેદમાં આ દેવવાદ અનેક સ્વરૂપે જોવા મળે છે. દેવવાદ પ્રકૃતિના રંગે રંગાયેલો છે. ઋષિઓએ આ દેવો પાસે ભૌતિક સુખોની યાચના કરેલ છે. વેદની દેવસૃષ્ટિમાં આપણને કેટલાક દેવોનું સ્વિશેષ મહત્ત્વ નજરે પડે છે જેમ કે અગ્નિ, સૂર્ય, વરુણ ઇન્દ્ર વગેરે. સમય જતાં વેદની દેવસૃષ્ટિમાં અનેક દેવદેવીઓ ઉમેરાયેલાં જોવા મળે છે. તેમાં સ્પષ્ટતઃ એકેશ્વરવાદ ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે.

સમય જતાં અનેક દેવવાદના સ્થાને અધિદેવવાદ ને એકેશ્વરવાદ વિકસ્યો. છેવટે ઉપનિષદોમાં એક તત્ત્વવાદ (એકવાદ-અદ્વૈતવાદ) પ્રચલિત થયો.

વેદયુગની ધર્મભાવના

વેદયુગની ધર્મભાવનાની માહિતી આપણને વેદ સાહિત્યમાંથી મળે છે. આ સાહિત્યનું સર્જન આત્મજ્ઞાનમાંથી થયું છે. તેમાં સમગ્ર પ્રજાજીવનની ચેતના નજરે પડે છે. વેદયુગમાં વિવિધ દેવદેવીઓની પૂજા નજરે પડે છે. આ દેવ-દેવીઓમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનું પ્રાધાન્ય નજરે પડે છે. આમ છતાં ઉપનિષદોમાં એકેશ્વરવાદની ભાવના સ્પષ્ટ વર્તાય છે. આ દેવો મનુષ્યોથી પર નથી. તેઓ

મુશ્કેલીઓમાં માનવીને મદદરૂપ બનતા હોવાથી વેદસાહિત્યમાં તેમની અનેક પ્રાર્થનાઓ રચાયેલી જોવા મળે છે. આ દેવો પાસે માનવી ભૌતિક સુખોની માગણી કરતો જણાય છે, સંસારમુક્તિની ભાવના સેવતા નથી.

વેદકાલમાં યજ્ઞસંસ્થાનું મહત્ત્વ સવિશેષ વર્તાય છે. યજ્ઞ દ્વારા માનવી ભક્તિ અને કર્મમાં શ્રદ્ધા રાખતો થાય છે. યજ્ઞ દ્વારા સમર્પણની ભાવના કેળવાય છે. વેદકાલના પાછળના સમયમાં યજ્ઞસંસ્થા ઉપર બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ વધ્યું. તેમણે યજ્ઞોને પોતાની આજીવિકાનું સાધન બનાવ્યું. પરિણામે યજ્ઞોમાં અટપટી વિધિઓ અને હિંસા વધી. હવિર્યજ્ઞ, સોમયજ્ઞ, રાજસૂયયજ્ઞ, અશ્વમેધયજ્ઞ જેવા વિવિધ પ્રકારો પડ્યા.

બ્રહ્મજ્ઞાન એ વેદકાલનું આગવું તત્ત્વ છે. આ મેળવવા માટે ઉપનિષદોમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર સંબંધી વિવિધ ચર્ચાઓ કરેલ જોવા મળે છે. તેને આધારે માનવજીવનમાં ચાર આશ્રમોનું (બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ, સંન્યાસાશ્રમ) સર્જન થયું. દરેક આશ્રમના આગવા નીતિનિયમો ધડાયા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં બ્રહ્મના જ્ઞાન માટેની ઉપાસના, ધર્મજિજ્ઞાસા, કર્મજિજ્ઞાસા વગેરે માટેના અભ્યાસ કરવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. તેમાંથી પંચમહાયજ્ઞો, વર્ણુત્રયા વગેરેના ઉદ્ભવ થયો. આદર્શ સમાજ રચનાની શરૂઆત થઈ.

ટૂંકમાં વેદકાલીન ધર્મભાવનામાં કર્મની પવિત્રતા, દાનનો મહિમા, સત્ય, અહિંસા, તપ, સંયમ, સદાચાર વગેરેનું મહત્ત્વ નજરે પડે છે.

પૌરાણિક યુગનો હિંદુધર્મ

હિંદુધર્મના વિકાસના આ ખીન્ન તબક્કામાં તેના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં ઘણું ઉમેરણ થાય છે. આ યુગમાં આપણને વેદાંગસૂત્રો, દર્શનસૂત્રો ઇતિહાસ કહેતાં રામાયણ અને મહાભારત, ૧૮ પુરાણો અને સ્મૃતિગ્રંથો વગેરેની રચના થયેલી જોવા મળે છે. આનું કારણ એ છે કે પાણિનિએ વ્યાકરણ રચ્યું અને ભાષાના નિયમો નક્કી કર્યા. દુનિયાની કોઈ પણ ભાષામાં બ્યારે વ્યાકરણની રચના થાય ત્યારે સાહિત્યમાં વધારો થાય છે. હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાં પણ આમ બન્યું. અહીં વેદના વિચારને સ્પષ્ટ કરવા નોંધપાત્ર સાહિત્ય રચાયું.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના બે વિભાગ પડે છે : (૧) શ્રુતિ (૨) સ્મૃતિ. શ્રુતિ એટલે પરમાત્મા પાસેથી ઋષિમુનિઓએ સાક્ષાત્ સાંભળીને મેળવેલું જ્ઞાન. સ્મૃતિ એટલે સ્મરણમાંથી રચાયેલું સાહિત્ય. વેદસાહિત્ય શ્રુતિના નામે ઓળખાય છે. વેદકાલ

પછી વેદનું અર્થઘટન કરવા અને વેદનો વિસ્તાર કરવા માટે જ સ્મૃતિસાહિત્યની રચના કરવામાં આવી છે.

વેદાંગસૂત્રો

વેદનું અંગ તે વેદાંગ કહેવાય છે. આ છ સૂત્રો ઉપવેદ તરીકે પણ ઓળખાય છે. વેદને સમજવા માટે વેદાંગનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. છ વેદાંગો નીચે મુજબ છે.

- (૧) શિક્ષા : -આ સૂત્રો પાણિનિ મુનિએ રચ્યાં છે. વેદના માત્રોનો ઉચ્ચાર કેવી રીતે કરવો તેનું અહીં જ્ઞાન આપવામાં આવેલ છે.
- (૨) કલ્પ : -કલ્પ એટલે ક્રિયાકાંડ. વેદની ધર્મભાવનામાં યજ્ઞ કેન્દ્રસ્થાને હોવાથી યજ્ઞની ક્રિયાઓની વિગતો કલ્પસૂત્રમાં આપેલી છે.
- (૩) વ્યાકરણ : -આ સૂત્રો 'પાણિનિ'એ રચેલ છે. પાણિનિ અગાઉ પણ કેટલાક વ્યાકરણાચાર્યો થઈ ગયા હોવાનું મનાય છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાનું સૌ પ્રથમ વ્યાકરણ પાણિનિએ તૈયાર કર્યું હોવાનું મનાય છે. વેદની ભાષા સમજવા માટે આ વ્યાકરણ મદદરૂપ થાય છે.
- (૪) છંદ : -આ સૂત્રો પિંગલ ઋષિએ રચ્યાં છે. વેદના છંદો સમજવા માટે આ સૂત્રો ઘણાં જ મદદરૂપ બને છે.
- (૫) જ્યોતિષ : -આ સૂત્રો ગર્ગાચાર્યે રચેલાં છે. યજ્ઞની ક્રિયા કયારે કરવી તેના સમયની સમજ આ સૂત્રોમાં આપેલી છે.
- (૬) નિરુક્ત : -આ સૂત્રો યાસ્ક મુનિએ રચેલાં છે. વેદમાં આવતા કઠિન અને જાણવા લાયક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આ સૂત્રોમાં આપવામાં આવેલી છે.

દર્શનસૂત્રો

ભારતીય સંસ્કૃતિનું આધારભૂત તત્ત્વ તે તેની દર્શનવિદ્યા છે. ખીજી રીતે કહીએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિ તે તેનાં દર્શનોની પેદાશ છે. દર્શન એટલે જ્ઞેવું. જગતમાં જે કંઈ સત્ય પડેલું છે તેને જ્ઞેવાનું સાધન તે દર્શન. તેને તત્ત્વચિંતન-તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને ફિલોસોફી કહે છે. પ્રાચીનકાલમાં ઋષિઓએ સત્ય જ્ઞેવા માટે છ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો સૂત્ર આકારે રચ્યાં છે જે ષડ્દર્શન તરીકે ઓળખાય છે. આ ષડ્દર્શન બધાં દર્શનના ત્રણ જોડકામાં વહેંચાયેલ છે : (૧) સાંખ્ય અને યોગ (૨) ન્યાય અને વૈશેષિક (૩) પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા.

(૧) સાંખ્ય અને યોગ

સાંખ્ય દર્શનના રચયિતા કપિલ મુનિ છે. આ દર્શનની વિશેષતા એ છે કે પ્રાચીન સાંખ્ય મતમાં ઈશ્વરની કલ્પનાની જરૂર જણાઈ નહિ તેથી તે નિરીશ્વર

સાંખ્યના નામે ઓળખાય છે. આગળ જતાં તેમાં ઈશ્વરનું તત્ત્વ ઉમેરાતાં તે સેશ્વર સાંખ્ય તરીકે ઓળખાયું છે. આ દર્શનમાં જગતના મૂળમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવાં બે તત્ત્વો રહેલાં છે એવી દૃષ્ટવના કરવામાં આવી છે. પ્રકૃતિ પોતે જડ છે અને ત્રિગુણાત્મિક છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ છે : (૧) સત્ત્વ (૨) રજ્સ (૩) તમસ પુરુષ પોતે શુદ્ધ અને ચૈતન્યમય છે. આમ છતાં અજ્ઞાનને કારણે અને પ્રકૃતિના સંઘને કારણે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોને તે પોતાના ગણે છે અને પરિણામે સંસાર સર્જાય છે. સાંખ્યનો ખીન્ને અર્થ જ્ઞાન થાય છે. પ્રાચીન ભારતનું આ અત્યંત લોકપ્રિય દર્શન છે. જેનો ઉલ્લેખ મહાભારત, રામાયણ, ભગવદ્ગીતા, પુરાણો વગેરેમાં જેવા મળે છે.

યોગદર્શનનાં સૂત્રો મહર્ષિ પતંજલિએ રચ્યાં છે. આ કારણથી તે પાતંજલ-યોગ તરીકે ઓળખાય છે. સિક્ધાંતોની બાબતમાં તે સાંખ્યને અનુસરે છે પણ સાંખ્યમાં જે ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવામાં નથી આવ્યો તેનો અહીં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી આ દર્શન સેશ્વર સાંખ્યના નામે ઓળખાય છે. અહીં પુરુષ અને પ્રકૃતિના વિવેક માટે આઠ અંગવાળો સાધનમાર્ગ બતાવાયો હોવાથી તે ‘અષ્ટાંગ યોગ’ના નામે ઓળખાય છે. યોગનાં આઠ અંગ તે : (૧) યમ (૨) નિયમ (૩) આસન (૪) પ્રાણાયામ (૫) પ્રત્યાહાર (૬) ધારણા (૭) ધ્યાન (૮) સમાધિ છે. યોગદર્શનમાં ચિત્તની શુદ્ધિ માટે આ આઠ અંગોની સાધના બતાવાય છે. પ્રાચીન ભારતનું માનસશાસ્ત્ર તે યોગ છે.

(૨) ન્યાય અને વૈશેષિક

ન્યાયદર્શનના રચયિતા ગૌતમ મુનિ છે. સત્ય જાણવા માટે એમણે આ દર્શનની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. અનુમાન કેવી રીતે કરવું અને સાચું અનુમાન કરવામાં કેવી મુશ્કેલીઓ આવે છે તે ન્યાયદર્શનનો વિષય છે. ન્યાયદર્શન તે પ્રાચીન ભારતનું અનુમાનશાસ્ત્ર છે. આમાં ૧૬ પદાર્થ ગણાવ્યા છે. આ દર્શનમાં બતાવ્યું છે કે આત્મા શરીરથી ભિન્ન વસ્તુ છે અને આ જગતનો કર્તા ઈશ્વર છે.

વૈશેષિકદર્શનનાં સૂત્રો કણ્વાદ મુનિએ રચેલ છે. આ દર્શનમાં ૭ પદાર્થ અને નવ દ્રવ્યોના વિશેષ ગુણ બતાવવામાં આવે છે. આગળ જતાં ‘અભાવ’ નામે સાતમો પદાર્થ ઉમેરાયો અને તેથી જ તે વૈશેષિકદર્શન તરીકે ઓળખાય છે. પરમાત્મા અને આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા માટે ૭ પદાર્થ અને નવ દ્રવ્યોની જાણકારી જરૂરી છે. આ દર્શનમાં અણુ અને પરમાણુ અંગેની વિગતો આપેલ છે, તે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઘણી મહત્ત્વની છે.

(૩) પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા

પૂર્વમીમાંસાનાં સૂત્રો જૈમિનિ મુનિએ રચેલ છે. આ દર્શનમાં મંત્રોનો અર્થ અને ઉપયોગીતાની મીમાંસા(છણાવટ) કરવામાં આવેલી છે. આ દર્શનમાં યજ્ઞને જ કર્મ કહ્યું છે તેથી તે કર્મમીમાંસા તરીકે પણ ઓળખાય છે. યજ્ઞની અટપટી વિગતોમાં માર્ગદર્શન આપવા માટે આ દર્શનની રચના કરવામાં આવેલ છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ કારણથી આ દર્શનને દર્શન તરીકે સ્વીકારતા નથી.

ઉત્તરમીમાંસાનાં સૂત્રો બાદરાયણ મુનિએ રચેલ છે. આ દર્શનનો મુખ્ય વિષય 'વેદાંત' છે અને તેથી તે વેદાંતદર્શનના નામે ઓળખાય છે. વેદાંત કર્મકાંડનું ખંડન કરે છે. આ દર્શનની વિચારસરણી પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કાર અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ જીવનનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. આત્મા અને પરમાત્મા વિશે આ દર્શનમાં વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ દર્શનની વિચારસરણી પ્રમાણે આત્મા એ પરમાત્મા છે, પરંતુ અજ્ઞાન અને અવિદ્યાને કારણે સત્ય સમજાતું નથી. અવિદ્યાનું નિવારણ કરવામાં આવે તો જીવાત્મા પરમાત્મા સાથે લીન થઈ જાય. આ સૂત્રો પર સમય જતાં શંકરાચાર્ય અને રામાનુજ જેવા આચાર્યોએ ભાષ્યો લખ્યાં છે.

પ્રથમ દર્શને તપાસ કરતાં જણાય છે કે આ છ દર્શનો પરસ્પર વિરોધી છે પરંતુ સિદ્ધાંતોની સૂક્ષ્મ રીતે તપાસ કરતાં જણાય છે કે તેઓ એકબીજાના પૂરક છે. છ જે દર્શનો ઉપનિષદના પાયાના વિચારને પ્રગટ કરે છે. અહીં દર્શનો એક જ નગરે પહોંચવાના જુદા જુદા માર્ગ છે. આ વાત સમજાવતાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દ્રુવ કહે છે કે “આ દર્શનોમાં જીવ, જગત અને પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધે જુદા જુદા મત છે પણ તેઓ એકબીજાની પૂર્તિ કરે છે. પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ પોતપોતાની રીતે ઉપયોગી થાય છે. આ છ જે દર્શનોનું મુખ્ય ધ્યેય દુઃખમાંથી મુક્તિ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે.”

ઇતિહાસ

હિંદુધર્મની પરંપરામાં રામાયણ અને મહાભારતનો સમાવેશ ઇતિહાસમાં થાય છે. પ્રાચીન ભારતના શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ અને પુરાણોનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. રામાયણ અને મહાભારત એ કેવળ ઇતિહાસ નથી પરંતુ હજારો વર્ષથી ભારતીય પ્રજાના સંસ્કાર ઘડનારાં રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યો છે. વિશાળ વડલાની છાયા નીચે હજારો વર્ષથી ભારતીય પ્રજાનું ઘડતર થયું છે. આ બંને મહાકાવ્યોનું મૂલ્ય સમજાવતાં ભગિની નિવેદિતા કહે છે કે “મને પૂછવામાં આવે.

કે હજારો વર્ષથી ભારતીય પ્રજાની સાધના શાને માટે થઈ છે? તે પ્રજાનું સંસ્કાર-પણ કયું છે? કયા બળને આધારે એ પ્રજા ટકી રહી છે તો હું ઉત્તર આપું કે રામાયણ અને મહાભારત તપાસો.”

આપણી ઇચ્છા હોય કે ન હોય પરંતુ સાહિત્ય અને કલાની ઉત્તમ રચનાઓ આપણા જીવનનું ઘડતર કરે છે. આપણી ચેતનાને ધાર્યો ઘાટ આપે છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણા જીવનપલટા કરાવે છે. વ્યાસ અને વાલ્મીકિ આવી તાકાત ધરાવે છે. આ બંને મહાકવિઓએ મનુષ્યસ્વભાવનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને એવી જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ ઊભી કરી છે કે હજારો વર્ષથી એ પાત્રોએ ભારતીય પ્રજાના આદર્શો ઘડ્યા છે. ભારતના કોઈ પણ ભાગમાં ભણેલો કે અભણ, ગરીબ કે તવંગર, એવો માણસ નહિ હોય કે જોણે રામ અને કૃષ્ણનું નામ સાંભળ્યું ન હોય. નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે વ્યાસ અને વાલ્મીકિ કોઈ જાંચા બ્રાહ્મણ-કુળમાંથી આવ્યા નથી. રામાયણના કવિ ગૃહસ્થદશામાં લૂંટફાટનો ધંધો કરતા હતા. લૂંટારા તરીકે તે પ્રજાને અત્યંત ત્રાસ આપતા હતા. પરંતુ એક દિવસ નારદનો સમાગમ થતાં તેમને પોતાના કાર્યનો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. નારદના ઉપદેશથી તેમણે કઠોર તપ આદર્યું. તેમની આસપાસ માટીનો રાફડો જામી ગયો. સંસ્કૃત ભાષામાં રાફડાને ‘વલ્મીક’ કહે છે તેથી તે વાલ્મીકિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તેમણે રામાયણ રચી ‘આદિ કવિ’ તરીકેની કીર્તિ સંપાદન કરી.

કહેવાય છે કે આ મહાકાવ્ય રામના જન્મ પહેલાં રચાઈ ગયું હતું પણ તેના વિશે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી.

આ આખું કાવ્ય (૧) બાલકાંડ (૨) અયોધ્યાકાંડ (૩) અરણ્યકાંડ (૪) કિષ્કિન્ધાકાંડ (૫) સુંદરકાંડ (૬) યુદ્ધકાંડ (૭) ઉત્તરકાંડ એમ સાત કાંડમાં વહેંચાયેલું છે. રામાયણનું કથાવસ્તુ તેના નાયક રામના જીવનની આસપાસ વિસ્તરેલું છે. હિંદુધર્મમાં રામ વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજાય છે. રામના જીવન દ્વારા કવિએ આદર્શ પુત્ર, આદર્શ ભાઈ, આદર્શ પતિ, આદર્શ પિતા, આદર્શ રાજા, આદર્શ દુશ્મનનું ચિત્ર સમાજ આગળ રજૂ કરેલ છે. રામની પિતૃભક્તિ, સત્યનિષ્ઠા અને પ્રસન્ન દાંપત્ય આને પણ આપણા જીવનમાં પ્રેરણારૂપ બને છે. આદર્શ દિવરનું ચિત્ર લક્ષ્મણના પાત્ર દ્વારા કવિ આલેખે છે. આ સર્વમાં ભરતનો ત્યાગ એ રામાયણનું પરમ તત્ત્વ છે. તેના દ્વારા કવિએ માનવજીવનનો મહાન આદર્શ સમાજ આગળ રજૂ કરેલ છે. હનુમાન એ ઉત્તમ સેવકનું દૃષ્ટાંત પૂરું આપે છે.

કાવ્યની નાયિકા એ ભારતીય સન્નારીનું પ્રતીક છે. રામ અને સીતાનું દામ્પત્ય-જીવન સમગ્ર માનવજાત માટે આદર્શ નમૂનો છે. રાજમહેલમાં લાડકોડથી ઉછરેલી સીતા રામની સાથે વનવાસ સહર્ષ સ્વીકારે છે. વનમાં રામની છાયા રૂપે સદાય રામની સાથે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જીવન આનંદથી વ્યતિત કરે છે. વનવાસ વેઠ્યા પછી પણ રાવણના રાજમહેલમાં રહેવાના કારણે પોતાના ચારિત્ર્ય પર કોઈ શંકા ન લાવે તે માટે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થાય છે, છતાં સમાજની ટીકાથી મુક્ત ન બનતાં છેવટે તેને રામથી વિખૂટું પડવું પડે છે. જીવનમાં અનેક સંઘર્ષોનો સામનો કરતાં કરતાં તેણે પોતાના હૃદયમાં પ્રેમના ઝરણાને સતત વહેતું રાખ્યું છે. ઉત્તમ કન્યા, ઉત્તમ ગૃહિણી, ઉત્તમ ભાભી, ઉત્તમ રાણી અને ઉત્તમ માતાનો આદર્શ તેણે પોતાના જીવન દ્વારા પૂરો પાડેલ છે.

રામાયણમાં કવિએ સદ્ગુણી પાત્રો સાથે દુર્યુણી પાત્રો જેવાં કે મંથરા, કૈકેયી, સૂર્ણખા, રાવણ વગેરેનો પણ પરિચય કરાવ્યો છે. સર્વને અંતે કવિ જણાવે છે કે સંપત્તિ અને સત્તા જીવનમાં કામ લાગતાં નથી પણ સત્યનિષ્ઠા અને નીતિનો જ જીવનમાં વિજય થાય છે. ટૂંકમાં રામાયણ એ કુટુંબજીવનનું એક ઉત્તમ મહાકાવ્ય છે.

મહાભારત

રામાયણની સરખામણીમાં મહાભારત એ જુદા જ પ્રકારનું મહાકાવ્ય છે. તેના રચયિતા મહાકવિ વેદવ્યાસ છે. ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતનું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે. શરૂઆતમાં આ કાવ્યમાં ૨૪,૦૦૦ શ્લોકો હતા. તેમાં ભારતયુદ્ધનું વર્ણન હતું, તે જય' નામે ઓળખાતું. જયસંહિતા ૮,૦૦૦ શ્લોકની હતી તેમાંથી વૈશંપાયને આખ્યાનો દ્વારા વિસ્તારેલું ભારત ૨૪,૦૦૦ શ્લોકનું હતું. તેમાંથી સૂત પૌરાણિક ઉપાખ્યાનો દ્વારા વિસ્તારેલું મહાભારત લગભગ ૧,૦૦૦૦૦ શ્લોકોના વિસ્તારનું થયું. પાછળથી ભારતમાંથી મહાભારત બન્યું. મહાભારતની રચના વિશે કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ અને શત્રોને વેદ ભણવાનો અધિકાર ન હોવાથી તેઓને માટે ભગવાન વેદવ્યાસે મહાભારતની રચના કરી. મહાભારત એ કેવળ વેદ નથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સર્વસંગ્રહ છે. એ કાવ્ય ઉપરાંત ઇતિહાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે. વેદ અને ઉપનિષદ જેવો જ ગૌરવવાન ગ્રંથ છે.

આ કાવ્યમાં કૌરવ-પાંડવોના ઐતિહાસિક યુદ્ધમાંથી પ્રાચીન પ્રતિભાશાળી ઋષિમુનિઓએ એક મોટું વૃક્ષ ઊભું કર્યું છે. મહાભારતમાં 'એક જ કુટુંબના

યુદ્ધની કથાની આસપાસ નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ઢગલાબંધ સામગ્રી એકઠી કરેલ છે.' મહાભારતમાં ભગવાન વેદવ્યાસે માનવસ્વભાવનું ઉત્કૃષ્ટ આલેખન કર્યું છે. લોભ, ઈર્ષ્યા, મોહ, કામ, ક્રોધ, જુગાર વગેરે માનવસ્વભાવનાં દુષ્ટ તત્ત્વોના પરિચય કવિએ આ ગ્રંથમાં કરાવ્યો છે. દ્રૌપદીના અપમાનનો પ્રસંગ અને તે વખતે વડીલોનું વર્તન એ સમગ્ર ગ્રંથનો નોંધપાત્ર પ્રસંગ છે.

મહાભારતમાં કવિએ મનુષ્યના મનના વિકારોનું વર્ણન કર્યું હોવા છતાં, તેમાં જીવનના ઉત્તમ આદર્શો પણ વર્ણવ્યા છે. નબળાં પાત્રોને પણ ધર્મ આચરતાં બતાવ્યાં છે. કવિએ મહાભારતના અંતમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।” જ્યાં ધર્મ ત્યાં જ જય.

મહાભારતમાં જે સમાજ જોવા મળે છે તે પરથી કહી શકીએ કે તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક વિચારસરણીઓ વહેતી હતી. પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને આગમ-શાસ્ત્રની વિચારસરણી મહાભારતે સ્વીકારી છે. વેદનું પ્રમાણ ન સ્વીકારનાર નાસ્તિક મતોનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. શિવ અને વિષ્ણુની ઉપાસના મહાભારતમાં જોવા મળે છે. મહાભારતના જમાનામાં ઇન્દ્ર નબળો પડી ગયેલો જણાય છે. અહીં અવતારવાદ અને એકેશ્વરવાદ નજરે પડે છે. પ્રાચીન યુદ્ધનાં શસ્ત્રો, નીતિનિયમો, પ્રાચીન ભારતની દંડનીતિ, રાજનીતિ વગેરેનો ખ્યાલ મહાભારતમાંથી મળે છે. આમ મહાભારત એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવનાર અદ્ભુત ગ્રંથ છે.

ટૂંકમાં રામાયણ અને મહાભારત એ કેવળ ઇતિહાસ નથી પરંતુ ભારતીય પ્રજાનું જીવનઘડતર કરનારાં રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સમગ્ર ચિત્ર આ બંને કાવ્યોમાં વ્યક્ત થયેલું છે. ભારતની પ્રજાની ધર્મ અને સંસ્કૃતિની સાધનાનો ઇતિહાસ તેમાં પડેલો છે.

ભગવદ્ગીતા

ગીતા જેવો લોકપ્રિય ગ્રંથ દુનિયામાં કોઈ શાસ્ત્રોમાં આજદિન સુધી લખાયેલો નથી. એનું આખું નામ ‘ભગવદ્ગીતા ઉપનિષદ’ (ભગવાને ગાયેલ ઉપનિષદ) છે. આ એક એવો ગ્રંથ છે કે જેણે જમાનાઓથી માનવજાતને પ્રેરણા અને શાંતિ અર્પી છે. ગીતા એટલે ગાયેલી. તેના ગાનાર ભગવાનશ્રી કૃષ્ણ છે અને સાંભળનાર અર્જુન, જેવો ભક્ત છે. ભગવદ્ગીતાની ગોઠવણી મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં કરવામાં આવી છે. એક રીતે જોઈએ તો તે ધરાધર મહાભારતની વચ્ચે છે. આ કારણથી જ પૂ. વિનોબા ભાવે ભગવદ્ગીતાને મહાભારતનો નંદાદીપ કહે છે. નંદાદીપ એટલે બે ચોરડાની વચ્ચેમાં મૂકેલો દીવો. ગીતામાં ભગવાને અર્જુનને

નિમિત્ત બનાવી સમગ્ર માનવજાતને જીવનનો મર્મ સમજાવ્યો છે. ગીતાની ખૂબી એ છે કે તેના વિશે ભાષ્યો, ટીકાઓ અને ગ્રંથો રચાયાં હોવા છતાં તે નિત્ય વ્યતન જ રહી છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે તેને સમસ્ત વેદના સાર રૂપ ગ્રંથ કહ્યો છે. લોકમાન્ય ટિળકે તેને કર્મયોગશાસ્ત્ર, મહર્ષિ અરવિંદે તેને ભક્તિયોગશાસ્ત્ર, ગાંધીજીએ તેને અનાશક્તિયોગશાસ્ત્ર અને વિનોબાજીએ તેને સામ્યયોગશાસ્ત્ર તરીકે બિરદાવેલ છે.

આવા અદ્ભુત ગ્રંથનો જન્મ ઘોડાઓના હણુહણુટ, હાથીઓની ગર્જના અને શંખનાદ વચ્ચે યુદ્ધભૂમિમાં થયો છે. બ્યારે યુદ્ધભૂમિમાં પોતાના સ્વજનોને જોઈ અર્જુન મનથી નિર્બળ બનતાં યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે અને કહે છે કે મારે આવું લોહીથી ખરડાયેલું રાજ્ય જોઈતું નથી ત્યારે તેના સારથિ બનેલ ભગવાનશ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને જીવનનું સનાતન રહસ્ય સમજાવે છે. ગીતાના પ્રલોકે પ્રલોકે સંદેશો સંભળાવે છે કે

“પાર્થને કહો ચઢાવે બાણ હવે તો યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ.” ભગવાનના ઉપદેશથી અર્જુનના મનની નબળાઈ દૂર થાય છે. આખરે તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાય છે. ભગવાનને કહે છે કે કરિણ્યે વચનં ત્વયા । આ ગીતાના ૧૮ અધ્યાયોનો સમાવેશ મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં થયો છે.

ગીતાનો સંદેશ સર્વગ્રાહી બન્યો છે તેનું મૂળ કારણ એ છે કે અર્જુનની મૂંઝવણ તે આપણા સહુની મૂંઝવણ છે. ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ આપ્યો તે આપણ સહુને ઉપયોગી નીવડે છે તેથી આપણે યુગે યુગે ગીતા તરફ મીઠ માંડીએ છીએ. ગીતાના ઉપદેશને આપણે જો એક જ શબ્દમાં સમજાવે હોય તો ભગવાનશ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જણાવ્યા પ્રમાણે જરાક ઉતાવળથી ગીતા શબ્દનું દસ વખત ઉચ્ચારણ કરે તો તમારા કાને ‘તાગી’ ‘તાગી’ એવા શબ્દો અથડાશે. એટલે કે ગીતા કહે છે કે ત્યાગી બનો.

ગીતાનો સંદેશ ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે ઘટાવી શકાય.

ગીતાનો પ્રથમ ઉપદેશ આત્માની અમરતાનો છે. આત્માની અમરતા ગીતામાં બે રીતે બતાવવામાં આવી છે. આત્માને જન્મજન્મમાંતર છે પણ ઉચ્છેદ નથી, જેમ મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજી નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેમ આત્મા જીર્ણ દેહ ત્યજીને વ્યતન દેહ ધારણ કરે છે. જે મૃત્યુ અને જન્મ કહેવાય છે. જન્મ, મૃત્યુ વગેરે દેહને છે, આત્માને નથી. આત્મા શરીરના સર્વ વિકારોથી પર છે. ગીતામાં જણાવ્યું છે કે આત્મતત્ત્વનાં સર્વત્ર દર્શન કરવાં તેનું નામ મોક્ષ.

ગીતાનો બીજો મહત્વનો ઉપદેશ નિષ્કામ કર્મનો છે. સમગ્ર સંસાર કર્મ વડે

જ ચાલે છે. કર્મ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. કર્મથી ડરી જઈને મનુષ્યે નિર્બળ બનવું ન જોઈએ, કર્મ કરવું પણ ફળની આશા ન રાખવી જોઈએ. મનુષ્યે પોતાનાં બધાં કર્મો ઈશ્વરને ચરણે ધરવાં જોઈએ. કર્મમાં કુશળતા કેળવવી એ જ સાચો યોગ છે. પરમેશ્વરને પામવાનો એ જ સાચો માર્ગ છે.

ગીતાનો ત્રીજો મહત્વનો ઉપદેશ સ્વધર્મ પાલનનો છે. અહીં ધર્મ એટલે કોઈ સંપ્રદાય કે અનુગમ નહિ પરંતુ કર્તવ્ય એવો અર્થ લેવાનો છે. ગુણકર્મ પ્રમાણે આપણે જે કંઈ ફરજ બજાવીએ તે જ આપણો ધર્મ છે. જે પરિસ્થિતિમાં આપણે હોઈએ તે પરિસ્થિતિને અપનાવી આપણી ફરજ અદા કરવી જોઈએ. ગીતાનો મુખ્ય સૂત્ર એ છે કે બીજાના ધર્મ કરતાં પોતાનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મ એટલે ફરજ. સ્વધર્મનું પાલન કરતાં મૃત્યુ આવે તો પણ ડરવું જોઈએ નહિ.

ગીતાનો ચોથો મહત્વનો ઉપદેશ સ્થિતપ્રજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ગીતાનો સર્વોત્તમ પુરુષ તે સ્થિતપ્રજ છે. મનુષ્ય બ્યારે પોતાના મનમાં રહેલી બધી કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે. તૃષ્ણાઓને દાબી દઈ આત્મા વડે આત્મામાં જ તૃપ્ત રહે છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ કહેવાય છે. આવા મનુષ્યને જગતના સુખદુઃખ સ્પર્શી શકતાં નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે સુખદુઃખને જીવનમાં મહત્વ આપતો નથી, દેહના વિકારોને વશ થતો નથી.

ગીતાનો પાંચમો મહત્વનો ઉપદેશ એકેશ્વરવાદ અને અવતારવાદનો છે. ગીતામાં ભગવાનશ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે મારાથી પર એવું જગતમાં કંઈ જ નથી. હું સર્વત્ર છું. મનુષ્યની છુદ્ધિ, બળ, તેજ, સર્વ મારા વડે છે માટે તું મને બળુ. ગીતામાં કહ્યું છે કે બ્યારે જગત ઉપર પાપ વધી પડે છે ત્યારે દુષ્ટાના વિનાશ માટે અને ધર્મના રક્ષણ માટે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે. જગતનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે બ્યારે બ્યારે પૃથ્વી પર પાપાયરણ વધ્યું છે ત્યારે પાપીઓના નાશ માટે રામ, કૃષ્ણ, હુદ્, મહાવીર, ઈસુ, ગાંધીજી જેવી મહાન વિભૂતિઓ પામી છે. તેમનાં સત્કર્મોથી માનવસંસ્કૃતિ નિર્માણ બની છે.

ટૂંકમાં ગીતાનો ઉપદેશ સનાતન છે. સર્વત્રાહી છે. જીવનના વિકાસના દરેક ક્ષેત્રમાં તે ઉપયોગી નીવડે છે. તેમાં માનવીના શુદ્ધ આચારની ઉત્તમ ચર્ચા કરેલ છે. તે યુગે યુગે સમગ્ર માનવસમાજને પ્રેરણા આપે છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું પોતાના ગીતાદર્શન નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે “ભગવદ્ગીતા એક એવો ગ્રંથ છે કે જેણે જમાનાઓ થયા આપણા કરોડો ભાઈઓને આત્માની શાંતિ અને આશ્વાસન આપ્યાં છે.” જગતના અનેક માનવીઓએ તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી આ ગ્રંથનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન ગાયાં છે.

પુરાણો

પુરાણોનો શાબ્દિક અર્થ પ્રાચીન અથવા જૂનું એવો થાય છે. પરંતુ પુરાણો જૂનાં પણ છે અને નવાં પણ છે. એક મત એવો છે કે સ્ત્રીઓ અને શ્વેતોને વેદ ભણવાનો અધિકાર ન હોવાથી તેમના માટે પુરાણોની રચના કરવામાં આવી. પુરાણોની રચનામાં પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. પુરાણોને પાંચમા વેદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પુરાણોની સંખ્યા સામાન્ય રીતે અઠારની ગણાય છે. તેટલી જ સંખ્યા ઉપપુરાણોની છે. પુરાણો સામાન્ય રીતે શિવ અને વિષ્ણુને કેન્દ્રમાં રાખીને રચાયાં છે. તેમનાં નામ : બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, ગરુડ, નારદ, ભાગવત, અગ્નિ, વામન, વરાહ, મત્સ્ય, કૃમ્, શિવ, લિંગ, સ્કંદ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કન્ડેય, ભવિષ્ય, બ્રહ્માંડ વગેરે છે.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં પુરાણોનાં પાંચ લક્ષણો ગણાવવામાં આવ્યાં છે : (૧) સર્ગ (પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ) (૨) પ્રતિસર્ગ (સૃષ્ટિનો પ્રલય) (૩) વંશ (દેવતાઓ અને પ્રજ્વલિતોના વંશની કથા) (૪) મન્વંતરની કથા (૫) સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજર્ષિઓનાં ચરિત્રો.

આ ઉપરાંત પુરાણોમાં આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, ભગવાનના અવતારોની કથાઓ, વર્ણાશ્રમધર્મ, ભૂગોળ, કાલમાન, ઋષિમુનિઓનાં ચરિત્રો, વૃત્તો, ઉત્સવો અને તીર્થધામોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પુરાણોમાં વ્યાપક અર્થમાં માનવધર્મનું નિરૂપણ થયેલું જોવા મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસીને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતી વિપુલ માહિતી તેમાંથી મળે છે.

સ્મૃતિઓ

હિંદુધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં સ્મૃતિઓનું સ્થાન નોંધપાત્ર છે. સ્મૃતિઓની રચનામાં અનેક ઋષિમુનિઓએ ફાળો આપેલ છે. તેમના નામ પરથી જે તે સ્મૃતિઓ ઓળખાય છે. દા. ત. મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ વગેરે. સ્મૃતિઓમાં માનવધર્મ, રાજધર્મ, આચારવિચાર, જાતિ વગેરે અનેક વિષયોની ચર્ચા કરી છે. ભારતીય સમાજનું પ્રાચીન માળખું ટકાવી રાખવામાં સ્મૃતિ ગ્રંથોનો ફાળો નોંધપાત્ર છે.

પૌરાણિક યુગના હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતો

હિંદુધર્મ એ કોઈ સ્થગિત મતસંચય નથી કે કોઈ સિદ્ધાંતોનું ચોક્કું નથી પણ એક જીવંત પ્રક્રિયા છે. વેદકાલમાં તે એક વહેતા નાનકડા ઝરણા

સ્વરૂપે હતું. પૌરાણિક કાલમાં આ ઝરણું મહાનદ થયેલું જેવા મળે છે. એક બાજુ સમાજમાં અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના તો બીજી બાજુ નિર્ગુણુ બ્રહ્મની ઉપાસના જેવા મળે છે. એક બાજુ દેવોની સંખ્યા તેત્રીસ કરોડની દર્શાવાઈ છે તો બીજી બાજુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ -એ ત્રણે દેવોને ત્રિમૂર્તિની કલ્પના હેકળ એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. આ સમયે ભક્તિમાર્ગ, કર્મકાંડ અને જ્ઞાનમાર્ગનો મહિમા વધેલો જેવા મળે છે. આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ આ યુગની ધર્મભાવનાના પંચપ્રાણુ આ પ્રમાણે જણાવે છે : (૧) પંચ મહાયજ્ઞ (૨) સંસ્કાર (૩) વર્ણશ્રમધર્મ (૪) કર્મ ને પુનર્જન્મ (૫) ચાર પુરુષાર્થ.

(૧) પંચ મહાયજ્ઞ

હિંદુધર્મમાં એક એવી માન્યતા દૃઢ થયેલી છે કે મનુષ્ય ઋણુ લઈને જન્મે છે. આ ઋણુ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનું હોય છે. આ ઋણુ અદા કરવા માટે વેદના યજ્ઞની ભાવના વિસ્તૃત કરી પંચમહાયજ્ઞની યોજના રજૂ કરવામાં આવી છે. આ પાંચ મહાયજ્ઞો હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ દરેક ગૃહસ્થ માટે આવશ્યક ગણાવેલ છે.

(અ) દેવયજ્ઞ :- દેવમાં શ્રદ્ધા રાખી યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ વડે તેમનું યજ્ઞન કરવું તે.

(આ) ભૂતયજ્ઞ :- પૃથ્વી ઉપરના દરેક જીવ પ્રત્યે દયા રાખવી, તેમનું ભરણુ-પોષણુ કરવું.

(ઇ) પિતૃયજ્ઞ :- શ્રાદ્ધ, તર્પણુ વગેરે ક્રિયાઓ વડે પિતૃઓનું સ્મરણુ કરવું.

(ઈ) બ્રહ્મયજ્ઞ :- વિદ્યાભ્યાસ દ્વારા જીવનને આત્મકલ્યાણુને માર્ગે વાળવું.

(ઉ) મનુષ્યયજ્ઞ :- આંગણે આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો.

(૨) સંસ્કાર

સંસ્કાર શબ્દ સ્ + કૃ ધાતુનો બનેલો છે. જીવનવિકાસ માટે આપણે જે કાંઈ સારી ક્રિયાઓ કરીએ છીએ તેને સંસ્કાર કહે છે. સંસ્કારનો હેતુ માનવીને પશુજીવનમાંથી ઉન્નતિના માર્ગે લઈ જઈ નરમાંથી નરોત્તમ બનાવવાનો છે. સામાન્ય રીતે સંસ્કારોની સંખ્યા ૧૬ની ગણાય છે. આ સંસ્કારોને જુદા જુદા વિકાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલ છે જેમ કે (૧) પ્રાગ્-જન્મ સંસ્કારો—ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમંતોન્નયન. (૨) બાલ્યાવસ્થાના સંસ્કાર—બતકર્મ. નામકરણ, નિષ્ક્રમણ, અન્નપ્રાશન, ચૂડાકરણ, કર્ણુવેધ. (૩) શૌક્ષણિક સંસ્કારો— વિદ્યારંભ, ઉપનયન-સંસ્કાર, વેદારંભ, દેશાંત કે ગોદાન, સમાવર્તન. (૪) વિવાહ સંસ્કાર. (૫)

અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર. આ સંસ્કારો માનવજીવનના જુદા જુદા તબક્કાઓને આવરી લે છે. એમ મનાય છે કે ‘જન્મના જાણે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।’ જન્મથી તો માનવી શૂદ્ર હોય છે. તેને સંસ્કાર વડે દ્વિજ બનાવી શકાય છે. આ સંસ્કારની ક્રિયાઓ દ્વારા મનુષ્યને તેના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવાય છે. વર્તમાન સમયમાં આ સંસ્કારો સર્વલિપ્ત બની ગયા છે. વર્તમાનકાલમાં શિક્ષણના પ્રભાવ નીચે પ્રાચીન સંસ્કારોનું મહત્ત્વ તદ્દન ઘટી ગયું છે. તેની મૂળ ભાવનાનો ઉપહાસ થાય છે. ટૂંકમાં હિંદુ વિચારકોએ સમાજના જુદા જુદા વર્ણો માટે જુદા જુદા સંસ્કારો નક્કી કરી ભારતીય પ્રજાના જીવનને આધ્યાત્મિક માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

(૩) વર્ણશ્રમધર્મ

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ માનવી તેમ જ સમાજને વ્યવસ્થિત કરવા માટે તેની સર્વ પ્રવૃત્તિને ધર્મકેન્દ્રી બનાવી. માનવી ગૃહસ્થ તરીકેના નિયમોનું પાલન કરી આધ્યાત્મ જીવન જીવે તે માટે માનવીનું સરેરાશ ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય કલ્પી, સમગ્ર જીવનને ચાર આશ્રમો જેવા કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાન-પ્રસ્થાશ્રમ સંન્યાસાશ્રમ એમ ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખી દરેક આશ્રમના ધર્મ બતાવ્યા. દરેક આશ્રમમાં ‘શ્રમ’નું મહત્ત્વ છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં સાદાઈથી જીવન ગાળી ગુરુની પાસે રહી ઉત્તમ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી, ગૃહસ્થાશ્રમમાં સત્યનું આચરણ કરી પંચ મહાયજ્ઞો પ્રમાણે કુટુંબ અને દેશ તરફ પોતાની ફરજો બજાવવી, વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં સંસારમાંથી ધીરે ધીરે બહાર નીકળી આધ્યાત્મિક જીવન જીવવા માટે સાગવૃત્તિ ડેળવવી, સંયમી જીવન ગુજારવું અને સંન્યાસાશ્રમમાં નિર્મોહી બની મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી વગેરે કાર્ય કરવાનું છે.

આ જ પ્રમાણે શાસ્ત્રકારોએ સમાજને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખી ધંધા પ્રમાણે ચાર વર્ણ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર પાડી દરેક વર્ણની ફરજો જણાવી છે. બ્રાહ્મણનું મુખ્ય કાર્ય અધ્યયન કરવું અને કરાવવું, ક્ષત્રિયે સમાજનું રક્ષણ કરવું, વૈશ્યે ખેતી કરવી, વેપારવણજ કરવો અને શૂદ્રે સમાજસેવાનું કાર્ય કરવાનું જણાવ્યું છે.

આમ વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમ દ્વારા હિંદુ વિચારકોએ જીવનનો સુરેખ નકશો આપ્યો છે અને તે દ્વારા જીવનના આખરી મુકામે પહોંચવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. આ દ્વારા હિંદુ વિચારકોએ સામાજિક આદર્શો રજૂ કર્યા છે.

(૪) કર્મ ને પુનર્જન્મ

કર્મ ને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત એ હિંદુધર્મનો જ નહિ પરંતુ સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિશિષ્ટ સિદ્ધાંત ગણાય છે. જૈન, બૌદ્ધ, શીખ વગેરે સર્વ સંપ્રદાયોએ પણ આ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. જીવનમાં જેવા મળતી વિચિત્રતાઓની પાછળ હિંદુશાસ્ત્રકારોએ કર્મનો નિયમ રહેલો છે તેમ કહ્યું છે. કર્મ કર્યાં સિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય ટકી શકે નહિ. કર્મના ત્રણ ભેદ છે : (૧) સંચિતકર્મ એટલે પૂર્વજન્મનાં અસંખ્ય કર્મોનો સંગ્રહ. (૨) પ્રારબ્ધકર્મ તે સંધરામાંથી જેટલો ભાગ આ જન્મમાં ભોગવવા માટે શરૂ કરેલો તે અને (૩) ક્રિયામાણકર્મ ચાલુ જન્મમાં જન્મતાં જ કરાતાં નવાં કર્મો. મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિ પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન છે અને તેથી ચાલુ જન્મનાં કર્મોની અસર ભાવિજન્મ ઉપર પડશે એમ માની-વિચારીને દરેક કર્મ કરવું.

હિંદુધર્મમાં કર્મની સાથે પાપ અને પુણ્યની ભાવના સંકળાયેલી છે. દરેક માનવીએ કયું કર્મ પાપ કહેવાય અને કયું કર્મ પુણ્ય કહેવાય તેનો વિચાર કરીને કર્મ કરવાનું હોય છે. જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં આનો ખ્યાલ રાખવાનો હોય છે. એક પદમાં કહ્યું છે કે “મનવા સમજી લેજે આજ, જગમાં કિયાં પુણ્ય કિયાં પાપ.” કર્મનાં બધાં ફળ આ લોકમાં કે પરલોકમાં જ ભોગવવાનાં હોતાં નથી. કર્યાં કર્મો પ્રમાણે સુખદુઃખ ભોગવીને માનવી આ લોકમાં જન્મે છે, અહીં તેની વાસનાનો મોક્ષ થતાં તેને પુનર્જન્મ રહેતો નથી.

હિંદુ વિચારકોએ કર્મના નિયમની સાથે જીવનની ગતિનો પણ વિચાર કર્યો છે. મૃત્યુ બાદ જીવનની ત્રણ ગતિ બતાવવામાં આવી છે : (૧) જીવ આ દુનિયામાં આવે તો તેનો પુનર્જન્મ થયો કહેવાય. (૨) સ્વર્ગ અથવા નર્કમાં ગતિ કરે. (૩) આ બંનેથી પર એવી ત્રીજી ગતિ તે મોક્ષ. જીવની બધી ગતિઓમાં મોક્ષની ગતિ સર્વોત્તમ ગણાય છે.

આમ જીવનને સુખી અને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે તેમ જ સમાજને તંદુરસ્ત રાખવા માટે કર્મ અને પુનર્જન્મનો નિયમ જરૂરી નહિ પણ આવશ્યક છે. હિંદુ વિચારકોએ કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત દ્વારા માનવીને સત્કર્મો કરવાની ધેરણા આપી છે.

(૫) ચાર પુરુષાર્થ

માનવજીવન એ ખાઈ પીને મજા કરવાનું સાધન નથી, ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કરી મોક્ષ મેળવવાનું સાધન છે. આથી હિંદુ વિચારકોએ માનવપ્રવૃત્તિને ધર્મ,

અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર વિભાગમાં વહેંચી છે. ધર્મ વિના માનવી શાંતિ મેળવી શકતો નથી. અર્થપ્રાપ્તિ એ માનવજીવન માટે જરૂરી છે પણ તેના સુયોગ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈએ, ધર્મને ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના કેવળ અર્થોપાસના કરવી એ સમાજ માટે ખતરનાક છે. કામોપભોગ પણ માનવવિકાસ માટે જરૂરી છે પણ તેમાં મનુષ્યે ધર્મદૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ, કામવાસના ઉપર વિજ્ય મેળવવો જોઈએ. માનવજીવનનો આખરી મુકામ તે મોક્ષ છે. આ સ્થિતિએ મહોંચલું અધરું છે.

આમ પંચપ્રાણમાં હિંદુધર્મ સમગ્ર જીવનને આવરી લે છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે “હિંદુધર્મ એ જીવન પ્રત્યે જોવાની એક એવી દૃષ્ટિ છે, જે બુદ્ધિને સંતોષે છે, સંકલ્પશક્તિને ઉત્તેજે છે.”

આચાર્યયુગ

ઈ. સ. ના દૃઢ સૈકામાં હિંદુધર્મનો પ્રવાહ અનેક નાના મોટા સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત થઈ ગયો હતો. આત્મા અને પરમાત્મા વિષેના ભ્રમક ખ્યાલો પ્રચારમાં આવ્યા હતા. ભક્તિ અને કર્મકાંડને બદલે સમાજમાં કર્મકાંડનું પ્રાબલ્ય વધ્યું હતું. વેદની મૂળ ધર્મભાવના અદૃશ્ય થવા લાગી હતી. બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ વધતાં સમાજમાં અનેક અનિષ્ટો દાખલ થયાં હતાં. આવી પરિસ્થિતિમાં વેદનું સાચું રહસ્ય સ્થાપિત કરવાનું અનિવાર્ય બનતાં કેટલાક આચાર્યો અને સાધુ-સંતોએ કાર્ય આરંભ્યું. તેમણે હિંદુધર્મમાં નવજીવન પ્રગટાવ્યું.

શંકરાચાર્ય

આચાર્ય પરંપરામાં સહુ પ્રથમ આવે છે શંકરાચાર્ય. ગૌતમબુદ્ધ પછી ભારતમાં ધાર્મિક એકતા લાવનાર જે કોઈ વિભૂતિ હોય તો તે શંકરાચાર્ય છે. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૭૮૮માં ચૂની નદીને કિનારે કેરલ પ્રદેશના કાલાદી ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શિવચુરુ અને માતાનું નામ આર્યબા હતું. બાળપણમાં પિતાનું અવસાન થતાં શંકરની સર્વ જવાબદારી માતાને શિરે આવી પડી. પાંચમા વર્ષે તેમને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. બાદ તેઓ થોડાક સમયમાં સકળ શાસ્ત્રોમાં પારંગત બન્યા. તેમની ખ્યાતિ ધીરે ધીરે ચારે બાજુ પ્રસરવા લાગી. તેમની વિદ્વતાથી પ્રભાવિત થઈને મલબાર દેશના રાજાએ પોતાની રાજસભા શોભાવવા અનેક ભેટો સાથે આમંત્રણ આપ્યું, પણ શંકરે બ્રહ્મચારીનો સાચો ધર્મ સમજીને તે આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો.

શંકરની માતાની ઇચ્છા તેમને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવવાની હતી પણ શંકરે પોતે સંન્યસ્ત ધારણ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં માતા લાચાર બની. તેમના સંસારત્યાગ વિષે એક પ્રચલિત દંતકથા એવી છે કે “એક વખત તેઓ માતા સાથે નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન કરતાં અચાનક તેમનો પગ મગરે પકડ્યો. શંકર પાણીમાં તણાવા લાગ્યા. આ જોઈ શંકરે માતાને વિનંતી કરી કે “મા જો તું મને સંન્યસ્ત લેવાની રજા આપે તો કદાચ આ દુઃખમાંથી મારી મુક્તિ થાય.” માતાએ વિચાર્યું કે જો પુત્ર સન્યાસી થઈને પણ જીવતો રહેશે તો તેનું દર્શન થશે. માતાએ સન્યાસ લેવાની છૂટ આપી.”

સંન્યસ્ત ધારણ કર્યા પછી તેઓ નર્મદાકિનારે જઈ ગુરુ ગોવિંદપાદાચાર્યના શિષ્ય બન્યાં. અહીં શંકરે વેદાંત, યોગ, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરેનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી માહિષ્મતિ નગરીમાં આવેલ મંડનમિશ્રની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમના ઉપર વિજય મેળવ્યો. કરાર પ્રમાણે મંડનમિશ્ર અને તેમની પત્ની શંકરાચાર્યનાં શિષ્ય બન્યાં.

આ પછી શંકરાચાર્યે અનેક પાખંડી મતોનું ખંડન કરી સમગ્ર ભારતમાં પ્રવાસ કરી પ્રાચીન ઉપનિષદોનો અદ્વૈતવાદ અને જ્ઞાનવાદ પ્રવર્તાવ્યો અને એના રક્ષણ માટે ભારતના ચાર ખૂણે—પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી, દક્ષિણમાં શૃંગેરી, પશ્ચિમમાં દ્વારકા અને ઉત્તરમાં બદ્રીનાથ એમ—ચાર મઠ સ્થાપી ત્યાં પોતાના ચાર શિષ્યો નીમ્યા. તેમણે પોતાના જીવન દરમ્યાન શારદાદેશ (કાશ્મીર) બદ્રીનાથ, કેદારનાથ વગેરે સ્થળોએ ફરીને સમગ્ર ભારતમાં જ્ઞાનજ્યોત પ્રગટાવી ૩૨ વર્ષની નાની વયે દેહત્યાગ કર્યો. આટલી નાની વયે તેમણે જે હિંદુધર્મનું પુનરુત્થાન કર્યું તેનાથી હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાં તે અમર થઈ ગયા. એમના ગ્રંથો આજે પણ સંસ્કૃત સાહિત્યની અમર કૃતિઓ છે. તેમણે સરળ પદ્ધતિમાં ભક્તિભાવથી તરબોળ એવાં મધુર સ્તોત્રો પણ લખ્યાં છે. તેમનું ‘બજગોવિંદ’ નામનું પદ તે આજે ભારતમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે.

તેમનો મત કેવલાદ્વૈતવાદના નામે ઓળખાય છે. તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ‘બ્રહ્મ’ એ કેવલ છે. અર્થાત્ એના જેવું બીજું કંઈ જ નથી. જ્ઞાન અને ભક્તિ દ્વારા તેની સાથે એકતા સાધી શકાય છે. શંકરની માન્યતા મુજબ ‘બ્રહ્મ’ એ સત્ય છે ને જગત મિથ્યા છે. જીવ એ પરમાત્માથી જુદો નથી. શંકરાચાર્ય જીવાત્માની ત્રણ અવસ્થા બતાવે છે. મોક્ષ મેળવવા બ્રહ્મજ્ઞાન જરૂરી છે. જ્ઞાનની સાથે શંકરાચાર્યે પોતાની વિચારસરણીમાં ભક્તિને મહત્ત્વ આપ્યું છે. તે પોતાના

ભગ્ગોવિંદં નામના પદમાં કહે છે કે “હે મૂઢમતિ મૃત્યુ આવશે ત્યારે ગોખેલું વ્યાકરણ (શાસ્ત્રો) કામ નહિ લાગે માટે તું ગોવિંદની ભક્તિ કર.” તેમના માયાવાદના ઉપદેશમાં ગૌતમબુદ્ધના ઉપદેશની અસર વર્તાય છે તેથી તેઓ પ્રચ્છન્ન યુદ્ધ કહેવાય છે. તેમના કાર્યની પ્રશંસા કરતાં ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું કહે છે કે. He was the master mind of the master land.”

રામાનુજ્યાર્ય

ખ્રીજ આચાર્ય તે રામાનુજ્યાર્ય. આપણી આર્યસંસ્કૃતિની સનાતન ગંગામાં ભાગવતધર્મ એક અત્યંત પ્રાચીન અને પાવનકારી પ્રવાહ છે. વેદકાલથી ચાલી આવેલા આ પ્રવાહે આપણામાં એકતા, વિશાળતા અને માનવતાનું સિંચન કર્યું છે. ભક્તિ એ ભાગવતધર્મનો પ્રાણ છે. ભક્તિમાર્ગના શૈવ, શાક્ત અને વૈષ્ણવ એવા ત્રણ માર્ગો છે. શંકરાચાર્ય પછી દક્ષિણમાં જે આચાર્યો થયા તેમણે ભાગવતધર્મની ભક્તિને પોતાના ઉપદેશમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું.

આ આચાર્યોનો પ્રથમ સંપ્રદાય અળવાર સંપ્રદાય છે. અળવાર શબ્દનો અર્થ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના સમુદ્રમાં ડૂબકી મારનાર એવો થાય છે. અળવાર પરંપરાના પ્રથમ આચાર્ય નાથ મુનિ હતા. ત્યાર પછી યમુનાચાર્ય અને રામાનુજ થયા. રામાનુજનો જન્મ ઈ. સ. ૧૦૧૭માં મદ્રાસ ઇલાકાના પેરુમલુદ્દર ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કેશવ ભટ્ટ અને માતાનું નામ કાન્તિમતી હતું. પ્રાથમિક શિક્ષણ પિતા પાસે મેળવી રામાનુજે યાદવ પ્રકાશ નામના ગુરુ પાસે કેટલોક સમય અભ્યાસ કર્યો. અહીં તેમને ગુરુ સાથે મતભેદ પડતાં કાંચીના યમુનાચાર્ય પાસે અભ્યાસ અર્થે ગયા. તેમની પાસેથી તેમણે વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદનું જ્ઞાન મેળવ્યું. વેદાંત ઉપર તેમણે વેદાંતસાર, ‘વેદાંતસંગ્રહ’ અને ‘વેદાંતદીપ’ નામના ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા છે. રામાનુજનો સંપ્રદાય ‘શ્રી સંપ્રદાય’ તરીકે ઓળખાય છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ નામે ઓળખાય છે. રામાનુજના મતમાં પરમેશ્વર નારાયણ અથવા વાસુદેવના નામે ઓળખાય છે અને લક્ષ્મી ‘શ્રી’ તરીકે ઓળખાય છે.

રામાનુજ્યાર્યે ભાગવતધર્મના પ્રાચીન વિચારોને શંકરાચાર્યના ઉચ્ચ અદ્વૈતમાં સાધ્યા અને તેમનું વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ પ્રકાશી ઊઠ્યું. એમણે પ્રતિપાદિત કર્યું કે જીવનમાં પવિત્રતા અને નિસ્વાર્થતા મેળવવા માટે ભક્તિ એ એક યોગ્ય સાધન છે. ભક્તિની સાથે પ્રપત્તિ એટલે કે શરણાગતિનો સિદ્ધાંત મૂક્યો. આપણે આપણું સર્વસ્વ ભગવાનને ચરણે ધરી દેવું જોઈએ. રામાનુજે પોતાના સંપ્રદાયમાં ઈશ્વરની કરુણા મેળવવા માટે તેમની પત્ની ‘શ્રી’નું શરણ લેવું જોઈએ એમ

જણાવ્યું છે. તેમના મતમાં નારાયણ પિતા અને લક્ષ્મી માતા છે. સકલ જીવો તેમનાં સંતાનો છે. રામાનુજના મત મુજબ પરમ તત્ત્વ ઈશ્વર તે જડ અને ચેતન પદાર્થોથી ભિન્ન એવું વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે. તે સર્વ જીવોનું કલ્યાણ કરે છે. તે વૈકુંઠમાં વસે છે. તેની ભક્તિ મોક્ષ માટે આવશ્યક છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું કહે છે કે 'રામાનુજનો ભગવાન કોઈ જાતી અટારીએ બેસીને જોયા કરતો નિષ્ક્રિય દેવ નથી, તે તો આપણા જીવનમાં ભળેલો છે. સંસારની નવરચના માટે સદાય સક્રિય છે.'

રામાનુજે વેદાર્થસંગ્રહ, ગીતા ઉપર ભાષ્ય, શ્રીભાષ્ય વગેરે નોંધપાત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે. વેદાર્થસંગ્રહમાં તેમણે ઉપનિષદોના અદ્વૈતવાદી મતોનું ખંડન કરેલ છે. શ્રીભાષ્યમાં તેમણે વૈષ્ણવસંગ્રહાયના પાયાના તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરેલ છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિનો સુમેળ સાધી ઈશ્વર, જીવાત્મા અને પ્રકૃતિનો સંબંધ સમજાવવાનો હતો. આમ રામાનુજનું તત્ત્વજ્ઞાન શંકરના અદ્વૈતવાદથી જુદું પડતું હોવાથી વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ તરીકે ઓળખાયું. તેમાં અવતારવાદનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવાથી જ્ઞાન કરતાં તેમણે ભક્તિનો મહિમા વધારે ગાયો છે. તેમના મત મુજબ ભક્તિ સાધનાનો જાંચો અને મહત્ત્વનો માર્ગ છે. તેમાં ઈશ્વરના સ્વરૂપ માટેનો પ્રેમ ઈશ્વર અને આત્માનો સંબંધ ઓળખવામાં મદદગાર બને છે. તેમણે પ્રભોધેલો ભક્તિ સાથે પ્રપત્તિનો સિદ્ધાંત, એટલે કે ઈશ્વરને સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાનો સિદ્ધાંત સમગ્ર માનવજીવનને ઘણા જ ઉપયોગી છે.

આમ રામાનુજે સવર્ણોના ધર્મ વિશેના ખ્યાલો અને હક્કોને જાળવીને નીચલા વર્ગ માટે મોક્ષનાં દ્વાર ભક્તિ દ્વારા ખુલ્લાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના ઉપદેશથી આકર્ષાઈ નીચલા વર્ગના અનેક લોકો તેમના સંગ્રહાયમાં ભળ્યા. તેમણે સનાતન ધર્મના સિદ્ધાંતોને અવગણ્યા વગર સમાજના નીચલા થરના લોકોને વૈષ્ણવ-સંગ્રહાયના આચારો પાળતા કર્યાં.

ટૂંકમાં રામાનુજે પોતાના શ્રીસંગ્રહાય દ્વારા સમગ્ર ભારતમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત-વાદનો પ્રચાર કરી ભક્તિભાવના વિકસાવી. તેમણે લોકોમાં ઈશ્વરને સર્વસ્વ સમર્પણ કરી ભક્તિ કરવાની વૃત્તિ જન્યત કરતાં તેમના સંગ્રહાયના અનુયાયીઓમાં ત્યાગની ભાવના વિકસી. તેમણે પોતાના જીવનકાલ દરમિયાન ભારતભરમાં ફરીને ભાગવત ધર્મની પ્રતિષ્ઠા વધારી. આના પરિણામે વૈષ્ણવસંગ્રહાયનો સારો વિકાસ થયો.

નિમ્બાક

દક્ષિણના આચાર્યોમાં નિમ્બાકનું નામ નોંધપાત્ર છે. નિમ્બાકે પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિનો મહિમા ગાયો. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૬૪માં દક્ષિણ ભારતના વૈદ્યપત્તનની નજીક અરુણુ આશ્રમમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અરુણુ મુનિ કે જગન્નાથ અને માતાનું નામ જ્યંતીદેવી હતું. તેઓ નિમ્બ ગામના હોવાથી નિમ્બાક તરીકે ઓળખાતા. કોઈ એમને નિયમાનંદ કહે છે. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ઉત્તર ભારતમાં મથુરા અને તેની આસપાસ હતું. આ આચાર્યે 'વેદાંત પારિજ્ઞત' નામની વેદાંગ પરની ટીકા અને 'સિદ્ધાંતરત્ન' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમણે રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનો મહિમા વધાર્યો.

નિમ્બાકનો સંપ્રદાય તે દ્વૈતાદ્વૈત સંપ્રદાયના નામે ઓળખાય છે. તેમના મત મુજબ જીવ તે પરમાત્માથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. જીવાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને ચૈતન્યરૂપ છે. તે જ્યાં સુધી પરમાત્માની ભક્તિ કરતો નથી ત્યાં સુધી પરમાત્માથી ભિન્ન છે. ભક્તિ દ્વારા તે અભિન્ન બની જાય છે. તે કર્મ વડે બંધાતો હોવાથી જ્ઞાતા, હર્તા અને ભોક્તા છે. જીવાત્માના ત્રણ ભેદ છે : (૧) બદ્ધ (૨) બદ્ધમુક્ત (૩) મુક્ત. આ સંપ્રદાયમાં ભક્તોના ત્યાગી અને ગૃહસ્થ એવા બે વિભાગ છે. સંસારમાં રહીને જે લોકો ભક્તિ કરે છે તે ગૃહસ્થી અને સંસાર છોડી જે ભક્તિ કરે છે તે ત્યાગી તરીકે ઓળખાય છે. અહીં કૃષ્ણને પરમાત્મા તરીકે સ્વીકારેલ છે. પ્રસિદ્ધ સંગીતરત્ન તાનસેનના ગુરુ બાબા હરિદાસ આ સંપ્રદાયના હતા.

મધ્વાચાર્ય

ઈ. સ. ૧૧૯૯માં દક્ષિણ કાનકાના ઉડિપિ જિલ્લાના ખેલા ગામમાં જન્મેલા મધ્વાચાર્યનો સંપ્રદાય દક્ષિણ ભારતમાંથી શરૂ થઈને પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભારતમાં પ્રસરેલો નજરે પડે છે. તેમના પિતાનું નામ વાસુદેવ અને માતાનું નામ વેદવતી હતું. બાળપણમાં પોતાના વતનમાં જ વેદનું જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમને અભ્યાસ કરતાં મેદાની રમતોમાં વધારે રસ હોવાથી શરૂઆતમાં અભ્યાસમાં જોઈએ તેવી પ્રગતિ ન કરી શક્યા, પણ ગુરુ અચ્યુત પ્રેક્ષાચાર્ય પાસે સંન્યસ્તની દીક્ષા લીધા બાદ તેમનામાં ધણું જ પરિવર્તન આવ્યું. તેમને વેદાંતસમ્રાટનું ધિરુદ્ધ આપવામાં આવ્યું. તેમનો સંપ્રદાય સત-સંપ્રદાય અને મત દ્વૈતવાદ તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે પોતાના સિદ્ધાંતો સમજાવવા ઉપનિષદો, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રો પર ભાષ્યો લખ્યાં. ૮૦ વર્ષની ઉંમરે તેમનું મૃત્યુ થયું. તેમના દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) પાંચ પદાર્થો—ઈશ્વર અને જીવ, ઈશ્વર અને જડ, જીવ અને જડ, જીવ ને જીવ તેમ જ જડ ને જડ વચ્ચે સનાતન ભેદ છે.

(૨) જગતમાં સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર એવાં બે તત્ત્વો છે. સ્વતંત્ર તત્ત્વ તે પરમાત્મા વિષ્ણુ અને પરતંત્ર તત્ત્વ તે જીવાત્મા.

મધ્વાચાર્યે પોતાની વિચારસરણીમાં વિષ્ણુની સેવાના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે :

(૧) અંકન—પોતાના શરીર પર વિષ્ણુનાં આયુષો—શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ વગેરેની છાપ લગાવવી.

(૨) નામકરણ—પોતાનાં સંતાનોને ભગવાનનું નામ આપવું.

(૩) પ્રાર્થના—ભજનકીર્તન દ્વારા ભગવાનનું સ્મરણ કરવું.

ટૂંકમાં રામાનુજ કરતાં મધ્વ કેટલેક અંશે જુદા પડે છે. આમ છતાં રામાનુજના ધણા સિદ્ધાંતો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. મધ્વાચાર્યની આ વિચારસરણી બહુ લોકપ્રિય બની ન હોવા છતાં તેણે ભાગવતધર્મને નવા સ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં ધણાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. એમનાં દર્શન અને ભક્તિસંપ્રદાયે ભારતવર્ષના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

વલ્લભાચાર્ય

આચાર્ય પરંપરાના આ પાંચમા નોંધપાત્ર આચાર્ય, જ્યારે ચારેબાજુ સંન્યાસનો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો હતો ત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમનો મહિમા ગાયો. તેમણે ભારતભરમાં અનેક સ્થળોએ ભાગવતપારાયણ કરી કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. તેમણે જ્યાં જ્યાં ભાગવતપારાયણ કર્યું, તે સર્વ સ્થળો વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં મહા પ્રભુજીની બેઠક તરીકે ઓળખાય છે. તેમનો મત પુષ્ટિમાર્ગ તરીકે ઓળખાય છે.

ઈ. સ. ૧૪૭૩માં મધ્ય પ્રાંતના રાયપુર જિલ્લાના ચંપારણ્ય ગામમાં જન્મેલા વલ્લભાચાર્યના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ ભટ્ટ અને માતાનું નામ ઇલ્લમાગારુ હતું. વલ્લભાચાર્યે બહુ જ નાનો ઉંમરે વેદ, ઉપનિષદ વગેરે શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને શંકરાચાર્યના માયાવાદમાં દોષ જણાતાં વિજયનગરના રાજવી કૃષ્ણદેવરાયની ધર્મસભામાં માયાવાદનું ખંડન કર્યું. આ પછી તેમણે અનેક સ્થળોએ ફરીને પોતાના મત શુદ્ધાદ્વૈતવાદનો પ્રચાર કર્યો. આ મતના સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) અદ્વૈત પદાર્થ બ્રહ્મ તે સદા શુદ્ધ છે. બ્રહ્મ અનંત મૂર્તિ છે, તે કૂટસ્થ છે, ચત્રાયમાન છે. તે કેવળ બુદ્ધિથી જાણી શકાય નહિ. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દોષ

વિનાનું છે. અહીંને ભાગવતમાં ભગવાન કહેવામાં આવે છે. વલ્લભાચાર્ય ભગવાનને શ્રીકૃષ્ણના નામે ઓળખાવે છે.

(૨) પરમાત્માને પામવાનો એકમાત્ર ઉપાય તે ભક્તિ છે. ભક્તિના બે પ્રકાર છે : (૧) મર્યાદાભક્તિ — શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહીને કરાતી ભક્તિ. (૨) પુષ્ટિ-ભક્તિ — ભગવાનની કૃપા મેળવવા ખાતર કરાતી ભક્તિ. પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવાના ત્રણ ભેદ બતાવવામાં આવેલ છે :

(૧) તનુજ — પોતાના શરીર વડે ઈશ્વરની સેવા કરવી.

(૨) વિત્તજ — ધન આપીને ઈશ્વરની સેવા કરવી — ભગવાનને વસ્ત્રો પહેરાવવાં, અલંકારો પહેરાવવાં વગેરે.

(૩) માનસી — મનથી ઈશ્વરભક્તિ કરવી.

ટૂંકમાં પુષ્ટિમાર્ગમાં અહ્માનંદ કરતાં ભગ્નનાનંદ પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. ભાગવતધર્મને ભારતભરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં વલ્લભાચાર્યનો ફાળો નોંધપાત્ર છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં ભાગવતકથાનું પારાયણ કરતા હોવાથી એ સર્વ જગ્યાએ આજે મહાપ્રભુજીની બેઠકો તરીકે ઓળખાય છે.

ઐતિહ્ય

બંગાળમાં ઈ. સ. ૧૪૮૫માં જન્મેલ આ આચાર્ય 'ગૌરાંગ'ના નામે ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમના પિતાનું નામ જગન્નાથ મિશ્ર અને માતાનું નામ શચીદેવી હતું. નિંબના વૃક્ષ પાસે તેમનો જન્મ થયેલ હોવાથી તે 'નિમઈ' તરીકે પણ ઓળખાતા. તેમણે ભારતભરમાં ફરીને રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનો મહિમા ગાયો. શંકરાચાર્યના જ્ઞાનમાર્ગ અને માયાવાદનું ખંડન કર્યું આ મહાન આચાર્ય તેમના સંપ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણના અવતાર મનાય છે.

તેમના સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે :

(અ) નવ વસ્તુઓ 'પ્રમેય' કહેતાં જાણવાની છે. આ નવ વસ્તુઓ તે (૧) હરિ એ જ એક તત્ત્વ છે. (૨) હરિ સર્વશક્તિ વિશિષ્ટ છે. (૩) હરિ સકલ રસનો સમુદ્ર છે. (૪) જીવ હરિના અંશ છે. (૫) એમાંના કેટલાક બદ્ધ છે. (૬) કેટલાક મુક્ત છે. (૭) ચરાચર વિશ્વમાં એના ભેદ અને અભેદનો પ્રકાશ થાય છે. (૮) શુદ્ધ ભક્તિ મોક્ષ માટેનું સાધન છે. (૯) ભગવાનનો પ્રેમ એ જ પરમ પ્રયોજન છે.

(આ) પરમાત્મા પ્રાપ્તિનું સાધન જ્ઞાન નહિ પણ 'રુચિ' છે. રુચિ એટલે પરમાત્મા માટેનો સાચો ભાવ.

(ઈ) પરમાત્મા સાથે જીવનો આશ્રયાશ્રિત અને ભેદભેદ સંબંધ છે.

(ઈ) એક જ પરમ તત્ત્વ પોતાની સ્વાભાવિક અને અચિન્ત્ય શક્તિ વડે સર્વદા 'સ્વરૂપ,' 'તદ્-રૂપવૈભવ,' 'જીવ' અને 'પ્રધાન' એમ ચારરૂપે રહે છે.

બ્રહ્મ

મહારાષ્ટ્રમાં થયેલા બ્રહ્મ નામે આચાર્ય શૈવસંપ્રદાયમાં સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ-શિવતત્ત્વની ઉપાસનાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમના સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મ શિવના નંદિનો અવતાર મનાય છે. એમના સંપ્રદાયનું નામ વીરશૈવ અથવા લિંગાયતસંપ્રદાય છે. આ પંથમાં યજ્ઞોપવિતને બદલે કંઠમાં શિવલિંગને ધારણ કરવાનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને કરવામાં આવે છે. અહીં ગાયત્રીના છેલ્લા ચરણમાં 'તન્નઃ શિવઃ પ્રચોદયાત્' એમ ફેરફાર કરવામાં આવે છે. અને હૃં નમઃ શિવાય એ આ પંથનો સામાન્ય દીક્ષામંત્ર છે.

આમ આચાર્યસુગમાં હિંદુધર્મમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની દરેક શાખામાં ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર વધ્યો. સંન્યાસ્ત કરતાં લોકો ગૃહસ્થજીવનમાં રહી ભક્તિને મહત્ત્વ આપવા લાગ્યા. તત્ત્વજ્ઞાનનો મહિમા ઘટવા લાગ્યો.

સંતોનો યુગ

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દુવ કહે છે કે “ હિંદુધર્મ એ કેવળ વેદોનો કે પુરાણોનો ધર્મ નથી પરંતુ આચાર્યો અને સાધુસંતોનો પણ છે.” હિંદુધર્મના વિકાસમાં અનેક આચાર્યો અને સાધુસંતોએ ફાળો આપેલ છે.

મધ્યકાલમાં હિંદુધર્મના વિકાસમાં આપણને બે પ્રવાહ જોવા મળે છે : (૧) આચાર્ય દ્વારા ચાલેલા સંપ્રદાયોનો પ્રવાહ. (૨) સાધુસંતો દ્વારા ચાલેલા ભજનકીર્તન અને ભક્તિનો પ્રવાહ. મુસ્લિમોના આક્રમણોએ ભારતીય સમાજ-જીવનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું હતું. ચારેતરફ ધર્માન્તરો, બળાત્કારો અને મંદિરોના નાશનો પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. આવે સમયે ભારતીય પ્રજામાં ધર્મનું ચૈતન્ય ટકાવી રાખવાનું કાર્ય સાધુસંતોએ કર્યું. સમાજનો નીચલો વર્ગ બ્રાહ્મણો અને અન્ય સવર્ણોથી હડધૂત થયેલો હતો. સતીપ્રથા, બાળકીને દૂધ પીતી કરવાની પ્રથા, જૈહરપ્રથા જેવી પ્રથાઓ દ્વારા સ્ત્રીઓ પર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો થતા હતા. દેવદાસીપ્રથાને લીધે દેવમંદિરો અને ધર્મશુરુઓ ભ્રષ્ટ થયા હતા. દેવમંદિરોમાં અનેક પાખંડો ચાલી રહ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર ન હતો. કેટલાક આચાર્યો તો સ્ત્રીનું મુખદર્શન કરવામાં પણ પાપ સમજતા.

આવા કપરા સમયે સાધુસંતોએ હિંદુધર્મની ચેતના ટકાવવાનું અને એકેશ્વરવાદનો મહિમા ગાવાનું મહત્વનું કાર્ય કયું. તેમના ઉપદેશનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ઈશ્વર મહિમા :— આ સમયે સંતોએ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરી સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિ પર ભાર મૂક્યો. ઈશ્વરને પામવાના માર્ગ ભલે જુદા જુદા હોય પણ ઈશ્વર એક જ છે. એકેશ્વરવાદનો મહિમા ગાયો.

(૨) ગુરુમહિમા :— અજ્ઞાનતા અને અધર્મદ્વારના આ યુગમાં સંતોએ ગુરુમહિમા ગાયો. તેમણે કહ્યું કે ‘સાચા ગુરુ વિના જ્ઞાન મળે નહિ. પાપંડી ગુરુઓ પોતે જ અજ્ઞાની હોય તો ખીજને શું જ્ઞાન આપી શકે?’ આથી અખાએ કહ્યું છે કે ‘ગુરુ ક્રીધા મેં ગોકુલનાથ નૂગરા મનને ઘાલી નાથ.’ નાનક, કપીર જેવા અનેક સંતોએ ગુરુમહિમા ગાયો. ગુરુનો મહિમા સમજાવતાં કપીર નોંધે છે કે

“ગુરુ ગોવિન્દ દોનો સ્વહે કિસકો લાગુ પાય ।

બલિહારી ગુરુદેવકી ગોવિન્દ લિયો વ્તાય ॥

(૩) લોકભાષા :— સંતોના ઉપદેશનું ત્રીજું લક્ષણ એ હતું કે તેમણે લોકભાષામાં પોતાનો ઉપદેશ આપ્યો. મુસલમાનોએ સંસ્કૃતને પદ્મપટ્ટ કરી હોવાથી પ્રાંતીય ભાષાનો ધીરેધીરે વિકાસ થવા લાગ્યો હતો. સંતોએ પ્રાંતીય ભાષાનો ઉપદેશ કરી સમાજમાં ભજનકીર્તન અને ભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. આને પરિણામે ભારતના દરેક પ્રાંતમાં નામાંકિત સંતો થયા. દા. ત. કપીર, નાનક, ચૈતન્ય, તુકારામ, નરસિંહ, મીરાં લોકભાષામાં સમાજનો સામાન્ય માનવી પણ ધર્મને સમજાવા લાગ્યો.

(૪) અભેદભાવ :— સંતોના ઉપદેશનું મુખ્ય સૂત્ર—માનવી એ પ્રથમ માનવી છે. પછી તે જાત કે નીચ, હિંદુ કે મુસલમાન છે. ઈશ્વરપ્રેમની ઉપાસનામાં કોઈ ભેદભાવ નથી. સુરદાસ પોતાના એક પદમાં કહે છે કે સર્વે સંતોની પ્રેમ સગાઈ ।

આ સંત પરંપરામાં ભારતમાં અનેક સંતો જેવાં કે રામાનંદ, મીરાંબાઈ, તુકારામ, નામદેવ, નરસિંહ, નિષ્કુળાનંદ, દયારામ, બ્રહ્માનંદ, ધીરો, તુલસીદાસ, રવિદાસ, ધન્ના, પીપા વગેરે થયા. આ સર્વમાં નીચેના નોંધપાત્ર છે :

રામાનંદ

આ સંત વિશે કોઈ ઐતિહાસિક વિગતો મળતી નથી. કહેવાય છે કે તેઓ રામાનુજ પરંપરાના પાંચમા આચાર્ય હતા. તેમણે લોકભાષામાં ભજનો દ્વારા એકેશ્વરવાદ અને ભક્તિનો મહિમા ગાયો. તેમના શિષ્યોમાં કપીર, રવિદાસ,

પીપો, ધનનો વગેરે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમનો પંથ 'રામાનંદી' તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ વર્ણભેદને સ્વીકારતા ન હતા. રામાનંદે કોઈ ગ્રંથો રચ્યા નથી પણ તેમનાં ભજનો ઘણાં જ લોકપ્રિય છે.

કપીર

કપીર સામાન્ય રીતે ઈ. સ.ની પંદરમી સદીમાં થયા હોવાનું મનાય છે. તે એક મુસ્લિમ વણકર હતા. બનારસમાં રહેતા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણ માતા અને મુસ્લિમ પિતાના હાથે ઊછર્યા હતા. તેમના પર અનેક સૂક્ષ્મતાની અસર હતી. તેઓ મુસ્લિમ હોવા છતાં તેમની માન્યતાઓ અને આચારો વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનથી રંગાયેલા હતા. તેઓ પ્રસિદ્ધ સંત રામાનંદના પરમ શિષ્ય બન્યા હતા. રામાનંદના ઉપદેશની તેમના પર વ્યાપક અસર પડી હતી. તેથી તેમના ઉપદેશમાં હિંદુ અને ધરુલામના તત્ત્વોનો સમન્વય દેખાય છે. તેઓ હિંદુધર્મની કર્મ, મોક્ષ, વૈરાગ્ય, સંન્યાસ, બ્રહ્મ વગેરેને લગતી માન્યતાઓ સ્વીકારે છે પણ અવતારવાદને સ્વીકારતા નથી. નામસ્મરણ, યુરુમહિમા વગેરેને સ્વીકારે છે, પણ મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરે છે. તેઓ ઢોંગી ધર્મયુરુઓના દોષો બતાવે છે. વર્ણભેદનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમણે એકશ્વરવાદનો મહિમા ગાયો.

તેમણે પોતાના દુહાઓમાં હિંદુ અને મુસ્લિમોના ધર્મ વિશેના ખ્યાલો પર માર્મિક કટાક્ષો કર્યા છે. તેમનાં ભજનોમાં શુદ્ધ અને નિસ્વાર્થ ભક્તિની છાંટ વર્તાય છે. તેઓ સાચા મર્મજ્ઞ હતા. તેમનો ઉપદેશ બતઅનુભવ પર રચાયેલો હતો. આથી તેમનાં ભજનો આજે પણ ભારતીય ધર્મ અને સાહિત્યનો અમૂલ્ય વારસો ગણાય છે.

તેમણે પોતાના ઉપદેશમાં કહ્યું છે કે 'ઈશ્વરને શોધવા વિવિધ તીર્થોમાં ફરવાની કે વિવિધ નદીઓના જળમાં ડૂબકાં મારવાની જરૂર નથી. ઈશ્વરને શોધવા માટે આત્માને ઢઢોળવો જોઈએ. માનવીએ પોતાના અંતરમાં જ સત્યની શોધ કરવી જોઈએ. તેમણે સંસારત્યાગ કરવા કરતાં ગૃહસ્થજીવનનો મહિમા ગાઈ દરેક માનવીને સંસારમાં રહી નીતિમય જીવન જીવવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમણે નિર્ભય રીતે હિંદુ અને મુસ્લિમોના આચારવિચારો ઉપર પોતાનાં ભજનો દ્વારા આકરા પ્રહારો કર્યા હોવાથી તેઓને હિંદુ અને મુસ્લિમ પ્રજાનો મોટો વર્ગ નાસ્તિક તરીકે ઓળખાવતો હતો. તેમ છતાં બંને પ્રજા ઉપર તેમના ઉપદેશની વ્યાપક અસર થઈ હતી તેથી તેમના મૃત્યુ બાદ હિંદુ મુસલમાન બંને તેમને પોતાના સંત તરીકે માનવા દાવો કરે છે.'

નાનકે

શીખધર્મના સ્થાપક પંજબના આ સંત કબીરના સમકાલીન હતા (ઈ. સ. ૧૪૬૯થી ૧૫૩૮) કબીર અને નાનકના ઉપદેશમાં ધર્મ જ સામ્ય રહેલું તેઓ પોતાના ગૃહસ્થજીવન દરમ્યાન અનેક હિંદુમુસ્લિમ સંતોના પરિચયમાં આવ્યા હતા. આથી તેમના પર હિંદુ સંતોના ઉપદેશ તથા સૂફીસંતોના તત્ત્વજ્ઞાનની વધારે અસર પડી હતી.

તેમણે પોતાના ઉપદેશમાં એકેશ્વરવાદ અને ગુરુમહિમા ગાયો છે. તેમણે સમાજને જપ્યજ્ઞતું મહત્ત્વ સમજાવી ભક્તિમાર્ગનો મહિમા વધાર્યો. તેમનો ઉપદેશ જપજ્ઞના નામે ઝોળખાય છે. તેઓ વર્ણુભેદ કે મૂર્તિપૂજને સ્વીકારતા નથી. તેઓ જીવનની પચિત્રતાને કર્મકાંડ કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપે છે. સંન્યાસને મહત્ત્વ આપતા નથી પણ ગૃહસ્થજીવનના આદર્શો અપનાવી સત્યની શોધના માર્ગે જવાનું કહે છે.

તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન ભારત અને ભારત બહારનાં અનેક તીર્થસ્થાનોમાં પર્યટનો કરી પોતાના જપ્યજ્ઞનો મહિમા ગાયો. તેના પરિણામે હિંદુમુસ્લિમ અનેક તેમના શિષ્ય બન્યા. તેમણે હિંદુમુસ્લિમ એકતા સાધવા સમગ્ર જીવનકાળ દરમ્યાન પ્રયત્નો કર્યા.

તુલસીદાસ

તુલસીદાસે વાલ્મીકિરામાયણની મૂળકથાને વક્ષદાર રહી પોતાની આગવી રીતે સમાજમાં રામમહિમા ગાયો—રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. આજે પણ ઉત્તર ભારતમાં તુલસીકૃત રામચરિતમાનસની ચોપાઈઓ ઘણી જ લોકપ્રિય છે. તેઓ જન્મે કાન્યકુબ્જના બ્રાહ્મણ હતા.

તેમણે રામાયણને એક વિશાળ ધર્મગ્રંથ તરીકે સમાજની આગળ રજૂ કરી ભક્તિમાર્ગને વિકસાવ્યો. રામાયણ દ્વારા તેમણે ગૃહસ્થજીવનના આદર્શો સમાજને સમજાવ્યા. ‘રામચરિતમાનસ’ એ તેમની અત્યંત લોકપ્રિય રચના છે. તેમણે પોતાના ઉપદેશમાં નામસ્મરણ અને ગુરુને મહત્ત્વ આપી સમાજના નીચલા વર્ગને લોકભાષામાં ભક્તિનો મહિમા ભજનો દ્વારા સમજાવી વર્ણુભેદને દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા.

સુરદાસ

ભક્તિરસથી મહેકતું આ યુગનું ઉત્તમ પુષ્પ તે ભક્ત સુરદાસ. તેમનું જન્મનામ બિલ્વમંગલ હતું. તેમના ગૃહસ્થજીવન વિશે કેટલીક દંતકથાઓ

પ્રચલિત છે. કહેવાય છે કે પત્ની ઉપરના અતિશય મોહમાંથી તેમનામાં વૈરાગ્યભાવ જાગ્યો. સંસાર ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતાં તેમણે પોતાના સ્વહસ્તે પોતાનાં ચક્ષુનો નાશ કર્યો હતો.

તેઓ કૃષ્ણના પરમ ભક્ત હોઈ, તેમણે પોતાનાં કાવ્યો દ્વારા કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાયો. કૃષ્ણભક્ત કવિઓમાં સુરદાસ સમગ્ર ભારતમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે. તેમનાં પદોમાં કૃષ્ણભક્તિ અને શૃંગારરસનો સુમેળ સધાયો છે. તેમણે કૃષ્ણની બાળલીલાઓનો સુંદર ચિતાર પોતાના કાવ્યો દ્વારા આપ્યો છે. તેમનાં કાવ્યો કૃષ્ણભક્તિથી તરબોળ હોવા છતાં તેમાં ઈશ્વરમિલનની તીવ્ર આરજૂ દેખાય છે. તેઓ એક પદમાં જણાવે છે કે

“અખિયાં હરિદરસન કી પ્યાસી.

દેખ્યો ચાહત કમલનયન કો નિસદિન રહત ઉદાસી”

તેમના બીજા એક પદમાં તેમણે કહ્યું છે કે “સખસે જાંચી પ્રેમસગાઈ” આ દ્વારા ભક્ત પ્રભુની સાથે સાચી સગાઈ બાંધવા તત્પર છે એમ રજૂઆત કરી ભક્તિ દ્વારા જીવનમાં આનંદ અને ઉલ્લાસ મેળવાય છે તેમ તેઓ જણાવે છે.

તેમની રચનાઓ ‘સૂરસાગર’ નામના ગ્રંથમાં સંગ્રહવામાં આવી છે. સુરદાસનાં પદો કેવળ હિંદી સાહિત્યનું નહિ પણ સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યનું અણમોલ ધરેણું છે. આજે પણ ભારતનાં અનેક વૈષ્ણવમંદિરોમાં સંવારસાંજ કીર્તનરૂપે સુરદાસનાં પદો વિવિધ રાગોમાં ગવાય છે. કહેવાય છે કે મુગલ આદશાહ અકબર પણ સુરદાસનાં પદોથી ધણા જ પ્રભાવિત થયા હતા.

અન્ય સંતો

ઉત્તર ભારતની જેમ ગુજરાતમાં પણ સંતોની સરવાણી ફૂટી હતી. આ સંતપરંપરામાં નરસિંહ, મીરાં, અખો અને દયારામ વગેરે ભક્તકવિઓ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતનો અમૂલ્ય વારસો છે.

નરસિંહ મહેતા એ જૂનાગઢના નાગર હતા. તેમના જીવનની આસપાસ અનેક દંતકથાઓ વણી લેવામાં આવી છે. બાબીના મહેણાને કારણે તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો અને સાધુસંતોના સમાગમથી કૃષ્ણભક્ત બન્યા. નરસિંહે વ્યવસ્થિત શિક્ષણ લીધું ન હતું છતાં તેમની રચનામાં તત્ત્વજ્ઞાનની જાંડી સૂઝ મળે છે. એક પદમાં કહે છે કે “નીરખને ગગનમાં કોણુ ધૂમી રત્નો, એ જ હું એ જ હું શબ્દ બોલે” નરસિંહ જ્ઞાની હોવા છતાં ભગવાનનો ભક્ત હતો અને ભક્તો કહી

મોક્ષની ઇચ્છા કરતા નથી પણ ફરી ફરી ભક્તિ કરવાની તક મળે એમ ઇચ્છતા હોય છે. આથી જ તે એક પદમાં કહે છે કે

“હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે
માગે જનમજનમ અવતાર ૨”

તેમનું વૈષ્ણવજનનું પદ તો ગાંધીજીનું પરમ પ્રિય પદ હતું. તે આજે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામ્યું છે. નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં આજે પણ ગુજરાતમાં ઘેરઘેર ગવાય છે.

નરસિંહ પક્ષી આવે છે મીરાંબાઈ. પોતે રજપૂત કન્યા હોવા છતાં અને સાસરિયાં શિવભક્ત હોવા છતાં આ સ્ત્રીકવિએ ગિરધરગોપાલની ભક્તિનો મહિમા ગાયો. નરસિંહની જેમ કૃષ્ણભક્ત મીરાંનાં પદો પણ ભારતભરમાં ઘેરઘેર ગવાય છે. સુરદાસની રચનાઓની જેમ તેમની રચનામાં પણ કૃષ્ણમિલનની આરજૂ અને તીવ્ર વિરહવેદના વર્તાઈ છે, તેઓ એક પદમાં કહે છે કે

“પ્રેમની, પ્રેમની, પ્રેમની રે
મને વાગી કટારી પ્રેમની”

તો ખીજ એક પદમાં કહે છે કે

“મેરે તો ગિરધરગોપાલ, દૂસરો ન કોઈ”

.....
મને ચાકર રાખોજી ગિરધારી લાલા ચાકર રાખોજી
ચાકર રહીશું નીત ઊઠ દરશન પાઈ.

વૃંદાવનમાં મીરાંબાઈ શ્રી ગોંસાઈજીને ઇપકો આપતાં કહે છે કે

“આજ લુગી એમ હું જાણતી કે વૃજમાં કૃષ્ણ પુરુષ છે એક,
વૃંદાવન વસી હજી પુરુષ રહ્યા છો ધન્ય તમારો વિવેક”

મીરાંબાઈ પક્ષી આવે છે વેદાંતી કવિ અષ્ટો. તે પોતે અમદાવાદના સોની હતો. તે રાજ્યની નોકરીમાં હોવા છતાં જ્ઞાતિજનોના વર્તાવથી તેને સંસાર પર વૈરાગ્ય જાગ્યો હતો. ગુરૂની શોધ તેણે અનેક તીર્થોમાં કરી પણ સર્વત્ર તેને સાધુ-સંતોમાં આડંબર અને પાખંડ દેખાયાં. તેણે પોતાના છાપા દ્વારા સાધુસંતોનાં પાખંડો ખુલ્લાં પાડ્યાં. તેના છાપાઓમાં સીધો જ્ઞાનમાર્ગ જોવા મળે છે. તે એક પદમાં કહે છે કે

“તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં.
તીરથ ફરી ફરી થાક્યાં ચરણ, તોય ન પહોંચ્યા હરિને શરણુ”

ખીજે એક ઠેકાણે તે લખે છે કે

“ગુરુ કૌઠા મેં ગોકુળનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ

×

કથા સૂણીને કૂટયા કાગ તેય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન”

×

એક મૂરખને એવી ટેવ પથ્થર એટલા પૂજે દેવ

ટૂંકમાં અખાની રચનામાં ઢોઈ શુદ્ધ ભક્તિની છાંટ કે ભગવાનના વિરહની વેદના જોવા મળતી નથી પણ તેની કવિતામાં ભારોભાર તત્ત્વજ્ઞાન નીતરે છે.

વડોદરાના નાગર બ્રાહ્મણ કવિ પ્રેમાનંદે પણ ગુજરાતને ભારોભાર ભક્તિ-રસનું પાન કરાવ્યું છે. તેમણે પોતાનાં આખ્યાનો દ્વારા ભક્તિરસનું ઝરણું વહેતું રાખ્યું. તેમનાં આખ્યાનોનો મૂળ વિષય ધર્મકથાઓ છે. કહેવાય છે કે કવિ પ્રેમાનંદે કથા કરતાં કરતાં એક રસમાંથી ખીજ રસમાં સરળતાથી સરી જતા. તે ધારે ત્યારે સમગ્ર શ્રોતાજનને હસાવતા અને ધારે ત્યારે સમગ્ર શ્રોતાજનને રડાવી શકતા. તેમનાં આખ્યાનો ઓખાહરણુ, સુદામાચરિત્ર, મામેરું રુકિમણીહરણુ, પ્રહલાદઆખ્યાન, ગોવર્ધનલીલા વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યનાં અણમોલ રત્નો છે. આ સર્વમાં તેમણે કૃષ્ણચરિત્રનો મહિમા ગાયો છે. કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાતાં ગાતાં તેઓ એક સ્થળે લખે છે કે

“સંપૂટ ત્રાંબાની ડાબલીના, તેમાં બાળસુકુન્દલ,
કંઠે હાર કરીને રાખ્યા દામોદર નંદનંદલ

×

મોસાળાની સામગ્રીમાં તિલકને તુલસી માળજી
નરસૈયો નિર્ભય છે જે ભોગવશે શ્રી ગોપાળજી (મામેરું)

આમ કવિ પ્રેમાનંદે ગુજરાતમાં હરિકથાનો મહિમા વધાર્યો અને એ સાથે ભક્તિને જીવંત રાખી.

વડોદરાના નાગર બ્રાહ્મણ કવિ પ્રેમાનંદની માફક કોઠાઈ (જિ. વડોદરા)ના ભક્તકવિ દયારામે પણ કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા પોતાની ગરખીઓ દ્વારા ગુજરાતમાં ઘેરઘેર ગુંજતો કર્યો. તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં રાધાકૃષ્ણનો શૃંગારભક્તિ ગાઈ છે. કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાતાં તેઓ લખે છે કે

હું શું જાણું જે વહાલે મુજમાં શું દીકું
વારે વારે સામું ભાજે મુખ લાગે મીકું

×

ચીત તું શીદને ચિંતા ધરે કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે

×

ભાભા રહો તો કહું વાતડી બિહારીલાલ,
તમ માટે ગાળી છે મેં જતડી બિહારીલાલ !

×

શ્યામ રંગ સમીપે ન જવું મારે આજ થકી

તેમણે પુષ્ટિસંપ્રદાયને લગતા અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં ‘રસિકવલ્લભ’ અને ‘ભકિતપોષણ’ એ નોંધપાત્ર ગ્રંથો છે. તેઓ ગુજરાતમાં ‘ખંસીખોલ’ના હુલામણા નામે પ્રખ્યાત છે. આ સંગીતપ્રેમી કવિએ પ્રેમપ્રગલ્ભ બનીને કૃષ્ણજીવનના અનેક પ્રસંગો શૃંગારરસમાં ઉતારેલ છે.

ગુજરાતની જેમ મહારાષ્ટ્રમાં પણ અનેક સંતોએ ભકિતનું ઝરણું વહેતું કર્યું હતું. મહારાષ્ટ્રની સંતપરંપરામાં એકનાથ, જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, તુકારામ અને રામદાસ સ્વામી વગેરે નોંધપાત્ર સંતો છે. એકનાથે વર્ણુભેદ સ્વીકાર્યો નથી. તેમણે ભાગવતનું કાવ્યમાં રૂપાંતર કર્યું. જ્ઞાનદેવ નાથસંપ્રદાયના પ્રચારક હતા. તેમણે મરાઠીમાં લખેલી ગીતા ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ તરીકે ઓળખાય છે. સંત નામદેવ એ જ્ઞાનદેવના સમકાલીન હતા. જ્ઞાનદેવની જેમ તેમની ભકિત પણ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ભરપૂર છે. નામદેવે વિઠોબાની ભકિત છેક પંજાબ સુધી લોકપ્રિય બનાવી. શિવાજીના ગુરુ સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ મહારાષ્ટ્રના સમાજમાં ધર્મનું ચૈતન્ય ટકાવી રાખવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. તેમને ઉપદેશ ‘દાસબોધ’ નામના ગ્રંથમાં સંગ્રહવામાં આવેલ છે.

સંત તુકારામ મહારાષ્ટ્રના ઘણા જ લોકપ્રિય સંત છે. મહારાષ્ટ્રની સામાન્ય જનતા ઉપર તેમની વાણીની બહુઈ અસર વર્તાય છે. પંઢરપુરના વિઠોબાના તે પરમભક્ત. તેમનાં ભજનો તેમના અનુભવો પર રચાયેલાં છે. તેમાં ઈશ્વરમાં અસીમ શ્રદ્ધા, પોતાની ત્રુટીઓ, ભગવાન માટેની તીવ્ર આરજૂ વર્તાય છે. તેમનાં કાવ્યો અભંગો તરીકે ઓળખાય છે. આ અભંગો ઘણી જ જીવંતી કક્ષાના છે અને મહારાષ્ટ્રની સામાન્ય જનતામાં તેની તીવ્ર અસર પડેલી છે. તેમના અભંગો મરાઠીસાહિત્યનું સર્વોત્તમ ધન ગણાય છે.

અંગાળમાં પણ આ સમયે વૈષ્ણવભક્તિનું તીવ્ર મોજું ફરી વળ્યું હતું. અંગાળમાં ભક્તિપરંપરા જાળવી રાખવામાં જ્યદેવ, ચૈતન્ય, ચંડીદાસ, વિદ્યાપતિ વગેરેનું સ્થાન મોખરે છે. ૧૨મા સૈકામાં થઈ ગયેલ કવિ જ્યદેવ આદર્શ ભક્ત અને પ્રણયી મનાતા. તેમનું 'ગીતગોવિંદ' કાવ્ય ભક્તિરસથી તરખોળ કાવ્ય છે. રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનો મહિમા વધારવામાં 'ગીતગોવિંદે' કેવળ અંગાળમાં જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતભરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ચૈતન્યે ભારતભરમાં ફરીને કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાયો. તેમણે 'હરિબોલ' મંત્રને વહેતો કર્યો. ચંડીદાસ આદર્શ પ્રેમી હતા. રજકીની ધોળણુને પોતાના પ્રેમનું પ્રતીક યનાવી પ્રેમને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપ્યું. તેમણે રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ ગાઈ છે. કહેવાય છે કે તેમણે ભક્તિને ખાતર હાથીના પગ નીચે કચડાઈને શહાદત વહોરી હતી.

ચંડીદાસ પછી અંગાળની સંતપરંપરામાં વિદ્યાપતિ અગ્રસ્થાને છે. તેઓ ચંડીદાસના સમકાલીન હતા. તેઓ સંસ્કૃતભાષાના વિદ્વાન હતા. તેમની કુલપરંપરા શૈવધર્મી હોવા છતાં તેઓ કૃષ્ણભક્તિના રંગે રંગાયા હતા. તેમના પદોમાં કૃષ્ણ-વિરહની વેદના વર્તાય છે.

આ સંતો ઉપરાંત અંગાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા 'બાહલ'સંપ્રદાયે સામાન્ય જનતામાં ભક્તિનો મહિમા વધાર્યો હતો. બાહલ ભક્તો સંસારથી વિમુખ રહી ભક્તિમાં લીન થઈ જતા હતા. 'બાહલ'નો સામાન્ય અર્થ જીવનમુક્ત એવો ઘટાવાય છે. તેઓ વર્ણભેદમાં માનતા નથી.

આ યુગની ધર્મભાવનામાં ઈશ્વરભક્તિ અને એકેશ્વરવાદ કેન્દ્રસ્થાને છે. સમાજના નીચલા થરમાંથી આવ્યા હોવા છતાં સંતોની વાણીમાં સંસ્કારિતા જોવા મળે છે. સંતો સમાજના પ્રાણ છે. તેઓ પોતાના આદર્શો અને ઉપદેશ દ્વારા સંસ્કૃતિના વહેણને સતત ચાલુ રાખે છે, સમાજને ચેતનવંતો યનાવે છે. આ સમયે દરેક સંતોએ પોતાની રીતે હિંદુધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતોને સમજી લોકભાષામાં એકેશ્વરવાદ અને ગુરુમહિમા ગાયો છે. દરેક સંતે ઈશ્વરને રામ, કૃષ્ણ, વિદ્યાબા વગેરે સ્વરૂપે સ્વીકારી તેમની ભક્તિને વિકસાવી છે. વિવિધ દેવદેવીઓને બદલે અહીં એક જ પરમાત્માની ઉપાસના જોવા મળે છે. આ સમયે લોકોને સમજાવ્યું કે રામ અને રહીમ એક છે. ઈશ્વર કોઈ એક જ વ્યક્તિ કે વર્ણનો નથી. ઈશ્વરને મન બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ચમાર, વણકર, કુંભાર કે અન્ય સર્વ સરખા છે. માનવી એ સહુ પ્રથમ માનવી છે, પછી હિંદુ કે મુસલમાન. વિષ્ણુ, રામ, રહીમ, અહ્લાહ વગેરે એક જ દેવનાં જુદાં જુદાં નામ છે.

આ સમયે સંતોએ લોકભાષામાં ગુરુમહિમા વર્ણવ્યો હોવાથી પ્રાદેશિક ભાષાનું મહત્ત્વ વધ્યું. તેના લીધે સમાજના ઉપેક્ષિત વર્ગોમાં પણ ધર્મભાવના વિકસી. અખા જેવા અનેક સંતોએ સાચા ગુરુની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યા. પરિણામે દંભી ગુરુઓનાં પાખંડો સમાજ આગળ છતાં થયાં. સમાજમાં ધાર્મિક સમાનતા આવવાથી સંતોની વાણી તેમના હૃદયના જાડાણમાં જિતરી ગઈ. તેના પરિણામે નાતજાતના ભેદભાવ દૂર કરી સમાજમાં સમાનતા આણવાની તમન્ના પ્રજામાં જાગ્રત થઈ.

આ યુગમાં ઘણા અજ્ઞાત સંતો અને લોકકવિઓએ પોતાની સાદીસીધી ભાષામાં રચનાઓ કરી ભક્તિનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો. આમાં કેવળ હિંદુઓનો ફાળો હતો એમ નહિ. અનેક મુસ્લિમ સંતોએ પણ સમાજમાં ધાર્મિક ચેતના ટકાવી રાખવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ટૂંકમાં આ સમયે સંતોએ માર્ગ ભૂલેલી પ્રજાને સન્માર્ગે વાળવા પ્રયત્ન કરી સાચા ધર્મનું જ્ઞાન આપ્યું. સંતોએ અનેક પ્રકારના રાજકીય અવરોધોનો સામનો કરી પોતાના કાર્યને ચાલુ રાખ્યું. આની અસર મિત્ર, ધર્મ, ભાષા, સાહિત્ય ઉપર વર્તાવા લાગી. સમાજમાં વિવિધ વર્ણો વચ્ચે મુક્ત વહેવાર અને આત્મશ્રદ્ધા વધ્યાં.

આમ હિંદુધર્મના વિકાસમાં પ્રાંતે પ્રાંતે થયેલા જુદા જુદા સંતોએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. આ સર્વ સંતોએ રાજકીય અત્યાચારોના આ યુગમાં જ્ઞાન અને ભક્તિના દીવડા પ્રગટાવી એકેશ્વરવાદ અને 'ગુરુ'મહિમા વિકસાવ્યો. તેમના પ્રયત્નોથી જ હિંદુધર્મનો વેદકાળથી ચાલુ રહેલો પ્રવાહ ટકી શક્યો. મરણુતોલ સ્થિતિમાં મુકાયેલા હિંદુધર્મને નવજીવન મળ્યું. આથી જ હિંદુસંસ્કૃતિ એ સંતોની સંસ્કૃતિ કહેવાય છે.

નવજાગૃતિનો યુગ

હિંદુધર્મ એ કેવળ વેદો, પુરાણો કે સાધુસંતોનો ધર્મ નથી, પરંતુ અર્વાચીન સુધારકોનો ધર્મ પણ છે. અર્વાચીન સુધારકોએ પણ હિંદુધર્મના વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. ૧૮મી સદીની શરૂઆતમાં આપણા દેશમાં જે નવજાગૃતિ આવી તેની અસર આપણી ધર્મભાવના પર પણ પડી. પશ્ચિમની અસર નીચે નવી જાગૃતિ આવી તેની અસર આપણા સુધારકોએ નાતજાત અને સંપ્રદાયના ભેદભાવ છોડી દઈને વિશ્વકુટુંબ અને વિશ્વમાનવનો આદર્શ રજૂ કર્યો. આ નવી વિચારસરણીના મૂળમાં અંગ્રેજી જાગૃતિ હતી. અંગ્રેજી જાગૃતિનાં ત્રણ તરવારો હતાં : (૧) પાશ્ચાત્ય ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ. (૨) પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન અને દર્શનોનો

અભ્યાસ. (૩) આપણા પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો ને દર્શનોત્તો અભ્યાસ. આ પ્રકારના અભ્યાસથી આપણામાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ અને સર્વધર્મ સમભાવની ભાવના પેદા થઈ. આ નવી કેળવણીએ આપણી પોતાની સમૃદ્ધિનું ભાન કરાવવામાં દીપકની ગરજ સારી.

આ યુગના પ્રથમ જ્યોતિર્ધર છે સહજનંદ સ્વામી. તેઓ પોતે અયોધ્યા પાસેના છપૈયા ગામમાં જન્મ્યા હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર વિભાગને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી હતી. બાળપણથી જ વૈરાગ્યની વૃત્તિ ધરાવતા ધનશ્યામે રામાનંદ સ્વામી પાસે દીક્ષા લઈ ધર્મસુધારણાનું કાર્ય આરંભ્યું. પોતાની વિચાર-સરણીમાં સહજનંદે ભાગવતધર્મને નવું સ્વરૂપ આપ્યું. તેમણે ઉદ્ધવસંપ્રદાય સ્થાપ્યો, જે સમય જતાં સમગ્ર ભારતમાં સ્વામીનારાયણસંપ્રદાય તરીકે પ્રખ્યાત થયો. આજે તો યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ સ્વામીનારાયણસંપ્રદાયનો પ્રચાર સારી રીતે થવા લાગ્યો છે. આ સંપ્રદાયમાં ખાસ કરીને શ્રમજીવી વર્ગ—લુહાર, દરજી, સોની, સુધાર વગેરેને સ્થાન મળ્યું. સૌરાષ્ટ્રની માથાભારે ગણાતી કાઠી કોમને સહજનંદે પોતાના ઉપદેશથી વશ કરી. તેમને ઉપદેશ ‘શિક્ષાપત્રી’ અને ‘વચનામૃત’ નામના ગ્રંથમાં સમાવી લેવામાં આવ્યો છે.

આ યુગના બીજા જ્યોતિર્ધર છે રાજ રામમોહન રાય. ભારતની ધર્મસુધારણાની ચળવળના રાજ રામમોહન રાય અરુણ કહેવાય છે. તેમણે સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓનો જીંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના વ્યક્તિત્વને ઘડવામાં ફારસી અને અંગ્રેજીએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેમણે સમાજમાં પ્રચલિત મૂર્તિપૂજા, સતીપ્રથા, બહુ પત્નીત્વ, કર્મકાંડ અને અંધશ્રદ્ધા દૂર કરવા આજીવન પ્રયત્નો કર્યા. હિંદુધર્મના ગ્રંથોનો જીંડો અભ્યાસ કરીને પોતાના વિચારોના પ્રચાર માટે ‘સંવાદ કૌમુદી’ નામનું માસિક શરૂ કર્યું. તેમણે ઉપનિષદની બ્રહ્મની વિચાર-સરણીના આધારે ‘બ્રહ્મોત્તમાજ્ઞ’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. મૂર્તિપૂજા, સતીપ્રથા તેમ જ બાળકોને દૂધપીતી કરવાના રિવાજને બંધ કરવા તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. તેમના પ્રયત્નોને પરિણામે તે સમયના ગવર્નર-જનરલ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે કાયદા દ્વારા આ પ્રથા બંધ કરાવી. અનેક સ્ત્રીઓના રાજ રામમોહન રાયને આશીર્વાદ મળ્યા. તેમણે પોતાના વિચારોથી રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિકક્ષેત્રે ક્રાંતિ કરી. તેઓ પોતે કોઈ ધર્મશાસ્ત્રી કે તત્ત્વવેત્તા ન હતા. તેઓ એક વ્યવહારિક રાજપુરુષ હતા. તેમણે હિંદુસમાજનાં દૂષણો દૂર કરવા આજીવન પ્રયત્નો કર્યા.

બ્રહ્મોત્તમાજ્ઞની વિચારસરણીના અનુસંધાનમાં મુંબઈ ને અમદાવાદમાં આર્થનાસમાજની રચના કરવામાં આવી. તેને વિકસાવવા ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ

ગોવિંદ રાનડે, ભોળાનાથ સારાભાઈ જેવા વિદ્વાનોએ સક્રિય પ્રયત્નો કર્યાં. આ સંસ્થાનો મૂળ હેતુ વર્ણુભેદનો ઇન્કાર, વિધવાવિવાહની છૂટ, સ્ત્રીશિક્ષણ, બાળલસ-પ્રથાનો નિષેધ વગેરે હતા. આ સંસ્થાની વિશિષ્ટતા એ હતી કે બ્રહ્મોસમાજની માફક તેણે હિંદુસમાજ સાથેનો સંબંધ તોડી ન નાખ્યો.

બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજની સાથે સાથે પંચમ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્યસમાજનો સ્થાપના કરી. આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ દ્વારા દયાનંદનો હેતુ પ્રાચીન વેદધર્મને ફરીથી પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો હતો. ઈ. સ. ૧૮૨૪માં સૌરાષ્ટ્રના મોરબી પાસેના ટંકારા ગામમાં જન્મેલા દયાનંદે નાની ઊંમરે ગૃહત્યાગ કરી વિરજનંદ નામના ગુરુ પાસે દીક્ષા લઈ ધર્મસુધારણાનું કાર્ય આરંભ્યું. અંધશ્રદ્ધા, બહેમ, મૂર્તિપૂજા, બાળલસ ને સામાજિક રૂઢિઓ સામે બંડ ઉઠાવ્યું. સ્ત્રીશિક્ષણની હિમાયત કરી હિંદુધર્મના રક્ષણની ભાવના કેળવી. ગુજરાતમાં જન્મેલા આ સુધારકે પંચમ અને ઉત્તર ભારતમાં પ્રાચીન વેદધર્મને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવા તથા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને વેગ આપવા પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં જ તેમનું અકાળે અવસાન થયું. તેમનો ઉપદેશ 'સત્યપ્રકાશ' નામના ગ્રંથમાં સંગ્રહવામાં આવ્યો છે. આર્યસમાજની અસર પંચમ અને ઉત્તર ભારતમાં વિશેષ છે.

આ યુગની સામાજિક અને ધાર્મિક વિચારસરણીને પલટી નાખવામાં શ્રીમતી એની બેસંટે થિયોસોફીકલ સોસાયટી દ્વારા નોંધપાત્ર કાળો આપ્યો. તેઓ સ્ત્રીશિક્ષણના પ્રખર હિમાયતી હતાં. હિંદુધર્મનાં સુધારક મનાતાં. બનારસમાં હિંદુ કોલેજની સ્થાપના થઈ. ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટે એની બેસંટે દેશવિદેશમાં અનેક કેન્દ્રો શરૂ કર્યાં હતાં. ભારતની નવજાગૃતિમાં થિયોસોફી દ્વારા મેડમ બ્લેવેટસ્કી અને એની બેસંટેનો કાળો નોંધપાત્ર છે.

આ યુગની સર્વોત્તમ ભેટ તે સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદ છે. આ ગુરુશિષ્યની જોડીએ ભારતીય સંસ્કૃતિને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં નોંધપાત્ર ભાગ ભજવ્યો છે. બાળપણથી જ સ્વામી રામકૃષ્ણ સંન્યસ્તના માર્ગે હતા. ઈ. સ. ૧૮૩૬માં બંગાળના હુગલી જિલ્લાના કુમારપુકર ગામમાં જન્મેલા આ બાળકના પિતાનું નામ ખુદીરામ ચટ્ટોપાધ્યાય અને માતાનું નામ ચંદ્રમણિદેવી હતું. તેમણે કલકત્તાનાં કાલી માતાના પૂજારી તરીકે કાર્ય કરતાં કરતાં માનવધર્મનો ઉપદેશ વહેતો કર્યો. તેમના ઉપદેશનો મુખ્ય હેતુ સર્વધર્મ સમભાવનાનો તથા સત્યનું સ્વરૂપ સમજવાનો હતો.

સ્વામી રામકૃષ્ણના કાર્યને તેમના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે આગળ ધપાવ્યું. તેમણે સમગ્ર જગતમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની વિજયપતાકા લહેરાવી. ઈ. સ. ૧૮૬૩માં વિજય કલકત્તાના દત્ત કુટુંબમાં જન્મેલા વિવેકાનંદના પિતાનું નામ વિશ્વનાથ અને માતાનું નામ ભુવનેશ્વરી હતું. તેમનું જન્મનું નામ નરેન્દ્રનાથ હતું. કાયદાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તેઓ સ્વામી રામકૃષ્ણની પ્રતિભાથી આકર્ષાયા. સંન્યસ્ત ધારણ કરી ધર્મસુધારણાનું કાર્ય આરંભ્યું.

અમેરિકાના શિકાગો શહેરમાં ભરાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં હાજરી આપી, તેમણે પોતાના પ્રવચનથી સર્વને ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફ આકર્ષ્યાં. ઊડો, જંગો અને ધ્યેયની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી જંપીને બેસશો નહિ એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. તેમણે પોતાના સ્વપ્રયત્નથી આજસમાં સપડાયેલા સમગ્ર ભારત દેશને જગત કર્યો. ૩૯ વર્ષનું ટૂંકું આયુષ્ય ભોગવી પોતાની સુવાસ સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાવી તેમણે નશ્વરદેહનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે હિંદુધર્મમાં નૂતન ચેતના આણી. તેમનું કાર્ય તેમની શિષ્યા ભગિની નિવેદિતાએ આગળ ધપાવ્યું.

વિવેકાનંદની જેમ સ્વામી રામતીર્થે પણ દેશવિદેશમાં ફરી હિંદુસંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા કરી.

આ યુગની ખીજ સર્વોત્તમ ભેટ તે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ તરફ વળેલી ભારતીય પ્રજાને તેમણે યોગ્ય માર્ગે વાળવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. ‘વિશ્વમાનવ’ અને ‘ગીતાંજલિ’ ગ્રંથો દ્વારા ઈશ્વરની સાચી ઝોળાખ કેવી રીતે થાય તેનો વિશ્વની પ્રજાને ખ્યાલ આપ્યો. તેમણે શાંતિનિકેતનમાં ‘વિશ્વભારતી’ નામની સંસ્થા શરૂ કરી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અવનવા પ્રયોગો શરૂ કર્યાં. તેમણે નવા યુગના સંદેશને સમજીને હિંદુધર્મભાવનાને નવું સ્વરૂપ આપ્યું. ભારતીય પ્રજાની ચેતનાને નવા માર્ગે વાળી.

આ યુગનું અમૂલ્ય રત્ન તે રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી. તેઓ સત્ય અને અહિંસાના મહાન પયગંબર હતા. ભારતની સ્વતંત્રતાના ઘડવૈયા હતા. ગાંધીજી પોતે કર્મયોગી હતા. ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવન ગીતાના કર્મયોગને મૂર્તિમંત બનાવે છે. તેમના જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય અહિંસા, સત્યની યોજ, ઈશ્વરમાં પરમ શ્રદ્ધા, તેની ઇચ્છાને આધીન થવું અને માનવજાતનાં કલ્યાણનાં કાર્યો કરવાં એ હતું.

ગાંધીજીના મતે હિંદુધર્મ એ સત્યની શોધ માટેનું અમૂલ્ય સાધન છે. તેઓ કહેતા કે ‘હિંદુધર્મ એટલે અહિંસાના માર્ગે સત્યની શોધ.’ ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતમાં જીવદયાની ભાવના સમાયેલી છે.

ભા. ૫.

ગાંધીજીએ દરિદ્રનારાયણની સેવામાં યુગધર્મ જોયો. તેઓ માનતા કે ભારતમાં પ્રચલિત જ્ઞાતિપ્રથા વર્ણાશ્રમધર્મનું વિકૃત સ્વરૂપ છે. તેના પરિણામે ઉદ્ભવેલી અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુધર્મનું કલંક છે. તેથી તેમણે વર્ણભેદને વખોડી કાઢી વર્ણધર્મમાં રહેલી સનાતન ધર્મભાવનાને વિકસાવવા અને અસ્પૃશ્યતાનિવારણની ચળવળ દ્વારા સમાજમાં રહેલા જાંચનીચના ભેદ દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા. તે કહેતા કે “ઈશ્વરે સર્જેલા બધા જીવોમાં મનુષ્ય એક એવું પ્રાણી છે કે તે ઈશ્વરને— પોતાના સર્જનહારને— ઓળખી શકે છે. માનવજીવનનું મુખ્ય ધ્યેય કેવળ ખાવું પીવું, પરણવું, પ્રજાત્પત્તિ કરવી અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ નથી પણ આત્માની શુદ્ધિ દ્વારા ઈશ્વરને ઓળખવો અને ઈશ્વરની સમીપ લઈ જાય તેવાં કાર્યો કરવાનું છે.”

ગાંધીજી શારીરિક શ્રમના આગ્રહી હતા. તેમણે જોયું કે માનવીમાં શ્રમ-જીવનનું મહત્ત્વ ઘટતાં ગામડાં તૂટી રહ્યાં છે, અને ગામડાંના ભોગે શહેરો વિકસે છે. આથી તેમણે ગ્રામોદ્યોગના પુનરુદ્ધારનું કાર્ય આરંભી દરિદ્રનારાયણની ચેતનાને દેહોળવા કમર કસી. આ સાથે અંગ્રેજોના આગમનથી ભારતીય પ્રજામાં સ્વદેશીની ભાવના જે કુંઠિત થઈ ગઈ હતી તેને ચેતનવંતી બનાવી. તેમની ધર્મભાવનામાં શિક્ષણ, રાજનીતિ, સાંપ્રદાયિકતા વગેરેમાં શુદ્ધતા આણવાની વૃત્તિ રહેલી છે. તેમનો દ્રષ્ટિકોણ પોતાના ધર્મપ્રત્યે પરમ શ્રદ્ધા રાખવાની સાથે ખીજા ધર્મો તરફ સહિષ્ણુ રહેવું તે છે. તેઓ માનતા કે દરેક માનવીમાં એવી શ્રદ્ધા હોવી જઈએ કે દુનિયાનો એકેએક ધર્મ ઈશ્વરની સમીપ લઈ જનાર વાહન છે. આમ ગાંધીજી પોતાના સમગ્રજીવન દરમિયાન ગીતાના સંદેશને મૂર્તિમંત બનાવે છે. ગાંધીજીનો પ્રેમ કેવળ વિશ્વનાં માનવીઓ પૂરતો નથી પણ વિશ્વની સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સુધી વિસ્તર્યો છે.

ગાંધીજીએ શરૂ કરેલું કાર્ય વિનોબાજીએ ઉપાડી લીધું. સ્વતંત્રતા આવ્યા બાદ આપણા સમાજમાં વિશ્વયુદ્ધને કારણે ગરીબી અને અમીરીના જે તીવ્ર ભેદ પડ્યા હતા તેને દૂર કરવા સર્વોદય સમાજ અને મૂદાનધરની યોજના શરૂ કરી. તેમણે ભારતીય જનતાને પ્રથમ મંત્ર આપ્યો : “બોલ ભગત જય ભગત” અને “જીવો ને જીવવા દો.” સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ મૂક્યો. ઉપનિષદો અને ગીતાનો અર્થ નવા જમાનાની જરૂરિયાત પ્રમાણે રજૂ કર્યો.

મહર્ષિ અરવિંદે દક્ષિણ ભારતમાં પોંડિચેરીમાં આશ્રમ સ્થાપી પૂર્ણયોગની પ્રતિષ્ઠા કરી. પોંડિચેરીના મહર્ષિ અરવિંદનો આશ્રમ આજે સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતને ગૌરવ અપાવી રહેલ છે.

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને પણ પોતાના લેખો અને પ્રવચનો દ્વારા પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. નવી દુનિયામાં

આપણને કેવા ધર્મની જરૂર પડશે તેનો તેમણે સચોટ ખ્યાલ આપ્યો છે. આજની દુનિયામાં ધર્મનો એકાંગી સભ્યાસ ખતરનાક નીવડશે તેવું જણાવી તેમણે ધર્મોના મિલનની ભૂમિકા રજૂ કરી છે.

આમ અર્વાચીન ધર્મસુધારકોના પ્રયત્નથી આપણી ધર્મ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં નીચે મુજબના ફેરફારો થયા :

- (૧) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધર્મનું અવલોકન.
- (૨) મતાન્ધતાનો ત્યાગ.
- (૩) સર્વધર્મ સમભાવ.
- (૪) સર્વધર્મ અને સંપ્રદાયની ઇમારત સત્યની એક જ ઈંટ ઉપર રચાયેલી છે તેવી માન્યતા પ્રવર્તી.
- (૫) વિશ્વખંધુત્વ અને વિશ્વપ્રેમની ભાવનાનો આપણામાં વિકાસ થયો. ટૂંકમાં દેશકાલને અનુસરતા ભારતમાં અર્વાચીન ધર્મસુધારકોના પ્રયત્નોથી સનાતન હિંદુધર્મનું ચૈતન્ય નૂતન સ્વરૂપે જીવતું જાગતું જેવા મળે છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા છે.

૨. સંદર્ભગ્રંથો

આચાર્ય, નવીનચંદ્ર, આ.
દેસાઈ, હ. વ.
ધ્રુવ, આનંદશંકર. બા.
નાયક, ચીનુભાઈ. જ.
અનં ભટ્ટ, પનુભાઈ. ના.
શેલત, ભારતીયહેન
સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

સેન ક્ષિતિમોહન

Keith, A. B.

Sharma, D. S.

ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાય, અમદાવાદ. ૧૯૮૩
હિંદના આચાર્યો, અમદાવાદ. ૧૯૪૪
હિંદુ વેદધર્મ, વડોદરા. ૧૯૬૦
જગતના ધર્મોની વિકાસરેખા,
અમદાવાદ. ૧૯૭૨
ભારતીય સંસ્કારો, અમદાવાદ. ૧૯૮૩
૧. હિંદુ જીવનદર્શન, અમદાવાદ. ૧૯૫૭
૨. ધર્મોનું મિલન, અમદાવાદ. ૧૯૪૩
મધ્ય યુગની સાધનાધારા
(અનુ. જયંતીલાલ આચાર્ય), અમદાવાદ. ૧૯૫૬
Religion and Philosophy of the Vedas
and Upanisads. Oxford. 1925
Hinduism Through the Ages,
Bombay. 1956

હિંદુધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયો : (સંક્ષિપ્ત પરિચય)

હિંદુધર્મમાં આચાર્યો અને સંતોએ ભક્તિમાર્ગનો મહિમા વધાર્યો. ભક્તિમાર્ગના બે મોટા પ્રવાહો છે શૈવ અને વૈષ્ણવ. ભક્તિમાર્ગના પીઠ ને નાના નાના સંપ્રદાયો છે તેમાંના મોટા ભાગનો સમાવેશ આ બે મોટા પ્રવાહોમાં થઈ જાય છે. દા. ત. રામભક્તિ, દત્તાત્રેયભક્તિ વગેરેનો વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગમાં અને ગણેશભક્તિ, કાર્તિકેયભક્તિ વગેરેનો શૈવ ભક્તિમાર્ગમાં. એટલે શૈવ અને વૈષ્ણવ બે ધર્મોના અભ્યાસ કરવાથી ભારતમાં પ્રચલિત ભક્તિમાર્ગનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાઈ જાય છે.

શૈવસંપ્રદાય

ભારતના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં શૈવધર્મ પણ મૂળમાં તેા ભક્તિસંપ્રદાય જ છે. વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં ભક્તિ રસ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. જ્યારે શૈવસંપ્રદાયમાં ભક્તિ યોગ સ્વરૂપે જોવા મળે છે.

સામાન્યતઃ એમ મનાતું કે ઋગ્વેદના રુદ્રની કલ્પનામાંથી સમય જતાં શિવપૂજન વિકસી પણ હરપ્પા અને મોહેન્-દડો તથા લોથલમાંથી મળેલા અવશેષો ઉપરથી જાણાય છે કે શિવપૂજન જુદા જુદા સ્વરૂપે ઋગ્વેદકાલ પહેલાં પણ પ્રચલિત હતી. પ્રાચી વેદકાલીન સંસ્કૃતિમાં લિંગપૂજન પ્રચલિત હતી.

વેદમાં આપણને શિવપૂજનનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જોવા મળતું નથી પણ રુદ્રદેવને ઉદ્દેશીને કરાયેલી પ્રાર્થનાઓ મળે છે. ઋગ્વેદમાં રુદ્ર પોતાનાં તેજોમય બાણ સ્વર્ગ ને પૃથ્વી ઉપર ફેંકે છે એવું વર્ણન મળે છે. એ પોતાના આયુધોથી ગાયો ને મનુષ્યોનો સંહાર કરે છે એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. પશુઓના રક્ષણ માટે આ દેવને વારંવાર પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી છે. તે બાળકોને પણ રોગથી મુક્ત કરે છે એમ માની ઋગ્વેદમાં પ્રાર્થના કરેલ છે. આ સમયે એવી પણ એક માન્યતા પ્રચલિત હતી કે રુદ્રની કૃપાથી લોકો રોગમુક્ત બને છે. આમ ઋગ્વેદમાં રુદ્રની પૂજન પાલક શક્તિ તરીકે અને વિનાશક મહાશક્તિ તરીકે થતી. તે પશુઓ અને વનસ્પતિઓનો દેવ મનાતો.

યજુર્વેદમાં રુદ્રની ઉપાસના બહુ સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. તેમાં તો શતરુદ્રિય નામનો આખો વિભાગ છે. શૈવસંપ્રદાયમાં આ શતરુદ્રિયનું સ્થાન ઘણું મોટું છે. એ શૈવસંપ્રદાયનો આઘગ્રંથ છે એમ કહી શકાય. યજુર્વેદમાં રુદ્રનું શિવત્વ માત્ર રોગનો નાશ કરવામાં કે બાહ્ય ભયથી ભક્તનું રક્ષણ કરવામાં સમાપ્ત થતું નથી પણ તે પાપનાશક પણ બને છે. અહીં રુદ્રનું વિકાસ પામેલું સ્વરૂપ જોવા મળે છે. અહીં તેને ગિરીશ કહેવામાં આવેલ છે. આનો અર્થ 'પર્વત પર શયન કરવાવાળો' એવો થાય છે. વૈદ્યને આ રુદ્રમાં ઔષધિઓના ચિકિત્સકનું સ્વરૂપ દેખાય છે. તે પશુઓનું રક્ષણ કરતો હોઈ 'પશુપતિ' પણ કહેવાય છે. સમય જતાં રુદ્રનું ક્ષેત્ર વિશાળ બન્યું. તે દિશાઓના પતિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

અથર્વવેદમાં રુદ્રની ભાવના જુદા પ્રકારે ખીણે છે. શિવનાં કૃતલાંક નવાં નામ પ્રચારમાં આવે છે. તે ભવ અને શર્વાના નામથી ઓળખાતો થયો. અહીં એક મંત્રમાં બધાં નક્ષત્રો અને ચંદ્ર રુદ્રના તાબામાં છે એમ કહ્યું છે.

શતપથ બ્રાહ્મણ અને કૌષીતકી બ્રાહ્મણ (૬-૧-૮)માં રુદ્રને ઉષાનો પુત્ર કહ્યો છે અને એ જન્મ્યા પછી એને પ્રજ્વલિતિએ ભવ, શર્વા, પશુપતિ, ઉગ્ર, રુદ્ર, મહાદેવ, ઈશાન અને અશનિ (વીજળી) એમ આઠ નામ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં (૩-૧૫) માર્ગે જતાં, ચૌટામાં જતાં, નદી ઓળંગતાં, વહાણમાં ખેસતાં, અરણ્યમાં પ્રવેશ કરતાં, પર્વત ઉપર ચડતાં, ગૌશાળા પાસેથી પસાર થતાં રુદ્રને નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. ઉપનિષદો અને પછીના સમયમાં શૈવસંપ્રદાયમાં યોગ અને ભક્તિનો સુમેળ સધાયો. ઉપનિષદોમાં જેને બ્રહ્મ માન્યો છે તે જ દેવ અહીં શિવ, મહેશ, મહાદેવ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. મહાભારતના સમયમાં મૂર્તિપૂજા કરતાં લિંગપૂજનું મહત્ત્વ સવિશેષ દેખાય છે.

આમ ધીરેધીરે કલ્યાણકારી શિવની કલ્પના વિકસી. રુદ્ર ગણુ પતિ તેમ જ નિષાદોના પતિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. સમય જતાં રુદ્રનાં આઠ નામ અને પછી બાર નામ પ્રચલિત થયાં.

મહાભારતમાં એક સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યું કે બ્રહ્માના કપાળમાંથી રુદ્રનો જન્મ થયો. આ જ મહાકાવ્યમાં ખીણુ જગ્યાએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'રુદ્ર' એ બ્રહ્માનો માનસપુત્ર છે. વનપર્વમાં અર્જુન શિવ પાસેથી શસ્ત્રો મેળવવા ઉગ્ર તપ કરે છે. તેના તપની પરીક્ષા કરવા શિવ કિરાતનું સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે. અર્જુનની શક્તિથી પ્રભાવિત થઈને શિવ અર્જુનને પોતાનું પાશુપતાસ્ત્ર આપે છે. આ પ્રસંગ ઉપરથી મહાકવિ ભારતીએ 'કિરાતાર્જુન' નામનું મહાકાવ્ય

રચ્યું છે. મહાભારતમાં નારાયણીપર્વ સાથે પાશુપતશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ છે (શાન્તિપર્વ અ. ૩૪૯ શ્લો. ૬૪). સૌપ્તિકપર્વમાં અશ્વત્થામાએ શિવની તપશ્ચર્યા કરીને પાંડવોના સૈન્યનો નાશ કર્યો હોવાનું જણાવ્યું છે. રામાયણમાં વાલ્મીકિ રામને શિવપૂજન કરતા વર્ણવે છે.

આપણે જ્યારે પૌરાણિક યુગમાં આવીએ છીએ ત્યારે શૈવસંપ્રદાય વ્યવસ્થિત થયેલો જોવા મળે છે. વાસુપુરાણ (અ. ૨૩), લિંગપુરાણ (અ. ૨૪), કુર્મપુરાણ (અ. ૫૩), શિવપુરાણ (સંહિતા-૩ અ. ૫), વગેરેમાં શિવ પોતે અજન્મ્યા હોવા છતાં તેમના અનેક અવતારોની કથાઓ આપેલ છે.

ઐતિહાસિક યુગમાં આવીએ છીએ ત્યારે ધીરેધીરે રુદ્ર-શિવનો મહિમા વધતો જોવા મળે છે. લિંગપૂજન સામેનો અણુગમે ધીરેધીરે સમાજમાંથી દૂર થવા લાગ્યો અને લિંગને શિવના પ્રતીક તરીકે પૂજવાનું શરૂ થયું. શિવ મહાદેવ-માહેશ્વર ગણાવા લાગ્યા. એમના પશુપતિ સ્વરૂપમાં પશુ એટલે જીવ એવો પ્રતીકાર્થ લઈ આધ્યાત્મિક અર્થ ઘટાવાયો. સમાજમાં શિવના ઉપાસકો પોતાને માહેશ્વર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા એમ નીચેના પ્રમાણો પરથી જણાવા મળે છે :

કેડેશીસ રજો (ઈ. સ. ૪૫થી ૭૮) પોતાના સિક્કા ઉપર પોતાને માહેશ્વર તરીકે કહે છે. સિક્કાની એક બાજુ ત્રિશૂલધારી પુરુષ (શિવ)નું અને બીજી બાજુ નંદિનું ચિહ્ન જોવા મળે છે.

કણ્વિકના (ઈ. સ. ૭૮થી ૧૨૩)નાં સિક્કા ઉપર ચતુર્ભુજ શિવપ્રતિમા કોતરેલી છે.

ભારશિવ રાજવીઓ પોતાને શિવભક્ત તરીકે ઓળખાવતા. તેઓ ખજા ઉપર અને ગળામાં શિવલિંગને રાખતા. તેઓ નાગજાતિના હતા. એમણે પોતાની સત્તા ગંગાના તટ પ્રદેશમાં વિસ્તારી હતી. તેમણે દસ અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યા હતા.

ઈ. સ.ના છઠ્ઠા શતકના આરંભમાં થઈ ગયેલ હૂણુરાજ મિહિરકુલ પોતાને શૈવભક્ત તરીકે ઓળખાવતા.

ગુજરાતમાં મૈત્રકવંશના અનેક રાજવીઓ પોતાને પરમ માહેશ્વર તરીકે ઓળખાવતા એમ મૈત્રકકાલીન અનેક તામ્રપત્રો પરથી જણાવા મળે છે. મૈત્રક રાજવી શિલાદિત્ય ધર્માદિત્યે ઈ. સ. ૬૦૮માં શિવાલયને એક વાળી અને બે ક્ષેત્રનું દાન આપ્યું હતું. સોમનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર આ સમયે બંધાયું હોવાનું મનાય છે.

ગુજરાતના સુવર્ણયુગ સમા સોલંકીકાલના રાજવીઓએ શૈવધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. સોલંકીવંશના આદ્યસ્થાપક મૂલરાજ વલો પરમ શિવભક્ત હતો. આ વંશના રાજવીઓએ ગુજરાતમાં અનેક શૈવમંદિરો પોતાના રાજ્યકાલ દરમ્યાન બંધાવ્યાં હતાં.

વિ. સં. ૧૩૪૩ (ઈ. સ. ૧૨૮૭)ના સિન્દ્રામાં જળવાયેલ ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે “શિવ લાટ દેશના કાયાવરોહણમાં લકુલીશરૂપે અવતર્યાં. એમના ચાર શિષ્યો કુશિક, ગર્ગ, કૌરુષ અને મૈત્રેય હતા.”

ભારતમાં મૂર્તિકલાના વિકાસ થતાં ગુપ્તકાલમાં અને તે પછીના સમયમાં શૈવપ્રતિમાનું વિવિધ સ્વરૂપે સર્જન થવા લાગ્યું. શિવાલયના ગર્ભગૃહમાં શિવલિંગની પ્રતિમા સ્થાપવામાં આવતી. પરંતુ મંદિરોની દીવાલો ઉપર દેહ સ્વરૂપ પ્રતિમાઓ કંડારવામાં આવતી. આવી પ્રતિમાઓ એલોરા, સોમનાથ, મોઢેરા, શામળાજી તથા દક્ષિણ ભારતનાં અનેક દેવમંદિરોમાંથી મળી આવે છે. શિવનાં સામાન્ય સ્વરૂપોમાં ચંદ્રશેખર, નટરાજ, ઉમા-મહેશ્વર, અર્ધનારીશ્વર તથા વિશિષ્ટ સૌમ્ય સ્વરૂપોમાં રાવણાનુગ્રહ, અર્જુનાનુગ્રહ સૌમ્ય સ્વરૂપો તથા રૌદ્ર સ્વરૂપોમાં અંધકાસુર-સંહાર, ત્રિપુરાન્તક, યમારી, કંકાલ, ભૈરવ, વીરભદ્ર વગેરે સ્વરૂપો ભારતમાં જુદે જુદે ઠેકાણેથી મળે છે. ગુજરાતમાં ડભોઈ અને ઝિંજુવાડાના કિલ્લાની દીવાલો તથા દરવાજામાંથી પણ અનેક શૈવપ્રતિમાઓ મળે છે.

આ સર્વ જ્ઞેતાં આપણને શિવનાં બે પ્રકારનાં સ્વરૂપો સ્પષ્ટ રીતે નજરે પડે છે : (૧) રૌદ્ર (૨) કલ્યાણકારી-સૌમ્ય. શિવના ભક્તો શિવને કદીક રૌદ્ર સ્વરૂપે તો કદીક કલ્યાણકારી-સૌમ્ય સ્વરૂપે પૂજે છે. સામાન્ય જનતામાં એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે શિવ પોતાની પત્ની ઉમા સાથે હિમાલયના કૈલાસ શિખર ઉપર વસે છે. રામાયણમાં ગંગાવતરણની કથામાં સ્વર્ગની ગંગાને શિવે પોતાની જટામાં કેવી રીતે સમાવી લીધી તેનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય જનતામાં તે ઘણું જ લોકપ્રિય બન્યું છે. શિવ પોતે દિગંબર છે. તેઓ વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરે છે. તેમના હાથમાં ત્રિશૂળ અને ડમરુ હોય છે. તેમનું બાહન નંદી-વૃષભ હોય છે. વળી એવી પણ માન્યતા છે કે તેઓ સ્મશાનમાં પોતાના શરીરે ભસ્મ લગાવીને પડી રહે છે.

કેટલાક શિવમાં અગ્નિનું સ્વરૂપ પણ કલ્પે છે. તેઓ માને છે કે શિવની જળાધારી એ અગ્નિની વેદી અને શિવની જટા એ ચકરાવા લેતી અગ્નિની શિખા છે અને શિવને ગળે શોભતું કાળું વિષ તે ભડભડ બળતી જ્વાળામાં કોઈકવાર દેખાતો ધૂમનો ગોટા છે જેનાથી અગ્નિ ઘુઝાતો નથી.

આમ ઐતિહાસિક યુગના આરંભથી ધીરેધીરે સમગ્ર ભારતમાં શૈવધર્મનો વ્યાપક રીતે પ્રસાર થયો. સમય જતાં શૈવધર્મમાં વિવિધ મતો પ્રચલિત થતાં તેની જુદી જુદી શાખાઓ પડી ગઈ. જેવી કે (૧) પાશુપત અથવા માહેશ્વર-સંપ્રદાય (૨) કાપાલિક સંપ્રદાય (૩) દ્રાવિડ સંપ્રદાય (૪) કાશ્મીરીશૈવ સંપ્રદાય (૫) વીરશૈવ સંપ્રદાય (૬) નાથ સંપ્રદાય. આ સર્વ સંપ્રદાયો પોતાની આગવી વિચારસરણી તથા વિવિધ પ્રકારના આચારોને લીધે ધીરેધીરે ભારતમાં સ્વતંત્ર રીતે પ્રસાર્યાં.

(૧) પાશુપત અથવા માહેશ્વર સંપ્રદાય

શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં આ સંપ્રદાયનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શંકરાચાર્યનાં વખતમાં બધા શૈવો મોટે ભાગે માહેશ્વર તરીકે ઓળખાતા હશે. પશુપતિ મૂળ આચાર્ય હતા. વલ્લીના રાજ્યો પોતાને માહેશ્વર તરીકે ઓળખાવતા. યુઆન શુઆંગ જેમાં માહેશ્વરો પૂજા કરતા હતા એવાં માહેશ્વરનાં મંદિરોનું વર્ણન કરે છે. રામાનુજના ભાષ્યમાં આ સંપ્રદાયને પશુપતિના મતો તરીકે ઓળખાવેલ છે. આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન-કાલમાં પાશુપત શબ્દ માહેશ્વર પેઠે શિવપૂજક તેમ જ શૈવસંપ્રદાય એમ બે અર્થમાં વપરાતો હોય તેમ લાગે છે. આથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીએ કે પાશુપત શબ્દ માહેશ્વરો સાથે સંકળાયેલ છે. મ્હૈસૂરના એક શિલાલેખમાં આ સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાપકને ‘લકુલીશ’ કહેલ છે. તેઓ યુજરાતના હતા ને ડભોઈ (જિ. વડોદરા) પાસે આવેલ કાયાવરોહણમાં (હાલનું કારવણુ) જન્મેલા હતા. યુજરાતના એક લેખમાં લકુલીશના રૂપમાં શિવના અવતારનું વર્ણન મળે છે. વિ. સં. ૧૩૪૩ (ઈ. સ. ૧૨૮૭)ના સારંગદેવના લેખમાં જણાવ્યું છે કે ‘પાશુપતસંપ્રદાયના આચાર્ય લકુલીશ યુજરાતમાં નર્મદાકિનારે કાયાવરોહણ (કારવણુ)માં જન્મ્યા હતા. આ લકુલીશના કુશિક, ગર્ગ, મિત્ર અને કુરુષ નામના ચાર શિષ્ય હતા. આ ચાર શિષ્યોની અનુક્રમે ગાર્ગ્ય, કૌશિક, મૈત્રેય અને કૌરુષ એમ ચાર શાખાઓ ચાલી. આ મૈત્રેય ગોત્રવાળા ત્રિપુરાન્તક અને વાલ્મીકીરાશિ હતા. આ ત્રિપુરાન્તકે યાત્રા કરીને સોમનાથ આવી સોમનાથમાં પાંચ દેવાલયો બંધાવ્યાં હતાં અને ગંડભાવબ્રૂહસ્પતિને મહાધિપતિ તરીકે સ્થાપ્યા હતા. આમ યુજરાતમાં પણ અગિયારમી-બારમી સદી સુધી પાશુપતસંપ્રદાય વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તરેલો હતો.

આ સંપ્રદાયના પંચાધ્યાયી, પંચાર્થભાષ્યદ્વિપિકા, રાશિકરભાષ્ય વગેરે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જેવા મળે છે. લકુલીશ પાશુપત મતનો

ગણુકારિકા નામનો ભાવ સર્વગનો એક ગ્રંથ રત્ન નામની ટીકા સાથે ગાયકવાડ સંસ્કૃત સિરિઝમાં ઈ. સ. ૧૯૨૦માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ ગ્રંથમાંથી પાશુપત-સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો વિષેની વિસ્તૃત માહિતી મળે છે. આ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે :

(૧) પાશુપતસંપ્રદાયમાં 'જીવ'ને પશુ ગણવામાં આવે છે અને ઈશ્વરને શિવ ગણવામાં આવે છે. સંસારમાંથી મુક્ત થવા માટે બદ્ધ થયેલા જીવે શિવનું શરણ લેવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ સંપ્રદાયની પાંચ વિધિ તે કાર્ય, કારણ, યોગ, જપ અને ધ્યાન છે. યોગથી પશુ (જીવ) અને પતિ (શિવ)ના સંયોગ થાય છે અને વિધિ-ભસ્મ ધારણ વગેરે દ્વારા મોક્ષના માર્ગે જવાય છે એમ માનવામાં આવે છે. આ મતમાં શિવ તે પતિ છે અને દરેક જીવોનો તે માલિક હોવાથી પશુપતિના નામે ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાયનો મુખ્ય મંત્ર ઐક્ય નમઃ શિવાય છે. આ સંપ્રદાય ભારતમાં લાંબા સમય સુધી અસ્તિત્વમાં હતો. હાલમાં પાશુપતાદિ જૂના સંપ્રદાયો જોવા મળતા નથી. કેટલાક લોકો કાનક્ટા-સંપ્રદાયને અને કેટલાક હાલના નાગા બાવાઓને પાશુપતોની શાખા માને છે.

(૨) કાપાલિક સંપ્રદાય

શેવસંપ્રદાયમાં કાપાલિક કે કાલમુખ સૌથી વધારે ખીભત્સ ક્રિયાવાળો લાગે છે. આ સંપ્રદાયને લગતું સાહિત્ય, મંદિરો અને પ્રતિમાઓ ભારતમાંથી મળતી હોવાથી પ્રાચીનકાલમાં આ સંપ્રદાય ભારતનાં કેટલાંક સ્થળોએ વિસ્તર્યો હશે, પણ તેની ખીભત્સ ક્રિયાઓને લાંબે લોકપ્રિય બન્યો નહિ હોય. પરિણામે ટૂંકા ગાળામાં તેનો અસ્ત થયો હશે.

આ સંપ્રદાયમાં દરેક અનુયાયીને છ પ્રકારની મુદ્રાઓ ધારણ કરવી પડે છે :

(૧) કંઠભૂષણ (૨) કર્ણભૂષણ (૩) શિરોભૂષણ (૪) સુવર્ણઅલંકાર (૫) ભસ્મ (૬) યજ્ઞોપવીત. આ મતમાં એમ મનાય છે કે જોના શરીર પર આ સર્વ મુદ્રાઓ હોય તેને પુનર્જન્મ આવતો નથી. કાપાલિકમતમાં કેટલીક ક્રિયાઓ આવશ્યક ગણવામાં આવી છે. દા. ત. ખોપરીમાં ભોજન કરવું. ચિતાની ભસ્મ શરીરે ઓળવી-ભસ્મ ખાવી, દારૂ પીવો, શિવના લિંગને દારૂથી સ્નાન કરાવવું. સ્મશાનમાં રાતવાસો કરવો વગેરે. કાપાલિકો એવી પણ માન્યતા ધરાવે છે કે કોઈ પણ વર્ણનો મનુષ્ય આ સંપ્રદાય સ્વીકારીને દીક્ષા લઈ શકે છે. ઉજ્જયનીમાં કાલિદાસના સમયમાં કાપાલિકોની મોટી સંખ્યા હતી. આ મતમાં કચારેક મનુષ્યનું ભૈરવને બલિદાન આપવામાં આવે છે. શિવપુરાણમાં કાપાલિક કે કાલમુખસંપ્રદાયને મહાપ્રતપર કહ્યો છે.

(૩) દ્રાવિડ સંપ્રદાય

દક્ષિણ ભારતના તામીલ પ્રદેશમાં ઘણા પ્રાચીનકાલથી શૈવધર્મ પ્રચલિત હતો. આ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય દ્રાવિડ ભાષામાં હોવાથી તે સંપ્રદાય દ્રાવિડસંપ્રદાય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. આ સંપ્રદાયમાં વેદાંતની વિચારસરણીના સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ સંપ્રદાયમાં અનેક સંતો ને આચાર્યો થયા છે. આ સંપ્રદાયને લગતા ગ્રંથમાંથી ૧૧ સંગ્રહો નોંધપાત્ર છે. તે તામીલ ભાષામાં લખાયેલા છે. અહીં શિવના ત્રણ સ્વરૂપોની ઉપાસના કરવામાં આવે છે :

- (૧) ત્રિમૂર્તિમાંનું સંહારક શિવ સ્વરૂપ.
- (૨) શિવશક્તિનું પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ.
- (૩) કેવલ્યમય સ્વરૂપ.

આ મતના અનુયાયીઓ માને છે કે શિવ એ નિર્ગુણ, નિરાકાર અને અવર્ણનીય છે. તેને ધ્યાન અને ભક્તિમાર્ગ દ્વારા પામી શકાય છે.

(૪) કાશ્મીરીશૈવ સંપ્રદાય

શૈવસંપ્રદાયનો જે ક્ષેત્ર કાશ્મીરમાં ફેલાયો તે કાશ્મીરી શૈવસંપ્રદાય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. આ સંપ્રદાય ત્રિકમત તરીકે પણ ઓળખાય છે. ત્રિકમતનું સાહિત્ય ત્રણ વિભાગમાં જેવા મળે છે : (૧) આગમશાસ્ત્ર (૨) સ્પંદશાસ્ત્ર (૩) પ્રત્યભિજ્ઞાશાસ્ત્ર. એમ કહેવાય છે કે ભગવાન શિવે આચાર્ય વસુગુપ્તને આ સૂત્રોનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આ ગ્રંથો શૈવદર્શનના સાહિત્ય તરીકે ઓળખાય છે.

આ મતમાં શિવ એ જ પરમતત્ત્વ ગણાય છે. શિવ તે ચૈતન્યમય અને સત્યસ્વરૂપ છે. તે સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞ અને સ્વયં પરિપૂર્ણ છે. આ પરમતત્ત્વ પોતે પૂર્ણ હોવાથી એને સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થતી નથી, પરંતુ જગતને તેની સૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવે તે હેતુથી તે સર્જન કરે છે. આ મતમાં જીવ એ જ શિવ છે એવો સિદ્ધાંત પ્રચલિત છે. અહીં શિવની સાથે તેની શક્તિની ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

(૫) વીર શૈવ અથવા ત્રિંગાયત સંપ્રદાય

આ મતનો પ્રસાર દક્ષિણ ભારતમાં કર્ણાટક પ્રદેશમાં વિશેષ હતો. કેટલાક આરાધ્ય બ્રાહ્મણ જ્ઞતિના માદિરાજના પુત્ર બસવે આ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો એમ માને છે, પણ વીર શૈવો પોતે બસવને આ સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાપક માનતા નથી, પણ બસવે વીર શૈવ મતનો પ્રચાર કર્યો એમ માને છે.

આ મતમાં પરબ્રહ્મ જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે એ જ શિવતત્ત્વ છે એમ મનાય છે. શિવતત્ત્વને આ મતમાં સ્થલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સર્વ શિવતત્ત્વમાં અસ્ત પામે છે. લિંગસ્થલ એ શિવ અથવા પૂજ્યનું રૂપ છે. લિંગ એ શિવનું ચિહ્ન માત્ર નથી, પણ સાક્ષાત્ શિવસ્વરૂપ જ છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) ભાવલિંગ (૨) પ્રાણલિંગ અને (૩) ઇષ્ટલિંગ. ભક્તિ સર્વ જીવોનું લક્ષણ છે.

લિંગાયતો અસ્પૃશ્યતામાં માનતા નથી. તેઓમાં મડદાને દાટવાનો રિવાજ છે. તેઓ સૂતક, પિંડદાન વગેરેમાં માનતા નથી. તેઓ માંસાહાર કરતા નથી. બાળ-વિવાહ કરતા નથી. વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ આપે છે. સ્વસ્વતા સ્ત્રીઓને તેઓ અસ્પૃશ્ય ગણતા નથી. વીર શૈવાની નિત્ય ધાર્મિક ક્રિયામાં ગળાની આસપાસ બાંધેલ ઇષ્ટલિંગની પૂજા મુખ્ય છે.

(૬) નાથ સંપ્રદાય

આ સંપ્રદાયના સાધુઓના નામને અંતે “નાથ” શબ્દ પ્રયોજીતો. તેમનો સંપ્રદાય નાથસંપ્રદાયના નામે ઓળખાતો. કેટલાક તેને ‘યોગ’સંપ્રદાય તરીકે ઓળખાવે છે, બ્યારે કેટલાક તેને કાપાલિક સાથે સંબંધવાળો શૈવસંપ્રદાય તરીકે ઘટાવે છે.

‘નાથ’ એટલે અનાદિ ધર્મ. નાથ શબ્દ ઈશ્વર અથવા પશુપતિની જેમ ‘સ્વામી’ કે મહેશ્વરના અર્થમાં અભિપ્રેત હોવાનું જણાય છે. પ્રાચીનકાલમાં આ સંપ્રદાય ‘સિદ્ધમત’ને નામે ઓળખાતો તેથી તેના ગ્રંથો સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાય છે. ગોરખનાથરચિત હૃડયોગ, ગોરક્ષશતક તથા હૃડયોગપ્રદીપિકા. ઘેરંડસંહિતા અને શિવસંહિતા નામના ગ્રંથો આ સંપ્રદાયના નોંધપાત્ર ગ્રંથો છે.

આ પંથના મુખ્ય નવ આચાર્યો મનાય છે : (૧) ગોરક્ષનાથ (૨) નાગાર્જુન (૩) દતાત્રેય (૪) જહ્નુવરત (૫) મત્સ્યેન્દ્રનાથ (૬) જલધરનાથ (૭) સહસ્રાર્જુન (૮) દેવદત્ત (૯) આદિનાથ. આમાંના ગોરક્ષનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ, જલધરનાથ અને આદિનાથ તાંત્રિક સિદ્ધોમાં અને તિબેટની સિદ્ધ પરંપરામાં જાણીતા છે. નવ નાથો, કાપાલિકાચાર્યો. જ્ઞાનનાથ સુધીના ગુરુસિદ્ધો અને વર્ણુરતનાકર ઉલ્લેખિત ચોરાસી નાથ-સિદ્ધોની પરંપરા ગણીએ તો તેરમી સદીના અંત સુધીમાં લગભગ સો જેટલાં નામ ઉપજી શકે છે. પંચમ અને નેપાળમાં નાથસંપ્રદાયનાં અનેક મંદિરો આવેલાં છે. કેટલાંક મંદિરોમાં ગોરખનાથ શિવરૂપે પૂજાય છે.

ગુજરાતના કચ્છમાં ભૂજથી લગભગ ૪૫ કિ. મી. દૂર ધીણોધર નામે ગામમાં નાથસંપ્રદાયનો એક મઠ આવેલ છે. આ મઠના સાધુઓ 'કાનકટ્ટા' તરીકે ઓળખાય છે. કાનકટ્ટા સંપ્રદાયને પાશુપતસંપ્રદાયનો ક્રોધ માનવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયના સાધુઓના નામને છેડે 'નાથ' શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. દા. ત. ધોરમનાથ, શરણનાથ, ગરીબનાથ, પંથનાથ વગેરે. આ પંથના ઉપાસ્ય દેવ ભૈરવ છે. અહીં ભૈરવની સમક્ષ આ પંથમાં દાખલ થનારના કાન વીંધવામાં આવે છે. આ પંથના સાધુઓ કુંડલ, કિંગદરી, મેખલા, શંગી, ધંધારી, રુદ્રાક્ષ, અધનરી, કથા, દંડ, ખપ્પર, ભસ્મ, ત્રિપુંડ વગેરે ધારણ કરે છે. અહીં યોગને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

શૈવધર્મની ભારતીય સમાજ પર અસર

પ્રાચીનકાલથી ભારતીય સમાજમાં શૈવધર્મનું મહત્ત્વ ટકી રહ્યું છે. સમાજમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓનાં મનુષ્યનામો, સ્થળનામો, તહેવારો વગેરેમાં શૈવધર્મની અસર વર્તાય છે. ભારતના બ્રાહ્મણોનો વિશાળ વર્ગ શૈવધર્મનો અનુયાયી છે. શિવાલયમાં જઈ શિવલિંગ પર જળ ચઢાવી પૂજા કરે છે. ભારતીય સમાજમાં રુદ્રાભિષેક, મહામૃત્યુંજય જપ લઘુરુદ્ર વગેરેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. શૈવસંપ્રદાયમાં શ્રાવણ માસનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. તે વખતે શિવમહિમન સ્તોત્રનું પઠન, અભિષેક, લઘુરુદ્ર વગેરે દ્વારા આખો શ્રાવણ માસ લોકો શિવનું સ્તવન કરે છે. ઘણા લોકો પંચાચતન દેવોની પૂજા કરતા હોય છે. તેમાં શિવ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે.

ક્ષત્રિયોમાં ઘણાં કુટુંબો શૈવધર્મ પાળે છે. ક્ષત્રિય રાજનીઓએ શૈવધર્મને રાજ્યાશ્રમ આપેલ હોઈ ભારતમાં અનેક સ્થળોએ વિશાળ શિવાલયો બંધાયાં છે. વિશાળ અને કલાત્મક શિવાલયો બાંધવામાં પ્રાચીનકાલમાં માળવા, ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારતના રાજનીઓએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. મધ્યકાલમાં ક્ષત્રિયો મુઠ્ઠા વખતે હર હર મહાદેવનો નારો લગાવી મુઠ્ઠા કરતા હતા.

સમાજમાં ઘણાં પ્રચલિત નામોમાં શૈવધર્મની અસર વર્તાય છે. ઘણા રાજનીઓના નામમાં શિવ અને રુદ્ર શબ્દ જોવા મળે છે. દા. ત. શિવસિંહ, શિવરાજ, શિવાજી, રુદ્રસિંહ, રુદ્રસેન વગેરે ઘણા બ્રાહ્મણોનાં નામ શિવ સાથે જોડાયેલ મળે છે. દા. ત. કરુણાશંકર, જટાશંકર લંબોદર, શિવનારાયણ, કેદારનાથ વગેરે. સ્ત્રીઓનાં નામમાં પણ શૈવધર્મની અસર વર્તાય છે. દા. ત. પાર્વતી, ગૌરી, વિજયા, અન્નપૂર્ણા. ઘણાં સ્થળોનાં નામો ઉપર પણ શૈવસંપ્રદાયની અસર વર્તાય છે. દા. ત. કેદારેશ્વર, આહિવેશ્વર, ત્ર્યંબકેશ્વર, થાણેશ્વર, સોમનાથ વગેરે.

ભારતીય ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તીર્થયાત્રાનું મહત્ત્વ સવિશેષ જોવા મળે છે. દરેક હિંદુ જીવનમાં એકવાર શૈવધર્મનાં નાંધપાત્ર તીર્થધામો હિમાલયમાં આવેલ કેદારનાથ, સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ સોમનાથ, મહારાષ્ટ્રમાં આવેલ નાસિક-ત્રંબક, મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ ઉજ્જૈન તથા ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલ કાશી અથવા બનારસ વગેરે સ્થળો જવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવતો હોય છે. ભારતમાં આવેલ બાર જ્યોતિર્લિંગોની યાત્રા મહત્ત્વની મનાય છે.

સમાજમાં ધણુ તહેવારો શૈવસંપ્રદાયને અનુસરીને જીજ્ઞવવામાં આવે છે. મહાશિવરાત્રી, ગણેશચતુર્થી, ગૌરીપૂજા, શ્રાવણ માસ વગેરેનું મહત્ત્વ સમગ્ર ભારતમાં હાલ પણ જોવામાં આવે છે. શિવપુરાણનું મહત્ત્વ સમાજમાં સવિશેષ જોવા મળે છે.

ભારતીય સમાજમાં શિવનાં વિવિધ સ્વરૂપો જેવાં કે ગજસુર સંહારક, ત્રિપુરાનતક, ઉમા-મહેશ્વર, કિરાતાજીનિયસ્વરૂપ, ભૈરવ, મહાકાલ, દક્ષિણામૂર્તિ, નટરાજ, અર્ધનારીશ્વર વગેરે પૂજાતાં હોવાથી તેની વિવિધ પ્રતિમાઓ ભારતમાં અનેક સ્થળોએ જોવા મળે છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાય

ભારતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ભારતમાં ભક્તિમાર્ગની પરંપરામાં શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય એ બે મુખ્ય ધારાઓ ટકી રહી છે. ભારતમાં ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર વેદકાલથી શરૂ થયો એમ શાસ્ત્રગ્રંથો જોતાં જણાય છે. વળી ભારતમાંથી પ્રાકૃ વેદકાલીન જે અવશેષો મળ્યા છે તે જોતાં એમ કહી શકાય કે વેદકાલ પહેલાં પણ ભારતમાં દેવીપૂજા, પશુપૂજા, પ્રકૃતિપૂજા વગેરે પ્રચલિત હશે. વેદમાં વિવિધ દેવદેવીઓને ઉદ્દેશીને કરાયેલી પ્રાર્થનાઓમાં આપણને ભારતીય ભક્તિનું પ્રથમ સોપાન નજરે પડે છે.

વેદની દેવમૂર્તિમાં દેવોનો સંબંધ કુટુંબભાવથી જોડવામાં આવ્યો છે, તેથી દેવોને પિતા, માતા, સખા વગેરે કુટુંબભાવથી ભજવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોમાં યજ્ઞોની ભાવના દ્વારા દેવો પ્રત્યેની ભક્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. ઉપનિષદોમાં ઈશ્વર પ્રત્યેની સગુણ અને નિર્ગુણ ભક્તિ જોવા મળે છે. અહીં ભક્તિ શબ્દ શ્રદ્ધાના અર્થમાં વપરાયેલો જોવા મળે છે. ભક્તિ શબ્દ 'મજ' ધાતુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તેનો અર્થ કાઠનો આશ્રય લેવો એવો થાય છે. ભક્તિ શબ્દમાં 'આશ્રય' અને 'પ્રેમ' એમ બે બાબત રહેલી છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયના પાયામાં વિષ્ણુભગવાનની ભક્તિ રહેલી છે એમ કહી શકાય. ઋગ્વેદમાં આપણને વિષ્ણુનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. 'વિષ્ણુ' શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ 'વિશ' એટલે વ્યાપવું ઉપરથી બન્યો છે. જગતમાં વ્યાપીને પ્રકાશવું

પરમાત્માનું સ્વરૂપ તે વિષ્ણુ. ભારતમાં વિષ્ણુપૂજને સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ પૌરાણિક યુગમાં મળ્યું હોય તેમ જણાય છે. શિલાલેખોના પુરાવો આપણને ભારતીય યવન એલચી હિલિયોડોરસનો મળે છે. આ એલચીએ વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને ભગવાન વાસુદેવના માનમાં ખેસનગર આગળ એક ગરુડસ્તંભ ઊભો કર્યો હતો.

મહાભારતના નારાયણીપર્વમાં આપણને આ સંપ્રદાયનું અસલ સ્વરૂપ જોવા મળે છે. નારદના એક પ્રશ્નના જવાબમાં અહીં ભગવાન પોતે તેને જણાવે છે કે ‘હું મારી પ્રકૃતિની ઉપાસના કરું છું. તે સત અને અસતની જન્મદાતા છે.’ મહાભારતના એક પ્રકરણ ભગવદ્ગીતામાં તો ભક્તિ ભારોભાર જોવા મળે છે. તે જ્ઞાન અને કર્મ કરતાં ભક્તિયોગશાસ્ત્ર છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયનું મૂળનામ ‘પાંચરાત્ર’સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયને વ્યવસ્થિત કરવાનું માન રામાનુજને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાંચરાત્રસંપ્રદાય પૌરાણિક યુગ જેટલો પ્રાચીન છે. આ સંપ્રદાયનું મૂળ ભગવદ્ગીતામાં છે. આ સંપ્રદાયમાં શરૂઆતમાં વાસુદેવપૂજ પ્રચલિત હતી. વાસુદેવપૂજ એટલે કૃષ્ણપૂજ. કૃષ્ણ કોણુ હતા ? આર્ય કે અનાર્ય ? તેઓ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા કે કાલ્પનિક ? તેઓ ગોપ હતા કે ક્ષત્રિય વગેરે પ્રશ્નો આજદિન સુધી ચર્ચાતા રહ્યા છે. રામાનુજના સંપ્રદાયમાં વાસુદેવપૂજ જોવા મળે છે. આગળ જતાં તેમાંથી કૃષ્ણપૂજ, રાધા-કૃષ્ણપૂજ, વિષ્ણુપૂજ અને વિષ્ણુના અવતારોની પૂજ પ્રચારમાં આવેલી એમ કહી શકાય.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં પ્રેમલક્ષણભક્તિને વધારે મહત્ત્વ અપાય છે. અહીં ભક્તો મોક્ષની અપેક્ષા રાખતા નથી પણ જન્મોજન્મ હરિસેવા અને દર્શન ઇચ્છે છે. પાછળના આચાર્યોએ અને સંતોએ ભક્તિરસને કેન્દ્રમાં રાખી પોતાના સંપ્રદાયો વિકસાવ્યા છે. વૈષ્ણવધર્મનો ઇતિહાસ જોતાં આપણે કહી શકીએ કે ભક્તિરસમાંથી શૃંગારરસ અને તેમાંથી કચારેક વિલાસ જન્મ્યો છે. દેવદાસીસંપ્રદાય આનો નમૂનો છે.

ગુપ્ત રાજવીઓએ વૈષ્ણવધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હોઈ ગુપ્તકાલ દરમ્યાન વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો પૂર્ણપણે વિકાસ થયો. ગુપ્ત રાજવીઓ પોતાને ‘પરમ ભાગવત’ તરીકે ઓળખાવે છે. પ્રાચીન વેદધર્મની અસર નીચે આખો સમાજ યજ્ઞયાગ અને કર્મકાંડથી રંગાયેલો હતો ત્યારે વ્યવહારુ ભોધ આપવાનું કાર્ય વૈષ્ણવ-સંપ્રદાયે કયું. ખીજ કોઈ પણ સંપ્રદાય કરતાં આ સંપ્રદાય સામાન્ય જનતામાં નીચેના કારણોસર લોકપ્રિય બન્યો છે :

(૧) આ સંપ્રદાયમાં એક જ ઈશ્વરની કલ્પના કરેલી હોઈ જુદા જુદા દેવાની ઉપાસના કરવાને બદલે એક જ દેવનું શરણ લેવાની વાત જનતાને વધારે ગમી. આ દેવ પોતાના કુટુંબીજન જેવા હોવાથી તેના તરફ લોકો વધારે આદરભાવથી જોવા લાગ્યા.

(૨) આ સંપ્રદાયમાં ભગવાનની ભક્તિમાં વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભગવાનના ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ ધરી દેવાની વાત અહીં વિસ્તૃત રીતે સમજાવી છે. નરસિંહ, મીરાં, સુરદાસ વગેરેએ આ પ્રકારની ભક્તિ કરી હતી.

(૩) આ સંપ્રદાયમાં એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે જો તમે તમારું સર્વસ્વ ભગવાનને ચરણે ધરી દો તો ભગવાન તમને મદદ કર્યા વિના રહેતો નથી. આ ધર્મના શાસ્ત્રોમાં અનેક સંતોને આ પ્રકારની મદદ મળ્યાની કથાઓ આપેલી છે.

(૪) આ સંપ્રદાયમાં ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનને અવકાશ ન હોવાથી તેમ જ અટપટી વિધિઓ ન હોવાથી અભણ અને ઓછું બણેલી પ્રજા માટે કેવળ ભક્તિ-પરમાત્માને પામવા-માટેનું વધારે સરળ સાધન બન્યું.

(૫) આ સંપ્રદાયમાં ભગવાન વિષ્ણુના અવતારોની વાત વધારે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જોવા મળે છે. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે “જ્યારે જ્યારે પૃથ્વી ઉપર પાપ વધી જાય છે, ધર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે ત્યારે પાપીઓના વિનાશ માટે અને સંતપુરુષોના રક્ષણ માટે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે.”

વૈષ્ણવધર્મની વિવિધ શાખાઓ

સમય જતાં આ સંપ્રદાયમાં પણ વિવિધ વિચારસરણીને કારણે વિવિધ શાખાઓ પડી ગઈ. ધીરેધીરે તે પણ સ્વતંત્ર સંપ્રદાય તરીકે ઓળખાવા લાગી. આ શાખાઓ : (૧) શ્રીસંપ્રદાય (૨) નિમ્બાર્કસંપ્રદાય (૩) મધ્વસંપ્રદાય (૪) પુષ્પિસંપ્રદાય (૫) ચૈતન્યસંપ્રદાય (૬) ઉદ્ધવ અથવા સ્વામીનારાયણસંપ્રદાય વગેરે નામે પ્રચલિત બની.

(૧) શ્રી સંપ્રદાય

શંકરાચાર્ય પછી રામાનુજે જે ભક્તિમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો તે શ્રીસંપ્રદાય તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ પોતે અળવારસંપ્રદાયના હતા. અળવાર એટલે શુદ્ધ ‘જ્ઞાની.’ અળવારો વિષ્ણુભક્ત હતા. રામાનુજે પોતાની ભક્તિમાં વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મીની ભક્તિ ઉપદેશી તેથી તેમનો સંપ્રદાય ‘શ્રીસંપ્રદાય’ તરીકે ઓળખાયો.

રામાનુજનો મત વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદના નામે ઓળખાય છે. તેમણે ભક્તિ સાથે પ્રપત્તિનો સિદ્ધાંત ઉમેર્યો. પ્રપત્તિ એટલે શરણાગતી. આપણી સર્વસંપત્તિ ભગવાનને ચરણે ધરવી જોઈએ (વધુ વિગત માટે વાંચો—‘રામાનુજનાચાર્ય’, પ્રકરણુ-૨).

(૨) નિમ્બાર્ક સંપ્રદાય

રામાનુજ પછી અળવાર પરંપરામાં નિમ્બાર્ક થયા. નિમ્બાર્ક દ્વૈત અને અદ્વૈતવાદની વિચારસરણીનો સમન્વય કરી વાસુદેવ—કહેતાં કૃષ્ણની ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો. રામાનુજના મતમાં ભક્તિ ધ્યાનરૂપે છે તો નિમ્બાર્કના મતમાં ભક્તિ રસરૂપે છે (વધુ વિગત માટે વાંચો—‘નિમ્બાર્ક’, પ્રકરણુ-૨).

(૩) મધ્વસંપ્રદાય

‘મધ્વ’ એ રામાનુજ અને નિમ્બાર્ક કરતાં કંઈ જુદી જ પરંપરા લઈને આવે છે. મધ્વનો મત ‘દ્વૈત’મત તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે જીવના અનેક ભેદો ખતાવ્યા છે. દરેક જીવે મોક્ષ માટે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી જોઈએ એ વાતનું તેમણે સમર્થન કર્યું છે. મધ્વના અનુયાયીઓ કપાળ ઉપર નાકની ઉપરથી ગોપીચંદનની સીધી લીટી કરે છે (વધુ વિગત માટે વાંચો—‘મધ્વ’, પ્રકરણુ-૨).

(૪) પુષ્કિસંપ્રદાય અથવા વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાય

પુષ્કિસંપ્રદાયના પ્રણેતા વલ્લભાચાર્ય હતા. તેમનો મત શુદ્ધાદ્વૈતવાદ નામે ઓળખાય છે. તેમણે પોતાના મતનો સમગ્ર ભારતમાં પ્રચાર કર્યો. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેમણે ભાગવતપારાયણ કર્યું. જે જે સ્થળે તેમણે ભાગવત-પારાયણ કર્યું તે તે જગા મહાપ્રભુજીની ખેડક તરીકે ભારતમાં ઓળખાય છે. ભારતમાં બધી મળીને ૮૪ ખેડકા હોવાનું મનાય છે. તેમાં ૨૦ ખેડકા તો ગુજરાતમાં છે.

વલ્લભાચાર્ય પછી તેમના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીએ વલ્લભાચાર્યના મતનો પ્રચાર કર્યો. તેમણે કૃષ્ણભક્તિ અને રાસક્રીડાનો મહિમા ગાયો. કૃષ્ણની યાળલીલાનું શ્રવણ-કીર્તન ભક્તિનું એક અંગ મનાવા લાગ્યું. તેમણે પુષ્કિમાર્ગનો મહિમા ગુજરાતમાં અને મેવાડમાં વધાર્યો. મેવાડનું નાથદ્વારા અને ગુજરાતનું સુરત પુષ્કિમાર્ગનાં મહત્વનાં કેન્દ્ર બન્યાં. ભારતનાં ગોકુલ, મથુરા, બ્રહ્મી (હિમાલયમાં), જગન્નાથપુરી, ડાકોર, તિરુપતિ વગેરે વૈષ્ણવધર્મનાં નાંધપાત્ર તીર્થો મનાય છે. આ સંપ્રદાયનો મુખ્ય મંત્ર ‘શ્રી કૃષ્ણ શરણ મમ’ છે. આ સંપ્રદાયમાં અક્ષયબંધનું મહત્વ વિશેષ છે. પુષ્કિસંપ્રદાયના લોકપ્રિય ગ્રંથોમાં ‘ષોડશગ્રંથ’ અને

હરિરાયણ કૃત 'શિક્ષાપત્ર' મહત્વનાં ગણાય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય રચિત 'મધુરાષ્ટકમ્' પુષ્ટિસંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં ધણું જ લોકપ્રિય છે. (વધુ વિગત માટે વાંચો- 'વલ્લભાચાર્ય', પ્રકરણ-૨).

(૫) ચૈતન્યસંપ્રદાય

બંગાળમાં કૃષ્ણભક્તિનો ફેલાવો કરવામાં ચૈતન્યનો ફાળો ગણો નાંધપાત્ર છે. તેમણે જગન્નાથપુરીમાં પોતાનું સ્થાયી જીવન ગાળી અહીંના પ્રદેશમાં કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા ગાયો. તેમના મતમાં કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન કે ગૂઢ વિચારસરણી નથી. ચૈતન્યની ભક્તિમાં સખીભાવ સવિશેષ જોવા મળે છે. પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું આ એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયમાંથી આગળ જતાં જગન્મોહિની નામે એક નવી શાખાનો ઉદ્ભવ થયો.

(૬) સ્વામીનારાયણ અથવા ઉદ્ભવ સંપ્રદાય

આ સંપ્રદાયના આદ્યસ્થાપક ધનશ્યામ ભારતના ઉત્તર પ્રદેશના અયોધ્યા પાસેના છપૈયા ગામના રહેવાશી હતા. તેમના પિતાનું નામ હરિપ્રસાદ અને માતાનું નામ પ્રેમવતી હતું. તેમણે નાની વયે સંસારત્યાગ કરી હિમાલયમાં રહી યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આગળ જતાં તે સહજનંદ સ્વામી તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. તેમણે યુજ્જરાતને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું. તેમણે પોતાના મતમાં સમાજના નીચલા વર્ગને મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું. તેમણે કોઈ નવા સંપ્રદાયનો ઉપદેશ કર્યો નથી, પરંતુ ભગવાનની ભક્તિ અને સદાચાર ઉપર ભાર મૂક્યો છે. આ સંપ્રદાયની વિશેષતા એ છે કે ચતુર્ભુજ નારાયણને બદલે આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ 'દ્વિભુજ' નારાયણને ભજે છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ માને છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એ ઇષ્ટદેવ છે. પૃથ્વી ઉપર એમનો સ્વામીનારાયણ સ્વરૂપે આવિર્ભાવ થયો છે.

આ સંપ્રદાયમાં મનાય છે કે મુક્તિ મેળવવા માટે જીવે પરમાત્માના અસલ સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવું, તેની બે રીતે : સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ઉપાસના કરવી. ભક્તિ એ મુક્તિ માટેનું મુખ્ય સાધન છે. ઇષ્ટદેવની ભક્તિ કરતાં પરમેશ્વર અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતોનો યોગ થાય છે. આ સંપ્રદાયમાં સત્સંગનો મહિમા વિશેષ છે. આથી આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સત્સંગી કહેવાય છે. સત્સંગી થનારે અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, મદત્યાગ, ચોરીનો ત્યાગ, માંસનો ત્યાગ, સત્ય બોલવું, દાન કરવું વગેરે આચારો પાળવાના હોય છે.

ધીરેધીરે સ્વામી સહજનંદે સમાજના નીચલા થરના લોકોના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ આદરતાં આ સંપ્રદાય ધણો જ લોકપ્રિય બન્યો. તેની લોકપ્રિયતાનાં કારણો નીચે મુજબ ઘટાવી શકાય :

- (૧) તેમના ઉપદેશમાં ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનને બદલે ધર્મ અને નીતિના સાદા સિદ્ધાંતો નજરે પડે છે.
- (૨) શુદ્ધ વાણી અને આચાર ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે.
- (૩) ઉપદેશ સાદી અને સરળ ભાષામાં અપાય છે.
- (૪) નીચલા વર્ગના શ્રમતું મહત્ત્વ વિશેષ છે.
- (૫) સમાજમાં ત્યાગ અને શ્રમતું મહત્ત્વ સમજાવી વૈરાગ્યભાવના વિકસાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે.
- (૬) ધર્મગુરુઓ સમાજમાંથી અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, અજ્ઞાનતા વગેરે દૂર કરી સમાનતા લાવવા પ્રયત્નશીલ છે.
- (૭) ધર્મનાં દ્વાર સર્વને માટે ખુલ્લાં રાખવામાં આવે છે.

શ્રી સહજનંદ સ્વામીએ આ ધર્મના અનુયાયીઓ માટેની આચારસંહિતા તેમના 'શિક્ષાપત્રી' નામના ગ્રંથમાં સમજાવી છે. તેમાં ખસો ખાર શ્લોક છે. તેના સાર ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે : કોઈએ પોતાના મુખે પોતાનાં વખાણુ ન કરવાં. અંગ દેખાય તેવાં વસ્ત્રો ન પહેરવાં. સેવકોની કાળજી રાખવી. ગુરુ, રાજા, વૃદ્ધ, ત્યાગી વગેરેને માન આપવું. વ્યવહારમાં કોઈના જમીન ન થવું. કરજ ન કરવું. સહીસિક્કા વગર ધન કે જમીનની લેવકદેવક ન કરવી. પોતાની ઉપજ પ્રમાણે ખર્ચ કરવો. ગાળ્યા વિના પાણી કે દૂધ ન પીવું. ઘણાં જંતુઓવાળા જળાશયમાં નહાવું નહિ. નીચલા વર્ગના લોકોમાં જ્ઞાન અને સહાયારને ફેલાવો કરવો. માંસ-મદિરાનો ત્યાગ કરવો. કેફી વ્યસનો ન રાખવાં.

આ સંપ્રદાયમાં શ્રી સુકત્તાનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, દેવાનંદ, મંજુકેશાનંદ વગેરે નોંધપાત્ર સંતો થયા છે. તેમણે પોતાના ઉપદેશ દ્વારા સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાયને લોકપ્રિય બનાવ્યો છે. આ સંતોને ઉપદેશ કેવળ એક વિશિષ્ટ વર્ગ માટે મર્યાદિત નથી, પણ તેમાં સમગ્ર લોકસમુદાયને આવરી લેવામાં આવે છે. દરેક માણુસ એમાંથી શક્તિ પ્રમાણે બોધ લઈ શકે છે.

આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ બ્રહ્મચારી, સાધુઓ અને ગૃહસ્થો એમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ગમે તે વર્ણના લોકો સાધુ થઈ શકે છે. સાધુઓમાં

પરમહંસ, માળા અથવા પાર્ષદો એવા વર્ગ હોય છે. શરો પાર્ષદ થઈ શકે છે. સામાન્ય સંસારી સત્સંગી ગૃહસ્થ કહેવાય છે.

આ સંપ્રદાયે સમાજમાં ક્રાંતિ આણી. સમાજમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંને મોક્ષના અધિકારી છે એ ભાવના વિકસી. પતિ પાછળ સતી થનાર સ્ત્રીઓના મોક્ષ થઈ શકતો નથી આ વિચારને લોકસમુદાયમાં વહેતો કરી અનેક સ્ત્રીઓને સતીના બહાને મોતને ભેટતી અટકાવી. સતીપ્રથાને બંધ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. આ ઉપદેશ અનેક સ્ત્રીઓ માટે આશીર્વાદ સમાન નીવડ્યો. આના પરિણામે સમાજમાંથી બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, ભૂતપ્રેત, ડાકણુ વિશેની માન્યતાઓ, વળગણુ માટેના વહેમી વિચારો અને ઉપાયો વગેરે બહીઓ ધીરેધીરે અદૃશ્ય થવા લાગી.

સમાજમાંથી અંધશ્રદ્ધા દૂર થતાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાયો. લોકોમાં સદાચાર અને શ્રમની ભાવના વિકસવા લાગી. ઘણા લોકોએ સ્વામીના ઉપદેશથી આકર્ષાઈ દારૂ, અશીળુ જેવાં કેફી વ્યસનો છોડી દીધાં. અયોગ્ય યજ્ઞો અને હિંસા દૂર થવા લાગી. પરિણામે અનેક કુટુંબો બરબાદીમાંથી બચી ગયાં-દેવામાંથી મુક્ત થયાં. લોકોમાં યથાશક્તિ ભવિષ્ય માટે ધન-ધાન્યની બચત કરવાની વૃત્તિ બની. ધન-ધાન્યમાં સમૃદ્ધ થતાં ખેતી અને પશુપાલનનો ધંધો વિકસ્યો. તેના પરિણામે લોકોમાં ધર્મ અને દાનની ભાવના બમત થઈ. ઠેરઠેર સ્વામીનારાયણુ સંપ્રદાયનાં સમૃદ્ધ મંદિરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

સાધુસંતોની આચારસંહિતાએ સમાજમાં ધર્મનું મહત્વ વધાર્યું. સંતો તરફ લોકોની માનવૃત્તિ બમત થઈ. લોકોને સમજ્યું કે ધર્મ કેવળ આધ્યાત્મિક જીવન પૂરતો મર્યાદિત નથી પણ ભૌતિક જીવનને પણ સ્પર્શી લે છે. ભૌતિક જીવન જેટલું ઉજ્જવળ અને પુષ્ટિવાન તેટલું જ આધ્યાત્મિક જીવન મહાન. માટે નવા ધર્મસ્થાનો બાંધીને ધર્મના કાર્યને વિકસાવવું તે માનવી માત્રનું કર્તવ્ય છે. આ સંપ્રદાય દ્વારા લોકોમાં આરોગ્ય અને વાણીની શિક્ષાનો પ્રસાર થતાં સમાજમાંથી અનેક સંઘર્ષો દૂર થયાં.

સ્વામીનારાયણુસંપ્રદાયમાં કૃષ્ણમકિતને સ્થાન હોવાથી તે તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત પુષ્ટિસંપ્રદાયનો વિકલ્પ બન્યો. આ સંપ્રદાયની આચાર સંહિતાથી પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં ઘણા સુધારા થયા. પુષ્ટિસંપ્રદાયના ધર્મગુરુઓના પ્રચલિત પાપડો અટકી ગયાં. વૈષ્ણવ મહારાજોનાં પાપડો બૂહેર થતાં વૈષ્ણવ સમાજ ધર્મશુદ્ધિના માર્ગે વળ્યો. પરિણામે તેમને પોતાના આચારવિચારો બદલવા પડ્યા. આ ધર્મ વર્ણશ્રમધર્મમાં માનતો હોવા છતાં તેણે સમાજના

નીચલા થરના ગણાતા લોકોમાં આચારશુદ્ધિને ફેલાવો કરતાં અનેક નિર્દોષ કુટુંબો ખરબાદ થતાં બચ્યાં, સમૃદ્ધ બન્યાં.

આ સંપ્રદાયની આચારશુદ્ધિથી પ્રેરાઈને સૌરાષ્ટ્રમાં ગઢડા અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા ખોજ કુટુંબોએ આ ધર્મની આચારસંહિતા અપનાવી છે. સુરતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની અસર અનેક પારસી કુટુંબોમાં વર્તાય છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે પરધર્મીઓને પોતાનામાં સમાવવાની જે ઉદારતા બતાવી તેનાથી અનેક હિંદુકુટુંબો અન્ય ધર્મ તરફ દોરતાં અટકી ગયાં.

આ સંપ્રદાય ભારતના ગુજરાત પ્રદેશમાં તેમ જ દુનિયાના અન્ય દેશો જેવા કે ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, આફ્રિકા વગેરેમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ, વડતાલ (જિ. ખેડા), ગઢડા વગેરે આ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય તીર્થધામો મનાય છે. આ સંપ્રદાયની સરખામણીએ સમાજસેવાનું આતું ઉત્તમ કાર્ય અન્ય કોઈ ભારતીય ધર્મોએ કર્યું નથી. આ સંપ્રદાયે ભારતમાં સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ક્રાંતિ આણી ભારતનું અન્ય દેશોમાં ગૌરવ વધાર્યું.

રામાનંદી પંથ

આ સંપ્રદાય વૈષ્ણવસંપ્રદાયની એક શાખા હોય તેમ જણાય છે. રામાનંદી વૈરાગીઓ રામાનંદને શ્રીસંપ્રદાયના પરમ આચાર્ય માને છે. પણ એમણે પોતાના ગુરુથી જુદા પડી પોતાના ઉપદેશમાં કેટલાંક નવાં તત્ત્વો દાખલ કર્યાં છે. ગુજરાતમાં અને વિશેષતઃ સૌરાષ્ટ્રમાં આ શાખાનાં અનેક મંદિરો આવેલાં છે. સમાજના નીચલા થરના લોકો જેવા કે કણુબી, લુહાર, કડીઆ, દરજી વગેરેમાં આ પંથના ધણા અનુયાયીઓ જેવા મળે છે. આ પંથના મંદિરોમાં રામ, લક્ષ્મણ, સીતા વગેરેની પ્રતિમાઓ પૂજાય છે.

રાધાવલ્લભ સંપ્રદાય

આ સંપ્રદાયના આદ્યપ્રણેતા ગૌસ્વામી હિતહરિવંશજી છે. તેઓ નિમ્બાર્ક મતના પરમ આચાર્ય મનાય છે. તેમણે રાધા સાથેની કૃષ્ણભક્તિ પ્રબોધી છે. આ કૃષ્ણભક્ત હિતહરિવંશજીનો જન્મ મથુરાની દક્ષિણે આવેલા બાદગાંવમાં થયો હતો. તેમણે પોતાનો નવો સંપ્રદાય ચલાવ્યો. તેમનું કાયકેત્ર મથુરા અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ હતું. વૃંદાવનમાં તેમણે પોતાના સંપ્રદાયના છટ્ટદેવ શ્રી રાધા-વલ્લભજીની પ્રતિમા સં. ૧૫૮૨ (ઈ. સ. ૧૫૩૬)માં સ્થાપી ત્યાં મંદિર બનાવ્યું. તેમના ઉપદેશમાં રાધાકૃષ્ણના પરસ્પર મુગ્ધ સ્વરૂપની લીલાઓનું વર્ણન જેવા મળે છે. આ સંપ્રદાયનાં મંદિરો ઉત્તર હિંદમાં અનેક સ્થળે છે.

પ્રણામી પંથ

આ પંથના આદ્યસ્થાપક દેવચંદ્ર મહેતાજી હતા. આ સંપ્રદાય સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વવિશેષ પથરાયો થયો છે. આ સંપ્રદાયના લોકો ગળામાં તુલસીની માળા અને કપાળમાં રામાનુજ સંપ્રદાય જેવું તિલક કરે છે. અહીં શીખસંપ્રદાય માફક 'ફૂલજલ' ગ્રંથની પૂજા છે. અહીં એકેશ્વરવાદ અને ગુરુમહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. આ સંપ્રદાયનો વિશેષ પ્રચાર સમાજના નીચલા થરના લોકોમાં જોવા મળે છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયની ભારતીય સમાજ પર અસર

વૈષ્ણવ ધર્મે ભારતીય સમાજ અને સાહિત્ય પર વ્યાપક પ્રમાણમાં અસર કરી છે. સમાજમાં વિષ્ણુપૂજા સાથે વિષ્ણુના દસ અવતારોની પૂજા તથા પુષ્ટિ-સંપ્રદાય ઘણા જ લોકપ્રિય બન્યો છે. સમાજમાં વૈષ્ણવ મંદિરો પુષ્ટિસંપ્રદાયનાં કેન્દ્રો બન્યાં. તે સર્વ હવેલી મંદિરો તરીકે ઓળખાયાં. અહીં ગવાતું સંગીત સમગ્ર ભારતમાં 'હવેલી સંગીત'ના નામે પ્રસિદ્ધ બન્યું. હવેલી સંગીતમાં કૃષ્ણની બાળલીલા, રાસલીલા વગેરે પ્રસંગોનાં ગીતો ઘણાં જ લોકપ્રિય બન્યાં.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયમાં બ્રહ્મસંબંધનું મહત્ત્વ સ્વવિશેષ છે. આથી વૈષ્ણવસંપ્રદાયના મહારાજોનું વૈષ્ણવસમાજ પર વિશેષ પ્રભુત્વ છે. દરેક વૈષ્ણવ પોતાનાં બાળકોને બ્રહ્મસંબંધ લેવડાવવાનો ખાસ આગ્રહ રાખે છે. તેઓ કપાળમાં ભ્રુવું તિલક કરે છે.

ઘણા વૈષ્ણવો પોતાનાં અને અન્ય કુટુંબીજનોનાં નામ કૃષ્ણ અને રાધાના નામ ઉપરથી રાખે છે. દા. ત. કૃષ્ણદાસ, ચરણદાસ, દ્વારકાદાસ, રાધેસ્થામ, વૃજલાલ, નંદલાલ, કનૈયાલાલ, રાધિકા, રાધા, તુલસી વગેરે. પુષ્ટિસંપ્રદાયના ચુસ્ત અનુયાયીઓ અન્ય સંપ્રદાયના દેવોનાં નામ લેતા નથી. તેઓ એકબીજાને મળતાં 'જયશ્રીકૃષ્ણ' કે 'જય જય શ્રીગોકલેશ' બોલે છે.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયના ઘણા અનુયાયીઓ પોતાનાં વસ્ત્રો પર રાધા અને કૃષ્ણનાં નામ તથા તેમનાં આયુષોની છાપ લગાવે છે. ઘણા વૈષ્ણવો પોતાના કુટુંબીઓના પુણ્યાર્થે 'ભાગવત સપ્તાહ'નું આયોજન કરે છે. સુરદાસ, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, મીરાં, દયારામ, તુકારામ, રામદાસ, વગેરે વૈષ્ણવસંપ્રદાયના લોકપ્રિય કવિઓ છે. તેમની કવિતા ઉપર કૃષ્ણની બાળલીલાની વ્યાપક અસર વર્તાય છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં પ્રેમાનંદની ઓખાહરણ, મામેરું વગેરે કૃતિઓ ઘણી જ લોકપ્રિય છે.

આ સંપ્રદાયમાંથી કબીર, દાદુ, લાલદાસી, સતનામી, બાબાલાલી, સાઠ, ચરણદાસી, શિવનારાયણી વગેરે વિવિધ શાખાઓનો જન્મ થયો. આ પંથોમાં હિન્દુ અને મુસલમાન સર્વ દાખલ થઈ શકે છે.

આ સંપ્રદાયનાં તીર્થોમાં દ્વારકા (સૌરાષ્ટ્ર), પંઢરપુર (મહારાષ્ટ્ર), બાલાહ (આંધ્ર), જગન્નાથપુરી (બિહાર), બદ્રીનાથ (હિમાલય), મથુરા-ગોકુલ, વૃંદાવન (ઉત્તર પ્રદેશ), કાકર, શામળાહ (ગુજરાત) વગેરે ઘણાં જ લોકપ્રિય છે.

વિષ્ણુના વિવિધ અવતારો જેવા કે વરાહ, ત્રિકેમ, નરસિંહ, વિષ્ણુ તથા કૃષ્ણની અન્ય પ્રતિમાઓ, ભારતમાં વિવિધ સ્થળોએથી મળી આવે છે.

શાક્તસંપ્રદાય

ભારતમાં શાક્તસંપ્રદાય ઘણા પ્રાચીનકાલથી પ્રચલિત છે. પ્રાકૃતવેદકાલીન સંસ્કૃતિઓના અવશેષોમાં શક્તિ (માતૃકા)ની ઘણી પ્રતિમાઓ મળેલ છે. તેથી તેની ઉપાસના ઘેર ઘેર થતી હોવાની સંભાવના છે. મોહેન્જોદારોની એક મુદ્રા પરના લાંછનમાં એક દેવીને પીપળાના થડની બે ડાળીઓ વચ્ચે બિભેલી આલેખવામાં આવી છે. હડપ્પાની એક મુદ્રાના લાંછનમાં યોનિમાંથી વૃક્ષનો અંકુર ફૂટતો ખતાવ્યો છે.

વેદકાલમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ વગેરેમાંથી શક્તિપૂજના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. આ ઉપરાંત ગાયત્રી, સાવિત્રી, સરસ્વતી વગેરે નામો બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક ગ્રંથોમાંથી મળે છે. પુરાણોમાં કૂર્મપુરાણમાં શક્તિપૂજનો મહિમા ગાયો છે. આ ઉપરાંત દેવીભાગવત, કાલિકાપુરાણ, શક્તિ સંગમતંત્ર, લક્ષ્મીતંત્ર, સ્યામારહસ્ય, શાક્તક્રમ, કાલિકાકારકૂટ વગેરે ગ્રંથોમાંથી દેવીપૂજને લગતી ઘણી માહિતી મળે છે.

શાક્તસંપ્રદાયના અનુયાયીઓ શાક્તો તરીકે ઓળખાતા. શાક્તો પૂજ્યવ્યમાં સ્ત્રી, માંસ, મદ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરતા. તેઓ આને દેવીઉપાસનાનું અંગ માને છે. મહદ્અંશે તેઓ વામમાર્ગી કહેવાય છે. કેટલાક લોકો યંત્ર દ્વારા શક્તિની ઉપાસના કરે છે. શક્તિના યંત્રને 'શ્રીચક્ર' કહે છે. દેવીભાગવતમાં શક્તિપૂજનાં સ્થાનો અને નામોનો ઉલ્લેખ છે. અહીં ૧૦૮ દેવીનાં નામ આપેલ છે. આ સર્વમાં ભદ્રા, જ્યા, કાલી, મહાલક્ષ્મી, ઉમા, અંબિકા, પ્રચંડા, ચંડિકા, ગૌરી વગેરે નોંધપાત્ર છે.

શાક્ત પીઠો વિશે એવી એક દંતકથા પુરાણોમાં આપેલી છે કે “દક્ષ બ્રહ્મપતિ પોતાની પુત્રી ‘સતી’નું શિવ જેવા ગાંડા વૈરાગી પુરુષ સાથે લગ્ન થવાથી ઘણા જ અસંતુષ્ટ હતા. આથી તેમણે પોતાને ત્યાં યજ્ઞમાં શિવને આમંત્રણ ન આપ્યું. આમ છતાં સતી પિતાને ત્યાં આવ્યાં તો તેમનું ભયંકર અપમાન કર્યું. આથી

કોધે ભરાઈ સતીએ પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. આ સાંભળતાં શિવે હૈરવરૂપ ધારણ કરી દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કર્યો અને સતીના શબને લઈને ભૂમંડળમાં ફરવા લાગ્યા. સમગ્ર ભૂમંડળને ક્ષોભ થયો. વિષ્ણુએ પોતાના ચક્રને છોડી શિવને ખબર ન પડે તેમ સતીના દેહના ટુકડા કરી શિવના શરીર ઉપરનો ભાર હલકો કર્યો.” સતીના દેહના ટુકડા જે જે સ્થળે પડ્યા તે તે સ્થાન શાકતનાં પીઠો થયાં અને ત્યાં ત્યાં શિવ પોતાના અંશમાં રહ્યા. ભારતમાં આવાં બાવન મહાપીઠો હોવાનું મનાય છે. આ સર્વમાં ગુજરાતમાં અંબિકા, કાલિકા, શ્રીશૈલમાં ભ્રમરામ્યા, ગોકર્ણુ પાસેનાં મુકામ્યા, આસામનાં કામાક્ષી, કાલીઘાટનાં કાલિકા, વિંધ્યાચલનાં વિંધ્યાવાસિની ચંડી વગેરે ઘણાં જ નોંધપાત્ર છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં બાલાત્રિપુરા-બહુચરાજીમાં, હરસિદ્ધિમાતા-સૌરાષ્ટ્રમાં, ભદ્રકાલી, શીતળામાતા, અનસૂયામાતા વગેરેની પૂજા પ્રચલિત છે. આ સર્વમાં આરાસુરમાં અંબાજીનું, પાવાગઢમાં કાલિકાનું અને શંખલપુરમાં બહુચરાજીનું મંદિર ખૂબ જાણીતાં છે. સર્વ મંદિરોમાં ષોડષોપચારી પૂજનથી દેવીપૂજા થાય છે.

વર્તમાન સમયમાં દેવીપૂજા સૌમ્ય સ્વરૂપે ભારતમાં પ્રચલિત છે. ગુજરાતમાં ‘નવરાત્રી’ તથા બંગાળમાં ‘દુર્ગાપૂજા’ના તહેવારો ઘણા જ લોકપ્રિય છે.

સૂર્યપૂજા

વેદમાં સૂર્યોપાસના નજરે પડે છે. ગાયત્રી મંત્ર એ સૂર્ય મંત્ર છે. દક્ષિણ ભારતમાંથી સૂર્યપૂજાના પ્રાચીન અવશેષો અઘાપી પર્યંત મળે છે. રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો વગેરેમાં સૂર્યોપાસનાનો ઉલ્લેખ છે. રામ સૂર્યવંશી મનાય છે. મહાભારતમાં કર્ણની ઉત્પત્તિ સૂર્ય દ્વારા થયાની વાત જાણીતી છે. ભવિષ્ય પુરાણમાં સૂર્યપૂજાના સંદર્ભમાં શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર ‘શામ્બુ’નું આખ્યાન છે. જાંબુવતીના પુત્ર શામ્બે દુર્વાસાના શ્રાપમાંથી મુક્તિ મેળવવા શકદ્વીપમાંથી બ્રાહ્મણોને ખોલાવી મૂલસ્થાન પાસે સૂર્યમંદિર બંધાવી શ્રાપમાંથી મુક્તિ મેળવી હતી તેવી અનુશ્રુતિ છે. સૂર્ય સાત ઘોડાના રથમાં ખેસી આવે છે ને સમગ્ર માનવજાતને સંદેશો આપે છે એમ મનાય છે.

વેદમાં પ્રચલિત સૂર્યનાં પાંચ નામ : મિત્ર, સૂર્ય, સવિતા, પૂષન અને વિષ્ણુ સૂર્યની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓનાં દ્યોતક છે. સૂર્ય એ પ્રકાશનું સૂચક છે. સવિતા એ એનું વિશિષ્ટ નામ છે. સવિતા એટલે પ્રેરણા આપનાર. પૂષન અને વિષ્ણુ પશુ અને માનવજાતનું રક્ષણ કરનાર મનાય છે. સૂર્યમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણેની શક્તિ એકત્ર થયેલી માનવામાં આવે છે. તે ત્રિનેત્રી, સહસ્રનેત્રી અને

સહસ્ર રશ્મિવાળો મનાય છે. જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ સૂર્ય સિંહ રાશિના સ્વામી ગણાય છે. તેની પ્રવૃત્તિ તીવ્ર છે. સૂર્યનો વર્ણ લાલ છે.

ભારતમાં સૂર્યપૂજની શરૂઆત કઈ પ્રબળ કરી તે વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત મુજબ ભારતમાં સૂર્યપૂજ લાવનાર ઈરાનના ‘મગી’ બ્રાહ્મણો હતા. સૂર્યપૂજના ઉલ્લેખો વેદમાંથી મળતા હોવા છતાં સૂર્યની પ્રતિમાઓ આપણને યોથા સૈકાથી મળે છે. કાશ્મીરમાં શ્રીનગર નજીક એક માર્તંડ મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. યુજરાતમાં અનેક સૂર્યમંદિરો હતાં, જે પૈકી મોઢેરા (ઉત્તર યુજરાત, જિ. મહેસાણા)નું સૂર્યમંદિર શિલ્પ અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ધણું જ ઉત્તમ છે. અમદાવાદ, ખેરાળુ, ખંભાત વગેરે સ્થળોએથી સુંદર સૂર્યપ્રતિમાઓ મળી છે.

ઉપસૃષ્ઠ અભિલેખો અને સાહિત્યના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે ભારતમાં લગભગ તેરમા સૈકા સુધી સૂર્યપૂજ પ્રચલિત હતી.

ગાયત્રી મંત્ર

ગાયત્રી મંત્ર એ સૂર્યનારાયણની શુદ્ધ ઉપાસના છે. ૐ મૂ મૂર્વઃ સ્વઃ તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ (પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગમાં જે પ્રસંશનીય તેજ વ્યાપેલું છે તે તેજનું હું ધ્યાન ધરું છું. એ તેજ મારી બુદ્ધિને પ્રેરે.) આ ત્રિપદા ગાયત્રી છંદમાં રચેલી ઋચામાંના સૂર્યનારાયણ આખા જગતને આવરી લે છે. આ સૂર્યનારાયણની ઉપાસનાના મંત્રનો છંદ ગાયત્રી છંદ હોવાથી તે ગાયત્રી મંત્ર તરીકે ઓળખાય છે. આજે સમાજમાં ગાયત્રી મંત્રનું મહત્ત્વ સવિશેષ જોવા મળે છે. અનેક માનવીઓ શ્રી અને સરસ્વતીની કૃપા મેળવવા આ મંત્રની ઉપાસના કરે છે. વિદ્વાનો એને સાવિત્રી ઋચા (સવિતાદેવને લગતી ઋચા) તરીકે ઓળખાવે છે.

અન્ય દેવદેવીઓ

ભારતમાં જુદા જુદા સ્થળોએ સ્થાનિક માન્યતા મુજબ દેવદેવીઓની પૂજા પ્રચલિત છે. આ સર્વમાં ગણેશ, બ્રહ્મા, રામ, હનુમાન, વાસુ, નાગ, શંખ, નવગ્રહો, બાળિયાદેવ, સરસ્વતી, કાર્તિકેય, શીતળા વગેરે વિવિધ દેવદેવીઓની પૂજા ભારતમાં અનેક સ્થળોએ થતી જોવા મળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગણેશપૂજનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. અહીં ઠેર ઠેર ભાદરવા મહિનામાં ગણેશોત્સવો ઉજવાય છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં રામપૂજા અને હનુમાનપૂજનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. બાળિયાદેવ અને શીતળાદેવીની પૂજા ગામડે ગામડે થતી જોવા મળે છે. નાગપૂજા શ્રાવણ માસમાં

ઘેર ઘેર થતી જોવા મળે છે. બ્રહ્મા અને વાયુનાં મંદિરો ગુજરાતના ખંભાત, ખેડબ્રહ્મા (જિ. સાબરકાંઠા), વાયક વગેરે સ્થળોએ આવેલાં છે. શંખપૂજા અને શાલિગ્રામપૂજા બ્રાહ્મણોના ઘેર પૂજાતા પંચાયતન દેવમાં થતી જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત ખોડિયારમાતા, વેરાઈમાતા, સંતોષીમાતા, વિશ્વોદેવી, બગલામુખી વગેરેની પૂજા સમાજમાં વિવિધ સ્થળોએ થતી જોવા મળે છે.

આમ સમગ્ર ભારતમાં શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, દેવી વગેરેની પૂજા પ્રાચીનકાલથી ચાલી આવેલ છે. વર્તમાન સમયમાં પણ તે સમયાનુકૂળ ફેરફાર સાથે પ્રચલિત છે.

લોકધર્મો

ભારતમાં પ્રાચીનકાલથી શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત, જૈન, બૌદ્ધ ઉપરાંત કેટલાક લોકધર્મો વંશપરંપરાથી ચાલતા આવે છે. સામાન્ય રીતે દરેક હિન્દુ આવા પ્રાચીન-કાલથી ચાલતા આવતા પરંપરાગત લોકધર્મોનો આદર કરે છે. આવા લોકધર્મોમાં નાગપૂજા, ક્ષેત્રપાલપૂજા, નદીની પૂજા, યક્ષપૂજા વગેરે મહત્વની મનાતી. અનેક નગરોમાં લોકધર્મોમાં વિવિધ માન્યતાઓ પ્રચલિત હતી. કેટલેક ઠેકાણે કોઈ ઉપદ્રવને કે રોગચાળાને શાંત કરવાના હેતુસર નગર બહાર ઉભણીઓ યોજવામાં આવતી. આ વખતે ગામના એક એક ઘરમાં અગ્નિ શાંત રાખવામાં આવતો. શીતળા સાતમને દિવસે ઠંડું ખાવાનો રિવાજ ભારતમાં અનેક સ્થળોએ પ્રચલિત છે. દેવી-પ્રકોપ શાંત કરવા માટે અનેક નગરોમાં સામુદાયિક યજ્ઞો કરવામાં આવતા. વરસાદ ન આવતો હોય તો ઇન્દ્રને રીઝવવા ગામલોકો અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરતા. બાધા-માનતાઓ રાખતા. કેટલેક ઠેકાણે શિવના લિંગને જળમાં ડુબાડી જપ, યજ્ઞ, મંત્રાદિના પ્રયોગો કરવામાં આવતા. આની પાછળ એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે દેવને જળમાં ગૂંચળાવવાથી વરસાદ જલદી આવે વગેરે.

નાગપૂજા ભારતમાં ગામડે ગામડે પ્રચલિત છે. શ્રાવણ માસમાં નાગપંચમીનો ઉત્સવ ઘણી ધામધૂમથી જોજવવામાં આવે છે. આ દિવસે ઘણા લોકો બાજરીના લોટનો લાડુ અને ફળગાવેલા મગનું ભોજન લે છે (આને ગુજરાતમાં કુલેર કહે છે). ઘણાં કુટુંબોમાં આ પૂજા વંશપરંપરાગત ચાલી આવતી હોવાથી તેની અવગણના કરવાની કોઈ હિંમત કરતું નથી. કુટુંબની સામાન્ય રીતે મુખ્ય વ્યક્તિએ આ દિવસે ઉપવાસ, નાગપૂજન વગેરે કરવું પડે છે. ભરૂચથી ઉજ્જયિની જવાના રસ્તે એક નટપિટક નામે ગામમાં નાગગૃહ હતું. આનંદપુરમાં નાગવલિકા (?) (સામાન્ય રીતે આ નાગને લઈને આવનારને ખેસવાનું સ્થાન હોવું જોઈએ.)માં નાગની પૂજા થતી. આજે પણ ભારતના અનેક નગરોમાં નાગપંચમને દિવસે

મદારીઓ નાગને ધઈને ઠેર ઠેર ભ્રમણી પડે છે. ભાવિકો નાગની પ્રેમથી પૂજ કરે છે.

કેટલેક ઠેકાણે ચોમાસામાં નદીમાં પૂર આવતાં નદીને વધાવવાનો ઉત્સવ ભજવાય છે. આ વખતે ગામનો નગરશેઠ લોકસમૂહ સાથે નદીએ જઈ વિધિપૂર્વક જળદેવતાની પૂજ કરે છે, આની પાછળની માન્યતા એવી છે કે નદીને વધાવી દેવાથી પૂરનાં પાણી એસરી ન્ય છે અને ગામને નુકશાન ન થાય. ગંગા, યમુના વગેરે નદીઓના કાંઠે રહેનાર લોકો વિવિધ રીતે નદીનું પૂજન-અર્ચન કરી આત્મસંતોષ માને છે.

ધણે ઠેકાણે પર્વના દિવસોએ ગિરિપૂજન અને ગિરિની પરિક્રમાનો મહિમા જ્ઞેવામાં આવે છે. કાર્તિક માસમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારની પરિક્રમા કરવાનો વિશેષ મહિમા જ્ઞેવા મળે છે. આ વખતે અનેક લોકો સામાજિક ભેદભાવ ભૂલીને ગિરનારની યાત્રા કરે છે. ભારતનાં વૈષ્ણવ તીર્થો: મથુરા, ગોકુલ, વૃંદાવનની આસપાસનાં પ્રદેશમાં ગિરિરાજ ગોવર્ધન પર્વતની પૂજનનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. ભારતના ખૂણે ખૂણેથી વૈષ્ણવો આ સ્થળે આવી લીલી પરકરમા નામે ઝાળખાતી યાત્રામાં શ્રદ્ધાપૂર્વક જ્ઞેડાય છે. પ્રાચીનકાલમાં કાંકણાદિ પ્રદેશોમાં રાજ સાંજના ગિરિયજ્ઞ નામે ઉત્સવ થતો હોવાના ઉલ્લેખ જૈન આગમ ગ્રંથોમાંથી મળે છે.

ધણે ઠેકાણે ગ્રામદેવતાની પૂજ થતી જ્ઞેવા મળે છે.

૩. સંદર્ભ ગ્રંથો

અમીન, જી. પ્ર.	શૈવધર્મનો સંગમ અને વિકાસ, અમદાવાદ. ૧૯૭૫
આચાર્ય, નવીનચંદ્ર. આ.	ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાય, અમદાવાદ. ૧૯૮૩
મહેતા, નર્મદાશંકર. દે.	શાકતસંપ્રદાય, મુંબઈ. ૧૯૩૨
શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર. કે.	(૧) શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ. ૧૯૩૬
	(૨) વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ. ૧૯૩૯
શાસ્ત્રી, હ. ગં.	પ્રાચીન ભારત ભા.-૧, અમદાવાદ. ૧૯૬૯
Bhandarkar, R. G.	Vaisnavism, Saivism and
	Minor Religious Systems (Re-Print),
	Varanasi. 1965
Pathak, V. S.	Saiva Cults in Northern
	India, Varanasi. 1960

જૈનધર્મ

ભારતની ધર્મ પરંપરામાં છેક પ્રાચીનકાલથી બે પ્રવાહો જોવા મળે છે. (૧) બ્રાહ્મણ પ્રવાહ (૨) શ્રમણ પ્રવાહ. બ્રાહ્મણ પ્રવાહનો વિકાસ ‘બ્રહ્મર્ષી’ની આસપાસ થયો અને શ્રમણ પરંપરાનો વિકાસ ‘શમ્ભુ’ની આસપાસ થયો. જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ શ્રમણ પરંપરાની પેદાશ હતા. બ્રાહ્મણ પરંપરામાં પરમાત્માની સ્તુતિ, બ્રાહ્મણો અને યજ્ઞોતું મહત્વ વિશેષ હતું. શ્રમણ પરંપરામાં સમાજની સર્વ વ્યક્તિઓને ધાર્મિક ક્ષેત્રે સર્વ અધિકાર હતા. યજ્ઞો અને હિંસાતું મહત્વ ન હતું. આ અહિંસા પ્રધાન ધર્મ હતો. અહિંસા શબ્દમાં શ્રમણ પરંપરાનાં ધર્મભાવના, દર્શન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. બ્રાહ્મણ પરંપરામાંથી વેદધર્મનો વિકાસ થયો અને શ્રમણ પરંપરામાંથી જૈન અને બૌદ્ધધર્મનો વિકાસ થયો.

આજે આપણે જોને જૈનધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા સૌકામાં મહાવીર સ્વામીના સમયમાં નિર્ગંથસંપ્રદાય તરીકે ઓળખાતો હતો. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મહાવીરને નિર્ગંથ કહી નીંદવામાં આવ્યા છે. નિર્ગંથ એટલે જોની સંસારની ગ્રંથો છૂટી ગઈ છે તે. આ પ્રકારના મનુષ્યો પોતાના મન અને વાણી પર કાબૂ ધરાવતા હતા. સમય જતાં આવા મનુષ્યો ‘જિન’ કહેવાયા.

‘જિન’ શબ્દ ઉપરથી જૈન શબ્દ બનેલો છે. એ રાગદ્વેષ આદિ સર્વ દોષોથી રહિત એવી વિભૂતિઓનું નામ છે. જિન શબ્દ જિ-જીતવું પરથી બન્યો છે. એટલે કે જોણે મન, વાણી અને કાયા પર કાબૂ મેળવ્યો છે તેવા વિતરાગી પુરુષ. અહિંસા, વીતરાગ, પરમેષ્ઠી વગેરે ‘જિન’ શબ્દના પર્યાય શબ્દો છે. અરહિંત એટલે અંદરના શત્રુઓ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે તે. જિનના ભક્તો જૈન કહેવાયા અને ‘જિન’ પ્રતિપાદિત ધર્મ તે જૈનધર્મ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.

અહિંત તરીકે ઓળખાતા મહાપુરુષો તીર્થંકર તરીકે ઓળખાય છે. આ અહિંતો કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી સાધુ-સાધવીઓના સમૂહને ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય કરે છે. શ્રાવક-શ્રાવિકાઓના બનેલા આ સંઘને ‘તીર્થ’ કહે છે અને તેમને

ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય કરનારને તીર્થંકર કહેવાય છે. આવા તીર્થંકરોની મદદ વડે સંસારના જીવો સંસારસાગરને પાર કરી મુક્તિ પામે છે. તીર્થંકર શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે “તીર્થં એટલે ઓવારો—નદી ઊતરવાનું ઠેકાણું—પવિત્ર સ્થાન. જેના દ્વારા આ સંસાર રૂપી નદી ઊતરી શકાય છે. જૈનશાસન (શાસ્ત્ર) એ સંસાર રૂપી નદી ઊતરવા માટેના આરાના પાંધનારને તીર્થંકર કહે છે. તીર્થંકર પોતાના આચાર અને ઉપદેશથી સંસારના જીવોને તારે છે. તેમને જીવનનું રહસ્ય, મહત્ત્વ અને સત્ય સમજાવી નવો પ્રકાશ આપે છે.

જૈન પરંપરાની પ્રચલિત માન્યતા મુજબ જગતમાં દરેક યુગમાં તીર્થંકરો થયા છે. વર્તમાન સમયમાં જૈન ધર્મમાં ૨૪ તીર્થંકરો થયા હોવાનું મનાય છે. દરેક તીર્થંકરનું સ્વતંત્ર લાંછન ને સ્વતંત્ર યક્ષ હોય છે. તેના દ્વારા તે ઓળખાય છે. આ તીર્થંકરો નીચે પ્રમાણે છે :

નામ	પિતા	માતા	જન્મસ્થળ	યક્ષ	લાંછન
૧. ઋષભદેવ અથવા આદિનાથ	નાભિરાજ	મરુદેવી	અયોધ્યા	ગોમુખ	વૃષભ
૨. અજિતનાથ	જિતશત્રુ	વિજ્યાદેવી	અયોધ્યા	મહાયક્ષ	હાથી
૩. સંભવનાથ	જિતારિ	સેના	આવસ્તી	ત્રિમુખ	અશ્વ
૪. અભિનંદન	સંવર	સિદ્ધાર્થી	અયોધ્યા	ઈશ્વર	કપિ
૫. સુમતિનાથ	મેઘપ્રભ	સુમંગલા	અયોધ્યા	ત્વંપરુ	કેાંચ
૬. પદ્મપ્રભ	શ્રીધર	સુષિમા	કૌશામ્બી	કુસુમ	રક્તકમળ
૭. સુપાર્શ્વનાથ	સુપ્રતિષ્ઠ	પૃથ્વી	કાશી	માતંગ	સ્વસ્તિક
૮. ચંદ્રપ્રભ	મહાસેન	લક્ષ્મણા	ચંદ્રપુરી	વિજય	અર્ધચંદ્ર
૯. સુવિધિનાથ	સુગ્રીવ	રામા	કાકણ્ડી	અન્નત	મકર
૧૦. શીતલનાથ	દંદરથ	સુનંદા	ભદ્રિકાપુરી	બ્રહ્મા	શ્રીવત્સ
૧૧. શ્રોયાંસનાથ	વિષ્ણુ	વિશુદ્ધિ (વિષ્ણુ)	સિંહપુરી	ઈશ્વર	ગેડો
૧૨. વાસુપૃથ્વ	—	વિજ્યા	ચંપાપુરી	કુમાર	મહિષ
૧૩. વિમલનાથ	કૃતવર્મન	સુરમ્યા	કાંપિલ્ય	પણ્ડુમુખ	વરાહ
૧૪. અનંતનાથ	સિંહસેન	સર્વવશા	અયોધ્યા	પાતાલ	રીંછ (પાજ)
૧૫. ધર્મનાથ	ભાનુ	સુવ્રતા	રત્નપુરી	કિંનર	વજ્રદંડ
૧૬. શાંતિનાથ	વિશ્વસેન	અચિરા	હસ્તિનાપુર	ગરુડ	હરણ

નામ	પિતા	માતા	જન્મસ્થળ	યત્ર	લાંછન
૧૭. કુન્થુનાથ	સૂર	શ્રીદેવી	હસ્તિનાપુર	ગાંધર્વ	બકરો
૧૮. અરનાથ	સુદર્શન	મિત્રાદેવી	હસ્તિનાપુર	યક્ષેન્દ્ર	નંદાવર્ત (એક પ્રકારને સ્વસ્તિક)
૧૯. મલ્લિનાથ	કુંભ	રક્ષિતા	મિથિલાપુરી	કુબેર	કુંભ
૨૦. મુનિસુવ્રત	સુમિત્ર	પદ્માવતી	રાજગૃહ	વરુણ	કાચબો
૨૧. નમિનાથ	વિજય	વિપ્રા	મથુરા	ભૂકુટી	નીલકમલ અશોક વૃક્ષ
૨૨. નેમિનાથ	સમુદ્રવિજય	શિવાદેવી	દ્વારિકા	ગોમેધ	શ ખ
			અથવા શૌરિપુર		
૨૩. પાર્શ્વનાથ	અશ્વસેન	બ્રાહ્મી	કાશી	પાર્શ્વ	સર્પ
				અથવા વામન	
૨૪. મહાવીર	સિદ્ધાર્થ	ત્રિશલા	કુંડગ્રામ	માતંગ	સિંહ

આ સર્વમાં પાર્શ્વનાથ, મહાવીર વિશેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો મળે છે. બ્યારે અન્ય વિશે પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાંથી માહિતી મળે છે. આ સર્વ માહિતી ધર્મના અને કટપનાના રંગે રંગાયેલી હોવાથી તેમાં ઘણી અતિશયોક્તિ રહેલ છે. સૌથી પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ વિશે હિન્દુધર્મગ્રંથોમાંથી પણ કેટલીક માહિતી મળે છે.

ઋષભદેવ

ઋષભદેવ આઘતીર્થંકર મનાય છે. તેઓ વેદકાલ જેટલા પ્રાચીન મનાય છે. તેમના પિતાનું નામ નાભિરાજ અને માતાનું નામ મરુદેવી હતું. તેમનું લાંછન વૃષભ છે. તેમનો વંશ ઇક્ષ્વાકુ વંશના નામે ઓળખાય છે. તેમણે માનવાને મકાન બાંધતાં, પશુપાલન કરતાં, ખેતી કરતાં, લખતાં વગેરે શીખવી વિકાસને માર્ગે વાળ્યો. સમાજમાં સત્ય અને અહિંસાનાં ધોરણો પ્રતિપાદિત કર્યાં. તેમણે સમાજમાં શિષ્ટ જીવનનો પાયો નાખી માનવીમાં સહકારની ભાવના કેળવી.

તેમને બે પુત્રો અને એક પુત્રી હતાં. એકનું નામ ભરત અને પીળનું નામ બાહુબલિ. તેમની પુત્રીનું નામ સુદરી હતું. જૈન પુરાણો માને છે કે ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના નામ પરથી આપણા દેશનું નામ 'ભારત' પડ્યું છે પણ આ માટે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી.

હિન્દુધર્મના અનુયાયીઓ ઋષભદેવને વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારમાંના એક અવતાર તરીકે ઓળખાવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો હડપ્પા અને મોહેં-જો-દડોમાંથી મળતી કેટલીક ઊભી પ્રતિમાઓને કાયોત્સર્ગ નામના આસનમાં ઊભેલી હોવાનું માને છે. આ આસન જૈન યોગીઓનું વિશિષ્ટ આસન હોવાનું જાણીતું આવું આસન મથુરાના સંગ્રહસ્થાનમાં સચરાયેલી ઋષભદેવની પ્રતિમામાં જોવા મળે છે અને તેથી તે સર્વને ઋષભદેવની પ્રતિમા સાથે સાંકળે છે. આ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનોનું માનવું છે કે સિંધુ નદીની ખીણની સંસ્કૃતિ અહિંસા પ્રધાન હતી. આમ જૈનધર્મની પ્રાચીનતાને તેઓ સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિ સુધી લંબાવે છે પણ આના માટે હજુ કોઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળતું નથી. શ્રી વિનાયાળ જૈનધર્મને હિન્દુધર્મ જેટલો જ પ્રાચીન માને છે.

નેમિનાથ

નેમિનાથનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ વગેરેમાંથી મળે છે. તેમના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય અને માતાનું નામ શિવાદેવી હતું. તેમનું લાંછન શંખ છે. અને યક્ષ શોભે છે. તેઓ યાદવ કુળના ક્ષત્રિય હતા. તેઓ શ્રીકૃષ્ણના કાકાના દીકરા હતા. જૈનપુરાણ પ્રમાણે જાણવા મળે છે કે તેમનો વિવાહ રાજા ઉગ્રસેનની પુત્રી રાજમતી સાથે થયો હતો. લગ્ન વખતે થનાર પ્રાણીઓના વધથી અકળાઈને તેઓ લગ્નમંડપનો ત્યાગ કરી ગિરનાર પર તપ કરવા ચાલ્યા ગયા. સમય જતાં તેઓ શ્રમણસંપ્રદાયના અનુયાયી બન્યા. કહણુ તપશ્ર્ચાર્મને અંતે તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તે તીર્થંકર સ્વરૂપે મનાવા લાગ્યા. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ગિરનાર અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વિસ્તર્યું. આજે પણ ગુજરાતમાંથી અન્ય તીર્થંકરો કરતાં નેમિનાથની પ્રતિમાઓ અને મંદિરો વિશેષ પ્રમાણમાં મળે છે. તેમની ઐતિહાસિકતા વિશે વિદ્વાનોમાં કોઈ સતભેદ નથી.

પાર્શ્વનાથ

ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ એક ઐતિહાસિક વિભૂતિ મનાય છે. તેમનો જન્મ વારાણસીમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ વિશ્વસેન અને માતાનું નામ પ્રાહ્લી હતું. તેઓ ઉગ્રવંશના અને કશ્યપ ઝોત્રના હતા. તેમનું લાંછન સર્પ અને યક્ષ પાર્શ્વ અથવા વામન છે. તેઓ પ્રખર સુધારક હતા. તેમણે તત્કાલીન સમાજની સ્થિતિ જોઈ જૈનો માટે ચાર યામ (વ્રતો) પ્રયોધ્યાં.

દરેક તીર્થંકર સાથે કેટલીક દંતકથાઓ સંકળાયેલી હોય છે તેમ પાર્શ્વનાથ સાથે પણ કેટલીક દંતકથાઓ સંકળાયેલી છે. એક અનુશ્રુતિ પ્રમાણે જાણવા

મળે છે કે “એક વખત પાર્શ્વનાથે પોતાના માતામહ મહીપાલને વનમાં અગ્નિ સમક્ષ ઉપ તપશ્ચર્યા કરતા જ્ઞેયા. તેમનાથી તેઓ ખૂબ પ્રભાવિત થયા. અગ્નિમાં હોમવા માટેનાં બળતણ ખૂટતાં મહીપાલે એક ઝાડને કાપવા માંડ્યું. આ ઝાડમાં સાપ અને સાપણ હોવાની જાણ થતાં પાર્શ્વનાથે મહીપાલને તે વૃક્ષ કાપવાની મના કરી અને કહ્યું કે આવી રીતે તપ કરવાથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સધાતી નથી. તેમની આ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના મહીપાલે ઝાડને કાપવાનું ચાલુ રાખ્યું. અચાનક કપાયેલા ઝાડમાંથી બે સર્પો નીકળતાં તેઓ ધણા દુઃખી થયા. પાર્શ્વનાથે સર્પોની વ્યાકુળતા જોઈ પચ્ચનમોહારના મંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું. આ પવિત્ર મંત્ર સાંભળતાં સર્પોનું મૃત્યુ થયું. તેમણે નાગલોકમાં ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતી તરીકે જન્મ લીધો.” પાર્શ્વનાથનું લાંછન સર્પ છે અને યક્ષ-યક્ષિણીઓમાં ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીનો સમાવેશ થાય છે. આ અનુશ્રુતિ માટે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી.

પાર્શ્વનાથે સમાજમાં ધર્મને નામે હિંસા પ્રવર્તતી જોઈ સંસારનો ત્યાગ કર્યો. વનમાં જઈ કડોર તપશ્ચર્યા આદરી. અંતે તેમને સર્વશત્રુત્વ પ્રાપ્ત થયું અને તે તીર્થંકર બન્યા. તેમણે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ નામનાં વ્રતો પાળવાનો લોકોને ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે કાશી, કોશલ, મગધ, કલિંગ, પાંચાલ વગેરે પ્રદેશોમાં ફરીને ઉપદેશ કરતાં કરતાં ૧૦૦ વર્ષની વયે ઈ. સ. પૂ. ૯૩૯માં સમેતગિરિ ઉપર દેહત્યાગ કર્યો. આ સ્થળ આજે જૈનોનું પવિત્ર યાત્રાધામ મનાય છે. ઓરિસ્સાના પાંડગિરિ અને ઉદયગિરિની ગુફાઓમાં પાર્શ્વનાથના શુવનપ્રસંગો કંડારેલા જોવા મળે છે.

મહાવીર

ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી પાર્શ્વનાથ પરંપરાના હતા. તેઓ જૈન ધર્મના આદ્યસ્થાપક નહિ પણ સુધારક મનાય છે. તેમણે પાર્શ્વનાથે પ્રયોધેલાં આર વ્રતોમાં પાંચમું વ્રત બ્રહ્મચર્યનો ઉમેરો કરી પોતાના શુદ્ધ આચાર દ્વારા જૈનધર્મને વિહસાવ્યો. તેઓ ગૌતમશ્રુદ્ધના સમકક્ષીન મનાય છે. તેમનો જન્મ ક્ષત્રવૃકુવંશની ક્ષત્રિય જાતિમાં ઈ. સ. પૂ. ૫૯૯માં મટના નગરની ઉત્તરે કુંડ્રામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ અને માતાનું નામ ત્રિશલાદેવી હતું. તેમના જન્મથી માતાપિતાની સર્વસમૃદ્ધિ વધતાં તેમનું નામ વર્ધમાન પાડવામાં આવ્યું. વર્ધમાન બાળપણથી જ વૈરાગ્યવૃત્તિના હતા. તેમણે માતાના પ્રેમને વશ થઈ લગ્ન કર્યું. તેમને યશોધરા નામે પુત્રી હતી. માતાપિતાનું મૃત્યુ થતાં પોતાના ભાઈ નંદીવર્ધનને રાજકારભાર સોંપી તેમણે પોતાના ત્રીસમા વર્ષે

સંસારનો ત્યાગ કર્યો. લગભગ બાર વર્ષ સુધી કઠોર તપ કર્યું. સત્ય અને જ્ઞાનની શોધ માટે અનેક સ્થળોએ ફર્યા. કૂર અને ઘાતકી પ્રજા વચ્ચે રહ્યા અનેક કષ્ટો સહન કરી ધૈર્ય અને ક્ષમાની વૃત્તિ કેળવી. તેમણે અહિંસાને પોતાનું જીવન વ્રત બનાવ્યું. બાર વર્ષના કઠોર તપને અંતે પોતાના બેતાળીસમા વર્ષે ઋગ્વેદવિદ્યા નદીના કિનારે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી મહાવીરે પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવોનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણમાં કર્યો. પોતાના સ્વ-આનંદને સર્વાનંદમાં ફેરવવા કટીબદ્ધ થયા. લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી અહિંસાપ્રધાન ઉપદેશ કરી સમાજમાંથી હિંસા દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા. તેમણે અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, ક્ષમા, નમ્રતા, વિવેક ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનો ઉપદેશ આપી પ્રજાને અહિંસક અને નિર્ભય જીવન જીવવા પ્રેરણા આપી. તેઓ પોતાના ૭૨મા વર્ષે રાજગૃહ પાસે પાવાપુરીમાં ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭માં દિવાળીને દિવસે નિર્વાણ પામ્યા. એમના ઉપદેશને પરિણામે ભારતમાં જૈનધર્મે સારો વિકાસ સાધ્યો.

મહાવીર પોતે ક્ષત્રિય હોવા છતાં, વીરતાનું લોહી નસેનસમાં ફરતું હોવા છતાં ત્યાગ ને તપ દ્વારા વીરતા દાખી દઈને તેઓ ‘વીર’માંથી ‘મહાવીર’ બન્યા. તેમના કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરતાં શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાલા કહે છે કે “મહાવીરે જૈન-ધર્મમાં નવું ચેતન આણ્યું. તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમના ઉપદેશને પરિણામે પ્રજા ફરી પાછી જૈનધર્મ તરફ આકર્ષાઈ વૈરાગ્ય અને અહિંસાનો નવો જુવાળ દેશ પર ફરી વળ્યો. સમાજમાંથી પશુહિંસા બંધ થઈ અને અહિંસાનો મહિમા વધ્યો. પરિણામે જૈનધર્મ ભારતમાં લોકપ્રિય બન્યો.”

જૈનધર્મના આચાર

દુનિયાના અન્ય ધર્મોની સરખામણીમાં જૈનધર્મ વ્યક્તિના આચાર-વિચાર ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ એ એનું સૂત્ર છે. આ ધર્મની ઇમારત અહિંસાની ઈંટ પર જામી છે. તેના આચારના સિદ્ધાંતો પણ આ વિચારની આસપાસ ઘડવામાં આવેલા છે. શુદ્ધ આચાર દ્વારા માનવજીવન શુદ્ધ રાખવાનું આ ધર્મનું ધ્યેય છે. આ ધર્મે પ્રબોધેત્રા મુખ્ય આચારો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) મહાવ્રત અને અણુવ્રત

જૈનધર્મમાં વ્રત અને ઉપવાસ ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. આધ્યાત્મિકજીવન જીવવા માટે વ્રતપાલન જરૂરી છે. જૈનધર્મમાં સાધુ-સાધ્વીઓ

અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ માટે ચોક્કસ વ્રતો નક્કી કરવામાં આવેલ છે. આ વ્રતો નીચે મુજબ છે :

(અ) અહિંસા વ્રત—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ચર કે અચર, કોઈ પણ જીવની મન, વાણી કે કાયા વડે હિંસા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ તેમ જ તેમ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ.

(આ) સત્યવ્રત—મન, વાણી અને કાયાએ કરીને કઠી પણ અસત્ય બોલવું નહિ, બોલાવવું નહિ, તેમ જ તેમ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ.

(ઇ) બ્રહ્મચર્ય વ્રત—મન, વાણી અને કાયાએ કરીને બ્રહ્મચર્ય તોડવું નહિ, તોડાવવું નહિ અને તેમ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ.

(ઈ) અસ્તેય વ્રત—મન, વાણી અને કાયાએ કરીને ચોરી કરવી નહિ, કરાવવી નહિ અને તેમ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ.

(ઉ) અપરિગ્રહ વ્રત—જૈનધર્મમાં પરિગ્રહ ન કરવો એ વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે. મન, વાણી અને કાયાએ કરીને કોઈ પણ વસ્તુનો પરિગ્રહ કરવો નહિ, તેમ કરનારને અનુમોદન આપવું નહિ.

આ પાંચે વ્રતો જૈનધર્મના સાધુ-સાધ્વીઓ તીવ્રતાથી પાળે ત્યારે તે મહાવ્રત કહેવાય છે અને સામાન્ય શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પોતાની સગવડતા પ્રમાણે પાળે ત્યારે તે અણુવ્રત કહેવાય છે.

(૨) પાંચ સમિતિ

સમિતિ એટલે સારા આચરણની વ્યવસ્થા. આપણે જેમ આપણા ગામમાં, શેરીમાં, શાળા કે મહાશાળામાં કોઈ મોટા પ્રસંગની ઉજવણી વખતે વિવિધ સમિતિઓ બનાવીએ છીએ તેમ જીવનમાં શાંતિ મેળવવા તેમ જ આખરી મુકામે શાંતિથી પહોંચવા માટે સારા આચરણની જરૂર છે. આ સદાચરણ માટે જૈન-ધર્મમાં નીચેની પાંચ સમિતિઓ દર્શાવેલ છે :

(અ) ઈર્ષ્યા સમિતિ—આ સમિતિ અહિંસા પર રચાયેલ અને તે ખાસ કરીને સાધુ-સાધ્વીઓનાં આચરણ માટે છે. આમાં જણાવ્યા મુજબ કોઈ પણ સાધુ-સાધ્વીએ રાતના ચાલવું જેઈએ નહિ અને જે રસ્તો અવાવડું હોય તેમ જ જે રસ્તે લીલું ઘાસ ઊગ્યું હોય તેમાં પગ મૂકીને ચાલવું જેઈએ નહિ.

(આ) ભાષા સમિતિ—જૈનધર્મ અહિંસાપ્રધાન ધર્મ હોવાથી વાણી ભા. ૭

દ્વારા જાણવવાથી પણ કોઈને દુઃખ ન થાય, કોઈ પણ જીવની હિંસા ન થાય તેની કાળજી રાખવા માટે આ સમિતિમાં જણાવેલ છે. આપણી વાણી મૃદુ, હીતકારી ને કોમળ હોવી જોઈએ. પોતાના સ્વાર્થ ખાતર અસત્ય કે કટુ વાણી બોલવી જોઈએ નહિ. સાધુ-સાધ્વીઓએ એવી વાણી બોલવી જોઈએ કે જેથી દરેક જીવને ધર્મલાભ થાય.

(દ) એવણા સમિતિ—આ સમિતિ સાધુ-સાધ્વીઓ માટે છે. એવણા એટલે ઇચ્છા. આપણે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવી જોઈએ કે જેથી કોઈ પણ જીવને દુઃખ ન થાય.

(ઈ) આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ—આ સમિતિ પણ સાધુ-સાધ્વીઓ માટે છે. આદાન એટલે લેવું અને નિક્ષેપણ એટલે મૂકવું. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓએ પોતાનાં વસ્ત્રો કે ઉપકરણો એવી રીતે લેવાં કે મૂકવાં જોઈએ કે જેથી કોઈ પણ જીવની હિંસા થાય નહિ.

(ઉ) પરિષ્કાપના સમિતિ—આ સમિતિ પણ ખાસ કરીને સાધુ-સાધ્વીઓ માટે મહત્વની છે. પરિષ્કાપન કરવું એટલે નિકાલ કરવો. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓએ પોતાનાં મળમૂત્રનો એવી રીતે નિકાલ કરવો કે જેથી કોઈ પણ જીવની હિંસા થાય નહિ. આ સમિતિ જેટલી સાધુ-સાધ્વીઓ માટે જરૂરી છે તેટલી જ દરેક સંસારી જીવો માટે પણ જરૂરી છે.

આમ સમિતિઓ દ્વારા સાધુ-સાધ્વીઓને સદાચારી બનવાની પ્રેરણા આપવામાં આવે છે અને તે આવશ્યક છે.

(૩) ચાર ભાવના

ભાવના એટલે મનમાં ભાવ લાવવો. આપણી દરેક ક્રિયાનું કારણ આપણું મન હોઈ, મનના ભાવો સાચવવામાટે જૈનધર્મમાં આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે મનના ચાર ભાવ અહીં બતાવ્યા છે. આ ચાર ભાવ નીચે મુજબ છે.

(અ) મૈત્રી—દરેક જીવ પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખવો અને સર્વના અપરાધ માફ કરવા. કોઈ પણ માનવી પ્રત્યે વેરની ભાવના રાખવી જોઈએ નહિ.

(આ) પ્રમોદ—ભૌતિક બાબતોમાં કે આધ્યાત્મિક બાબતોમાં આપણા કરતાં જો કોઈ વધારે ચડિયાતું હોય તો તેની ઈર્ષ્યા કરવી જોઈએ નહિ. તેના પ્રત્યે આદરભાવ અને માનની લાગણી રાખવી જોઈએ. ખીજા સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ પણ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા કરવી જોઈએ નહિ.

(દ) કરુણા—જીવ માત્ર પ્રત્યે કરુણાભાવ રાખવો જોઈએ. આપણા વર્તન દ્વારા દુનિયાના પ્રત્યેક જીવને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવું જોઈએ. પ્રત્યેક માનવીએ એવી ભાવના સેવવી જોઈએ.

(ઈ) માધ્યસ્થ—આ ભાવના ખાસ કરીને સાધુ-સાધ્વીઓ માટે છે. કોઈ પણ શિષ્ય કે શ્રાવક-શ્રાવિકાને ઉપદેશ ન સમજાય ત્યારે વખતોવખત તેની ઉપેક્ષા કરવાને બદલે તેને શાંતિથી સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દરેક માનવીની ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સરખી હોતી નથી તેના ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

આ ભાવના કેવળ જૈનધર્મે જ પ્રયોધી છે તેમ નથી હિંદુધર્મમાં અને બૌદ્ધધર્મમાં પણ આ જ ભાવનાઓ વર્ણવી તેનું મહત્વ સમજાવ્યું છે.

(૪) ત્રણ ગુપ્તિ

ગુપ્તિ એટલે ગોપન કરવું, સાચવવું. જૈનધર્મમાં મન, વાણી અને કાયા એ ત્રણે બાબતોને સાચવવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને તેને લગતી ત્રણ ગુપ્તિ બતાવવામાં આવી છે. આ ત્રણ ગુપ્તિ નીચે પ્રમાણે છે :

(અ) મનોગુપ્તિ—મનને સાચવવું.

(આ) વાકગુપ્તિ—વાણીને સાચવવી.

(ઇ) કાયગુપ્તિ—કાયાને સાચવવી.

ટૂંકમાં મન, વાણી અને કાયા ઉપર અંકુશ રાખી એવાં કાર્યો કરવાં કે નેથી કોઈની લાગણી દુભાય નહિ, જીવહાની થાય નહિ.

(૫) સામાયિક અને પ્રતિક્રમણ

જૈનધર્મ મનોનિગ્રહની વૃત્તિ ઉપર ભાર મૂકે છે. તેના આચારમાં પણ મનને કાબૂમાં રાખવાના ઉપાય બતાવવામાં આવ્યા છે. મનને કાબૂમાં રાખવા માટે બે પ્રકારની ક્રિયા આવશ્યક ગણવામાં આવેલ છે. જે જૈનધર્મમાં આવશ્યક તરીકે જાણખાય છે. આ બે ક્રિયાઓમાં તીર્થંકર ભગવાનની સ્તુતી અને વદના ઉપરાંત પાપ કબૂલાતના નિયમો પણ જોવા મળે છે.

સામાયિક એટલે મનની સમતા કેળવવાનો વિધિ. આપણે જાણીએ છીએ કે આ સંસાર અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષ અને કલેશથી ભરેલો છે. મોહ અને મમત્વને કારણે મનુષ્યો ક્યારેક પોતાના મનની સમતા ગુમાવી ખેસે છે. આ કારણથી સામાયિકવ્રત આવશ્યક ગણવામાં આવ્યું છે. આ વ્રતમાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે

અમુક ઘડી સુધી ચિત્તને સ્થિર રાખી ધર્મધ્યાન કરવાનું હોય છે.

પ્રતિક્રમણ એટલે પાપ કબૂલી પુણ્ય તરફ પાછા ફરવાનો વિધિ. જૈન પરંપરામાં દિવસનું અને રાત્રીનું એમ બે પ્રકારનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે. રાત્રી દરમ્યાન કરેલાં પાપોનો સ્વીકાર સવારના પ્રતિક્રમણમાં કરવાનો હોય છે. પાપ કબૂલી ફરીથી તેનું પુનરાવર્તન ન થાય એ જ્ઞેવાની પણ દરેક જીવની ફરજ ગણાય છે. ટૂંકમાં અસ્થિર મનને સ્થિર રાખી શુભ કર્મો તરફ વાળવાની આ એક આવશ્યક વિધિ છે.

ઉપર જણાવેલા સર્વ આચારો માનવીને સાદું અને સંયમી જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપે છે. આ કેવળ જૈનો માટે જ છે તેવું નથી વિશ્વનો કોઈ પણ માનવી સદાચારી બનવા માટે આ સર્વ આચારોનું પાલન કરી શકે છે. માનવીના આચાર-જેટલા શુદ્ધ તેટલી તેની ધર્મભાવના શુદ્ધ. દરેક ધર્મનો પાયો સદાચાર છે. માનવી સદાચાર દ્વારા કૌટુંબિક અને માનસિક શાંતિ મેળવી શકે છે. જૈનધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતમાં સદાચાર અને અહિંસા રહેલાં છે. માનવી અહિંસાને ત્યારે જ શુદ્ધ મનથી અપનાવી શકે કે જ્યારે તે તન, મન અને વાણીથી સદાચારી હોય.

જૈનધર્મનાં ત્રણ રત્નો

જૈનધર્મમાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યને ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણ બાબતો રત્નત્રય તરીકે ઓળખાય છે. સંસાર વિશેનું સાચું જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે, તીર્થંકરોના ઉપદેશમાં અને ધર્મશાસ્ત્રોના વચનોમાં વિશ્વાસ રાખવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. ધણી જીવોને મોહનીય કર્મોના કારણે જલદીથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ જેમ જેમ માનવીને સંસારની વિકટતા તથા માયા સમજાય છે તેમ તેમ તે ધર્મશાસ્ત્રો તરફ વળે છે. જેમ જેમ તેનો સંસાર તરફનો મોહ છૂટે છે તેમ તેમ તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ દૂધમાં લેખવેલા પાણીને ઉકાળવાથી પાણી બળી જાય છે અને દૂધ રહે છે તેમ સદાચાર દ્વારા મોહનીય કર્મો બળી જાય છે. તે દૂર થતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી આપ મેળે જ જીવને સમ્યક્ ચારિત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિએ પહોંચેલા જીવને મોહ, માયા, વેરઝેર, લોભ, ઈર્ષ્યા વગેરે સંસારના વિકારો સ્પર્શી શકતા નથી. તેની ભાવના શુદ્ધ થઈ ગઈ હોવાથી તેનું ચારિત્ર્ય નિર્મળ બની જાય છે.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યથી સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મપાલનનો મુખ્ય હેતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ છે. જૈન પરંપરામાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે :

(૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન અને (૫) કેવલજ્ઞાન. આ સર્વમાં કેવલજ્ઞાનને સર્વોત્તમ ગણવામાં આવ્યું છે. માનવી બ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે તીર્થંકર સ્વરૂપ બને છે.

જૈનધર્મના તત્ત્વાર્થસૂત્ર નામના ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે 'સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યથી મોક્ષ મળે છે.' જે મનુષ્ય ધર્મશુરુઓ અને શાસ્ત્રોમાં વિશ્વાસ રાખતો નથી, સદાચાર-આચરતો નથી, તે ચારિત્ર્યવાન બનતો નથી, યાત્રી બનતો નથી.

ટૂંકમાં જૈનધર્મનાં ત્રણ રત્નો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર્ય અને સમ્યગ્જ્ઞાન એકબીજા ઉપર આધારીત છે. દરેક માનવીએ આ ત્રણ સોપાન સર કરવાં આચારશુદ્ધિ કેળવવી જોઈએ.

અહિંસા

જૈનધર્મ એ અહિંસાપ્રધાન ધર્મ છે. સત્ય અને અહિંસા તે તેના પાયાના સિદ્ધાંતો છે. અહિંસાનો સિદ્ધાંત આર્થ પરંપરાનો ઘણો પ્રાચીન સિદ્ધાંત છે. ભારતની દરેક ધર્મશાળાઓ સાથે તે બંધાયેલો છે. પ્રાચીનકાલમાં હૃદયભરેલા અહિંસા અને શ્રમણ બંને પરંપરાઓએ આ પાયાની વાત સ્વીકારી છે. અહિંસા વિશે બંને શાખામાં કોઈ પાયાના મતભેદ નથી, પણ બંનેની વિચારસરણીમાં તફાવત છે. બ્રાહ્મણ પરંપરામાં આધ્યાત્મિકતાને કેન્દ્રમાં રાખી અહિંસાનો વિચાર કરવામાં આવે છે જ્યારે શ્રમણ પરંપરામાં વ્યક્તિનાં કર્મને કેન્દ્રમાં રાખી અહિંસાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. આથી જૈનો કેવળ જીવના વધને જ અહિંસા માનતા નથી પણ માનવીના સામાન્ય આચાર, વાણી વગેરે દ્વારા પણ અહિંસા થાય છે તેમ માને છે. કોઈની લાગણી દુભાવવી એ પણ અહિંસા છે એમ તેઓ માનતા હોવાથી તેમનામાં જીવહયાની ભાવના વ્યાપકરૂપે વિસ્તરી છે.

વૈદિક પરંપરામાં યજ્ઞ, અતિથિ, શ્રાદ્ધ વગેરે સમયે હેટલીકવાર પ્રાણીની અહિંસાને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપી યોગ્ય માનવામાં આવે છે ત્યારે જૈનો નાનામાં નાના જીવને રક્ષણ આપી અહિંસા આચરવામાં માને છે. આથી જૈન સાધુઓને લીલા ઘાસ ઉપર તેમ જ અવાવરું રસ્તે ચાલવાનો નિષેધ ફરમાવવામાં આવ્યો છે. તેમણે તેમનાં વસ્ત્રોને પણ 'એવી રીતે લેવાં કે મૂકવાં જોઈએ કે જેનાથી જીવહાનિ ન થાય. તેમણે મળમૂત્રનો પણ એવી રીતે ત્યાગ કરવો જોઈએ કે જેનાથી જીવહિંસા ન થાય આટલા માટે તેઓ પોતાના શ્વાસ દ્વારા પણ જીવહાની થતી અટકાવવા મોઢે પટ્ટી રાખે છે. આમ જૈનધર્મમાં નાનામાં નાના જીવના રક્ષણ માટે આદેશ છે.

જૈનધર્મમાં કહ્યું છે કે માનવીએ સંપૂર્ણપણે અહિંસક બનવા માટે સૌ પ્રથમ પોતાના દુર્ગુણો જેવા કે લોભ, મોહ, કામ, કલેશ વગેરે ઉપર વિન્ય મેળવવો જોઈએ. અહિંસા કોઈ કાયરની પ્રવૃત્તિ નથી પણ વીરતા અને દૃઢ મનોબળનો ગુણ છે. તેમાં સંયમ અને તપનું ખાસ મહત્ત્વ છે. દરેક સંસારી જીવોને પ્રેમદ્વારા જીતી શકાય છે. આથી મન, વાણી અને કાયા દ્વારા દરેકને જીતવાનો માનવીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જૈનધર્મશાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે દરેકે પોતાનો જીવનવ્યવહાર ગોઠવવો. પ્રાયશ્ચિત્તને મહત્ત્વ આપવું તેમાં જ સાચી અહિંસા રહેલી છે.

સંઘ

જૈનધર્મમાં સંઘનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. અહીં સંઘના ચાર ભેદ છે : (૧) સાધુ (૨) સાધ્વી (૩) શ્રાવક (૪) શ્રાવિકા. આ ચૈકી પહેલા બે સંસારનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્યના નિયમો પાળે છે. બ્યારે શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સંસારમાં રહી સદાચારના નિયમો પાળે છે. સંઘનું મુખ્ય ધ્યેય જૈનધર્મના અનુયાયીઓને સદાચારી બનાવી ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવાનું છે. આ ધર્મમાં સાધુ-સાધ્વીઓ સદાચારી અને જ્ઞાની બની પોતાના અનુયાયીઓને ઉત્તમ ઉપદેશ આપીને ચારિત્ર્યવાન બનાવી શકે તે માટે ઉપાશ્રયોની ઉત્તમ વ્યવસ્થા છે. અહીં સાધુ-સાધ્વીઓ શાંતિથી જીવન વિતાવે છે. તેમની સર્વ જવાબદારી જૈન સમાજે સ્વીકારી હોય છે.

નવકારમંત્ર

જૈન ધર્મમાં નવકાર મંત્ર સર્વને નમસ્કાર કરવાના મંત્ર તરીકે ઓળખાય છે. અહીં તોને, સિદ્ધોને, આચાર્યોને, ઉપાધ્યાયોને અને લોકોમાં રહેલા નાનામોટા, બળ્યાઅબળ્યા સર્વજ્ઞાનીઓને આ ધર્મમાં નમસ્કાર કરવાનો આદેશ આપેલ છે. જૈનધર્મમાં આ ધર્મનું મહત્ત્વ હિન્દુસમાજમાં પ્રચલિત ગાયત્રી-મંત્ર જેટલું છે.

નવ તત્ત્વો

નવ તત્ત્વો એ જૈનશાસ્ત્રોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. આ નવ તત્ત્વો તે જીવ, અજીવ, પાપ, પુણ્ય, બંધ, મોક્ષ, આસ્રવ, સંવર અને નિર્જરા છે.

જૈનધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મનું જ મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે, તેમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. સંસારને અનાદિ અને અનંત માનવામાં આવે.

છે. કર્મના નિયમની આસપાસ જ જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા વગેરે તત્ત્વોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જૈનધર્મમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જીવનો ખ્યાલ કરવામાં આવ્યો છે. જીવના અનેક ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. દા. ત. વાયુકાય-જીવો, માટીકાયજીવો, વનસ્પતિકાયજીવો, પાણીકાયજીવો. જૈનધર્મ સ્પષ્ટપણે માને છે કે દરેક જીવને તેના કર્મ પ્રમાણે ફળ ભોગવવા પડે છે. જીવ એ ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છે. અજીવ એ જીવથી વિરુદ્ધ તત્ત્વ છે. અજીવના પાંચ ભેદ છે—આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાલ અને પુદ્ગલ.

સારાં કર્મો પુણ્ય અને ખરાબ કર્મો પાપ કહેવાય છે. કર્મોના આત્માની સાથે સંબંધ થવો તે બંધ અને કર્મોથી આત્માની મુક્તિ થવી તે મોક્ષ.

આસ્રવ શબ્દમાં આ+સૃ ધાતુ રહેલો છે. આસ્રવ એટલે કર્મોનું આત્મા તરફ વહેવું. જે વડે આત્મા કર્મોથી બંધાય તે મિથ્યાત્વ, કષાય વગેરે આસ્રવ કહેવાય છે. જેમ ભીનાં વસ્ત્રો પર ધૂળ વગેરે પદાર્થો ચોટતાં તે મલિન બને છે, જેમ તળાવનું મલિન પાણી ગામની તંદુરસ્તી બગાડે છે તેમ ખરાબ કર્મો આત્માને મલિન બનાવે છે. ક્રોધ, અભિમાન, વેર, ઈર્ષ્યા વગેરે ખરાબ તત્ત્વો આત્માને મલિન કરે છે.

આ ખરાબ કર્મોને આત્મા તરફ વહેતાં અટકાવવાની ક્રિયા તે સંવર. સંવર શબ્દનો અર્થ સં+વૃ ધાતુ ઉપરથી વારવું અથવા બંધ કરવું એવો થાય છે. ખરાબ કર્મોને શુદ્ધ આચાર દ્વારા આત્મા તરફ વહેતાં અટકાવી શકાય છે.

આસ્રવ અને સંવરમાં ચાલુ કર્મોની વાત કરવામાં આવી છે પણ ગત જન્મનાં લાગેલાં કર્મોનું શું ? તે માટે જૈનધર્મમાં નિર્જરાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. નિર્જરા એટલે કર્મોનું નિર્જરણ કરવું, કર્મોને ખાંખેરી નાંખવાં. નિર્જરાના બે પ્રકાર છે : (૧) આચાર દ્વારા કર્મોના ક્ષય થાય તે સકામ નિર્જરા. આમાં માનવીએ ખરાબ કર્મોમાંથી મુક્ત થવા કઠણ તપસ્યા કરવી પડે છે. (૨) કર્મો બ્યારે ભોગવાઈ ન્ય ત્યારે આત્મા તેની અસરમાંથી આપોઆપ મુક્ત થાય તે અકામ નિર્જરા.

આમ આસ્રવ, સંવર અને નિર્જરા દ્વારા મનુષ્ય પોતાનાં ખરાબ કર્મોમાંથી મુક્તિ મેળવે છે. સમગ્ર જૈન દર્શનનો સાર આસ્રવ, સંવર અને નિર્જરામાં આવી ન્ય છે.

જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન— અનેકાન્તવાદ અથવા સ્થાદ્વાદ

જૈન દર્શનની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તે કોઈ પણ વસ્તુને એકાંગી રીતે

ન જ્ઞેતાં બધી બાજુએથી જુએ છે. આ કારણથી જ તે અનેકાન્તવાદના નામે ઓળખાય છે. અનેકાન્ત એ એક પ્રકારની વિચારપદ્ધતિ છે. સત્યને બધી દિશાએથી તપાસવાનું સાધન છે. ફેટલાક વિદ્વાનો અનેકાન્તને સંશયવાદ તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ આ વિચારપદ્ધતિમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન માટે આપણે દરેક વસ્તુને બધી બાજુએથી તપાસવી જરૂરી છે. અનેકાન્તની રચના અહિંસાના પાયા પર જ રચાયેલી છે. પંડિત દલસુખભાઈ માદવણિયા કહે છે તેમ “જીવનમાં અહિંસાનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું હોય તો આચાર અને વિચારમાં અનેકાન્ત અપનાવ્યા વિના ચાલે નહિ. સત્યના આગ્રહી માટે હું કહું તે જ સાચું અને ખીજું બધું ખોટું એવો આગ્રહ છોડવો જ પડે. સત્યના ઉપાસકને આ કારણથી અનેકાન્ત અપનાવ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.”

અનેકાન્ત મનુષ્યને એક વિશિષ્ટ પ્રકારની દૃષ્ટિ આપે છે. તે સત્યને સર્વ રીતે ચકાસીને અપનાવે છે. માનવજીવનને અનેકાન્તની દૃષ્ટિએ જ્ઞેવાથી જીવનમાં ધણા કલેશો, સંઘર્ષો અને મતભેદોનું શમન થાય છે. ડૉક્ટરો, વકીલો, ન્યાયાધીશો વગેરે પોતાના કાર્યમાં અનેકાન્તવાદથી ધણાં જ સુંદર પરિણામો લાવી શકે છે. અનેકાન્તવાદની વિચારસરણીમાં સાત પદ હોવાથી તે સપ્તભંગીના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાય છે. આ સાત પદ નીચે પ્રમાણેનાં છે:

- (૧) સ્યાદસ્તિ—કંઈક છે.
- (૨) સ્યાન્નાસ્તિ—કંઈક નથી.
- (૩) સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ—કંઈક છે અને નથી.
- (૪) સ્યાદવક્તવ્ય—એ વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી.
- (૫) સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્ય—એ છે પણ વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી.
- (૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્ય—એ નથી અને તે અવ્યક્ત છે.
- (૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્ય—એ છે, નથી છતાં વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી.

વસ્તુના અનેક ધર્મો છે માટે વસ્તુ અનેકાન્ત અર્થાત્ અનેક ધર્માત્મક કહેવાય છે. કોઈ મકાનના ચારે દિશાએથી ચારે ફેટા લેવામાં આવે તો તે ફેટા એક-સરખા નહિ હોય પણ તે એક જ મકાનના કહેવાશે, તેવી રીતે દરેક વસ્તુ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી જુદી જુદી માલૂમ પડે છે. તેને ઉપર જણાવેલાં સાત પદોથી ચકાસવી જોઈએ. દા. ત. એક ડૉક્ટરને દરદીની બાબતમાં પૂછવામાં આવે તો તે નીચે જણાવેલા સાત ઉત્તરોમાંથી કોઈ એક જવાબ આપશે.

- (૧) સારી તબિયત છે. (અસ્તિ)
- (૨) તબિયત સારી નથી. (નાસ્તિ)
- (૩) કાલથી તો સારી છે પણ એવી સારી નથી કે આશા રાખી શકાય. (નાસ્તિ અસ્તિ-નાસ્તિ)
- (૪) સારી છે કે ખરાબ કંઈ કહી શકાતું નથી. (અવક્તવ્ય)
- (૫) કાલથી તો સારી છે છતાં કહી શકાતું નથી કે શું થશે. (અસ્તિ-અવક્તવ્ય)
- (૬) કાલથી તો સારી નથી (નાસ્તિ) છતાં કહી શકાતું નથી કે શું થશે. (અવક્તવ્ય)
- (૭) આમ તો સારી નથી (નાસ્તિ) પણ કાલ કરતાં સારી છે (અસ્તિ) તોપણ કહી શકાતું નથી કે શું થશે. (અવક્તવ્ય)

ધર્મની બાબતમાં પણ સ્વાદ્વાદ ઉપયોગી બની શકે છે દા. ત.

- (૧) હિંસા પાપ છે. (અસ્તિ)
- (૨) હિંસા પાપ નથી. (નાસ્તિ)
- (૩) અન્યાયી હિંસા પાપ છે પણ કોઈ કર્તવ્યરૂપ ન હોય તો તે પાપ નથી. (અસ્તિ-નાસ્તિ)
- (૪) પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર હિંસા પાપ છે કે કેમ તે નક્કી કહી શકાતું નથી. (અવક્તવ્ય)
- (૫) હિંસા પાપ છે. પણ સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (અસ્તિ-અવક્તવ્ય)
- (૬) અપવાદરૂપ હિંસા પાપ નથી પણ સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (નાસ્તિ-અવક્તવ્ય)
- (૭) હિંસા પાપ છે પણ એવા પ્રસંગ પણ આવે છે કે જ્યારે હિંસા પાપ નથી બનતી. આમ છતાં સદા અને સર્વત્રને માટે કોઈ એક વાત કહી શકાતી નથી. (અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય)

આ જ વાત સત્યના સંદર્ભમાં જોઈએ તો જણાશે કે—

- (૧) સત્ય ધર્મ છે. (અસ્તિ)
- (૨) સત્ય ધર્મ નથી, કેમ કે કોઈ બનવરના શિકાર પાછળ પડેલા

શિકારીને કે યુવતી પાછળ પડેલા ગુંડાને સત્ય હકીકત કહેવામાં આવે તો તે પાપ છે. (નાસ્તિ)

- (૩) કલ્યાણકારક સત્ય ધર્મ છે પણ અહિત કરનાર સત્ય ધર્મ નથી. (અસ્તિ-નાસ્તિ)
- (૪) પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના સત્ય વચન ધર્મ છે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. (અવક્તવ્ય)
- (૫) સત્ય ધર્મ છે પણ સદા અને સર્વત્ર માટે તે કહી શકાય નહિ. (અસ્તિઅવક્તવ્ય)
- (૬) સત્ય વચન ધર્મ નથી છતાં હરહંમેશ કોઈ એકવાત કહી શકાય નહિ. (નાસ્તિ-અવક્તવ્ય)
- (૭) સત્ય વચન ધર્મ તો છે જ પણ કદી એવો પ્રસંગ પણ બને છે કે જ્યારે સત્ય વચન ધર્મ બનતું નથી. આમ છતાં હરહંમેશ માટે એ વાત કહી શકાય નહિ. (અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય)

આમ ઉપરનાં દૃષ્ટાંતો પરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે અનેકાન્તવાદ એ જ્ઞાનને ચકાસવાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ સામાન્ય અને સરળ છે. ખાકીનાં ચાર પદ એ પ્રથમ ત્રણના સંયોજનથી જન્મેલાં છે. તે કોઈ સંશયવાદ નથી પણ એક જ વસ્તુને બિન્ન બિન્ન રીતે જોવાની દૃષ્ટિ છે. પંડિત સુખલાલજી આ તત્ત્વજ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરતાં કહે છે કે “અનેકાન્ત એ એક જાતની વિચાર-પદ્ધતિ છે. તે બધી દિશાએથી ખુલ્લું એવું માનસચક્ષુ છે.” માનવીના સામાન્ય વ્યવહારમાં તે ઘણું જ ઉપયોગી બને છે. જીવનમાં તેના વડે અનેક પ્રકારના ધાર્મિક અને સામાજિક સંઘર્ષો ટાળી શકાય છે.

જૈનધર્મના ઈશ્વર વિષેના ખ્યાલો

કેટલાક લોકો જૈનધર્મને નાસ્તિક ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે. આ માટે કારણો આપતાં તેઓ જણાવે છે કે જૈનો ઈશ્વરમાં માનતા નથી. તેઓ વેદને પ્રમાણભૂત ગણતા નથી તથા તેઓ પારલૌકિક જીવનમાં માનતા નથી. સામાન્ય રીતે જૈનો વિવિધ દેવદેવીઓની પૂજા, યજ્ઞો, કર્મકાંડો વગેરેમાં માનતા નથી. પણ ઈશ્વર વિશેના જૈનધર્મના ખ્યાલો સ્પષ્ટ છે.

જુદા જુદા ધર્મસ્થાપકોના ઈશ્વર વિશેના ખ્યાલો જુદા જુદા પ્રવર્તે છે. ઈશ્વર વિશેનો સર્વનો સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે તે સર્વકોષ્ટ છે. તેણે જગતનું

સર્જન કર્યું છે. જગતના સર્વ પ્રાણીઓનું ભાવિ તેના હાથમાં છે. દરેકના સારાં-નરસાં કર્મેના તે બદલો આપે છે. માનવીના ઈશ્વર વિશેના ખ્યાલો પણ જુદેજુદે સમયે બદલાતા રહ્યા છે. સંસ્કૃતિના ઉદ્દગમ કાળમાં માનવી અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, વરસાદ જેવાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને ઈશ્વર તરીકે પૂજતો, કારણ કે આ તત્ત્વો દ્વારા માનવીના જીવનનો વિકાસ થતો હતો. આથી તે આવાં તત્ત્વોને નૈવેદ્ય, તેમ જ યજ્ઞો દ્વારા બલિ વગેરે અર્પણ કરી પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છતો. તે એમ માનતો કે આ દ્વારા ઐહિક સુખો પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પછી જેમ જેમ માનવી નવી નવી શોધખોળો કરતો ગયો, તેના જ્ઞાનમાં વધારો થતો ગયો તેમ તેમ ઈશ્વર વિશેના તેના ખ્યાલો બદલાતા ગયા. હિંદુ-ધર્મમાં ઈશ્વર વિશેના ખ્યાલો તપાસીએ તો જણાય છે કે પુરાણો અને પૌરાણિક કથાઓમાં ઈશ્વરનાં જે સ્વરૂપોની કલ્પના કરેલી છે તે વિવિધ પ્રકારની છે. ઘણા વિષય અને શિવને મુખ્ય દેવ માની અન્યને ગૌણ ગણે છે. વિષય માનવીને દુઃખોમાં રક્ષણ આપે છે, તેવી અનેક કથાઓ હિંદુધર્મમાં પ્રચલિત છે. શિવને પણ તેઓ સંહારક અને રક્ષક તરીકે પૂજે છે. આ સર્વ આગળ ઇન્દ્ર, યમ, બ્રહ્મા, વરુણ, કુબેર વગેરેને ગૌણ માને છે. સરસ્વતી, લક્ષ્મી, પાર્વતી, મહાકાળી વગેરેને સર્વ-શક્તિમાન દેવીઓ તરીકે પૂજે છે. આમ હિંદુઓ વિવિધ દેવદેવીઓની પૂજામાં માનતા હોવા છતાં ‘બ્રહ્મ’ને પરમ તત્ત્વ તરીકે માને છે. આ પરમ તત્ત્વ ‘બ્રહ્મ’ તે ઈશ્વર એમ પણ તત્ત્વચિંતકો જણાવે છે.

વિશ્વનું સર્જન કોઈ દેવ કે દેવીએ કર્યું છે તેવું જૈનધર્મ માનતો નથી. વિશ્વ નિત્ય અને અસૃષ્ટ છે. એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો હોઈ શકે અને તે સ્વરૂપો તથા લક્ષણોનાં સંઘટન-વિઘટન પણ થઈ શકે. તે છ દ્રવ્યોનું બનેલું છે. આ છ દ્રવ્યો તે જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, આકાશ, ગતિ અને ધર્મ. જીવ ચૈતન્ય ધરાવે છે. પુદ્ગલ અચેતન છે. જીવ પ્રકૃતિથી મુક્ત છે. તેની સંખ્યા અનંત છે.

જૈનો માને છે કે ઈશ્વર શુદ્ધ જીવ છે અને તે અનંત ધર્મ, જ્ઞાન, આનંદ અને શક્તિ ધરાવે છે. પ્રત્યેક જીવનમાં આ ગુણો હોય છે. પરંતુ સારાંનરસાં કર્મેના કારણે જીવના આ સ્વાભાવિક ગુણોનો ક્ષય થયો હોય છે. જીવની આજુબાજુ કર્મેનું આવરણ રચાયેલું હોય છે. જીવને બ્યારે પૂર્ણ દર્શન અને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે અનંત આનંદ અને શક્તિ મેળવે છે. તે અહંત બને છે. આ સ્થિતિ કોઈના આપવાથી જીવને મળતી નથી પણ સ્વયં કષ્ટ વેડીને, તપ કરીને જીવે મેળવવાની હોય છે. અહંત સંસારના આવેગો અને આસક્તિઓથી

મુક્ત હોય છે, તે અન્યને મોક્ષનો માર્ગ બતાવવા સમર્થ હોય છે તેથી તેને તીર્થ' કર તરીકે પૂજવામાં આવે છે. અનંત જ્ઞાન અને અનંત આનંદને કારણે આ ઈશ્વર અત્યંત તેજસ્વી હોય છે. તેને કોઈ ઇચ્છા કે કાર્ય હોતાં નથી. તેને જગતની વ્યવસ્થાની કોઈ જવાબદારી નથી. તેને કોઈ ધાસના કે અભિલાષા હોતાં નથી.

ટૂંકમાં જગતને ઈશ્વરે સજ્યું છે અને ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે તેવી માન્યતા જૈનો સ્વીકારતા નથી. જૈન દર્શનમાં મનુષ્યની દિવ્યતાને ઈશ્વર તરીકે કલ્પવામાં આવી છે. માનવી પૂર્ણજ્ઞાન અને વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યથી દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મનુષ્ય સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે. તે પોતાનાં કર્મો વડે મહાન બની શકે છે. તેની વર્તમાન સ્થિતિ તેનાં કર્મોને આધીન છે. માનવીને દુઃખ કે સુખ પોતાનાં કર્મોનાં ફળ તરીકે પ્રાપ્ત થતું હોય છે. કોઈ પણ દિવ્ય શક્તિ તેના સુખ-દુઃખમાં મદદ કરી શકતી નથી. કર્મનાં ફળ તેને ભોગવવાં જ પડે છે. કર્મનો ક્ષય થતાં સુખ કે દુઃખનો નાશ થાય છે.

આમ ઈશ્વર વિશેના ખ્યાલોમાં જૈન દર્શન સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં દરેક ધર્મને ટકી રહેવા માટે તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડતો હોય છે. જૈનધર્મમાં પણ તેવું બન્યું છે. જૈનોને વિવિધ દેવદેવીઓની પૂજામાં માનનાર હિંદુધર્મનો સામનો કરવાનો હોવાથી તેના અનુયાયીઓના મનના આશ્વાસન માટે જૈન-ધર્મમાં સમય જતાં રક્ષક દેવ તરીકે યક્ષ, નાગ વગેરેને સ્થાન આપવામાં આવ્યું. તેઓ તીર્થ' કરોના રક્ષક તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. સમય જતાં જૈનધર્મમાં યક્ષ-યક્ષિણીઓ કુલદેવતા તરીકેનું સ્થાન પામ્યાં. ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીને તીર્થ' કર પાર્શ્વનાથ સાથે સાંકળવામાં આવ્યા. તેઓની પૂજા થવા લાગી. ઘણા તેમની માનતાઓ માનવા લાગ્યા. ઘંટાકર્ણુવીરની પૂજા પણ ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે. અનેક લોકો તેમના દર્શનાર્થે આવે છે. પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય તે માટે તેમની માનતા રાખે છે. આમ દેવદેવીઓની પૂજાવાળા હિંદુધર્મની હરોળમાં જમા રહેવા જૈનધર્મમાં યક્ષ-યક્ષિણીઓની પૂજા પ્રચલિત થઈ. ધીરેધીરે જૈનધર્મમાં તાન્ત્રિકવિદ્યાનું સામ્રાજ્ય પણ વિસ્તર્યું.

જૈનો હિંદુઓની માફક ઈશ્વર વિશેની કલ્પના ધરાવતા નથી. તેઓ મનુષ્યની દિવ્યતામાં માને છે. પ્રત્યેક જીવમાં ઈશ્વરત્વ રહેલું છે. ઈશ્વરત્વ એટલે પૂર્ણત્વનો પ્રાપ્તિ. દરેક તીર્થ' કરોએ સર્વજ્ઞત્વ અને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરેલું છે તેમ માનવામાં આવે છે.

જૈનધર્મમાં પૂજા

જૈનધર્મમાં તીર્થંકરોની પૂજા થાય છે, પણ અહીં હિંદુધર્મની માફક પૂજનો હેતુ દેવોની કૃપા વાંછવાનો નથી, પણ અહીં પૂજા દ્વારા માનવી સારાં કર્મો કરવા પ્રેરાય, દિવ્યતાના માર્ગે ગમન કરે તેવી માનસિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાનો આશય રહેલો છે. તીર્થંકરો તેમ જ ધર્મગ્રંથોના આદેશોનું સમરણ કરીને માર્ગદર્શન મેળવવું એ પૂજનો હેતુ છે. મન અને વિચાર શુદ્ધ હોય તો જ આ શક્ય બને. આ માટે જૈનધર્મમાં વિવિધ પ્રકારના આચારો પ્રબોધ્યા છે. આચારો દ્વારા મનની મનની શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરી શકે. આમ પૂજા દ્વારા માનવીને જીવનના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

ટૂંકમાં જૈનધર્મ મનુષ્યની ધાર્મિક સ્વતંત્રતામાં માને છે. તેઓ કર્મને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. કર્મનાં ફળ દરેક મનુષ્યને ભોગવવાં જ પડે છે. દરેક મનુષ્ય પોતાનાં કર્મો માટે જવાબદાર હોય છે. તીર્થંકરો મનુષ્યને પૂર્ણતા મેળવવાનો માર્ગ બતાવે છે. સમ્યક્દર્શન. સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યને જે અનુસરે છે તે જીવનમાં પૂર્ણતાના માર્ગે પ્રયાણ કરે છે.

જૈનધર્મના સંપ્રદાયો

આ ધર્મના બે મુખ્ય સંપ્રદાયો છે : (૧) શ્વેતાંબર (૨) દિગંબર. સમય જતાં આ બે શાખાઓમાંથી અનેક ગચ્છ અને પેટા ગચ્છ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે બિહારમાં ભયંકર દુકાળ પડતાં ઈ. સ. પૂ. ૨૯૮માં કેટલાક સાધુઓ સાથે ભદ્રબાહુ નામના આચાર્યે દક્ષિણ ભારતમાં સ્થળાંતર કર્યું. કેટલાક બિહારમાં રહ્યા. દુકાળની સ્થિતિ શાંત પડતાં ભદ્રબાહુ વગેરે પાછા બિહાર આવ્યા. અહીં તેમણે જોયું કે જૈન સાધુઓના આચારમાં ઘણો જ ફેર પડેલ છે. તેમણે વજ્રો ધારણ કરવા માંડ્યાં છે. ભદ્રબાહુએ મહાવીરના પ્રબોધિત નિયમો ચાલુ રાખવાનો અનુરોધ કર્યો. આમાંથી જૈન આચાર્ય ભદ્રબાહુ અને સ્થૂલભદ્ર વચ્ચે મતભેદ શરૂ થયો. સ્થૂલભદ્રના ઉપદેશને પરિણામે ઉત્તરમાં રહેલા સાધુઓએ શ્વેત વજ્રો ધારણ કરવાનાં ચાલુ રાખ્યાં. તેમાંથી શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે શાખાઓ શરૂ થઈ. ઈ. સ.ના પહેલા સૈકામાં આ બે વિભાગોએ કાયમી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ ભેદ મૂળમાં તો સાધુઓમાં પડ્યો હતો, પાછળથી શ્રાવકોમાં ઊતરી આવ્યો હતો.

બંને સંપ્રદાયોમાં કોઈ પાયાના મતભેદો જોવા મળતા નથી. તેમાંના કેટલાક ગૌણ ભેદો આ પ્રમાણે છે : (૧) શ્વેતાંબરો તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓને વજ્ર પરિધાન

કરે છે. દિગંબર સાધુઓ તેમના તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓને વજ્ર વગરની રાખે છે. (૨) દિગંબરો સ્ત્રીઓના મોક્ષમાં માનતા નથી, જ્યારે શ્વેતાંબરો સ્ત્રીઓના મોક્ષમાં માને છે. (૩) દિગંબરો માને છે કે મહાવીર અપરિણીત હતા જ્યારે શ્વેતાંબરો તેમને પરિણીત માને છે. તેમને એક પુત્રી હતી એમ સ્વીકારે છે. (૪) શ્વેતાંબરો દ્વાદશાંગો અને અન્ય ધર્મગ્રંથોને પ્રમાણિત માને છે જ્યારે દિગંબરો માને છે કે મૂળ ગ્રંથો ધણા વખત પહેલાંથી નાશ પામ્યા છે. (૫) શ્વેતાંબરો માને છે કે સર્વગ અને મુક્ત કેવલજ્ઞાનીઓ આહાર કરતા હતા. દિગંબરો આ વાત સ્વીકારતા નથી. (૬) શ્વેતાંબર સાધુઓ જુદા જુદા ઘરોમાંથી ભોજન વહોરે છે જ્યારે દિગંબર સાધુઓ પોતાનો સંકલ્પ પૂર્ણ કરે તેવા એક જ ઘરમાંથી ખાવાનું સ્વીકારે છે અને ઊભા રહીને ખાય છે. ('જૈન દર્શન,' પૃ. ૪૦)

આમાંના ધણુને કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી. સંભવ છે કે જૈન સાધુઓમાં આચારવિચારમાં મહાવીર પછી ધીરેધીરે મતભેદો પડ્યા હશે અને ધીરેધીરે તેમણે કાયમી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હશે. આ શાખાઓમાં પણ સમય જતાં અનેક શાખાઓ અને પેટા શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની શાખાઓ

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં ત્રણ પ્રકારની શાખાઓ પ્રચલિત છે : (૧) મૂર્તિપૂજક (૨) સ્થાનકવાસી (૩) તેરાહપંથી.

મૂર્તિપૂજક સંઘના અનુયાયીઓ શ્વેત વસ્ત્રો તથા કીમતી અલંકારો ધારણ કરેલ મંદિરની પ્રતિમાઓની પૂજા કરે છે. તેઓ મંદિરમાં રહે છે. દ્રવ્ય વગેરેના સંગ્રહ કરે છે. અન્યને ત્યાંથી આવેલા ભોજનનો સ્વીકાર કરે છે. પૂજામાં સુગંધી દ્રવ્યો તથા ધૂપનો ઉપયોગ કરે છે, આ લોકો ચૈત્યવાસી તરીકે ઓળખાય છે. આ સંઘમાં સમય જતાં જુદી જુદી વિચારસરણીવાળા નીચેના કેટલાક ગરુઓ અસ્તિત્વમાં આયા :

- (૧) ઉપકેશ ગરુ—આ ગરુ તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે તેઓ પાર્શ્વનાથના અનુયાયી તરીકે ઓળખાય છે.
- (૨) ખરતર ગરુ—આ ગરુ વર્ધમાનસૂરી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ શાખાના અનુયાયીઓ રાજસ્થાન અને બંગાળમાં વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.
- (૩) તપા ગરુ—શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં આ ગરુનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. આ ગરુના સ્થાપક જગદ્યદ્રના તપથી પ્રભાવિત થઈ સ્થાનિક

રાજ્યે આ ગરુડને તપા ગરુડ તરીકે બિરદાવ્યું. આ ગરુડના અનુયાયીઓ ગુજરાતમાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે.

- (૪) પાર્શ્વચંદ્ર ગરુડ—પાર્શ્વચંદ્ર નામના સાધુના નામ પરથી આ ગરુડનું નામ પાર્શ્વચંદ્ર ગરુડ પડ્યું.
- (૫) પૌર્ણભાગિક ગરુડ—ચંદ્રપ્રભા નામના સૂરિએ આ ગરુડની સ્થાપના કરી હતી.
- (૬) અચલ ગરુડ—આ ગરુડના અનુયાયીઓ મુખપટ્ટીને બદલે અચલનો ઉપયોગ કરે છે.
- (૭) આગનિક ગરુડ—આ ગરુડના અનુયાયીઓ ક્ષેત્ર દેવતાની પૂજા કરતા નથી. આમાંથી એક કડુક નામની શાખા શરૂ થઈ.

સ્થાનકવાસી

પ્રવેતાંબર સંપ્રદાયની આ શાખાના અનુયાયીઓ મૂર્તિપૂજામાં માનતા નથી. વિ. સં. ૧૫૦૮ (ઈ. સ. ૧૪૫૨)માં અમદાવાદના લોંકાશાહ નામના વણિકને કોઈ સાધુ સાથે અણબનાવ થતાં તેણે લોંકા ગરુડ નામે નવો ગરુડ શરૂ કર્યો. તેમના મુખ્ય વિરોધ મૂર્તિપૂજા સામે હતો. તેઓ માનતા કે આગમે મૂર્તિપૂજાનો આદેશ આપતા નથી. લોંકાશાહના ગરુડમાં જ્ઞેડાનાર ઋષિ તરીકે ઓળખાતા. આ સમયે મુસ્લિમ બાદશાહોની મૂર્તિપૂજા વિરોધની પ્રવૃત્તિઓને લીધે આ ગરુડમાં અનેક લોકો ભળ્યા. થોડાક જ સમયમાં તેમાંથી પારખમતી, ગુજરાત ગરુડ, ઉત્તરાધી અથવા સરોવામતી, નાગોરી વગેરે શાખાઓ ઉદ્ભવી. આ ગરુડના અનુયાયીઓ એકાંતમાં રહેવાનું પસંદ કરતા હોવાથી તેઓ ‘દૂંદિયા’ના નામે ઓળખાતા. ઈ. સ. ૧૬૪૪માં લવણઋષિ નામના એક અનુયાયીએ ‘સ્થાનકવાસી’ નામની શાખા શરૂ કરી તેનો પ્રચાર ટૂંક સમયમાં ઘણો જ સારો થયો. આજે તે શ્રાવકોનો વિશાળ સમુદાય સ્થાનકવાસી બની ગયો છે.

સ્થાનકવાસીઓ મંદિર બાંધતા નથી, મૂર્તિપૂજામાં માનતા નથી અને યાત્રાધામોમાં પણ માનતા નથી. તેઓ પોતાના મુખ પર સફેદ પટ્ટી બાંધે છે. તેઓ માત્ર અગિયાર ધર્મગ્રંથોની પ્રમાણિકતા સ્વીકારે છે.

તેરાહપંથ

આ સંપ્રદાયના પ્રસારક ભિક્ષુઋષિ હતા. તેમણે મારવાડમાં આ પંથની સ્થાપના કરી હતી. આ સંપ્રદાયમાં ગુરુને દરરોજ પ્રણામ કરવાનો આદેશ છે.

ખંભાળમાં કલકતા તેમ જ ભારતના પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં આ પંથના અનુયાયીઓની સંખ્યા વિશેષ છે.

દ્વિગંબર સંપ્રદાયની શાખાઓ

આ સંપ્રદાયની ત્રણ શાખાઓ છે : (૧) તેરાહપંથ (૨) ખીસપંથ (૩) તારણુપંથ.

(અ) તેરાહપંથ—આ પંથના આઘસ્થાપક આગ્રાના બનારસીદાસે અઢારમી સદીમાં જૈન મઠોના ઉપરીઓના આચારના વિરોધમાં આ પંથની સ્થાપના કરી. આ પંથના અનુયાયીઓ જૈન મઠોના અધિપતિને માન આપતા કે પ્રતિમાઓને શણુગારતા નથી. તેઓ પૂજામાં પુષ્પ અને કેસરનો નિષેધ કરે છે.

(બ) ખીસપંથ—જૈન મઠોના અધિપતિના આચારોના ટેકદારો ખીસપંથી તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ નગન પ્રતિમાની પૂજા પ્રણાલિકાગત કરે છે. પૂજામાં ધૂપ, ઠીપ, પુષ્પ, નૈવેદ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ દ્વિગંબરોના ધર્મગ્રંથોમાં માને છે.

(ક) તારણુપંથ—આ પંથના આઘસ્થાપક ગ્વાલિયર રાજ્ય તારણુતરણુ સ્વામી હતા. આ પંથના અનુયાયીઓ મંદિરો બાંધે છે પણ પ્રતિમાને સ્થાને ધર્મગ્રંથો રાખે છે. પૂજામાં પુષ્પ, નૈવેદ્ય વગેરેનો ઉપયોગ કરતા નથી. આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ મધ્ય પ્રદેશમાં સવિશેષ જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત દ્રાવિડસંઘ, કાષ્ઠસંઘ, યાપનીયસંઘ વગેરે સંઘો નોંધપાત્ર છે.

યાપનીયસંઘ

જૈનધર્મમાં શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર સંપ્રદાય ઉપરાંત આ યાપનીયસંઘ પણ એક નોંધપાત્ર શાખા છે. આ સંઘની સ્થાપના શ્રીકલશ નામના શ્વેતાંબર સાધુએ ઈ. સ. ૧૪૮માં કરી હતી. આ શાખાનો ઉદ્ભવ કર્ણાટક પ્રદેશમાં થયો હોય તેમ કન્નડ પ્રદેશના અભિલેષો પરથી જણાય છે. આ સંઘના સાધુઓ મુખ્યત્વે બેલગામ જિલ્લાના સૌનદત્તી તાલુકાના હોસર અને મનોલી વિસ્તારમાં જોવા મળે છે.

આ પંથના સાધુઓ શ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર પંથનો સમન્વય કરીને પોતાના આચાર પાળે છે. તેઓ નગન રહે છે. મથૂર પિચ્છનો રજોલ્લો હાથમાં રાખે છે. હાથમાં ભોજન કરે છે. તે સાથે તેઓ આંઓના મોક્ષમાં માને છે. શ્વેતાંબરોના કેટલાક ધર્મગ્રંથોને તેઓ સ્વીકારે છે. આ સંપ્રદાય હાલમાં લુપ્ત થયેલો જણાય છે.

ટૂંકમાં જૈનધર્મમાં વિવિધ સંપ્રદાયો હોવા છતાં તેઓમાં કોઈ પાયાના સિદ્ધાંતો બાબતનો વિરોધ નથી. તેમનો વિરોધ કેવળ સાધુ-સાધ્વીઓના આચારમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે.

શાસ્ત્રો

જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રો આગમ ગ્રંથોને નામે ઓળખાય છે. આગમ ગ્રંથોના બે વિભાગ છે : (૧) પૂર્વ (૨) અંગ. પૂર્વની સંખ્યા ચૌદ છે અને અંગોની સંખ્યા મૂળમાં ૧૨ છે પણ એમાં દષ્ટિવાદ લુપ્ત થઈ ગયેલું હોવાથી ૧૧. આ ઉપરાંત ૧૨ ઉપાંગો, ૬ છેદ સૂત્ર, ૪ મૂલસૂત્ર, ૧૦ પ્રકીર્ણક, ૨ છૂટાં સૂત્રો—અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને નંદિસૂત્ર, આમ બધાં મળી કુલ ૪૬ની સંખ્યા છે. કેટલાક માને છે કે આ ગ્રંથો મહાવીર સ્વામીએ રચ્યા છે, પણ હકીકતમાં મહાવીર સ્વામીને ઉપદેશ તેમના શિષ્યોએ ગ્રંથરચ કર્યો છે. આગમ ગ્રંથોનું સાહિત્ય સંદ્રયુત મૈર્યના સમયમાં સ્થૂલીભદ્રે તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ શાસ્ત્રોની ભાષા અર્ધભાગધી છે. તેમાં તીર્થંકરોનો ઉપદેશ, ચારિત્ર્ય, ધર્મપ્રવર્તકોનાં જીવનચરિત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, તીર્થો, વ્રતો વગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર ચર્ચા કરેલ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં જૈન આગમ ગ્રંથો આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

‘અંગ’ શાસ્ત્રમાં આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, વિવાહપ્રત્તિ, જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકાધ્યયનાંગ, અનનકૃતદશા, પ્રજ્ઞ વ્યાકરાણાંગ, વિપાકસૂત્રાંગનો સમાવેશ થાય છે. ઉપાંગમાં ઔપયાતિક રાજપ્રશ્નીય, જીવાલિગમ, પ્રજ્ઞાપના, સૂર્યપ્રત્તિ, જંબુદ્વીપપ્રત્તિ, ચંદ્રપ્રત્તિ, નિરયાવલી, કલ્પાવંતસિકા, પુષ્પિકા, પુષ્પચૂલિકાવૃષ્ણદશા વગેરે ગ્રંથોનો સમાવેશ થયેલ છે. આ સર્વમાં તીર્થંકરોની સ્તુતિ અને રાજ્યોનાં ચરિત્રો આપેલ છે.

આ ઉપરાંત અન્ય શાસ્ત્રગ્રંથોમાં નિશીથ, મહાનિશીથ, આચારદશા, બૃહદ્કલ્પસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યન, આવશ્યક વગેરે ઘણા નોંધપાત્ર છે. આ સાથે ઘણા જૈન સૂત્રોએ કાવ્ય, વ્યાકરણ, ધર્મસિદ્ધાંતો, વિજ્ઞાન, નાટક, જ્યોતિષ, મંત્રશાસ્ત્ર, ધર્મકથાઓ, પ્રબંધો વગેરે વિષયો ઉપર નોંધપાત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે. જૈન શાસ્ત્ર-ગ્રંથો રચવામાં સોમદેવસૂરિ, રત્નસિંહ, શાન્તિસૂરિ, હણકીર્તિ, જિનસેનસૂરિ, પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય, મેરુતુંગ, દેવચંદ્ર, ધનપાલ, હરિમદ્સૂરિ, હીરવિજય-સૂરિ વગેરેએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત ‘સિદ્ધહેમ’ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રંથ ભારતનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ ગણાય છે.

ભા. ૮

ભારતમાં જૈનધર્મના પ્રસાર

પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોને આધારે જણાય છે કે જૈનધર્મ વેદકાલ નેટલો પ્રાચીન છે. હડપ્પા અને મોહેન્જો-દરોના પ્રાગ્-વેદકાલીન સંસ્કૃતિના અવશેષોમાંથી મળેલી કેટલીક માનવ મુદ્રાઓ તથા વૃષભની મુદ્રાઓ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો જૈનધર્મને સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ સાથે સાંકળવા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેના વિશે કોઈ ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી. જૈનધર્મના આઘ તીર્થંકર ઋષભદેવ વિશેના ઉલ્લેખો વેદમાંથી મળે છે. તેમને વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારમાંના એક અવતાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

જૈનધર્મના ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમબુદ્ધ સમકાલીન હતા એવાં પ્રમાણો ધર્મગ્રંથોમાંથી મળે છે. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર બિહારમાં ચંપા, વૈશાલી, રાજગૃહ, મિથિલા, શ્રાવસ્તી વગેરે પ્રદેશોમાં વિસ્તર્યું હતું. પાવાપુરીમાં તેઓ નિર્વાણ પામ્યા હતા. પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરે ભારતમાં જૈનધર્મને લોકપ્રિય બનાવ્યો હતો.

મહાવીરના મૃત્યુ બાદ જૈનસાધુઓમાં આચાર સંબંધી મતભેદો વધવા લાગ્યા. જૈન અનુશ્રુતિ અનુસાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં ઉત્તર ભારતમાં ભયંકર દુકાળ પડતાં કેટલાક સાધુઓ દક્ષિણ ભારતમાં ચાલ્યા ગયા. દુકાળની પરિસ્થિતિને લીધે ઉત્તર ભારતમાં રહેલા સાધુઓને પોતાના આહાર અને આચારમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. દુકાળની પરિસ્થિતિ થાળે પડતાં દક્ષિણમાં ગયેલા સાધુઓ પાછા આવ્યા. અહીંના સાધુઓના આચાર જોતાં તેઓ વચ્ચેના મતભેદો વધી ગયા. ધીરેધીરે તેમાંથી જૈનધર્મની વિવિધ શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી હતી એમ મનાય છે. આજ વંશના અશોક પછીના રાજવી સંપ્રતિએ જૈનધર્મને રાજ્યાશ્રય આપી તેના પ્રસારમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો. ધીરેધીરે જૈનધર્મ કલિંગ, મથુરા, માળવા, ગુજરાત અને દક્ષિણ ભારતમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો. મથુરામાંથી ઈ. સ. પૂ. પીળથી ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકા સુધીના અભિલેખો પરથી જણાય છે કે આ સમય દરમ્યાન મથુરા જૈનધર્મનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. આ સમય દરમ્યાન જૈનોમાં તીર્થંકરોની પૂજા સાથે ધનર દેવદેવીઓ જેવી કે સરસ્વતી વગેરેની પૂજા પ્રચલિત થઈ હતી. માળવાના પ્રદેશમાં કાલિકાચાર્યે જૈનધર્મને વિકસાવવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હતો.

ગુપ્તકાલ દરમ્યાન ભાગવત ધર્મની સરખામણીએ જૈનધર્મનો વિકાસ થયો ન હતો. આમ છતાં તે હિંદુધર્મ સામે ટકી રહ્યો હતો. ત્યાર પછીના સમ્રાટ

હર્ષના સમયમાં તેની ધર્મસહિષ્ણુતાને લીધે જૈનધર્મ સારા પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો. આગ્રા, અયોધ્યા, કાશ્મીર, પંજાબ, રજપૂતાના વગેરે પ્રદેશોમાંથી આ સમયમાં રચાયેલા જૈનધર્મના ગ્રંથો તેમ જ પ્રતિમાઓ મળી આવેલ છે. આમ ધીરે-ધીરે ઈ. સ.ની દસમી સદી સુધીમાં જૈનધર્મ ભારતમાં એક અગ્રગણ્ય ધર્મ તરીકે સ્થાન પામી ચૂક્યો હતો.

ગુજરાતમાં જૈનધર્મ

ખાલીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ યાદવ કુલના રાજકુમાર હતા. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર દ્વારકા, ગિરનાર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ હતું. ગુજરાતમાં નેમિનાથના સમયથી જૈનધર્મનો પ્રસાર વેગથી થયો હોય તેમ લાગે છે.

ક્ષત્રપકાલમાં ગુજરાતમાં જૈનધર્મ પ્રચલિત હતો એમ સૌરાષ્ટ્રમાંથી મળેલા ક્ષત્રપકાલીન જૈન વિહારો પરથી જાણી શકાય છે. આ સમયે ગિરનાર, ઢાંક, ભરૂકચ્છ (ભરૂચ) વગેરે જૈનધર્મનાં કેન્દ્રો હતાં. ઈ. સ.ના ચોથા સૈકાના આરંભમાં જૈન આગમ ગ્રંથોની એક વાચના મથુરામાં અને ખીજી વાચના વલ્લભીમાં થઈ હતી. જૂનાગઢમાં ખાવા વ્યારાની ગુફામાંથી જૈનસંપ્રદાયને લગતા અવશેષો મળ્યા છે. ઢાંકની ગુફાઓમાં જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ કંઠારેલી જોવા મળે છે.

મૈત્રકકાલમાં જૈનધર્મ ધીરેધીરે ગુજરાતમાં વિસ્તર્યો. આ સમયે વલ્લભી બૌદ્ધ-ધર્મની સાથે જૈનધર્મનું પણ મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું હતું. મૈત્રક રાજવી દ્રુવસેન વ્હાણે પોતાના પુત્રનો વિષાદ દૂર કરવા આનંદપુર (હાલનું વડનગર)માં કલ્પસૂત્રનો પાઠ કરાવ્યો હતો. જિનસેનસૂરિએ હરિવંશ પુરાણ નામના જૈન પુરાણની રચના વઢવાણમાં કરી હતી. આમ મૈત્રકકાલ દરમ્યાન જૈનધર્મ ગુજરાતમાં સમૃદ્ધ થતો જતો હતો.

ચાવડા અને સોલંકીકાલ દરમ્યાન જૈનધર્મને ગુજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં રાજ્યાશ્રય મળ્યો. ચાવડાકાલ દરમ્યાન વનરાજ ચાવડાએ તથા સોલંકીકાલ દરમ્યાન ચૌલુક્ય રાજવી કુમારપાળ, મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને તેજપાલ તથા જૈન આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યે જૈનધર્મને લોકપ્રિય બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. મૂળરાજ સોલંકીથી માંડીને દરેક સોલંકી રાજવીએ જૈન મંદિરોને દાન આપ્યાં છે. આ સમયે ગિરનાર, શત્રુંજય, કુંભારિયા, આણુ, પાટણ, ખંભાત, પ્રભાસપાટણ, ભરૂચ વગેરે સ્થળોએ ઘણાં જ ઉત્તમ જૈન મંદિરો બંધાયાં. ગિરનારનો વસ્તુપાલ વિહાર, આણુનાં વિમલવસહિ અને લણુવસહિ નામનાં

જૈન મંદિરો, કુંભારિયાનાં જૈન મંદિરો વગેરે સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના છે. આણુનાં જૈન મંદિરો આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે.

વાઘેલા રાજવીઓએ પણ જૈન મંદિરોના નિભાવ અર્થે વ્યવસ્થા કરી હતી. એમ આ સમયના ઉપલબ્ધ અભિલેખો પરથી જાણવા મળે છે.

દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મ

મૌર્યકાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ભારતમાં જૈનધર્મનો પ્રસાર થયો. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે જૈનધર્મ અંગીકાર કરી દક્ષિણ ભારતમાં વસવાટ કર્યો હતો એમ જાણવા મળે છે. જૈન આચાર્ય ભદ્રબાહુએ શ્રવણખેલગોલની ગુફામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો. જૈન આચાર્ય સમંતભદ્રે મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણના પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. ગંગ અને રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજવીઓએ જૈનધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો એમ તેમના સમયના ઉપલબ્ધ અભિલેખો પરથી જાણવા મળે છે. ગંગ રાજવીઓની સત્તા ઈ. સ.ના ખ્રીસ્તી અગિયારમા સૈકા સુધી મૈસૂર અને તેની આસપાસના પ્રદેશો ઉપર સ્થપાયેલી હતી. દક્ષિણના ચૌલુક્યોએ પણ જૈનધર્મને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. તેમણે અનેક જૈન દેવાલયો બંધાવ્યાં તથા અનેક દેવાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. દક્ષિણના તામિલ પ્રદેશોમાં પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો હતો. તામિલ સાહિત્ય રચનારાઓ મોટે ભાગે જૈનો હતા. પાંડ્ય વંશના રાજવીઓએ જૈનધર્મને રાજ્યાશ્રય આપેલો. મદુરા દક્ષિણ ભારતનું નોંધપાત્ર જૈન કેન્દ્ર બન્યું હતું. પલ્લવ રાજવીઓની રાજધાની કાંચીમાં જૈનધર્મનું કેન્દ્ર હતું.

આમ અગિયારમા-બારમા સૈકા સુધી સમગ્ર ભારતમાં જૈનધર્મ વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો હતો. અનેક સ્થળોએ શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયનાં મંદિરો, પ્રતિમાઓ અને સાહિત્યનું સર્જન થયું હતું.

બારમી-તેરમી સદીમાં ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થતાં અનેક હિન્દુ અને જૈન મંદિરોનો નાશ થયો. મંદિરોની જગ્યાએ મસ્જિદો બની, આવા વખતે પણ ખુદ્દિશાળી જૈન સમાજે પોતાના વેપાર સાથે જૈન મંદિરો અને જૈન સાહિત્ય સાચવવા પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા. સલ્તનતકાલ દરમ્યાન જૈન મંદિરો બંધાવવા તથા તેના જીર્ણોદ્ધાર માટે સખ્ત અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા. આના પરિણામે જૈનધર્મમાં મંદિરસ્થાપત્યનો વિકાસ અટકી ગયો. આમ છતાં ગુજરાતમાં આ સમયે ખંભાત, પાટણ, શત્રુજય વગેરે સ્થળોએ જૈન મંદિરો બંધાવાં હતાં. સમરાશાહ તથા કર્નાટકાકે કેટલાંક જૈન મંદિરો સમરાવ્યાં હતાં. જૂનાગઢના સ. માંડલિકે અમારી ઘોષણા કરાવી હતી. ભાવિક શ્રાવકો ગ્રંથોના સર્જનમાં

નોંધપાત્ર ક્ષણો આપતા હતા. ગુજરાતમાં આ સમયે લોકાશાહી નવો ગચ્છ શરૂ કર્યો હતો. આ ગચ્છના અનુયાયીઓ 'દ્વંદ્વિયા' નામે ઓળખાતા. દ્વંકમાં સલ્તનત-કાલ દરમ્યાન અનેક અવરોધો વચ્ચે જૈન સમાજે જૈનધર્મને ટકાવી રાખ્યો હતો.

મુઘલકાલ દરમ્યાન મુઘલ બાદશાહ અકબરની ધર્મનીતિના પરિણામે જૈન મંદિરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિમાં ઠીક ઠીક સુધારો થયો. બાદશાહ અકબરના દરબારમાં જૈન સૂરિ હીરવિજયજીએ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેમની પ્રેરણાથી રાજ્યમાં અમારી ઘોષણા જાહેર કરી હતી. પરિણામે અનેક જીવોની હિંસા અટકી ગઈ. અહિંસા અને જીવદયાની ભાવનાનો વિકાસ થયો. આ સમયે અમદાવાદમાં શેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીએ ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું હતું. ઔરંગઝેબે તેને મસ્જિદમાં ફેરવી નાખ્યું હતું.

મુઘલકાલ પછીના સમયમાં રાજકીય અવ્યવસ્થાની કોઈ અસર જૈનધર્મ ઉપર જણાતી નથી. જૈન ધર્મગુરુઓ ભારતના ખૂણે ખૂણે ફરીને પોતપોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરતા હતા. તેઓ ધર્મપ્રચારની સાથે ધાર્મિક સાહિત્યના સર્જનનું પણ ઉત્તમ કાર્ય કરતા હતા. આ સમયે ગુજરાતમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના એ ગચ્છ તપાગચ્છ અને ખરતર ગચ્છના મતભેદો ઉત્પન્નતાં હીરવિજયસૂરિએ બંને વચ્ચે સમાધાન કરવા બારબોલ નામની આજ્ઞાઓ જાહેર કરી હતી.

ખ્રિષ્ટિય સમયમાં ધાર્મિક અવરોધોનો અંત આવ્યો. જૈનો પોતાના આચાર સ્વતંત્રતાથી પાળી શકતા. અનેક ઠેકાણે જૈનધર્મનાં મંદિરો, ઉપાશ્રયો, ધર્મ-શાળાઓ વગેરે બાંધવામાં આવી. સમગ્ર ભારતમાં જૈનો પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા સક્રિય બન્યા.

યાત્રાધામો

ભારતમાં જૈનધર્મનાં ઘણાં નોંધપાત્ર યાત્રાધામો આવેલાં છે. એમાંનાં ઘણાં-ખરં પર્વતો ઉપર છે.

જૈનધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ હિમાલયમાં આવેલા અષ્ટાપદ (કેંસાસ)માં નિર્વાણ પામેલા મનાય છે. એમના પછીના મહાવીર અને નેમિનાથ સિવાયના અન્ય સમેત શિખર ઉપર નિર્વાણ પામ્યા હોવાથી આ સ્થળ જૈનોનું મુખ્ય યાત્રાધામ મનાય છે. આ સ્થળ પાર્શ્વનાથના નામ ઉપરથી પારસનાથ પર્વતના નામે ઓળખાય છે. તે બિહારના હજારીબાગ જિલ્લામાં આવેલું છે.

બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ ગિરનાર પર્વત ઉપર નિર્વાણ

પામ્યા હોવાથી આ સ્થળ જૈનોનું યાત્રાધામ મનાય છે. અહીં અનેક નાનાં મોટાં જૈન મંદિરો આવેલાં છે. ગિરનાર ઉપર આવેલું નેમિનાથનું મંદિર ઘણું પ્રાચીન મનાય છે. અહીં વાઘેલા રાજવી વીરધવલના મહામાત્ય વસ્તુપાળે વસ્તુપાળ વિહાર નામે સુંદર જૈન મંદિર બંધાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં આણુ, શત્રુંજય, શંખેશ્વર, તારંગા, ભદ્રેશ્વર, પાટણ, કુંભારિયા વગેરે જૈનસંપ્રદાયનાં યાત્રાધામો છે. અહીં ઘણા સંતો નિર્વાણ પામેલા હોવાનું મનાય છે. શત્રુંજયના સ્પર્શભાગથી માનવી પાપમુક્ત થાય છે તેમ ઘણા જૈનો માને છે.

આણુ પર્વત ગુજરાતની ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલો છે. તે હવે રાજસ્થાનમાં ગણાય છે પણ ત્યાંનાં મંદિરોના નિર્વાહમાં ગુજરાતના વણિકોના વિપુલ ફાળો રહેલો છે. આણુ તેનાં જૈન મંદિરો માટે પ્રખ્યાત છે. અહીંનાં જૈન મંદિરો વિમલવસહિ અને લૂણુવસહિ સ્થાપત્યકલાના ઉત્તમ નમૂના છે. આ મંદિરોમાં વિમલવસહિ રાજ ભીમદેવ વલ્લાના મંત્રી વિમલમંત્રીએ તથા લૂણુવસહિ પોતાના પુત્ર લૂણુગની યાદમાં વીરધવલના મહામાત્ય તેજપાલે બંધાવ્યું હતું. અહીં જૈન યાત્રાળુઓ માટે સારી ધર્મશાળાઓ બંધવામાં આવી છે. આ મંદિરો સ્થાપત્ય-કલાના ક્ષેત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે. અહીં હજારો લોકો દર વર્ષે યાત્રાએ આવે છે.

ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા હોવાથી આ સ્થળ જૈનોનું યાત્રાધામ છે.

આ ઉપરાંત દરેક તીર્થંકરના જન્મસ્થળ તથા કાર્યક્ષેત્ર પણ જૈનોને મન યાત્રાધામ સમાન છે. આથી શત્રુંજય, ગિરનાર, પાવાપુર (હાલના બિહાર રાજ્યની ઉત્તરે) રાજગૃહ વગેરે અનેક સ્થળોએ જૈનો દર વર્ષે યાત્રાએ જાય છે. અનેક ધનિકો મોટા સંઘ કાઢી યાત્રાનું પુણ્ય લે છે.

જૈનધર્મનું ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રદાન

શ્રમણ પ્રવાહમાંથી ઉદ્ભવેલ જૈનધર્મ એક આચારપ્રધાન ધર્મ છે. તેમાં સત્ય, અહિંસા અને કર્મનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે તેથી તેના સર્વ આચારો અહિંસા-પ્રધાન છે. જૈનો માને છે કે મનુષ્યને પાપવૃત્તિ, હિંસા, વેરવૃત્તિ વગેરે દુશુણીથી બહાર લાવી અહિંસા દ્વારા મોક્ષના માર્ગે વાળવાની જૈનધર્મમાં તાકાત છે. આથી ભારતીય સંસ્કૃતિ અહિંસાપ્રધાન બનાવવામાં જૈનધર્મનો ફાળો વિશેષ છે.

જૈન પરંપરા પ્રમાણે આઠ તીર્થંકર ઋષભદેવે આદિમાનવને લખતાં, ખેતી

કરતાં, મકાન બનાવતાં વગેરે કાર્યો શીખવી જીવન ઉપયોગી ધંધાના માર્ગે વાળ્યો. માનવી જંગલી અવસ્થામાંથી સંસ્કૃતિના માર્ગે વળ્યો. તે સમયે સમાજમાં ભાઈ-બહેન વચ્ચે લગ્નની પ્રથા પ્રચલિત હતી. ઋષભદેવની પુત્રી સુંદરીએ ભરતની લગ્નની માગણી ફગાવી દઈ સામાજિક ક્રાંતિ કરી. આના પરિપાકરૂપે ભારતમાંથી ભાઈ-બહેન વચ્ચેની લગ્નની પ્રથા નાબૂદ થઈ. સમાજમાં નીતિનાં ધોરણો સ્થપાયાં.

જૈનધર્મે સમાજમાં જીવદયાની ભાવના વિકસાવી. આનાથી આમજનતા ઉપર પ્રાણી રક્ષાના સંસ્કારો પડ્યા. ઘણે ઠેકાણે શુભપ્રસંગોએ પશુ-પક્ષીના વધની પ્રથા બંધ થઈ. લોકોમાં માંસાહાર ઓછો થયો. વ્યસનોમાં ડુબેલી અનેક જાતિઓ સંસ્કારી બની. આજે સાધારણ માનવી પણ જીવમાત્રની હિંસા પ્રત્યે અરુચિ દર્શાવે છે. વેદકાલીન યજ્ઞોમાંથી હિંસા બંધ થતાં જૈનેતર પ્રજાના આચાર-વિચારમાં ઘણા તફાવત પડી ગયો. તપ અને સદાચારનું મહત્ત્વ તેમને સમજાયું. આજે તો મુસલમાનો તેમ જ ખ્રીસ્તી માંસાહારી પ્રજા પણ જાહેરમાં માંસ-દારૂનો ઉપયોગ કરતાં બચકાય છે. જૈનધર્મનું આ એક સર્વોત્તમ પ્રદાન છે. તેણે મુઘલ બાદશાહ અકબર જેવાને પણ પોતાના રાજ્યમાંથી 'અમારી' દ્વારા જીવહિંસા અટકાવવાની ટ્રેરણા આપી.

સમાજમાં જીવદયાની ભાવના વિકસતાં પ્રાણીરક્ષા માટેના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. વૃદ્ધ પશુઓને કતલખાને જતાં અટકાવવા માટે અનેક ઠેકાણે પાંજરાપોળો જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. આ સંસ્થાઓ માટે ધનિકોએ મોટા દાનનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો. પક્ષીઓ માટે ઠેર ઠેર, ગામડે ગામડે અને લત્તે લત્તે પરબડીઓ બંધાઈ. યુગરાતમાં આ પ્રવૃત્તિનો સારો વિકાસ થતાં તેની અસર ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં પણ થવા લાગી.

અનેકાન્તવાદ એ જૈનધર્મનો એક મૌલિક સિદ્ધાંત છે. તેમાં દરેક વસ્તુને ચારેબાજુથી ચકાસવો જોઈએ. વિવાદારૂપદ વિષયમાં વિરોધ પક્ષના અભિપ્રાયને પણ એટલી જ સહાનુભૂતિથી વિચારવો જોઈએ. આના પરિણામે પ્રજાજીવનના અનેક સંઘર્ષો દૂર થઈ જાય છે. કોર્ટ-કચેરીના અનેક પ્રશ્નો-ઝઘડાઓ સહકાર અને સમાધાનથી ઉકેલી શકાય છે.

જૈનધર્મ માનવીને જીવનના અંત સુધી પ્રવૃત્તિમય રાખે છે. તે માને છે કે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ માનવકલ્યાણના એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુ છે. એટલે માનવી નિવૃત્તિમાં પણ માનવકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિ દ્વારા સંતોષ અને આનંદથી જીવન જીવી શકે છે. નિવૃત્તિ એટલે માનસિક અને શારીરિક કાર્યમાં પરિવર્તન, એ જૈન

ધર્મની મુખ્ય ભાવના રહી છે. માનવી જીવનના અંત સુધી પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિ મેળવવા સતકર્મો કરવા તત્પર બને છે. આજીવંતો દ્વારા ધીરેધીરે સંસારમાંથી નિવૃત્ત થવાનો માર્ગ જૈનધર્મ સૂચવે છે.

સંતો સમાજના પ્રાણ છે આ ભાવનાને જૈનધર્મે યથાર્થ રીતે સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી છે. જૈનસમાજે સાધુ-સંતોને જીવનનિર્વાહની ચિંતામાંથી મુક્ત કરી તેમને જ્ઞાનવકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહેવાની સગવડ કરી આપી છે. આનાથી સામાન્ય માનવી પણ તેમના આચારમાંથી પ્રેરણા લઈ ધર્મના માર્ગે વળે છે, સદાચાર આચારે છે. ધર્મગુરુઓ અને પ્રજા વચ્ચે નિસ્વાર્થ સંબંધ વધતાં નીતિનાં ધોરણો જાણ્યાં રહે છે.

જૈન સાધુઓ એક ઠેકાણે લાંબા સમય સુધી સ્થિર ન રહેતાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પરિભ્રમણ કરતા હોય છે તેના પરિણામે તેમને જુદા જુદા પ્રદેશની પ્રજાના આચારવિચારોનો પરિચય થાય છે, વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન થાય છે. આથી જૈન સાધુઓએ વિવિધ પ્રદેશોને અનુલક્ષીને વિવિધ વિષયોમાં અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા. આના પરિણામે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વિકાસ થયો, તેમની આ પ્રવૃત્તિથી પ્રેરાઈ અનેક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ જ્ઞાનની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. કેટલાક ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો લખાવીને માનવકલ્યાણનું કાર્ય કરવા લાગ્યા. કેટલાકે સ્વેચ્છાએ જ્ઞાનભંડારો સાચવવાની, તેમને સુરક્ષિત રાખવાની પ્રવૃત્તિ આદરી.

જૈન જ્ઞાનભંડારો એ ભારતનું ગૌરવ છે. રાજસ્થાન, ગુજરાત, માળવા વગેરે પ્રદેશોમાં આવેલ જૈન ભંડારોમાં ધણી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો સાચવવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં ખંભાત, પાટણ વગેરે સ્થળોના જૈન પુસ્તક ભંડારોમાં પ્રાચીન રાજવીઓ તથા મહામાત્યોના હસ્તે લખાયેલી હસ્તપ્રતો જોવા મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્યના અનેક ગ્રંથોની પ્રતો આ સ્થળોએથી મળે છે. આમ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોને સાચવવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

જૈનોમાં વિવિધ પદોએ સાહિત્યસર્જન અને સાહિત્યરક્ષણની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ આચરવામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તિ સાથે કેટલાક તહેવારોને સાંકળી લેવામાં આવે છે. દા. ત. જ્ઞાનપંચમી. આનાથી સામાન્ય માનવી પણ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાય છે. જૈન ધર્મગુરુઓની લેખનપ્રવૃત્તિએ લિપિમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આણ્યું છે. પડીમાત્રા એ જૈન ધર્મગ્રંથોની લિપિનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આનાથી ઓછી જગ્યામાં વધારે લખાણ સમાવી શકાતું.

પ્રાચીન હસ્તપ્રતો તાડપત્રીઓ ઉપર લખાતી તેથી તેને લાંબા વખત સુધી

સાયબવા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની શાહી તૈયાર કરવામાં આવતી, જૈનોએ ઘણી ઉત્તમ પ્રકારની શાહીના નમૂના તૈયાર કર્યા હતા.

તાડપત્રોની લંબાઈ વધારે અને પહોળાઈ ઓછી હોવાને લીધે ધર્મગ્રંથોમાં વિશિષ્ટ રીતે ચિત્રો દોરવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. ભારતીય ચિત્રકળામાં આ શૈલી લઘુચિત્ર શૈલીના નામે પ્રખ્યાત છે. ચિત્ર નાનું હોય પણ તેમાં વિષય અને ભાવ ઉત્તમ રીતે દર્શાવવાની કળા જૈનોએ સિદ્ધ કરી છે.

જૈન તીર્થોની ખાસ વિશેષતા એ છે કે તે મોટા ભાગે પર્વતો ઉપર આવેલાં છે. ભારતમાં અનેક જૈન તીર્થો નાની મોટી ટેકરીઓ અને પહાડો ઉપર આવેલાં હોવાથી યાત્રીઓ પહાડોની કઠિનાઈઓ અને સુંદરતાને અનુભવી શકે છે. એકાંત અને કુદરતી સૌંદર્યના સાનિધ્યમાં માનવી આરામ અને શાંતિ પામી શકે છે. તેના દ્વારા તે ચિંતનના માર્ગે વળે છે.

તીર્થસ્થાનોના વિકાસની સાથે સાથે ભારતીય શિલ્પ અને સ્થાપત્યકળાનો સુંદર વિકાસ થયો. આણુ, શત્રુંજય, ગિરનાર, પાવાપુરી વગેરે અનેક સ્થળોએ સુંદર મંદિરોનું સર્જન કરી જૈનોએ ભારતીય શિલ્પ અને સ્થાપત્યની કળાને તેના શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે સાચવી રાખી છે, એટલું જ નહિ પણ તેને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી છે. દા. ત. આણુનાં જૈન મંદિરો. આજે પણ દરેક જૈન યાત્રા ધામોમાં નાની મોટી જૈન પ્રતિમાઓનું સર્જન અને મંદિરોના જીર્ણોધ્ધાર કામ ચાલતું જ હોય છે. ટૂંકમાં ભારતીય સ્થાપત્યકળાનો વિકાસ મહદ અંશે જૈનોને આભારી છે.

તીર્થસ્થાનોના વિકાસ સાથે સાથે જૈન સમાજે યાત્રાર્થે સંઘ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ વિકસાવી. અનેક ધનિકો પોતાના તેમ જ કુટુંબના ઐયાર્થે સંઘ કાઢતા. આનો લાભ અનેક જૈનો લેતા. સમૂહમાં યાત્રા કરવાના લાભની સાથે યુણ્ય મેળવવાની વૃત્તિ તેમનામાં જાગતી. ઘણા જૈનો તીર્થસ્થાનોમાં આવી વિવિધ તીર્થકરોની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવતા-પધરાવતા. આના પરિણામે મૂર્તિ કળાનો યુગે યુગે વિકાસ થયો. પ્રાચીનકાલથી ચાલી આવતી આ પ્રવૃત્તિ આજે પણ તેના યથા સ્વરૂપે ટકી રહી છે. આના પરિણામે અન્ય ધર્મોમાં પણ આવી સમૂહયાત્રા યોજવાની પ્રવૃત્તિ વિકસી. પરિણામે ભારતીય સમાજમાં સમૂહજીવનની ભાવના વિકસી.

તીર્થસ્થાનોમાં અનેક યાત્રીઓ આવતા હોવાથી અઠગક દ્રવ્ય આવતું. આ દ્રવ્યની વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ હોવાથી આવા દ્રવ્યને દેવદ્રવ્ય તરીકે ઓળખાવી તેનો સદુપયોગ થાય તેવા ઇલાજો જૈન સમાજ તરફથી થવા લાગ્યા. તેના પરિણામે અનેક લોકકલ્યાણનાં કાર્યો થયાં. તીર્થસ્થાનોમાં યાત્રીઓને યોગ્ય ખર્ચે જમવા-

રહેવવાની સગવડતા, પશુઓ માટે પાંજરાપોળો, અપંગો માટેની સગવડતાઓ, દવાખાનાં, મંદિરોની જીર્ણોદ્ધાર પ્રવૃત્તિ વગેરે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ મંદિરોના દેવદ્રવ્યોમાંથી કરવામાં આવી છે. આ કાર્ય જૈન સમાજના અગ્રણીઓ નિઃસ્વાર્થ ભાવે પ્રમાણિકતાથી કરતા હોય છે. અમદાવાદમાં આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી જૈન તીર્થધામોને સાચવવાનું ઉત્તમ કાર્ય કરી રહી છે.

ટૂંકમાં જૈનધર્મે રહેણીકરણી તથા જીવનવ્યવહારના સર્વોત્તમ નિયમ ધડી ભારતીય સંસ્કૃતિને સમૃદ્ધ કરી છે. સાધુ-સંસ્થાઓના નિયમો સાધુઓ સાથે સામાન્ય જનતાને પણ ધર્મપ્રેમી બનાવે છે. દરેકના કાર્યોની મર્યાદા સમજાવી એકબીજાની તકરારનો ઉકેલ જુદા જુદા ગચ્છોના વ્યવહારો, વગેરે જોઈ આવી સાધુ-સંસ્થાઓ ધડનારા આચાર્યો તરફ સહજ રીતે મસ્તક નમી પડે છે. તેમજ જૈનધર્મ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિને વિકસાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

૪. સંદર્ભગ્રંથો

અમીન જે. પી.
આચાર્ય, નવીનચંદ્ર	ખંભાતનું જૈન મૂર્તિ વિધાન, ખંભાત. ૧૯૮૨
(૧) ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાય, અમદાવાદ. ૧૯૮૩
(૨) ગુજરાતનો સોલંકીકાલીન ઇતિહાસ,
અમદાવાદ. ૧૯૭૩
દેસાઈ, મો. દ.
નાયક અને ભટ્ટ
પટેલ, નરસિંહભાઈ ઈ. (અનુ.)	જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મુંબઈ. ૧૯૩૩
જગતના ધર્મોની વિકાસરેખા, અમદાવાદ. ૧૯૬૩
જૈનધર્મ, ભાવનગર. સં. ૧૯૮૭
પંડિત, સુખલાલજી
મશરૂવાળા, કિ. ધ.
મુનિ, ન્યાય વિજયજી
સાહેબરા, ભો. જ.	(૧) જૈનધર્મનો પ્રાણ, અમદાવાદ. ૧૯૬૨
પુદ્ગલ અને મહાવીર, અમદાવાદ. ૧૯૨૮
જૈન દર્શન, ભાવનગર. ૧૯૬૪
જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત, અમદાવાદ.
૧૯૫૩

Majumdar R. C. (Ed.)	(1) The classical age, Bombay. 1970
(2) The Age of Imperial Unity, Bombay
(1) Vedic age, 1952.
(2) Impression. London. 1952 |
|----------------------|--|

બૌદ્ધધર્મ

ભારતની ધર્મપરંપરામાં જૈનધર્મ પછી ખીજે અહિંસાપ્રધાન અગત્યનો ધર્મ તે બૌદ્ધધર્મ. માનવજાતને પ્રેરણા આપનાર જે મહાપુરુષો ભારતે આપ્યા છે તેમાં ગૌતમબુદ્ધનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. કવિ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ “ભગવાન બુદ્ધ એશિયાનું દૂર હતા (Light of Asia). ભારતીય ધર્મ, સાહિત્ય ને સમાજ ઉપર તેમની અસર ઘણી મોટી છે. ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં બૌદ્ધકલા એ તો એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ છે.

ભગવાન બુદ્ધના જન્મ સમયે ભારત અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. મગધ, કાશી, કોશલ, કુરુ, પાંચાલ, વૈશાલી, અવંતી, ગંધાર વગેરે નોંધપાત્ર ગણરાજ્યો હતાં. આ ગણરાજ્યોમાં રાજકીય અવ્યવસ્થા વર્તાતી હતી. સત્તાની સરસાઈ માટે તેઓ વચ્ચે સતત સંઘર્ષ ચાલતો હતો. આના પરિણામે પ્રજા-કલ્યાણની ભાવના રાજવીઓમાંથી નષ્ટ થઈ હતી. તેઓ પરસ્પર દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાના પરિણામે એકબીજાનો નાશ કરવા સદાય તત્પર રહેતા. ધીરેધીરે ગણ-રાજ્યોનો નાશ થતાં મગધ, અવંતી જેવાં વિશાળ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

વજિજ ગણરાજ્ય અને મદલ ગણરાજ્ય આ બે ગણરાજ્યો બળવાન હતાં. ખીજાં ગણરાજ્યો નબળાં પડી ગયાં હતાં. મગધ, કોશલ, વત્સ અને અવંતિ પોતાની આસપાસનાં નાનાં ગણરાજ્યોને જીતીને પોતાની સત્તા વિસ્તારવા મથતાં હતાં. કાશી કોશલનું અંગ બની ગયું હતું. શકરાજ્યે કોશલની સત્તા સ્વીકારી હતી. મગધે અંગજન પદને પોતાને આધીન કરી દીધું હતું. આ ચારે રાજ્યો વચ્ચે ભીષણ સંઘર્ષ ચાલતો હતો.

ગણરાજ્યોમાં સત્તાધીશો ચૂંટાયેલા ન હતા, પણ એક જાતિના વડાઓ વંશ પરંપરાગત રીતે સત્તા મેળવતા, સભાના સભ્યો બનતા. રાજ્યો સભાના સહકારથી રાજકીય નિર્ણયો લેતા. રાજ્યોને જીલમી બનતા અટકાવે તેવી કોઈ મહાસત્તા ન હતી. ધીરેધીરે રાજ્યોમાં એકચક્રી શાસન સ્થાપી ચક્રવર્તી થવાની ભાવના વિકસી. ટૂંકમાં વેર અને ઈર્ષ્યાની આગમાં ધીરેધીરે સર્વ ગણરાજ્યો હોમાતાં જતાં હતાં. મગધના એક સત્તાક રાજ્યનો ઉદય થતો જતો હતો.

સમાજમાં વર્ણપ્રથા પ્રચલિત હતી. પૂર્વભારતમાં ક્ષત્રિયોનું વર્ચસ હતું. પશ્ચિમ ભારતમાં બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ હતું. બ્રાહ્મણો જ્ઞતિભેદના પોષક હતા. ધણુ સોકો વંશપરંપરાગતના ધંધાને છોડી અન્ય ધંધા તરફ વળ્યા હતા. કર્મકાંડ દ્વારા આજીવિકા મેળવવા મુશ્કેલ બનતાં બ્રાહ્મણો ખેતી અને રાજ્ય તરફ વળ્યા હતા. શદ્રો નાના મોટા વ્યવસાયો જેવા કે સૂતારીકામ, ધાતુકામ, માટીકામ વગેરે કરતા. ચાંડાલ, પુસ્કસ વગેરે અત્યંત હીન જ્ઞતિઓ તરીકે ઓળખતી. સમાજમાં ગુલામીની પ્રથા વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તરી હતી. દાસના સંતાન દાસ જ રહેતા. ઉચ્ચ જ્ઞતિ ગણાતા ત્રણ વર્ગો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો નીચલા વર્ગ સાથે ખાસ સંબંધ રાખતા નહિ. સમાજમાં ઉચ્ચ-નીચના ભેદભાવ સ્પષ્ટ હતા.

ખંનનો સામાન્ય વર્ગ પશુપાલન કરતો હતો. સમાજનો વિશાળ વર્ગ ખેતી પ્રધાન બની ગયો હતો. ખેડૂતો પાસેથી યજ્ઞો માટે વિના મૂલ્યે પશુઓ પડાવી લેવામાં આવતાં હોવાથી તે વર્ગ ધીરેધીર બ્રાહ્મણોથી વિમુખ બનતો જતો હતો. રાજ્યોમાં જુદા જુદા વ્યવસાયો કરનારાઓના સંઘો અસ્તિત્વમાં આવતાં ધનિકોનો એક સમર્થ વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. સમાજમાં અને રાજ્યમાં તેમની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા હતી. રાજ્યો તેમને ખૂબ માન આપતા અને અવારનવાર રાજ્યના કાર્યોમાં તેમની સલાહ લેતા. રાજગૃહના મહાશ્રેણીનું એટલું બધું માન હતું કે મગધ રાજવી બિંબિસાર જાતે તેના નિવાસે સલાહ લેવા અવારનવાર જતા. આના પરિણામે સમાજમાં ગરીબ અને તવંગરના ભેદ વર્તાવા લાગ્યા.

ટૂંકમાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં સમાજમાં જ્ઞતિભેદના સૂર વધ્યા. ખેડૂતો યજ્ઞોથી વિમુખ બનવા લાગ્યા. માલિક અને કામદારવર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. ગરીબો અને તવંગરોના ભેદ મજબૂત બન્યા.

ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ ક્રાંતિકારી ફેરફારો થયા. વૈદિક ક્રિયાકાંડ અને જીવહિંસા વિરુદ્ધની વિચારધારા પ્રબળ બનતાં સમાજનો વિશાળ વર્ગ તેના તરફ આકર્ષાયો. કર્મકાંડની જડતાના સ્થાને આધ્યાત્મવિદ્યાએ આકર્ષણ જમાવ્યું. આના પરિણામે બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ ધીરેધીરે ઘટવા લાગ્યું. યજ્ઞોમાંથી લોકોની શ્રદ્ધ ઓછી થવા લાગી. બ્રાહ્મણોનું કોઈ મોટું સંગઠન ન હતું. સાધારણ જનસમાજમાં એવાં કોઈ મંદિરો ન હતાં કે જ્યાં લોકો વિધિવત્ પૂજા કરી શકે. ષ્ટકપૂજા અને નાગપૂજા પ્રચલિત હતી. તંત્રવાદ લોકોને ભય પમાડતો હતો.

સમાજમાંથી વેદની પકડ ઠીલી પડતી જતી હતી, ધાર્મિકક્ષેત્રે અનેક આચાર્યો અને ચિંતકો ઉદ્ભવ્યા હતા. તેમણે વૈદિક પરંપરાથી બિન્ન એવા મુક્તિના માર્ગનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો. લોકો તેમની તરફ આકર્ષાયા. વેદના પ્રમાણને ફગાવી દેવામાં

આવતાં લોકો ધર્મની યાચતમાં સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતા થયા. પરિણામે આ સમય ભારતમાં આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક ક્રાંતિનો કાળ બની ગયો. વિશાળ માનવ સમુદાય વેદ, યજ્ઞો અને બ્રાહ્મણોથી વિમુખ બનવા લાગ્યો.

ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠી સદીમાં રાજકીય ક્ષેત્રે ગણરાજ્યોની પડક પ્રજા ઉપરથી ઠીકી પડતાં એકચક્રી શાસનનો યુગ શરૂ થયો. સામાજિક ક્ષેત્રે જાતિભેદને લીધે ઉદ્ભવેલી વિષમતા દૂર કરે તેવા અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે યજ્ઞો અને કર્મકાંડને બદલે આધ્યાત્મિક ભૂખને સંતોષે તેવા મહાનુભાવોને પ્રજા ઝંખવા લાગી. આ સમયે માનવીને દુઃખમાંથી મુક્તિનો માર્ગ બતાવનારની જરૂર હતી. આવા સમયે ભગવાન મહાવીરે અને યુદ્ધ અહિંસાપ્રધાન ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. ધાર્મિક ક્ષેત્રે નવી ક્રાંતિ આણી. પ્રજામાં જીવહ્યાની ભાવના વિકસાવી. પ્રજામાંથી હિંસા, અસત્ય, વહેમ, અધશ્રદ્ધા વગેરે દૂષણો દૂર કરી તેમણે જ્ઞાનનો નવો પ્રકાશ ફેલાવ્યો.

આ સમય સમગ્ર વિશ્વ માટે ધાર્મિક ક્રાંતિનો હતો. ઈરાનમાં જરથોસ્તી-ધર્મમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું. ઇજિપ્તના સાધુસંતો યહૂદીધર્મમાં સુધારા કરવા તત્પર બન્યા હતા. ચીનમાં કેન્ફ્યુશિયસ અને લાઓત્સેએ પોતાનીવિ ચારસરણી દ્વારા ચીનની પ્રજામાં ધર્મસુધારણાની ચળવળ શરૂ કરી હતી. ગ્રીસમાં તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક શાખાઓ ઉદ્ભવી હતી. ભારતમાં પણ આ સમયે ધાર્મિક ક્રાંતિની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગઈ હતી.

યુદ્ધચરિત

હાલના બિહાર પ્રદેશની ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલ હિમાલયની તળેટીમાંના નેપાળ પ્રદેશની કપિલવસ્તુ નામની નગરીમાં ગણમુખ્ય શાક્ય રાજવી શુદ્ધોદન નામના રાજાને ત્યાં ઈ. સ. પૂ. ૫૬૩માં તેમની પત્ની માયાદેવીએ લુમ્બીના ઉદ્વાનમાં એક બાળકને જન્મ આપ્યો. આ બાળકનું અસ્તિત્વકષિયે ભવિષ્ય ભાષ્યું કે 'આ બાળક જગતનો મહાન ઉદ્ધારક બનશે. તેનું નામ ગૌતમ પાડવામાં આવ્યું.' ગૌતમના જન્મ પછી સાતમા દિવસે માયાદેવીનું અવસાન થતાં અપરમાતા મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ તેમની દેખભાળ કરી.

પોતાના જમાનાની પરંપરા પ્રમાણે શુદ્ધોદને બાળકનું ભવિષ્ય જ્ઞેવડાવ્યું તો તેમાં પણ જાણવા મળ્યું કે આ બાળક ચક્રવર્તી રાજા થશે અથવા તો મનુષ્ય જાતિનો મહાન ઉદ્ધારક થશે. આ કારણથી પિતાએ ગૌતમની ખૂબ કાળજી લેવા માંડી. બાળપણમાં તેમને સારા સંસ્કાર અને કેળવણી આપવા પ્રયત્ન કર્યો. રાજ, ઘડપણ કે દુઃખ તેમની નજરે ન પડે અને યૌવનકાળ અમનચમનમાં પસાર થાય

તે માટે શુદ્ધોદને એક સુંદર સરોવર બંધાવ્યું. ત્રણ ઋતુઓમાં રહેવા માટે ત્રણ જુદા જુદા મહેલો બંધાવ્યા. યોમાસામાં તે મહેલ બહાર પણુ જતા નહિ. વૃત્ય અને સંગીતમાં તેમને સમય પસાર થતો. જીવનને આનંદ ટકી રહે તે માટે મોટા સ્વયંવર રચી યશોધરા નામની સુંદર કન્યા સાથે ગૌતમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. યશોધરાથી ગૌતમને એક પુત્ર થયો. તેનું નાનું રાહુલ પાડવામાં આવ્યું.

આમ છતાં ક્યારેક ગૌતમને સંસારના દુઃખો વ્યાકુળ કરી મૂકતાં. માણસ-જાતને વેઠવાં પડતાં ઘડપણુ, રોગ અને મૃત્યુનાં વિચારો ગૌતમને સતત આવ્યા કરતા. આ દુઃખમાંથી માનવજાતને મુક્ત કરવા તેમનું મન તલસત્તું હતું. એક દિવસ ગૌતમ નગરયાત્રા કરવા નીકળ્યા ત્યારે કહેવાય છે કે તેમને એક ઘરડો માણસ, રોગી માણસ, શયને લઈ જતા ડાહ્યો અને સંન્યાસીનાં દર્શન થયાં. આ બેઈ ગૌતમ ખૂબ ઉદાસ થયા. તેમને સમજાયું કે સંસાર એ દુઃખનો દરિયો છે. આ દુઃખના દરિયામાંથી મુક્ત થવાનો કોઈ માર્ગ ખરો ? ગૌતમ ચિંતનમાં ડુબી ગયા. અકળાવા લાગ્યા. અંતે દુઃખ મુક્તિના ઉપાયની શોધ માટે ગૃહત્યાગ કરી સંન્યસ્ત ધારણુ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘણા વિચારને અંતે પોતે એક રાત્રીએ પોતાની રૂપવતી પત્ની યશોધરા ને રાહુલને ત્યાગ કરી ઘર બહાર નીકળી ગયા. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ગૌતમના ગૃહત્યાગનો પ્રસંગ સુંદર રીતે આલેખાયો છે. તેને મહાભિનિષ્ક્રમણુ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. ગૌતમના આ પ્રસંગે અનેક ચિત્રકારો અને કવિઓને આકર્ષ્યાં છે.

ગૃહત્યાગ કર્યા પછી સત્યની શોધમાં ગૌતમ અનેક સ્થળોએ ફર્યા. સંન્યસ્ત ધારણુ કર્યું. યોગમાર્ગનો જીડો અભ્યાસ કર્યો. આમ છતાં ગૌતમના ચિત્તને શાંતિ મળી નહિ. તેઓ ઉરુવેલા પાસે આવ્યા. નિરંજના નદી પાસેનું આ સ્થળ અત્યંત રમણીય હતું. તેમણે અહીં તપ કરવાનો નિર્ણય કરી લીધો. ગૌતમે પોતાના જમાનાની પરંપરા પ્રમાણે આકરું તપ કર્યું. આ તપનું વર્ણન પ્રવચ્ચા સૂત્રમાં આબેહૂબ આપેલું છે. તેઓ ભોજનમાં કેવળ મગના કે ગળથીના ઉકાળો લેતા. પરિણામે તેમનું શરીર ખૂબ નિર્બળ બની ગયું હતું. આંખો ઉનાળાના ફૂવા જેવી જાંડી થઈ ગઈ. માથું તડકામાં સૂકવેલા કોળાં જેવું લાગતું હતું. તેમની પાંસળાઓ જૂના ઘરની વળીઓ જેવી લાગતી હતી. તેઓ બ્યારે પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા હોય ત્યારે પીઠનાં હાડકાં હાથ આવતાં. આવું ઉગ્ર તપ કરવા છતાં પણ તેમના ચિત્તને શાંતિ મળતી ન હતી. ક્યારેક તો તેમને પોતાનું મૃત્ય સમીપ દેખાતું. બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે પહેલાં તેમને 'માર' સાથે સંગ્રામ ખેલવો પડ્યો. 'માર' તુષ્ણા અને દુષ્ટ વૃત્તિઓનું પ્રતીક છે. ગૌતમ સતત બગ્રત રહ્યા. રખેને દુષ્ટ વૃત્તિઓ ચિત્તમાં પ્રવેશી ન બધ. અંતે 'માર'નો પરાજય થયો અને ગૌતમને વિજય થયો.

ગૌતમ નહીકિનારે ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં હતા તેવામાં નજીકના નગરમાં ગાયનવાદન કરવા નર્તકીઓની એક ટાળી પસાર થઈ રહી હતી. તેમનામાંથી એકના શબ્દો ગૌતમને કાને પડ્યા કે 'તારી વીણાના તાર તું એટલા તાણીશ નહિ કે તે તૂટી જાય અને એટલા ઢીલા ન રાખીશ કે તેમાંથી સ્વર ન નીકળે.' જે જ્ઞાન ગૌતમને આચાર્યો કે ગુરુજનો ન આપી શક્યા તે જ્ઞાન આ નર્તકીવૃદ્ધે આપ્યું. તેમને જીવનનો મધ્યમ માર્ગ જરૂર્યો. તેમણે ભિક્ષા સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ અહીં નિર્જન વનમાં તેમને કોણુ ભિક્ષા આપે ? પણ જાણુ કુદરતે ગૌતમ માટે સગવડતા કરી રાખી હોય તેમ આ વૈશાખી પૂર્ણિમાના દિવસે સુખતા નામની બાજુના નગરના ઠાકોરની એક કન્યા એ વખતે પોતાની બાધા પૂર્ણ કરવા વનદેવતાને ખીર ખવડાવવા અહીં આવી. તેણે ગૌતમને ખીરની ભિક્ષા આપી. ગૌતમનું ચિત્ત નિર્મળ થયું. જેમ જેમ રાત્રી વધતી ગઈ તેમ તેમ ગૌતમનું અજ્ઞાન દૂર થવા લાગ્યું. આખરે ગૌતમને બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેઓ યુદ્ધ બન્યા. તેમને પરમ શાંતિ થઈ. સાત દિવસ સુધી વિમુક્તિના સુખને અનુભવતા તેઓ તે સ્થાન પર રહ્યા. સાતમી રાત્રીના છેલ્લા પ્રહરે તેમણે કહ્યું કે 'ધર્મજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે 'માર' સેનાનો નાશ થાય છે, પરમજ્ઞાન સૂર્યની જેમ પ્રકાશે છે.' આ વખતે તેમની ઉંમર છત્રીસ વર્ષની હતી. આ સ્થળ હાલ યુદ્ધગયા કે બોધિગયા તરીકે ઓળખાય છે.

સિક્ધાર્થ હવે યુદ્ધ બન્યા. યુદ્ધ એટલે જાગેલા, જ્ઞાની, ગૌતમ પોતે જાગ્યા અને તેમણે જગતને જાગાડ્યું. તેમને પોતાને જે જ્ઞાન મળ્યું, તેનો ઉપયોગ જનકલ્યાણ માટે કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે પ્રથમ ઉપદેશ સારનાથમાં (કાશી પાસે) આપ્યો. તેને ધર્મચક્રપ્રવર્તનનું સ્થળ કહે છે. લગભગ ૪૫ વર્ષ સુધી તેમણે અનેક સ્થળોએ ફરીને ધર્મોપદેશ કર્યો. છેવટે વૈશાલી નજીક ૮૦ વર્ષની ઉંમરે કુશીનારામાં (હાલના બિહાર રાજ્યમાં) નિર્વાણ પામ્યા.

યુદ્ધનો ઉપદેશ

ગૌતમયુદ્ધે આપેલ ઉપદેશ ત્રિપિટક ગ્રંથોમાં સંગ્રહવામાં આવેલ છે. ત્રિપિટક એટલે ત્રણ પિટક—વિનય પિટક, સુત્ત પિટક અને અભિધર્મ પિટક. વિનય પિટકમાં સાધુઓ માટેની આચારસંહિતા, સુત્ત પિટકમાં ધર્મ વિશેનાં સૂત્ર (પ્રવચન) તથા અભિધર્મ પિટકમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરેલ છે. આ સર્વગ્રંથો પાલિ ભાષામાં છે.

યુદ્ધનો ઉપદેશ સમગ્ર માનવજાત માટે હતો. તેઓ કહેતા કે જન્મથી કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ નથી. જે સારાં કર્મો કરે તે ઉચ્ચ અને ખરાબ કર્મો કરે તે નીચ.

કોઈની જાતિ ન પૂછો, આચરણુ પૂછો. જે દુઃખથી વ્યાકુળ થતો નથી, કમલપત્ર ઉપર પડેલા પાણીના ઢિંદુની જેમ વિષયવાસનાથી અક્ષિપ્ત રહે છે, જે કોઈને પણ પીડા કરતો નથી, ક્ષમા એ જ જેનું બળ છે, જે તદ્દન અનાસક્ત છે તે જ સાચો બ્રાહ્મણ છે. જે ક્રોધ કરે છે, વેર બાળવાનો વિચાર કરે છે, વ્યભિચાર કરે છે, પોતાનાં પાપકર્મો છુપાવે છે તે ચંડાળ છે. બીજા ભલે કુકર્મો કરે પણ આપણે સદાય સત્કર્મ કરવા તૈયાર રહેવું. જ્યારે કોઈ પોતાના વિશે ખરાબ બોલે ત્યારે પણ શાંત અને નમ્ર રહેવું. ગુસ્સે થનાર ઉપર જે સામો ગુસ્સો કરતો નથી તે મહાન છે. ધનનો લોકકલ્યાણ માટે ઉપયોગ કરવો, વર્તમાનનો ખરાબર ઉપયોગ કરી લેવો. ક્ષમા, સદ્વર્તન, ગુરુસેવા, પ્રિયવચન, વિવેકબુદ્ધિ, રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ વગેરે તેમના ઉપદેશનાં મુખ્ય અંગો હતાં.

એકવાર બુદ્ધે રાહુલને પૂછ્યું કે ‘દર્પણનો ઉપયોગ શો?’ રાહુલે કહ્યું કે ‘પોતાની જાતને જોવા માટે. પોતાના દેહનું નિરીક્ષણ કરવા માટે દર્પણ છે.’ બુદ્ધે આ સાંભળી કહ્યું કે ‘જેમ લોકો પોતાના શરીરનું નિરીક્ષણ કરે છે તેમ માનવીએ પોતાના કર્મોનું નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. જે તે જનહિતાય હોય તો તે ચાલુ રાખવાં જોઈએ, પણ જે તે અન્યને નુકશાનકર્તા હોય તો તેવાં કર્મ ફરીથી ન કરવાનો નિશ્ચય કરી પશ્ચાત્તાપ કરવો જોઈએ.’ બુદ્ધે અનેકવાર ભિક્ષુઓને સંઘનું મહત્ત્વ સમજાવી કહ્યું છે કે ‘જ્યારે ચિત્તમાં ખરાબ વિચારો આવે ત્યારે સારા વિચારોને બળપૂર્વક ચિત્તમાં લાવવા. વિકારોમાંથી મુક્ત થવા સંઘનું શરણુ લેવું જોઈએ. ધર્મ અને જ્ઞાનીને શરણુ જવું જોઈએ.’

તેમના ઉપદેશની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેમાં દેહદમન કે વર્ણુભેદને સ્થાન ન હતું. મધ્યમ માર્ગનો ઉપદેશ તે સાદાં અને સરળ દૃષ્ટાંતો દ્વારા આપતા. લોકબાણામાં તેઓ ઉપદેશ આપતા હોવાથી દરેકને સમજાતો હતો. તેમના વ્યક્તિત્વ અને વર્તનથી તે સર્વને પ્રિય બન્યા હતા.

એક રીતે જોઈએ તો કોઈ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો નવો ધર્મ ભગવાન બુદ્ધે સ્થાપ્યો નથી, પણ પોતાના જમાનાને અનુરૂપ નવો વિચારસરણી પ્રગટાવી છે. તેમણે પોતાના માર્ગને આર્યજનોના માર્ગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. તેમણે હિંસા સામે આહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. તેમની વાણીમાંથી સદાય કરુણા નીતરતી હતી. તેમણે કામવાસના અને અતિશય દેહદમનનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું. તેમનો ઉપદેશ મધ્યમ માર્ગ તરીકે ઓળખાય છે. તેમનો સમગ્ર ઉપદેશ તો મહાસાગર જેટલો વિસ્તૃત અને ગંભીર છે. તેમણે મુખ્યત્વે ત્રણ વસ્તુઓનો ઉપદેશ આપ્યો છે: શીલ (ચારિત્ર્ય), સમાધિ (ચિંતન) અને પ્રજ્ઞા. તેમની ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ સાદી,

સરળ અને સચોટ હતી. બૌદ્ધશાસ્ત્રોમાં તેમનો ઉપદેશ 'ધર્મચક્રપર્વતન' નામે ઓળખાય છે. તેમણે પ્રબોધેલ ચાર આર્યસત્યો અને આર્ય અષ્ટાંગમાર્ગ બૌદ્ધધર્મનાં મહત્વનાં અંગો છે.

ચાર આર્યસત્યો

ભગવાન જુદે પ્રબોધેલ ચાર આર્યસત્યો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) દુઃખ— જગતમાં સર્વત્ર દુઃખ છે. સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે. દુઃખમય છે. વિષયોને ભોગવતી વખતે લાગતું સુખ પણ અંતે દુઃખ છે. જન્મ, જરા અને મૃત્યુ પણ દુઃખ છે, પ્રિયનો વિયોગ દુઃખ છે, અપ્રિયનો સંયોગ દુઃખ છે, ધનના ઉપાર્જન, રક્ષણ અને વ્યયમાં દુઃખ છે. ટૂંકમાં સંસારમાં સુખ છે જ નહિ.

(૨) દુઃખ સમુદય—દુઃખનું કારણ—દુઃખનું કારણ હોવું જ જોઈએ. કોઈ પણ કારણ વિના દુઃખ ઉત્પન્ન થાય નહિ. દુઃખનું કારણ તૃષ્ણા છે. તૃષ્ણા દ્વારા માનવી વિષયભોગ તરફ આકર્ષાય છે. વિષયભોગ તૃષ્ણાનું ઈંધન છે. તેનાથી તૃષ્ણા વધે છે. ચિત્ત વ્યગ્ર બને છે. માનવજીવન માટે તૃષ્ણા જ ખરું ઈંધન છે.

(૩) દુઃખ નિરોધ—(દુઃખને આવૃત્તિ અટકાવવું) દુઃખને આવૃત્તિ અટકાવવા માટે તૃષ્ણાનો નાશ કરવો જોઈએ. તૃષ્ણાનો નાશ થતાં જ ચિત્તની વ્યગ્રતા દૂર થાય છે. ચિત્ત પરમ શાંતિ અનુભવે છે.

(૪) દુઃખ નિરોધ ગામિની પ્રતિપદા—દુઃખને આવૃત્તિ અટકાવવા માટેનો ઉપાય શોધવો જોઈએ. આ માટે ગૌતમે આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો છે. આ માર્ગ તૃષ્ણા ક્ષયનો ઉત્તમ માર્ગ છે.

આમ ચાર આર્યસત્યો જેમ આસુર્વેદમાં રોગ, રોગનું કારણ, આરોગ્ય. રૂઃખ અને લૈષ્ણ્ય (દવા) એ ચાર મહત્વનાં છે તેમ આધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં દુઃખ, દુઃખહેતુ, દુઃખ નિરોધ અને દુઃખ નિરોધનો ઉપાય એ ચાર સત્યો છે. જેમ ડૉક્ટર યોગ્ય દવા આપી દર્દીને રોગ મુક્ત કરે છે, તેમ ગૌતમ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો આર્યસત્યો દ્વારા ઉપાય બતાવી માનવીને દુઃખમુક્ત કરે છે.

આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ

આ માર્ગ કટ્યાણુનો માર્ગ છે. અમૃતનો માર્ગ છે. આ માર્ગને મધ્યમ માર્ગ કહેવામાં આવે છે. આ માર્ગનાં આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે :

ભા. ૯

(૧) સમ્યક્દષ્ટિ—સમ્યક્દષ્ટિના ત્રણ અર્થ છે :

(અ) ચાર આર્યસત્યોમાં શ્રદ્ધા.

(બ) સારાં અને ખરાબ કર્મો અને તેનાં કારણોને ચકાસવાં (કાયકર્મ, વાયિકકર્મ, માનસકર્મો.)

(ક) ચાર આર્યસત્યોનો સાક્ષાત્કાર.

(૨) સમ્યક્ સંકલ્પ—સમ્યક્ સંકલ્પનો અર્થ નિશ્ચય થાય છે. શ્રદ્ધા પ્રમાણે સારો નિશ્ચય કરવો. સમ્યક્ સંકલ્પ શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર્યને જોડનાર મજબૂત કડી છે. સમ્યક્ સંકલ્પમાં તૃષ્ણા અને હિંસા ન હોવી જોઈએ.

(૩) સમ્યક્ વાણી—સર્વપ્રાણીને હિતકર હોય તેવી વાણી બોલવી. હંમેશાં સત્ય બોલવું, કંઠાર વચન ન કાઢવાં. કોઈની નિંદા ન કરવી.

(૪) સમ્યક્ કર્મ—આપણાં સર્વ કર્મો તૃષ્ણારહિત અને અહિંસાપ્રધાન હોવાં જોઈએ. ખીજને દુઃખકારક અને તેવાં આપણાં કાયિક, વાયિક કે માનસિક કર્મો ન હોવાં જોઈએ. સમ્યક્ કર્મોમાં દસ શીલનો સમાવેશ થાય છે.

(૫) સમ્યક્ આજીવ—આજીવનો અર્થ થાય છે આજીવિકા. આજીવિકામાં મુખ્યત્વે અન્ન-વસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. માનવીએ પોતાની જીવન-જરૂરિયાતની ચીજો શુદ્ધ અને પ્રામાણિક માર્ગે મેળવવી જોઈએ. અનીતિના માર્ગે આજીવિકા મેળવવી ન જોઈએ. દારૂ વેચવાનો, કસાઈનો, વેશ્યાનો વગેરે ધંધા અનીતિના ધંધા છે.

(૬) સમ્યક્ વ્યાયામ—વ્યાયામ એટલે પ્રયત્ન. માનવીએ પોતાના મનમાં તૃષ્ણાનો વિકાસ થાય એવા ભાવો ન ઉદ્ભવે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. ખરાબ વિચારો અને વિકારોને મનમાંથી હાંકી કાઢી સદાય ચિત્ત શુદ્ધ રહે તેવા પ્રયત્નો કરવાં જોઈએ.

(૭) સમ્યક્ સ્મૃતિ—સ્મૃતિ એટલે સાવધાની—ચિત્તને જાગ્રત રાખવું. સમ્યક્ સંકલ્પને અનુરૂપ સ્મૃતિ સમ્યક્ સ્મૃતિ છે. જે માનવીએ અહિંસાપ્રધાન અને તૃષ્ણારહિત કર્મો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તેણે પોતાના મનમાં જાણેઅજાણે પણ ખરાબ વિચારો કે વિકારો પ્રવેશી ન જાય તે માટે સદાય સજાગ રહેવું જોઈએ.

(૮) સમ્યક્ સમાધિ—સમાધિ એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા. સારાં કર્મોમાં—સારી પ્રવૃત્તિઓમાં મનને એકાગ્ર કરવું તેને સમાધિ કહે છે. સમાધિને પરિણામે પ્રજ્ઞાનો ઉદય થાય છે. આર્ય સત્યોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને ભવનો અંત આવે છે. અર્થાત્ પુનર્જન્મ અટકી જાય.

આમ આર્ય (ઉમદા) અષ્ટાંગ માર્ગ એ સદાચારી અને અહિંસાત્મ જીવન જીવવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. આય અષ્ટાંગિક માર્ગના ત્રણ વિભાગો છે: (૧) પ્રજ્ઞાસ્કંધ (૨) શીલસ્કંધ (૩) સમાધિસ્કંધ. પ્રજ્ઞાસ્કંધમાં સમ્યગ્દષ્ટિ અને સંકલ્પનો સમાવેશ થાય છે. શીલસ્કંધમાં સમ્યકવાણી, કર્મ અને આજીવનો સમાવેશ થાય છે. અને સમાધિ સ્કંધમાં વ્યાયામ, સ્મૃતિ અને સમાધિનો સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણ સ્કંધોને ગૌતમબુદ્ધે ત્રણ સંયતિ અને ત્રણ મહાયજ્ઞો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ ત્રણ સ્કંધોને શિક્ષાત્રય પણ કહેવામાં આવે છે.

બૌદ્ધધર્મના આચાર

જૈનધર્મની માફક બૌદ્ધધર્મમાં પણ નીચે પ્રમાણેના કેટલાક આચાર પ્રબોધ્યા છે:

(અ) પંચશીલ-અષ્ટશીલ-દશશીલ—બૌદ્ધધર્મના સર્વ અનુયાયીઓએ પાળવા માટેનાં આ વ્રતો છે. પ્રથમ પાંચ વ્રતો સામાન્ય માનવી માટે છે અને બાકીનાં ત્રણ બૌદ્ધ શ્રમણુ માટેનાં છે અને છેલ્લાં બે બૌદ્ધ સંઘના ધર્મગુરુઓ વિરમણુ માટે છે. ધર્મગુરુઓએ દશેદશ વ્રતો નિયમ પૂર્વકપાળવાનાં હોય છે.

(૧) પ્રાણાતિપાત વિરમણુ—હિંસા ન કરવી.

(૨) અદત્તાદાન વિરમણુ—ચોરી ન કરવી.

(૩) મૃષાવાદ વિરમણુ—અસત્ય ન બોલવું.

(૪) મદ્યનિષેધ—મદ્યપાન કરવું નહિ.

(૫) બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.

(૬) રાતના ભોજન ન લેવું.

(૭) શરીરે સુગંધી પદાર્થો ન લગાડવા.

(૮) જમીન ઉપર સાદડી પાથરી શયન કરવું.

(૯) સંગીત અને નૃત્યનો ત્યાગ કરવો.

(૧૦) દ્રવ્યનો પરિગ્રહ ન કરવો.

(બ) દશ શિક્ષા—બૌદ્ધધર્મના દરેક અનુયાયી માટે આ વ્રતો નક્કી કરવામાં આવેલ છે:

(૧) પ્રાણાતિપાત વિરમણુ—હિંસા ન કરવી.

(૨) અદત્તાદાન વિરમણુ—ચોરી કરવી નહિ.

- (૩) બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.
- (૪) મૃષાવાદ વિરમણ—અસત્ય ન બોલવું.
- (૫) પૈશુન્ય વિરમણ—ચાડી ખાવી કે નિંદા કરવી નહિ.
- (૬) ઔદ્ધત્ય વિરમણ—કોઈનું અપમાન કરવું નહિ.
- (૭) વૃથાલાપ વિરમણ—વધારેપડતું બોલવું નહિ.
- (૮) લોભનો ત્યાગ કરવો.
- (૯) દ્વેષનો ત્યાગ.
- (૧૦) શાસ્ત્રોમાં શંકા ન કરવી, શ્રદ્ધા રાખવી.

(ક) પારમિતા—બૌદ્ધધર્મમાં સંસારને ઓળખવા માટે છ પારમિતાઓ પ્રબોધવામાં આવી છે :

- (૧) દાન પારમિતા—દાન આપવું. ધન, વિદ્યા વગેરેનું દાન આપવું.
- (૨) શીલ પારમિતા—ઉપર જણાવેલાં વ્રતોનું પાલન કરવું.
- (૩) ક્ષાન્તિ પારમિતા—કરુણા દાખવવી, અન્યના દોષોને માફ કરવા.
- (૪) વીર્ય પારમિતા—સંસારનાં પ્રલોભનો પર કાબૂ મેળવવો.
જનકલ્યાણ માટે કાર્ય કરવું.
- (૫) પ્રજ્ઞા પારમિતા—આર્યસત્યો અને આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ દ્વારા સાચું જ્ઞાન મેળવવું.

(ઢ) ચાર ભાવના—બૌદ્ધધર્મમાં પણ જૈનધર્મની માફક ચાર ભાવનાઓ (૧) મૈત્રી (૨) કરુણા (૩) મુદિતા અને (૪) ઉપેક્ષા—જણાવેલ છે. આ ભાવનાઓ દ્વારા દરેક માનવીએ સદ્ભાવ કેળવી જીવનને અહિંસા, સત્ય અને કરુણાના માર્ગે વાળવાનું બૌદ્ધધર્મમાં જણાવેલ છે.

શરણુત્રય

જેમ જૈનધર્મમાં રતનત્રયનું મહત્ત્વ છે તેમ બૌદ્ધધર્મમાં શરણુત્રયનું મહત્ત્વ છે. બૌદ્ધધર્મમાં મહત્ત્વનાં ત્રણ રતનોને શરણે જવાનો આદેશ છે. આ ત્રણ રતનો તે (૧) સંઘ, (૨) ધર્મ અને (૩) પુદ્ધ એટલે જ્ઞાની. બુદ્ધ શરણ ગચ્છામિ । ઘમ્મ શરણ ગચ્છામિ । સંઘ શરણ ગચ્છામિ ।

દરેક મનુષ્ય આત્મકલ્યાણ માટે જ્ઞાનીની શોધ કરવી જોઈએ. જ્ઞાની એટલે સાચા ગુરુ. ગુરુ માનવીને અજ્ઞાનતામાંથી દિવ્ય પ્રકાશ તરફ લઈ જાય છે. ગુરુને શરણે ગયા પછી તેમના આદેશ પ્રમાણે આચરણ કરવું. આને સાચો ધર્મ કહે છે. એટલે જીવનમાં શાંતિ મેળવવા માટે ધર્મનું શરણું લેવું જોઈએ. સાચો ધર્મ જ જીવનને ઉજ્જવળ બનાવે છે. મનુષ્યને નિર્વાણ અપાવે તે જ સાચો ધર્મ. ધર્મના આદેશ પ્રમાણે જીવન જીવવા માટે સંઘના શરણે જવું જોઈએ. સંઘ એટલે સમાજ—ભિક્ષુઓના અને ગૃહસ્થોના. સંઘ એકતાનું પ્રતીક છે. સમાજમાં રહેવાથી પ્રેમ, સંપ, સહકાર વગેરેનું મહત્ત્વ સમજાય છે.

આમ શરણુત્રયની ભાવના દ્વારા માનવીને નિર્વાણના માર્ગે—મોક્ષના માર્ગે—જવાનો બૌદ્ધધર્મ આદેશ આપે છે. દરેક બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીએ ‘શરણુત્રય’ના સ્વીકારની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડે છે. નિયમપાલન અને શ્રદ્ધા બૌદ્ધધર્મમાં મહત્ત્વનાં મનાય છે.

સંઘ

બૌદ્ધધર્મમાં સંઘનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. સંઘનું કાર્ય માનવીને જ્ઞાનમાર્ગે લઈ જવાનું છે. અહીં પરિવ્રાજકોએ નિયમબદ્ધ રહી સાધના દ્વારા આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય તરફ આગળ વધવાનું છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે ગૌતમબુદ્ધ ગણુતંત્રના પ્રસંશક હોવાથી તેમણે સંઘનું નેતૃત્વ કોઈને આપ્યું ન હતું. સંઘમાં પણ તેમણે ગણુરાજ્ય અથવા ધર્મરાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. સંઘમાં વર્ણભેદ ન હતો. શરૂઆતમાં સંઘમાં એકાન્તવાસનું મહત્ત્વ હતું પણ ધીરેધીરે સહવાસનું પ્રાધાન્ય વધવા લાગ્યું. જેમ જેમ ભિક્ષુઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ તેમ સંઘના સંગઠનમાં પરિવર્તન આવતું ગયું. બુદ્ધે જુદા જુદા પ્રસંગોએ ભિક્ષુઓના અનુશાસન માટે નિયમો ઘડયા. આ નિયમો શિક્ષાપદો કહેવાય છે. સંઘમાં ભિક્ષુઓની સંખ્યા વધતાં તે સર્વ ઉપર અંકુશ રાખવા માટે ઉપાધ્યાયપદ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. સંઘમાં દાખલ થનાર માટે પણ કેટલાક નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા—જેવા કે દેવાદાર, ગુનામ, વીસ વર્ષથી નાનો, કુટુંબની મંજુરી વિનાનો, રાજ્યનો ગુનેગાર, પિતાનો વધ કરનાર—અહીંતનો વધ કરનાર વગેરેને સંઘમાં દાખલ ન કરવા. અન્ય પંથના સાધુને બૌદ્ધ સંઘમાં દાખલ થવા માટે કપરી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડતું. ચાર મહિના સુધી તેની આકરી કસોટી થતી.

સંઘમાં દરેક શિષ્યના અને ઉપાધ્યાયના ધર્મે નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. ભગવાન બુદ્ધે શરૂઆતમાં સંઘમાં સ્ત્રીઓને દાખલ થવાની અનુમતિ આપી ન હતી,

પણુ સમય જતાં પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ યુદ્ધ સ્ત્રીઓને સંઘમાં દાખલ થવાની સંમતિ આપી. ભિક્ષુણીઓ માટે ગૌતમપુષ્પે ચોક્કસ પ્રકારના નિયમો નક્કી કર્યા હતા.

ટૂંકમાં બૌદ્ધોની સંઘવ્યવસ્થા સારી હતી. પ્રતિબંધક અને વિધેયક બંને પ્રકારના નિયમોથી સંઘને દૃઢ કરવામાં આવ્યો હતો. શિક્ષા અને પ્રાયશ્ચિત્તને મહત્ત્વ આપવામાં આવતું હતું. સંઘમાં મતભેદને નિવારવા માટે ખાસ કાળજી લેવામાં આવતી. નિર્ણયો સર્વસંમતિથી યા બહુમતિથી લેવામાં આવતા.

યુદ્ધ અને બોધિસત્ત્વ

જૈનધર્મમાં જેમ ૨૪ તીર્થંકરોની કલ્પના કરવામાં આવી છે તેમ બૌદ્ધધર્મમાં પણ ૨૪ અતીત યુદ્ધ, ૨૪ વર્તમાન યુદ્ધ અને ૨૪ ભાવિ યુદ્ધોની કલ્પના કરવામાં આવેલ છે. અહીં સર્વ દેવો ધ્યાની યુદ્ધોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ માનવામાં આવે છે. ધ્યાની યુદ્ધોને બોધિસત્ત્વોની કક્ષામાંથી પસાર થવું પડતું નથી. તેઓ સ્વયં યુદ્ધો છે. ધ્યાની યુદ્ધો પાંચ છે : (૧) વૈરોચન (૨) અક્ષોબ્ય (૩) રત્નસંભવ (૪) અમિતાભ (૫) અમોઘસિદ્ધિ. નેપાળના બૌદ્ધસંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે વજ્રસત્ત્વ એ છઠ્ઠા ધ્યાની યુદ્ધ છે. દરેક ધ્યાની યુદ્ધને એકેક શક્તિ હોય છે, જે યુદ્ધ શક્તિ તરીકે ઓળખાય છે. દરેક ધ્યાની યુદ્ધને એકેક બોધિસત્ત્વ હોય છે.

ધ્યાની યુદ્ધ	યુદ્ધ શક્તિ	બોધિસત્ત્વ
(૧) વૈરોચન	વજ્રધાત્વીશ્વરી	સમંતભદ્ર
(૨) અક્ષોબ્ય	લોચના	વજ્રપાણિ
(૩) રત્નસંભવ	મામકી	રત્નપાણિ
(૪) અમિતાભ	પાંડરા	પદ્મપાણિ
(૫) અમોઘસિદ્ધિ	આર્યતારા	વિશ્વપાણિ
(૬) વજ્રસત્ત્વ	વજ્રસત્ત્વાત્મિકા	ઘંટાપાણિ

માનુષી યુદ્ધ એ મનુષ્ય જન્મમાં તપ કરી બોધિ પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ છે. બોધિસત્ત્વ એટલે બોધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધના કરી રહેલ સાધક. અનેક ભવોમાં સાધના કરી પારમિતાઓ પ્રાપ્ત કરી બોધિસત્ત્વ આખરે યુદ્ધ બને છે.

બૌદ્ધસંપ્રદાયની હીનયાન શાખાના અનુયાયીઓ ચોવીસ માનુષી યુદ્ધોની માન્યતા ધરાવે છે. તેમાં સહુ પ્રથમ દીપંકર નામે માનુષી યુદ્ધ થયા. મહાયાન

શાખાના અનુયાયીઓ સાત માનુષી યુદ્ધો થયાની માન્યતા ધરાવે છે. ચોવીસ માનુષી યુદ્ધોમાં છેલ્લા સાત વધુ જાણીતા છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

માનુષી યુદ્ધ	માનુષી યુદ્ધ શક્તિ	માનુષી યોધિસર્વ
(૧) વિપસ્થી	વિપસ્થન્તી	મહામત્તિ
(૨) શિષ્પિ	શિષ્પિમાલિની	રત્નધર
(૩) વિશ્વભૂ	વિશ્વધરા	આકાશગંજ
(૪) કંકુચ્છન્દ	કંકુદતી	શકમંગલ
(૫) કનકમુનિ	કંઠમાલિની	કનકરાજ
(૬) કશ્યપ	મહીધરા	ધર્મધર
(૭) શાકચસિંહ	યશોધરા	આનંદ

આ સાત માનુષી યુદ્ધોની માન્યતા છેક અશોક મૌર્યના સમયમાં પણ પ્રચલિત હતી. જ્યારે બૌદ્ધ ચૈત્યગૃહમાં યુદ્ધની પ્રતિમા સ્થપાતી ત્યારે કોઈમાં ભગવાન યુદ્ધ અથવા શાકચસિંહ ગૌતમયુદ્ધની પ્રતિમા તો કોઈમાં છેલ્લા સાતેય માનુષી યુદ્ધોની પ્રતિમાઓ સ્થપાતી ને પૂજતી.

ભારતમાં છેલ્લા માનુષી યુદ્ધ શાકચસિંહ ગૌતમ યુદ્ધના નામે ઘણા જ લોકપ્રિય છે. ભારતીય કલાના પ્રાણ છે.

બૌદ્ધધર્મની હીનયાન શાખામાં ચોવીસ માનુષી યુદ્ધો થયાનું મનાય છે. મહાયાન શાખાવાળામાં સાત માનુષી યુદ્ધોની માન્યતા પ્રચલિત છે. આ માનુષી યુદ્ધોમાં શાકચસિંહ એ સાતમા માનુષી યુદ્ધ મનાય છે. અન્ય વિષે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ મળતું નથી. માનુષી યુદ્ધ સંસારી સુખોથી પર હોય છે. તે જગતમાં એક પરમ અંશ તરીકે આવે છે. જ્યારે તે યોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેનામાં અનેક વિશિષ્ટ પ્રકારના ગુણો દાખલ થાય છે. તેનામાં આત્મશ્રદ્ધા, દસબલ, ભૂત, વર્તમાન, ભાવિને જાણવાની શક્તિ, સમ્યગ્જ્ઞાન, વાણી, સમાધિ, મોક્ષ માટેની લાયકાત વગેરે અનેક ગુણો પ્રગટે છે.

યોધિસર્વોની કલ્પના મહાયાનસંપ્રદાયની છે. યોધિસર્વ જગતના કલ્યાણ માટે વિશ્વમાં પ્રવેશે છે તે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી યુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. એમ મનાય છે કે ગૌતમયુદ્ધે યોધિસર્વરૂપે અનેક જન્મ ધારણ કરેલ હતા. યોધિસર્વનો સાચો આદર્શ ગૌતમના જીવનમાંથી મળે છે. હિંદુધર્મમાં જે સ્થાન દેવાનું છે, તે સ્થાન બૌદ્ધધર્મમાં યોધિસર્વનું હોવાનું મનાય છે. હિંદુધર્મમાં જેમ દેવાની

મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠા કરી વિવિધ ઉપચાર દ્વારા પૂજા થાય છે તેમ ઐદ્ધર્મમાં પણ ઓધિસત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. ધણુ પ્રાચીનકાલથી ઓધિસત્ત્વ મંજૂશ્રી વગેરેનાં મંદિરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

ભાવિ યુદ્ધ મૈત્રેય મનાય છે. તે હવે પછી જગતમાં અવતરણુ કરશે અને જગતનું કલ્યાણુ કરશે એમ મનાય છે.

પંથો

યુદ્ધના નિર્વાણુ પછી ધીરેધીરે ઐદ્ધર્મમાં મતભેદો વધવા લાગ્યા. આના પરિણામે ઐદ્ધર્મમાં બે પંથો પડી ગયા. આ બે પંથો તે થેરવાદિઓ અને મહાસંધિકો. થેરવાદિઓ રૂઠીચુસ્ત હતા. બ્યારે મહાસંધિકો સુધારકવૃત્તિ ધરાવતા હતા. મહાસંધિકો પોતાના પંથને મહાયાન (મોટા માર્ગ) અને થેરવાદિઓના પંથને હીનયાન (ઊતરતો માર્ગ) કહેતાં. ધીરેધીરે આ બંને શાખાઓમાં પણ નાની મોટી અનેક શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. જેવી કે થેરવાદ, વૈભાષિક, સૌત્રાન્તિક, શ્વન્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ વગેરે. યાન એટલે વાહન. હીનયાન એટલે નાનું વાહન, મહાયાન એટલે મોટું વાહન.

હીનયાનના અનુયાયીઓ ત્રિપિટક (ઐદ્ધર્મનાં શાસ્ત્રો)માં ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. આ શાસ્ત્રો પાલી ભાષામાં રચાયાં છે. મહાયાનના અનુયાયીઓ ત્રિપિટકમાં ફેરફાર થઈને સંસ્કૃતમાંથી ખીલ્લ અથો ઉમેરાઈને જે વિશાળ અથ બન્યા તેમાં ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. મહાયાનમાં વિશાળ અર્થમાં ઐદ્ધર્મની ચર્ચા કરેલ છે. મહાયાનમાં ભગવાન યુદ્ધને ભગવાન માની પૂજા કરવામાં આવે છે. હીનયાનમાં યુદ્ધને મહામાનવ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ તેમને ઈશ્વર ગણીને તેમની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. જેકે આ સંપ્રદાયમાં પણ યુદ્ધના અવશેષો ઉપર સ્મારક રચાય છે. પરંતુ હીનયાનસંપ્રદાયના લોકો યુદ્ધ નિર્વાણુ પામ્યા હોઈ તેઓ કોઈ અસર ઉપજતી શકતા નથી તેમ માને છે. હીનયાનમાં સ્વ નિર્વાણુને મહત્ત્વ અપાય છે, બ્યારે મહાયાનના અનુયાયીઓ માને છે કે પોતે નિર્વાણુ પામવું તેના કરતાં અન્યને નિર્વાણુના માર્ગે દોરવા તેમાં પોતાનું અને અન્યનું કલ્યાણુ રહેલું છે.

ટૂંકમાં હીનયાન પંથમાં ઐદ્ધર્મ વિશેની ભાવનાઓ સંકુચિત છે બ્યારે મહાયાનમાં ઐદ્ધર્મનું મૂળભૂત સ્વરૂપ વિશાળ અર્થમાં જેવા મળે છે. હીનયાન કરતાં મહાયાન વધારે લોકપ્રિય છે.

નિર્વાણુ

નિર્વાણુ એટલે નિષેધ, ઐદ્ધર્મમાં નિર્વાણુનો અર્થ તૃણાનો ત્યાગ એવા થાય છે. શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની ક્રમિક સાધના દ્વારા નિર્વાણુ પ્રાપ્ત થાય

છે. નિર્વાણુમાં ચિત્તના સઘળા વિકારો દૂર થઈ જાય છે. ચિત્ત અત્યંત શુદ્ધ બની જાય છે. અહીં નિર્વાણુની કલ્પનાને હિંદુધર્મની 'બ્રહ્મ' પ્રાપ્તિની સાથે સરખાવી શકાય. જેના ચિત્તમાંથી સુખ-દુઃખની ભાવના નષ્ટ થઈ જાય છે તેને કેવળ શાંતિ મળે છે. નિર્વાણુમાં કેવળ શાંતિ છે. આ પરિસ્થિતિમાં નિર્વાણુનો અર્થ અચ્યુત અને નિત્ય ગણવામાં આવે છે. નિર્વાણુ અમૃત પદ છે. ટૂંકમાં તૃષ્ણાઓના નાશ થતાં માનવી જન્મ, જરા, વ્યાધિ વગેરેની ઉપાધીમાંથી મુક્ત થાય છે.

હિંદુ પુરાણોમાં બુદ્ધ

પુરાણો બુદ્ધને ઈશ્વરનો અવતાર માને છે. વિષ્ણુના દસ અવતારોમાં બુદ્ધ વિષ્ણુનો નવમો અવતાર મનાય છે. ભવિષ્ય પુરાણમાં સોનાની બુદ્ધની મૂર્તિ બનાવી તેની પૂજા કરી બ્રાહ્મણને આપવાનું વિધાન છે. વરાહ પુરાણમાં બુદ્ધ દ્વાદશી-વ્રત કથા છે. એવું એક પણ પુરાણ નથી કે જેમાં બુદ્ધને નમસ્કાર કરવામાં ન આવ્યા હોય. પુરાણોમાં બુદ્ધગયાનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે. અહીં ધર્મ અને ધર્મેશ્વરને નમસ્કાર કરી મહાબોધિતરુને નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. ટૂંકમાં પુરાણો બુદ્ધને ઈશ્વરનો અવતાર ગણે છે અને તેમના તરફ પૂજ્ય ભાવ દર્શાવે છે.

બૌદ્ધધર્મમાં પૂજા

ભગવાન બુદ્ધે સ્થાપેલ બૌદ્ધસંપ્રદાયમાં શરૂઆતમાં મૂર્તિપૂજાને કે વ્યક્તિ-પૂજાને કોઈ સ્થાન ન હતું. બુદ્ધ પોતે પોતાની પ્રતિમા પૂજ્ય એવું કદાપિ ઇચ્છતા ન હતા. તેમણે પોતાના જીવન દરમિયાન વ્યક્તિપૂજાને જરા પણ સ્વીકારી કે આવકારી નથી. તેઓ માનતા કે વ્યક્તિપૂજાથી માનવી પોતાનું મૌલિકપણ—વ્યક્તિત્વ—ગુમાવી ખેસે છે, પણ તેમના નિર્વાણુ પછી બ્રાહ્મણ અને જૈનધર્મ સામે ટકી રહેવા માટે બૌદ્ધધર્મમાં મૂર્તિપૂજાની માંગ વ્યાપક બની. સમય જતાં બૌદ્ધધર્મમાં વિચારભેદો સર્જતાં બે શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આના પરિણામે મહાયાન શાખાનો જન્મ થયો. આ મહાયાને બૌદ્ધસંપ્રદાયમાં મૂર્તિપૂજાને પ્રચલિત કરી.

મહાયાનની અંદર વજ્રયાન વિકસ્યો. તેણે મૂર્તિપૂજાને વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તારી. તે પહેલાં બૌદ્ધો ભગવાન બુદ્ધ કે બુદ્ધોનાં પવિત્ર અસ્થિઓ ઉપર અર્ધગોળાકાર સ્તૂપ ચણાવતા ને તેની અર્ચના-પ્રદક્ષિણા કરતા. સ્તૂપની જેમ બોધિવૃક્ષ, બુદ્ધનું વજ્રાસન (શિલાપટ્ટ), બિક્ષાપાત્ર, ઇત્યાદિ પણ ચૈત્ય (પૂજવાના પદાર્થ) ગણાતાં.

શરૂઆતમાં સ્તૂપો આકાશ-આચ્છાદિત અર્થાત્ ઉપરથી ખુલ્લા (છાપરાં પિનાના) હતા. આગળ જતાં ઉપાસકોની સગવડ માટે એની આગળ ઊભો

લંબચોરસ ખંડ ઉમેરાયો ને સ્તૂપને એની પાછળના ભાગમાં અંદર સમાવી લેવામાં આવ્યો. આવી ધમારતને ચૈત્યગૃહ કહે છે. એમાં પછીત સ્તૂપને સમાંતર હોઈ અર્ધ ગોળાકાર હોય છે.

કુષાણકાલમાં સંકર્ષણ-વાસુદેવની પૂજા અને તેમની પ્રતિમાઓની લોકપ્રિયતા વધતાં સમય અને સંજોગને ધ્યાનમાં લઈ પોતાના સંપ્રદાયને ટકાવી રાખવા બૌદ્ધ-સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને યુદ્ધની પ્રતિમાના સર્જનની આવશ્યકતા જણાતાં કણિષ્ઠે પ્રબળની ઇચ્છાને માન આપી પ્રતિમાસર્જન માટેના રાજકીય અને ધાર્મિક અવરોધો દૂર કર્યાં. આના પરિણામે બૌદ્ધધર્મમાં યુદ્ધ અને બોધિસત્ત્વોની પ્રતિમાઓ પૂજવા માંડી, મથુરા અને ગાંધારમાં યુદ્ધની ઘણી જ આકર્ષક અને ભાવવાહી પ્રતિમાઓનું સર્જન થવા લાગ્યું. ધીરેધીરે યુદ્ધની પદ્માસનમાં બેઠેલ ધ્યાનમુદ્રાવાળી પ્રતિમાઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

આ પછી સમય જતાં હિંદુધર્મની ત્રિમૂર્તિ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ-પ્રતિમાની જેમ બૌદ્ધધર્મમાં પણ મંજૂશ્રી-યુદ્ધની જ્ઞાનની મૂર્તિ અવલોકિતેશ્વર-જગતને જ્ઞેનાર ભગવાનનું સર્વ શક્તિમાન સ્વરૂપ અને વજ્રપાણિ-વજ્ર ધારણ કરનાર ભગવાનનું સર્વ શક્તિમાન સ્વરૂપ પૂજવા લાગ્યું.

આ ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મમાં પ્રતિમાની સાથે સાથે બૌદ્ધ વિહારો અને સ્તૂપો જ્યાં યુદ્ધના અવશેષો રાખવામાં આવતા હોય છે તેવાં સ્થળો, તથા યુદ્ધને જ્યાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તે જગા અને તેમના નિર્વાણની જગા કુશિનારા પણ દરેક બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ માટે વંદનીય અને પવિત્ર બની ગયાં.

બૌદ્ધધર્મના પ્રસાર

ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદી સમગ્ર જગતમાં સ્વતંત્ર વિચારો અને ધાર્મિક ક્રાંતિના સીમાચિહ્નરૂપ હતી. આ સદીમાં અનેક દેશોમાં પુરાતન વિચારો અને અંધ વિશ્વાસોને આઘાત આપનારા તેમ જ નવીનચેતન પ્રગટાવનારા ધાર્મિક નેતાઓ પેદા થયા હતા. એમાં ભારતમાં થયેલા વર્ધમાન અને ગૌતમબુદ્ધ, ચીનમાં કોન્ફ્યુશિયસ, ગ્રીસમાં પાયથાગોરાસ, ઈરાનમાં અષોજરથુષ્ટ્ર વગેરે નોંધપાત્ર વિભૂતિઓ મનાય છે. આ બધા વિચારકો જગતના ધાર્મિક પ્રશ્નોને હલ કરવા સક્રિય હતા. એમણે અનેક નવીન તાર્કિક સિદ્ધાંતો દ્વારા જનતાને કઠોર અને અંધ વિશ્વાસભર્યા ધાર્મિક જીવનમાંથી છૂટકારો અપાવવા માટે આદેશો લેવા શરૂ કર્યાં.

આ વખતે તત્કાલીન ભારતીય સમાજમાં ધર્મના ક્ષેત્રે અનેક દોષો પ્રવર્તતા હતા. શરૂઆતમાં વૈદિક જીવનમાં વર્ણવ્યવસ્થા કર્મ પર આધારિત હતી. પણ

ધીરેધીરે તે સંકુચિત બની ગઈ. બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ વધ્યું. યજ્ઞોની પરિપાટી અને વિધિવિધાનનાં બળાંમાં જ સમાજ અટવાવા લાગ્યો. સામાન્ય જનતાને વેદના જ્ઞાનથી વંચિત કરવામાં આવી. યજ્ઞોમાં પશુહિંસાનું પ્રમાણ વધ્યું. ધીરેધીરે સમાજ આવા હિંસાત્મક યજ્ઞોથી ત્રાસી ગયો. બ્રાહ્મણોની સૂચિત યજ્ઞોની વિધિઓમાંથી સામાન્ય જનતાનો વિશ્વાસ ડગી ગયો. સમાજમાં સામાન્ય માનવીને શાંત અને સરળ જીવન તરફ દોરનાર વ્યક્તિની જરૂર જણાવા લાગી.

રાજકીય ક્ષેત્રે પણ ભારતમાં આ સમયે અનેક પ્રકારની અધાધૂંધી પ્રવર્તતી હતી. ભારત નાનાં મોટાં અનેક ગણરાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. કમનસીબીની વાત એ હતી કે આ સર્વ ગણરાજ્યો સહકારથી પોતાનો વિકાસ સાધવાને બદલે સંઘર્ષમાં જ રાચતાં હતાં. પરિણામે ધીરેધીરે સર્વ ગણરાજ્યો નબળાં પડતાં ગયાં. આ સર્વ રાજ્યોમાં પુરોહિતોનું ધાર્મિક ક્ષેત્રે વર્ચસ્વ વિશેષ હતું. પુરોહિતો રાજ્યોમાં યજ્ઞોનું પ્રભુત્વ વધારતા જતા હતા.

આ કપરા સમયે રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પ્રબળ માર્ગદર્શન આપવાનું કાર્ય ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમબુદ્ધે કર્યું. મહાવીરે જૈનધર્મને વિકસાવ્યો. ગૌતમબુદ્ધ મધ્યમ માર્ગ અને આર્ય અણંગ માર્ગ દ્વારા બૌદ્ધધર્મની અહિંસાપ્રધાન વિચારસરણી વહેતી કરી. ગૌતમબુદ્ધે અનેક વર્ષોની કઠણ તપશ્ચર્યાને અંતે મહાન સિદ્ધિ મેળવી. આ પછી તેમણે સ્વઆનંદને સર્વાનંદમાં ફેરવી નાખવા સારનાથમાં થોડાક મનુષ્યો સમક્ષ પોતાના ઉપદેશનો આરંભ કર્યો. તેમના ઉપદેશો ધાર્મિક ક્ષેત્રે નવું ચેતન આણ્યું. તેમણે લોકભાષામાં જીવનનો મર્મ સમજાવ્યો.

સારનાથમાં ધર્મચક્રનો આરંભ કરીને ગૌતમબુદ્ધ રાજગૃહ, નાલંદા, ગયા, આવસ્તી, કપિલવસ્તુ, વૈશાલી, કાશ્યાપી, ચંપા વગેરે અનેક સ્થળોએ પોતાની વિચારસરણી પ્રસરાવતા પ્રસરાવતા લગભગ ૮૦ વર્ષની ઉંમરે કુશિનારા નગરમાં નિર્વાણ પામ્યા. ગૌતમબુદ્ધના નિર્વાણ પછી બૌદ્ધધર્મ નાની મોટી અનેક શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયો. બૌદ્ધધર્મના ઉપદેશની અસર મૌર્ય રાજવી અશોક ઉપર વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ. કલિંગના યુદ્ધની કરુણતાએ અશોકનો હૃદયપલટા કર્યો. અશોક પ્રસિદ્ધ થેરવાદી મોગ્ગલીપુત્તનો શિષ્ય બન્યો. તેણે બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે અશોકના પ્રોત્સાહનથી બિશ્વસંઘના આચાર્ય અને સંગતિના અધ્યક્ષ મોગ્ગલીયુત્ત તિલ્લે મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાને શ્રીલંકા મોકલ્યાં. આ બંને જણાં દીક્ષા પહેલાંની અવસ્થામાં અશોકનાં પુત્ર-પુત્રી હતાં. તેણે ધર્મના પ્રચાર માટે ધર્મ-મહામાત્રો નીમ્યા. અશોકે ઠેર ઠેર શિલાલેખો કોતરાવી પ્રબળ ધર્મના માર્ગે વાળવા પ્રયત્નો કર્યા. આવા એક નોંધપાત્ર શિલાલેખ ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવેલ ગિરનાર-જૂનાગઢના માર્ગે

પર (દામોદરકુંડની પાસે) હાલમાં જોવા મળે છે. અશોકના સમયમાં મળેલ બૌદ્ધધર્મની ત્રીજી સંગીતિએ કાશ્મીર, ગાંધાર, હિમાલય પ્રદેશ, અપરાન્ત, મહારાષ્ટ્ર વગેરે સ્થળોએ બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર અર્થે અનેક ધર્મગુરુઓને મોકલ્યા. આ સમયે ધીરે-ધીરે બૌદ્ધધર્મ ભારતમાં અને ભારત બહાર લોકપ્રિય બનવા લાગ્યો.

શુંગકાલમાં બૌદ્ધ સ્થાપત્યનો સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થયો. ભારહૂત અને સાંચીના સ્તૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ સમયે બૌદ્ધ વિહારોમાં બૌદ્ધધર્મની શિક્ષા અને પ્રચારનું કાર્ય હંમેશ ચાલતું હતું. બૌદ્ધધર્મના થેરવાદી અને મહાસંધિક સંપ્રદાયમાં વિવિધ શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ. શુંગ કાલીન બૌદ્ધધર્મના વિદ્વાનોમાં ધર્મરક્ષિત, નાગસેન, અશ્વસેન વગેરે મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. નાગસેને 'મિલિન્દ્ર પ્રશ્ન' નામનો મહત્વનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.

કુષાણ રાજવી કણ્ણિકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મમાં હીનયાન અને મહાયાન એવી બે શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. કણ્ણિકના સમયમાં મહાયાન શાખાને ઘણી જ પ્રતિષ્ઠા મળી. આ સમયે ઉપાસના અને ભક્તિનું પ્રમાણ વધ્યું. બૌદ્ધધર્મમાં મૂર્તિપૂજા દાખલ થઈ. પરિણામે ગૌતમચુદની અનેક સુંદર પ્રતિમાઓનું સર્જન થયું. મૂર્તિકલાના ક્ષેત્રે મથુરા કલાનો તથા ગંધાર કલાનો વિકાસ થયો. સ્તૂપો, ચૈત્યો, પ્રતિમાઓ વગેરેની પૂજનો મહિમા વધ્યો. આ સમયે ત્રિપિટક ઉપરની સંસ્કૃત ટીકાઓને લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી.

ક્ષત્રપકાલમાં ગુજરાતમાં પણ બૌદ્ધધર્મનો સારો વિકાસ થયો. સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢ, ખંભાલીડા, સાણા, તળાજ વગેરે સ્થળે બૌદ્ધ ગુફાઓ મળી આવેલ છે. તેમાં વિહારો અને સ્તૂપો છે. તારંગામાં બૌદ્ધદેવી તારાનું મંદિર હતું. સાબરકાંઠા જિલ્લાના શામળાજી પાસેના દેવની મોરી નામના સ્થળેથી ક્ષત્રપ કાલીન વિશાળ સ્તૂપ મળી આવ્યો હતો. હાલમાં મેશ્વો નદી ઉપર શ્યામ સરોવર નામનું જળાશય બંધાતાં તે સ્તૂપ પાણીમાં ડૂબી ગયેલ છે. તેમાંથી મળેલ બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ અને અન્ય બૌદ્ધ અવશેષો વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલયના સંગ્રહાલયમાં સાચવી રાખવામાં આવેલ છે.

ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મની નોંધ લેતાં ચીની યાત્રી યુઆન શુઆંગ નોંધે છે કે 'ભરૂચમાં બૌદ્ધોના સંધારામો છે. ત્યાં ત્રણ હજાર જેટલા મહાયાન શાખાના અનુયાયીઓ અભ્યાસ કરે છે. કચ્છના વિહારોમાં બૌદ્ધધર્મની હીનયાન અને મહાયાન બંને શાખાના સાધુઓ અભ્યાસ કરે છે. વલભીમાં અનેક બૌદ્ધ વિહારો આવેલાં હતાં. અહીં બૌદ્ધ આચાર્યો સ્થિરમતિ અને ગુણમતિનો ધર્મ અને શિક્ષણના

ક્ષેત્રે ઘણા જ પ્રભાવ હતો, મૈત્રક રાજવીઓના અનેક તામ્રપત્રોમાં બૌદ્ધ વિહારોને દાન આપ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

ઉત્તર ભારત સાથે દક્ષિણ ભારતમાં પણ બૌદ્ધધર્મ ધીરેધીરે વિકસ્યો હતો. દક્ષિણના સાતવાહન વંશના રાજવીઓ બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધધર્મ તરફ સમદષ્ટિ વાળા હતા. અહીં મહાયાનસંપ્રદાયનો સારો વિકાસ થયો હતો. મહાયાન મતના સ્થાપક નાગાર્જુન વિદ્વાન હતા. આ નાગાર્જુન નાલંદા વિદ્યાપીઠના આચાર્ય હતા. આ સમયે બૌદ્ધ ચૈત્યોની વિધિસર પૂજા પ્રચલિત બની. ધીરેધીરે બૌદ્ધધર્મ પેશાવરથી માંડીને દક્ષિણમાં અમરાવતી અને નાગાર્જુનીકાણ્ડા સુધી વ્યવસ્થિત રીતે વિકસ્યો. અમરાવતી અને નાગાર્જુનીકાણ્ડામાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધસ્તૂપો આવેલા છે.

ગુપ્તકાલમાં બૌદ્ધધર્મની અનેક સુંદર પ્રતિમાઓનું સર્જન થવા લાગ્યું. મથુરા કલાનો વિકાસ ગુપ્તકાલમાં સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યો. યુદ્ધો અને બોધિસત્ત્વોની પ્રતિમાઓમાં સુંદરતા અને ભાવ દેખાવા લાગ્યા. મથુરાથી સારનાથના સમગ્ર વિસ્તારમાં બૌદ્ધસંપ્રદાયનાં શિલ્પો નજરે પડવા લાગ્યાં. અજંટાના કલામંડપોનું સર્જન ગુપ્તકાલમાં થયું. આમ ગુપ્તકાલ દરમ્યાન બૌદ્ધધર્મે કલાના ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ સાધી.

ગુપ્તકાલ પછીના સમયમાં રાજ્યાશ્રયના અભાવે બૌદ્ધધર્મમાં પડતીનાં પગરણ શરૂ થયાં. શ્રી હર્ષે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય આપી જીવતદાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે અદ્યપજીવી નીવડ્યો. તેના અંત પછી ભારતમાંથી બૌદ્ધધર્મ ધીરેધીરે હુપ્ત થવા લાગ્યો. આ પહેલાં બૌદ્ધધર્મે ભારતના પાટોશી દેશો જેવા કે શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ, જાપાન, મલયદ્વીપ, ઇન્ડોનેશિયા, (જાવા, સુમાત્રા, ખાલી, બોર્નિયો) થાઇલેન્ડ, અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશો, કંબોડિયા, ચંપા, અફઘાનિસ્તાન, તિબેટ, ચીન વગેરે પ્રદેશોમાં નોંધપાત્ર વિકાસ સાધ્યો હતો. અહીં આજે પણ બૌદ્ધધર્મ અસ્તિત્વમાં છે. અહીંથી બૌદ્ધ વિહારો અને સ્તૂપોના અવશેષો મળે છે. બૌદ્ધસંપ્રદાયનાં અનેક સ્મારકો અહીં અસ્તિત્વમાં છે.

બૌદ્ધધર્મની પડતી

ભગવાન યુદ્ધની વિચારસરણી લગભગ ૭૦૦ વર્ષ સુધી ભારતમાં ટકી રહી. ભગવાન યુદ્ધના આગમન સમયે ભારતીય સમાજ યજ્ઞો અને કર્મકાંડમાં ડુબેલો હતો, તેવે સમયે ભગવાન યુદ્ધનો વર્ગભેદ વિનાનો ધર્મ અને અહિંસાનો ઉપદેશ લોકોને ઘણા પ્રિય થઈ પડ્યો. તેમણે લોકભાષા પાલીમાં ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું. અતીશય દેહદમનનો વિરોધ કરી મધ્યમ માર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો. આ

ઉપદેશથી ઘણા લોકો આકર્ષાયા. બૌદ્ધધર્મ પ્રચંડ વેગે ભારતભરમાં વિસ્તર્યો પણ કુદરતનો નિયમ છે કે જેની ચડતી તેની પડતી પણ આવે છે એ અનુસાર બૌદ્ધધર્મ ઈ. સ.ની દસમી-અગિયારમી સદી પછી ભારતમાંથી ધીરેધીરે અસ્ત થવા લાગ્યો.

બૌદ્ધધર્મ ભારતમાંથી કયા કારણોસર વિલય પામ્યો તે અંગે ખૂબ ચર્ચાઓ થયેલી છે, વિદ્વાનો બિન્ન બિન્ન કારણો દર્શાવે છે. જે ધર્મે લગભગ ૭૦૦ વર્ષ સુધી ભારતમાં એકચક્રે શાસન કર્યું તેનું આજે નામનિશાન શોધવું પડે તે આપણી કમનસીબી છે. ખીજા બાજુ નજર કરીએ તો તે ભારત બહાર ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે.

બૌદ્ધધર્મ ભારતમાંથી બહાર ગયો તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્યની વિચારસરણી આગળ તે ટકી શક્યો નહિ. ગૌતમબુદ્ધ વેદનો અસ્વીકાર કર્યો હોઈ વેદાંતીઓ તે ધર્મને હલકો પાડવા પ્રયત્નો કરતા હતા.

બૌદ્ધધર્મમાં આત્મા અને પરમાત્મા વિશે મૌન સેવવામાં આવેલ હોવાથી તે ભારતીય પ્રબંધની આધ્યાત્મિક ભૂખ ફેટલેક અંશે સંતોષી શક્યો નહિ.

બૌદ્ધધર્મ સંઘ ઉપર આધારિત હોઈ ગૌતમબુદ્ધના મૃત્યુ બાદ બૌદ્ધ સંઘોમાં તીવ્ર મતભેદો ઊભા થયા. સંઘની આંતરિક એકતા તૂટી. હીનયાન અને મહાયાન શાખાઓ વચ્ચે સંઘર્ષ વધ્યો. બૌદ્ધ શ્રમણોના આચારમાં શિથિલતા આવી ગઈ હતી.

ભારતમાં હર્ષ પછી આ ધર્મને આશ્રય આપનારા કોઈ પ્રતાપી રાજવી થયા નહિ. જૈનધર્મ અને હિંદુધર્મ પ્રબંધમાં જે રીતે પ્રસિદ્ધ થયો તે રીતે બૌદ્ધધર્મ થઈ શક્યો નહિ. આ ધર્મને હલકો પાડવામાં હિંદુ અને જૈન વિચારકો એક થઈ ગયા.

કેટલાક વિચારકો મુસ્લિમ આક્રમણોને બૌદ્ધધર્મની પડતીના કારણ તરીકે ઘટાવે છે તે ખરાબર નથી. અલખત મુસ્લિમ આક્રમણોએ બૌદ્ધ વિહારો, વિઘાપીઠો, સ્તૂપો, ગ્રંથો વગેરેનો નાશ કર્યો, પણ બૌદ્ધધર્મની પડતીની શરૂઆત તો મુસ્લિમોના આક્રમણો પહેલાંથી શરૂ થઈ હતી. મુસ્લિમોના આક્રમણોએ તો એ પ્રક્રિયાનો વેગ વધાર્યો.

ઉપરનાં સર્વ કારણોમાંથી કોઈ એક કારણને બૌદ્ધધર્મ માટે જવાબદાર માની શકાય નહિ. શક્ય છે કે બધાં કારણોએ ભાગ ભજવ્યો હોય અને બૌદ્ધધર્મ ભારતમાંથી સહજ રીતે અસ્ત પામ્યો હોય, ડૉ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે “Buddhism died a natural death in India.”

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બૌદ્ધધર્મનું પ્રદાન—

મનુષ્ય જાતને પ્રેરણા આપનાર જગતમાં જે મહાન વિભૂતિઓ થઈ છે તેમાં ગૌતમબુદ્ધનું સ્થાન નોંધપાત્ર છે. ભારતના સંસ્કાર વારસાને જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર માનવજાતિના સંસ્કાર વારસાને સમૃદ્ધ કરવામાં તેમનો ફાળો મહત્વનો છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ગૌતમે એક નવો જ વિચાર મૂક્યો. અતિશય વિલાસ કે ઉપદેહદમન કરતાં ગૌતમે મધ્યમ માર્ગનો વિચાર વહેતો મૂક્યો, તેના પરિણામે ભારતમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે મહાન ક્રાંતિ સર્જાઈ.

ભારતીય સમાજમાં એ વખતે બ્રાહ્મણ પરંપરાનું જોર હતું. પ્રજાના મન ઉપર વેદધર્મની પકડ હતી. સ્વાર્થી બ્રાહ્મણો ધર્મને નામે પ્રજાને હિંસા અને વ્યભિચારના માર્ગે લઈ જતા હતા. દયા, કરુણા, શીલ જેવી બાબતો ભુલાઈ ગઈ હતી. આ પરિસ્થિતિમાં ગૌતમે અહિંસાપ્રધાન ધર્મનો ઉપદેશ આપી સમજાવ્યું કે વેરથી વેર સમતું નથી, પણ અવેરથી શમે છે. આના પરિણામે અશોક જેવા રાજવીનો હૃદયપલટા થયો. શીલાલેખો અને સ્થંભલેખો કોતરાવી ભારતીય પ્રજાને અશોકે સાચો ધર્મ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

ગૌતમે આઞાર-કાલામના આશ્રમમાં યોગ માર્ગનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી તેમણે પોતાના ઉપદેશમાં ચાર આર્યસત્યો અને આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગને મહત્ત્વ આપ્યું. તેમણે પોતાનો ઉપદેશ સંસ્કૃત ભાષામાં આપવાને બદલે પાલી ભાષામાં આપવાનું શરૂ કરતાં પાલી ભાષાનો વિકાસ થયો. લોકભાષામાં અપાતો ઉપદેશ લોકોને બહુ ગમ્યો. ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ સાદી અને સરળ હતી. નાના ટુચકાઓ આપી તે ઉપદેશ આપતા હોવાથી સામાન્ય જનતામાં તે ઘણા લોકપ્રિય બન્યા.

જીવનના અનેક અનુભવોને કારણે તેઓને સત્ય સમજાવ્યું હતું કે સંસારનાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ કેવળ તૃષ્ણાનો ત્યાગ છે. આ માટે તેમણે સંઘ, ધર્મ અને જ્ઞાનનું શરણુ લેવા ઉપર ભાર મૂક્યો. આના પરિણામે બૌદ્ધધર્મમાં સંઘનું મહત્ત્વ વધ્યું. અનેક બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ સંઘમાં વસતા હોવાથી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ અન્ય ભારતીય ચિંતકોને જીંડુ ચિંતન કરવા પ્રેર્યાં. પરિણામે ભારતીયદર્શનમાં જીંડાણુ અને સૂક્ષ્મતા આવ્યાં.

તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે બુદ્ધે મહાન ક્રાંતિ આણી. દેવતાઓના યુગનો અંત આણીને એમણે માનવયુગ પ્રવર્તાવ્યો. મનુષ્યને દેવતાઓના દાસમાંથી મુક્ત કરી સ્વપ્રયત્ને મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ બતાવ્યો. અહિંસાપ્રધાન ધર્મ વિકસાવી

માનવજીવનને સત્ય અને અહિંસાના માર્ગે વાળ્યું. જીવદયા અને કરુણાની ભાવના વિકસાવી.

ગૌતમબુદ્ધની લોકપ્રિયતાને લીધે બૌદ્ધધર્મ સહુ પ્રથમ વિશ્વધર્મ બન્યો. એશિયામાં એવી કોઈ પ્રાચીન ભાષા ભાગ્યે જ હશે કે જેમાં બૌદ્ધધર્મત્રથેના અનુવાદ ન થયા હોય. ભારતના પાડોશી દેશોએ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મને અપનાવ્યો. આના પરિણામે ભારત બહાર ચીન, તિબેટ, અગ્નિ એશિયાના દેશો, શ્રીલંકા વગેરે દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો થયો. આમ બૌદ્ધધર્મનું નોંધપાત્ર પ્રદાન 'વિશાળ ભારત'ના ક્ષેત્રમાં છે. ધર્મની બાબતમાં આ સર્વ દેશો ભારતને પોતાનું આધ્યાત્મિક પિયર માને છે.

ભિક્ષુ સંઘોની રચના અને વિકાસ એ બૌદ્ધધર્મનું એક ઉજ્જવળ પાસુ છે. સંઘોના વિકાસને લીધે ભારતમાં વિદ્યા અને સાહિત્યનો વિકાસ થયો. આના પરિણામે ભારતમાં તક્ષશિલા, નાલંદા, વલભી, વિક્રમશિલા, જગદલ, ઉદંતપુરી જેવાં વિશ્વવિદ્યાલયો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. વલભી અને નાલંદા આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતાં વિદ્યાપીઠો હતાં. ધીરેધીરે ભારતમાંથી આશ્રમ શાળાઓનું મહત્ત્વ ઘટવા લાગ્યું અને વિદ્યાકીય સંસ્થાઓ વિકસવા લાગી.

ભારતીયકલાના ઇતિહાસમાં બૌદ્ધકલા એ તો આગવું પ્રકરણ છે. સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, કાવ્ય, નાટક વગેરેને બૌદ્ધધર્મે પોષણ આપ્યું છે. બૌદ્ધ સ્થાપત્યના ત્રણ વિભાગ પડે છે: સ્તૂપ, ચૈત્યગૃહ અને વિહાર. સાંચીનો સ્તૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે. બૌદ્ધધર્મના પ્રભાવે સાંચી, ભારહૂત, અમરાવતી અને નાગાર્જુની-કોણારીના સમૃદ્ધ શિલ્પસંસ્કૃતિનું સર્જન થયું. ગુપ્તકાલીન બૌદ્ધ પ્રતિમાઓ ઘણી જ આકર્ષક છે. તેમનાં મુખ આધ્યાત્મિક આભાષી પ્રકાશિત છે. નેત્રો નમેલાં અને કરુણાપૂર્ણ છે. ગાંધાર અને મથુરા શૈલીનાં શિલ્પો આકાર અને સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ ઘણાં જ સુંદર છે. સારનાથમાંની ધર્મચક્રમુદ્રાવાળી બુદ્ધની પ્રતિમા ભાવ અને સૌન્દર્યની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

મૂર્તિકલા, ચિત્રકલા અને સ્થાપત્યના ક્ષેત્રે બૌદ્ધધર્મે જે પ્રદાન કર્યું છે તે અવર્ણનીય છે. એશિયાની સર્વોત્તમ કલાકૃતિઓનો સંબંધ બૌદ્ધધર્મ સાથે છે. સારનાથના અશોક સ્થંભનો ઉપરનો ભાગ અને રામપુરવાનો પથ્થરનો વૃષભ એ મૌર્ય કાલીન બૌદ્ધકલાના ઉત્તમ નમૂના છે. પાંચમી સદીની સુલતાન ગંજમાંથી મળેલી બુદ્ધની વરદમુદ્રાવાળી ધાતુપ્રતિમા તથા અફઘાનિસ્તાનમાં બામિયાન અને ફાનદુકિસ્તાનમાંથી મળેલી બૌદ્ધિસરવની કલાકૃતિઓ બૌદ્ધ કાલીન કલાના સુંદર

નમૂના છે. શ્રીલંકામાં અનુરાધાપુરમાં ધ્યાનમુદ્રાવાળી બૌદ્ધની એક પ્રાચીન પ્રતિમા જોવા મળે છે. પોલોન્નરુવા નામના સ્થળે મહાપરિનિર્વાણ મુદ્રાવાળી અગિયારમી-બારમી સદીની એક સુંદર પ્રતિમા છે. જાવામાં ચંડીમેંદુત બૌદ્ધ મંદિરમાં ધ્યાનમગ્ન બુદ્ધની આકર્ષક પ્રતિમા તથા બોધિસત્વ પદ્મપાણિની પ્રતિમા ઘણી જ કલામય છે. આમ બૌદ્ધધર્મે સ્થાપત્ય અને મૂર્તિકલાના ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

સ્થાપત્ય અને મૂર્તિકલા સાથે ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે પણ બૌદ્ધધર્મે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ભારતમાં અને ભારત બહાર બૌદ્ધકલાના નમૂનારૂપ જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો આવેલાં છે. ચીન, તુર્કસ્તાન અને જાવામાં હારીતિનાં સુંદર ચિત્રો જોવા મળે છે. દૂર્યા પ્રદેશમાંથી બુદ્ધના જીવનપ્રસંગો આલેખતાં અનેક ભાવવાહી ચિત્રો મળ્યાં છે. તિબેટ, નેપાળ વગેરે પ્રદેશોમાંથી ધ્યાની બુદ્ધો, બોધિસત્વો તથા બૌદ્ધ દેવદેવીઓનાં અનેક સુંદર ચિત્રો મળેલ છે. બ્રહ્મદેશમાંથી પણ બુદ્ધના જીવન-પ્રસંગો આલેખતાં જાતક કથાના પ્રસંગોનાં કલામય ચિત્રો મળી આવેલ છે. આ સર્વચિત્રોમાં ક્રોમળતા, લાવણ્ય, શાંતિ અને વિવિધભાવો જોવા મળે છે. આ સર્વ ચિત્રોએ બૌદ્ધધર્મને કલાને ક્ષેત્રે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી છે.

ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ વાત કરીએ ત્યારે આપણી નજર સમક્ષ અજંટાના કલામંડપો ખડા થાય છે. બૌદ્ધ કલાકારે જીવનને કેવી વિવિધ દૃષ્ટિએ નીરખ્યું છે તેનો સચોટ ખ્યાલ અજંટાની ચિત્રકલા ઉપરથી આપણને આવે છે. મનુષ્યના મનમાં કેટકેટલા હાવભાવ રહેલા છે તેવું આખેહૂખ આલેખન અહીં કરવામાં આવ્યું છે. અજંટાની પ્રાણીસૃષ્ટિ અને પુષ્પસૃષ્ટિ એ તો અજંટાની ચિત્રકલાનો આગવો વિષય છે. આ કલામંડપોમાં ચોતરેલાં રાજસવારીનાં દૃશ્યો, ગૌતમબુદ્ધના જીવનપ્રસંગો, જાણે હમણું જ બન્યા હોય તેમ આપણી નજર સમક્ષ ખડા થાય છે. ગૌતમની વિશાળ પ્રતિમા આગળ ગૌતમને ભિક્ષા આપતી યશોધરા ને રાહુલ આપણા મનમાં વેદનાની વિવિધ લાગણીઓ જન્માવે છે. અજંટાની ચિત્રકલામાં રંગ અને રેખાતું જેવું આયોજન થયું છે તેવું દુનિયાની અન્ય કોઈ કલામાં થયું જણાતું નથી. રંગોના મિશ્રણમાં એવું તે કયું દ્રવ્ય ભેળવ્યું છે કે આજે પણ એ રંગો યથાવત્ જળવાઈ રહ્યા છે. હજારો યાત્રિકો આ કલાતું દર્શન કરતાં ક્યારેય પણ ધરાતાં નથી. બુદ્ધની ભૂરકી કેવી અજબ છે. બાધની ચિત્રકલામાં બુદ્ધના જીવનના ઘણા પ્રસંગો આલેખાયા છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રે પણ ઐદ્ધર્મે મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ગૌતમના જીવનના 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' તરીકે ઓળખાતા પ્રસંગે તો અનેક કવિઓને પ્રેરણા આપી છે. ઐદ્ધર્મના પિટક ગ્રંથો અને જાતક કથાઓ ભારતીય સાહિત્યનો અમૂલ્ય વારસો છે. જાતક કથાઓમાં ગૌતમજીવનના પૂર્વજીવનની અનેક કથાઓ આલેખવામાં આવી છે. ઐદ્ધર્મે અશ્વઘોષ જેવા કવિઓ અને વસુભિન્ન તેમ જ દિગ્ગનાગ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની વિશ્વને ભેટ આપી છે.

ઐદ્ધર્મેને ફેલાવવામાં ભારતીય ભિક્ષુઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેમણે ગહન સમુદ્રો, વિશાળ જંગલો, ધખતાં રણો અને દુર્ગમ પર્વતમાળાઓ પાર કરી ભારત બહાર ઐદ્ધર્મને ફેલાવ્યો. આના પરિણામે યુઆન શુઆંગ, ફાહીયાન, મેગેસ્થિનિસ જેવા અનેક વિદ્વાનો ભારતમાં આવી ઐદ્ધર્મના અભ્યાસી બન્યા. તેઓએ પોતાના દેશની પ્રજાને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં દર્શન કરાવ્યાં. ઐદ્ધર્મના લીધે અનેક દેશના લોકો ભારત તરફ આકર્ષાયા.

ટૂંકમાં ઐદ્ધર્મને લીધે ભારતીય પ્રજામાં અહિંસા અને સદાચારની ભાવના વિકસી. ભારતમાંથી હિંસાત્મક યુદ્ધોનો અસ્ત થયો. ઐદ્ધર્મના પ્રતાપે ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતાં સાંચી જેવાં સ્થાપત્યો મળ્યાં. અજંટા જેવા કલા-મંડપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. સુંદર ઐદ્ધ પ્રતિમાઓનું સર્જન થયું. શિલ્પસૃષ્ટિની સમૃદ્ધિ વધી. આમ ભારતના સંસ્કાર વારસાને સમૃદ્ધ કરવામાં ગૌતમજીવન અને ઐદ્ધર્મનો ફાળો અમૂલ્ય છે.

ઐદ્ધર્મ અને જૈનધર્મમાં સામ્યતા અને ભેદ

ઐદ્ધર્મનું જૈનધર્મ સાથેનું સામ્ય તીચેની પ્રાપ્તોમાં જણાય છે :

- (૧) અહિંસા (યજ્ઞોમાં પશુહલિનો નિષેધ સહિત).
- (૨) વ્રેદના પ્રમાણને બંને સ્વીકારતા તથી.
- (૩) ધાર્મિક ઉપદેશ માટે બંને ધર્મો લોકભાષાના ઉપયોગ કરે છે,
- (૪) બંનેના ધર્મ પ્રવર્તકો ક્ષત્રિયકૂળમાં જન્મેલા હોવાથી સ્વભાવે વીર હોવા છતાં ત્યાગ અને તપથી મહાજન વંદનીય બન્યા છે.
- (૫) બંને ધર્મો ઈશ્વરનો અસ્વીકાર કરે છે અને જગતને અનાદિ ગણે છે.
- (૬) બંનેમાં કર્મો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે. આથી તેઓ પુનર્જન્મમાં માને છે.
- (૭) બંને ધર્મમાં ધર્મ અને સંઘનું મહત્વ સ્વીકારી શુદ્ધ આચારો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

આમ છતાં બંને ધર્મમાં કેટલાક પાયાના ભેદો નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

- (૧) જૈનધર્મમાં કેવલ્ય પદ માટે ઉચ્ચ તપ અને કડોર દેહદમન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે બૌદ્ધધર્મ અતિશય દેહદમન નહિ અને અતિશય વિજ્ઞાસ પણ નહિ એમ નિર્વાણ માટે મધ્યમ માર્ગનો સ્વીકાર કરે છે.
- (૨) બૌદ્ધધર્મમાં સંસારને ક્ષણિક અને અનિત્ય માનવામાં આવે છે. જ્યારે જૈનધર્મમાં સંસારને અનાદિ અને અનંત માનવામાં આવે અને તેથી બૌદ્ધધર્મ 'આત્મા'ની બાબતમાં મૌન સેવે છે જ્યારે જૈનધર્મમાં આત્માના તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા જોવા મળે છે.
- (૩) સાધુસમાજ અને ગૃહસ્થ અનુયાયીઓ વચ્ચે નિકટતા ધાવવામાં જૈન ધર્મ જેટલો પ્રયત્નશીલ છે તેટલો બૌદ્ધધર્મ જણાતો નથી.

ટૂંકમાં બંને ધર્મો હિંદુધર્મના વેદ, યજ્ઞો, બલિ વગેરેની માન્યતા બાબતમાં વિરોધી હોવા છતાં, બંને વચ્ચે આચારવિચારની બાબતમાં ઘણી સામ્યતા છે, આમ છતાં કેટલાક પાયાના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં તેઓ જુદા પડે છે.

૫. સંદર્ભગ્રંથો

આચાર્ય, નવીનચંદ્ર. આ.

બૌદ્ધમૂર્તિવિધાન, અમદાવાદ. ૧૯૭૮

નાયક, ચીનુભાઈ અને ભટ્ટ, પનુભાઈ

ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાય, અમદાવાદ. ૧૯૮૩

જગતના ધર્મોની વિકાસરેખા,

અમદાવાદ. ૧૯૭૦

મશરૂબાબા, કિ. ધ.

બુદ્ધ અને મહાવીર, અમદાવાદ. ૧૯૨૯

મહેતા, ડાહ્યાભાઈ, રામચંદ્ર

ભગવાન બુદ્ધ, મુંબઈ. ૧૯૮૪

રાધાકૃષ્ણન, સર્વપલ્લી

ગૌતમબુદ્ધ

(અનુ. ગો. જી. પટેલ), અમદાવાદ. ૧૯૪૬

રાહુલ સાંસ્કૃત્યાયન

બૌદ્ધદર્શન પ્રયાગ. ૧૯૪૮

શાહ, નગીનભાઈ. જી.

બૌદ્ધધર્મ દર્શન, વલ્લભ વિદ્યાનગર. ૧૯૭૮

શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ. ગં.

પ્રાચીન ભારત, અમદાવાદ. ૧૯૬૮

Majumdar, R.C. (Ed.)

The Classical age, Bombay. 1970

શીખધર્મ

ભારતમાં ઉદ્ભવેલી ધર્મપરંપરાઓમાં એથો ધર્મ તે શીખધર્મ. આ ધર્મ સત્ય માટે અમૂલ્ય પ્રબળતા ધર્મ છે. શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર કહે છે તેમ આમાં સાંપ્રદાયિકતા નથી પણ 'સંત મત' છે. જ્યારે ભારતમાં હિંદુ અને મુસ્લિમો ધર્મના નામે રક્તપાત રેલાવી રહ્યા હતા, ખરબાદ થઈ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમને એકતાને તાંતણે બાંધવાનો આ ધર્મે પ્રયત્ન કર્યો.

પંદરમી સદીમાં ભારતમાં અને ખાસ કરીને પંજાબમાં મુસ્લિમ સત્તાનો વ્યાપક પ્રસાર થયો હતો, ત્યારે જેમાં મુસ્લિમધર્મની ધાર્મિકતાનો રજા માત્ર પણ અંશ ન હતો એવા કૂર અને ધર્મોંધ શાસકો પ્રબળ ઉપર ઘોર ત્રાસ વર્તાવી રહ્યા હતા. અનેક હિંદુઓનું બળબળપરીથી ધર્માંતર કરાવવામાં આવતું હતું. ઉદારમાં ઉદાર, નમ્રમાં નમ્ર અને યશસ્વી ગણાતા મુસ્લિમ શાસકમાં પણ ભારોભાર ધર્માન્ધતા વર્તાતી હતી. ધર્માન્તર કરાવવા માટે હિંદુઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારના કરવેરા નાખવામાં આવ્યા હતા. ઉત્સવો અને વરઘોડા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો. નવાં મંદિર બનાવવાં કે જૂનાં મંદિર સમરાવવાં એ ભયંકર ગુનો મનાતો હતો. સારાં કપડાં પહેરવાં, વાહનોમાં બેસવું, સારા મકાનમાં રહેવું એ સામાન્યતઃ હિંદુઓ માટે સ્વપ્ન સમાન હતું. મુસ્લિમ શાસકોના ત્રાસને સામેથી આમંત્રણ આપવા જેવું હતું.

આ સમયે સર્વધર્મ સમન્વયની વાત કરવી એ શિરચ્છેદને પાત્ર ગુનો મનાતો. કાનેરના એક લોધન (Laudhan) નામના બ્રાહ્મણે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે “કોઈ પણ હિંદુ કે મુસલમાન ગમે તે ધર્મ નિષ્કપટપણે પાળે તો તેને અવશ્ય ભંગવાન મળે છે.” આ ગુનાસર હિંદુધર્મને ઇસ્લામની ખરાબર કહેવા બદલ તે સમયના દિલ્હીના સુલતાન સિકંદર લોહીએ એનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો. આના પરિણામે ઘણા દયાયેલા હિંદુઓ કંઈ સૂઝ ન પડતાં મુસ્લિમ શાસકોના પુશામતખોર બન્યા હતા. ઇસ્લામનો અનુરાગી બન્યા હતા. તેઓ મુસ્લિમ શાસકોની સત્તા મજબૂત કરવાના હાથા બન્યા હતા—પરિણામે મુસ્લિમ શાસકો વધારે ઘાતકી

અને કૂર બન્યા હતા. ખીજી બાજુ સમાજમાંથી શ્રદ્ધાનું બળ નાશ પામ્યું હતું. સત્ય, ન્યાય અને ધર્મ જેવી સદ્ભાવનાનો સદંતર લોપ થયો હતો. બુદ્ધ, ચમત્કાર, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા, ધર્માંધતા, કલેશ, ઈર્ષ્યા વગેરેનું સમાજમાં પ્રબળ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. ધર્મગુરુઓ ધર્મ અને શાસ્ત્રના નામે અનેક અનિષ્ટો આચરતા હતા. નાતબંધનનાં બંધનો જટિલ બન્યાં હતાં. સમાજનો ઉપલો વર્ગ ધર્મને સાચવવાના નામે ધર્મના દ્વાર બંધ કરી સાંપ્રદાયિકતામાં અટવાઈ ગયો હતો. ખીજી બાજુ મુસ્લિમો ઇસ્લામના પ્રસારને માટે અનેક મંદિરો અને પ્રતિમાઓનું ખંડન કરતા હતા. ટૂંકમાં સમાજમાં ચારેબાજુ ભય અને હિંસાનું તાંડવનૃત્ય ચાલી રહ્યું હતું. હિંદુ અને મુસ્લિમોનો સંઘર્ષ ધર્મના નામે વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો હતો.

આ સમયે ભારતીય સમાજમાં એક બાજુ ધર્મના નામે અનેક નિર્દોષ મનુષ્યોનાં લોહી રેડાતાં હતાં, ચારેબાજુ ભયંકર રક્તપાત ચાલી રહ્યો હતો તો ખીજી બાજુ કેટલાક સંતો ધર્માંધતામાં ડૂબેલી પ્રબળ ઈશ્વરના નામે લોહી રેડાવું બંધ કરવા સક્રિય બન્યા હતા. રામ અને રહીમ એક છે એવા એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કરતા હતા. આવા સંતોમાં રામાનંદ મહર્ષવનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે પોતાના શિષ્યમંડળમાં સમાજના નીચલા વર્ગો જેવા કે અંત્યજ્ને, શૂદ્રો વગેરેને સ્થાન આપી હલકા ગણાતા માણસો માટે ધર્મનાં દ્વાર ખોલી નાખ્યાં. સ્ત્રીઓને ભક્તિ-માર્ગે વાળી તેમની સ્થિતિ સુધારી.

સ્વામી રામાનંદના શિષ્યોમાં કપ્પીર અને નાનક મહર્ષવનું સ્થાન ધરાવતા હતા. કપ્પીરે જ્ઞાતિભેદ, મૂર્તિપૂજા, તીર્થ, વ્રત વગેરેની અવગણના કરી પોતાની ઉત્તમ વાણીથી સમાજમાં એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો. તેમણે જણાવ્યું કે ‘સઘળા ભેદ ભગવાનમાં મુક્ત થઈ જાય છે. સર્વ સાથેના યોગથી પરિપૂર્ણ સત્ય અને સાર્થકતા મળે છે.’ કપ્પીરની આ વિચારધારાને નાનકે આગળ વધારી, નાનકે કોઈ નવો સંપ્રદાય કે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો નથી પરંતુ ધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતોને પુનઃ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઈશ્વર કોઈ એક કોમનો નથી પણ સર્વનો છે એમ જણાવી તેમણે સત્ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. તેમનો ઉપદેશ સમય જતાં શીખ ધર્મના નામે ઓળખાયો. ‘શીખ’ શબ્દ સિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ, ‘શિષ્ય,’ ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે. શીખ એટલે શિષ્ય. આમાંથી શીખધર્મનો વિકાસ થયો. આ ધર્મમાં જણાવ્યું છે કે સત્ની ઓળખ ગુરુથી થાય છે ને તે માટે સત્યનિષ્ઠ ગુરુનું શરણ સ્વીકારવું જોઈએ. વીરતા, સ્વાર્પણ અને ગુરુભક્તિ માટે શીખ પ્રબળ ભારતમાં ખૂબ સન્માનીય છે. આ સર્વના પાયામાં ગુરુ નાનકનું મહાન કાર્ય રહેલું છે.

ગુરુ નાનકે (ઈ. સ. ૧૪૬૯ - ૧૫૩૯)

નાનકનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૬૯ (વિ. સં. ૧૫૨૬)ના ઓકટોબરની ૨૦મી તારીખે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે પંજાબમાં લાહોર પાસે આવેલા તલવંડી (હાલ પાકિસ્તાનમાં) થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાલુરામ ઉર્કે કલ્યાણ્યંદ ખેઠી (વેદપાઠી ક્ષત્રિય) અને માતાનું નામ 'તૃપ્તા' હતું. નાનક બચપણથી જ અત્યંત બુદ્ધિશાળી, ઘ્યાણુ અને દાની હતા. તેમને કેવળ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવા માટે અપાતી વિદ્યામાં રસ ન હતો. તેથી તેઓ અભ્યાસને બદલે સંતસમાગમ અને ઈશ્વરભજનમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યા. આ સમયે મુસલમાની રાજ્ય હોવાથી ફારસી ભાષા બહુનારને રાજ્યમાં જલદીથી નોકરી મળતી, આથી નાનકને મૌલવી પાસે ફારસી ભણવા મોકલ્યા. મૌલવી પાસેથી ફારસી ભાષા શીખવાને બદલે નાનક તેમને ફારસી કક્કાના ગૂઢાર્થ સમજાવવા લાગ્યા. છેવટે નાનકે આ સર્વનો અભ્યાસ છોડી દીધો. નાનકે સુવાવસ્થામાં હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મોના ભેદો અભ્યાસ કરી વેદો, શાસ્ત્રો અને કરાનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું.

નાનકના આવા વિચિત્ર વર્તનથી તેઓ સર્વની નજરમાં ગાંડા અને ધૂની ગણાવા લાગ્યા. નાનકનું સંસારમાં મન લાગે એ હેતુથી તેમના પિતાએ તેમનું લગ્ન ગુરુદાસપુર જિલ્લાના બટાલા ગામની સુલક્ષ્મી નામની કન્યા સાથે કર્યું હતું. નાનક બે સંતાનોના પિતા બન્યા. અન્ય ગૃહસ્થોની માફક નાનક પોતાનું કામકાજ કરવા લાગ્યા. છતાં તે ધીરેધીરે સંસારથી વિમુખ બનતા ચાલ્યા. નાનકનો પ્રભુપ્રેમ વધતો ચાલ્યો. દિવસે કામ કરતા અને રાત્રે પ્રભુભજન કરતા. બનેલીના આગ્રહને માન આપી તેમણે સુલતાનપુરના નવાબને ત્યાં મોઢીપાના ઉપર નોકરી સ્વીકારી નાનક નિષ્ઠાપૂર્વક નોકરી કરતા અને ગરીબો ઉપર રહેમ રાખતા. થોડાક સમય બાદ કેટલાક ઈર્ષ્યાળુઓએ તેમના વિરુદ્ધ નવાબના કાનમાં ઝેર રેડ્યું. અંતે આ સર્વથી કંટાળી તેમણે નવાબની નોકરી છોડી દીધી. ધીરેધીરે તેઓ સત્સંગી બનવા લાગ્યા, એકાંતમાં રહેવા લાગ્યા. દિવસો સુધી સ્મશાનમાં પડી રહેવા લાગ્યા. આમ કરતાં કરતાં તેમણે ઈશ્વર વિષે ખૂબ ચિંતન કર્યું. મનની શુદ્ધિ કરી. કહેવાય છે કે આ સમયે દરમ્યાન તેઓને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો. ઈશ્વરે આદેશ આપ્યો કે “જપ યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે” માટે તે કર્યા કરે અને લોકો પાસે કરાવો. લોકોને તે માર્ગે વાળો.

આ પછી તેમણે આ કાર્ય માટે ભારતયાત્રાનો આરંભ કર્યો. જુદે જુદે ઠેકાણે ફરીને લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી 'સત્' નામનો મહિમા ગાયો. આ સમય દરમ્યાન ધણાને તેમણે વિચિત્ર રીતે ઉપદેશ આપ્યો. એક વખત હરદ્વારમાં ગુરુ નાનકે

નેયું કે કેટલાક બ્રાહ્મણો અંધશ્રદ્ધાથી સૂર્યની સામે ગંગાજળ ઉછળે છે. તેમણે પણ તેનું અનુકરણ કરી પોતાના ગામની તરફ મુખ રાખી પશ્ચિમ દિશામાં પાણી ઉછળવા માંડ્યું. લોકોએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું કે તમે આ શું કરો છો ? તો જવાબ આપ્યો કે ‘મારા ગામનાં ખેતરને પાણી પાઉં છું.’ લોકો આ સાંભળી હસવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ‘તમે જે હજારો કોશ દૂર રહેલા સૂર્યને પાણી પહોંચાડી શકો છો તો હું યસો કોશ દૂર રહેલા મારા ગામના ખેતરને પાણી નહિ પહોંચાડી શકું ?’ લોકોને અંતે નાનકની સાચી વાત સમજાઈ.

નાનક પ્રવાસ દરમ્યાન મક્કા ગયા હતા. આ સમયે ત્યાં અનેક ભારતીય મુસલમાનો હજ કરવા આવ્યા હતા. નાનક ત્યાં એક મસ્જિદમાં જતર્યા. રાત્રે ‘કાબા’ની તરફ પગ રાખીને જાંઘી ગયા. ત્યાંના એક અધિકારીએ કહ્યું, ‘અલ્યા તું કોણ છે ? ખુદાના ધરની તરફ પગ રાખીને કેમ સૂતો છે ? નાનકે જવાબ આપ્યો, ‘ભાઈ જે દિશામાં ખુદાનું ધર ન હોય ત્યાં તું મારા પગ મૂક.’ અધિકારીએ તેના પગ પકડી જે જે દિશામાં ફેરવ્યા ત્યાં સર્વત્ર તેને ‘કાબા’નો પથ્થર (ખુદાનું ધામ) દેખાયો. આ કોઈ ચમત્કારી માણસ છે એમ માની તેણે ત્યાંના ફકીરોને વાત કરી. અંતે તેઓ સર્વ નાનકના પ્રેમી બની ગયા. મુઘલ બાદશાહ બાબરે પણ નાનકના ઉપદેશથી પ્રજા પર અત્યાચાર બંધ કર્યો હતો.

આવા ઘણા પ્રસંગોએ નાનકે ચમત્કાર બતાવી અનેકને સફાર્ગે વાળ્યા હતા. યાત્રા દરમ્યાન તેમનો શિષ્ય મર્દાના સતત સાથમાં રહેતો. તે સારંગી વગાડતો, નાનક ભજન ગાતા. આમ નાનકે લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી પૂર્વમાં આસામ, દક્ષિણમાં લંકા, ઉત્તરમાં તિબેટ, પશ્ચિમમાં દ્વારકા અને વાયવ્યમાં મક્કા-મદીના, બગદાદ વગેરે સ્થળોએ ફરીને સત્નામનો મહિમા ગાયો. પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે અનેક હિંદુઓ, મુસલમાનો, જૈનો, નાથયોગીઓ, વામમાર્ગી શાક્તો, સૂફીઓ નાના મોટા અનેક પંથોને ધર્મના માર્ગે વાળ્યા. ઈ. સ. ૧૫૩૯ના સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે તેઓએ ૭૦ વર્ષની ઉંમરે સમાધિ લીધી. ધર્મનો ઉપદેશ કરતી વખતે તેઓ સંગીતનો ઉપયોગ કરતા. નાનકને આંગણે હિંદુમુસ્લિમ શિષ્યોનો મેળો જામતો. આજે આ જગ્યા “નાનકાના દહેરા”ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. ભારતીય સમાજજીવન પર નાનકના વિચારોની અસર નોંધપાત્ર છે.

નાનકનો ઉપદેશ

નાનકની ઉપદેશ કરવાની પદ્ધતિ છુદ્ધ અને મહાવીરની જેમ સાદી, સરળ, અને લોકભોગ્ય હતી. તેમણે લોકભાષામાં ભજનો, પદો અને કીર્તનો રચીને

ધર્મોપદેશ કર્યો હતો, નાનકે જીવને કોઈ ગ્રંથ લખ્યો નથી પરંતુ પાંચમા ગુરુ અર્જુનદેવે તેમનો ઉપદેશ જાળવી રાખવા તેમની વાણીને ગ્રંથસાહેબના પ્રથમ મહોત્સવામાં ગોઠવી છે. નાનકની વાણી 'જપજી'ના નામે યોગખ્યાય છે. આ વાણીમાં પરમાત્માના જપનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. નાનકના પદોમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિની તીવ્ર છાંટ જોવા મળે છે.

એમના ઉપદેશનો સાર એ છે કે, માનવી એ પ્રથમ માનવી છે, પછી તે હિંદુ કે મુસલમાન છે. અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે અસત્યમાંથી સત્ય તરફ જવા માટે દરેકે સત્ગુરુનું શરણ લેવું જોઈએ. સત્કર્મ એ જ મુક્તિના માર્ગનો દરવાજો છે. ઈશ્વરના દરબારમાં કોઈ ભેદભાવ નથી. રામ અને રહીમ એક છે. માટે વખતોવખત તેના નામનો જપ કરવો જોઈએ. નામસ્મરણ ઉપરાંત ઈશ્વરને યોગખવાના ચાર માર્ગ છે. સત્સંગ, સત્ય, સંતોષ અને ઇન્દ્રિયસંયમ.

વિશ્વમાત્રમાં જે સત્ય છે તે એક જ છે. સત્ય જ જગતનો કર્તા છે. તે અજન્મા છે. સ્વયંભૂ છે. સાચો ગુરુ છે. વિશ્વના આદિમાં તે હતો, મધ્યમાં પણ તે હતો, આજે પણ તે છે અને હવે પછી પણ તે રહેવાનો છે.

અનેક તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી કે માયું મુંડાવવાથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ભક્ષાઈનાં કાર્યો કરવાથી ઈશ્વરની નજીક જવાય છે. સત્કર્મ માનવીને મહાન બનાવે છે. ઈશ્વરના દરબારમાં જવા માટે મન, વચન અને કાર્યની નિર્દોષતા આવશ્યક છે.

ધર્મનું મૂળ દયા છે આથી જીવ માત્ર પર દયા રાખવી જોઈએ, જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા છે. એ જ ખરો સત્કર્મ છે. તેઓ મૂર્તિપૂજા, જાતિભેદ અને સાંપ્રદાયિકતાના પ્રખર વિરોધી. તેમની વાણીમાં સ્ત્રીસન્માનની ભાવના ભારોભાર વર્તાતી. તેઓ કહેતા કે “જેના ગર્ભમાં મહાન રાજાઓ જન્મે છે તેને સામાન્ય કેવી રીતે કહી શકાય?” બધી કૃત્રિમતા છોડી એક ઈશ્વરને ભજવા જોઈએ. અંતરમાં શોધે તેને બધાં રત્નો મળે છે.

તેમણે ‘નમાજ’ની અગત્યતા સમજાવતાં મુસ્લિમ શિષ્યોને જણાવ્યું હતું કે પાંચ નમાજ છે. એના પાંચ સમય છે અને એ પાંચ નમાજનાં પાંચ નામ છે. સત્ય ખોલવું એ પહેલી નમાજ, હકની-પ્રામાણિકતાથી કરેલી કમાઈ એ બીજી નમાજ, પરમાત્મા પાસે સહનું ભલું માગવું એ ત્રીજી નમાજ, મનના વિચારોને શુદ્ધ રાખવા એ ચોથી નમાજ અને પ્રભુના યશોગાન ગાવા એ પાંચમી નમાજ, એ પાંચ નમાજોના આદર્શો જે પાળે તે ઉચ્ચ મુસલમાન કહેવાય.

નાનકે આજીવન સત્નામ અને સત્-કરનાર (સત્ય ઈશ્વર છે) એ નામનો પ્રચાર કર્યો. જેનું પાછળથી 'સંત શ્રી અકાલ' રૂપાંતર થયું. અને એ રીતે તેમણે શીખધર્મનો પાયો નાખ્યો.

ટૂંકમાં ગુરુ નાનકના ઉપદેશમાં કોઈ પણ જગ્યાએ સાંપ્રદાયિકતા દેખાતી નથી. પણ માનવધર્મ ટપકતો જેવા મળે છે. તેમનો માર્ગ એટલે સત્યનો માર્ગ અને આથી જ હિંદુ અને મુસલમાન દરેકને પ્રિય એવા નાનક હિંદુઓના ગુરુ અને મુસલમાનોના પીર તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે રામ અને રહીમ એક છે એ ભાવના પ્રભમાં જન્મ કરી સાચી અને યોગ્ય રીતે હિંદુધર્મ અને ઇસ્લામનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

શીખધર્મની ગુરુ પરંપરા

ગુરુ અંગદ

ગુરુ નાનક પછી તેમની વિચારધારાને ખીજ નવ ગુરુઓએ ચાલુ રાખી અને શીખધર્મને વ્યવસ્થિત કર્યો. ગુરુ નાનક પોતાની પાછળ કોઈ સંપ્રદાય મૂકી જવા માગતા ન હતા, પણ પોતાનું કાર્ય ચાલુ રહે એ હેતુથી ગુરુગાદી પોતાના શિષ્ય લઈનાને આપી તેનું નામ 'અંગદ' રાખ્યું આથી અંગદ શીખધર્મના વિકાસમાં ખીજ ગુરુ તરીકે જાણીતા છે. તેઓ પોતે અત્યંત સાદાઈથી રહેતા.

તેમણે શીખોને માર્ગદર્શન આપવાનું શરૂ કર્યું. ગુરુ નાનકે શરૂ કરેલ ગુરુ કા લંગર (ગુરુના રસોડે વિના મૂલ્યે ભોજન આપવાની) પ્રથા વ્યવસ્થિત કરી. આથી સમાજમાંથી જાંચનીચના ભેદભાવ ધીરેધીરે દૂર થવા લાગ્યા. શીખોમાં ભ્રાતૃભાવ વધવા લાગ્યો. આ પછી ગુરુ અંગદે શીખ પ્રજને પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપદેશની સાથે તેમને નિર્ભય અને મદદ બનાવવા મરદાની રમતોના પ્રચાર શરૂ કર્યો. તેમણે કુસ્તીનાં દંગલો ગોડવી પ્રજને કામ-ક્રોધને કેવી રીતે જીતવાં તેનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. દેવનાગરી લિપિમાં પંજબની જનતાને માફક આવે એવો ફેરફાર કરી નવી ગુરુમુખી લિપિનું સર્જન કર્યું. આ લિપિમાં તેમણે ગુરુ નાનકવાણીના સંગ્રહ કર્યો. ગુરુ નાનકનું પ્રથમ ચરિત્ર 'જન્મ સાખી' લખાવ્યું. મુઘલ બાદશાહ હુમાયુ પણ ગુરુ અંગદના કાર્યથી ઘણો જ પ્રભાવિત થઈ તેમના મિત્ર બન્યો હતો. તેમના વેવાઈ અમરદાસ તેમના પ્રથમ કક્ષાના શિષ્ય બન્યા હતા. તેમના કાર્યથી સંતોષ પામી ગુરુ અંગદે ઈ. સ. ૧૫૫૨માં તેમને ગુરુગાદી સોંપી દેહત્યાગ કર્યો. તેમની વાણી અથસાહેબના ખીજ મહોલ્લામાં સચવાઈ છે.

ગુરુ અમરદાસ

અમરદાસ એ શીખધર્મના ત્રીજા ગુરુ તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ પરમ વૈષ્ણવ હતા. તેમણે ભક્તિભાવથી ગુરુ નાનક અને અંગદના ધર્મસંદેશને વ્યવસ્થિત શીખ પંથનું રૂપ આપ્યું. શીખોમાંથી પરદા પદ્ધતિ અને સતીની પ્રથા દૂર કરાવી, લંગર પ્રથાને વિકસાવી. તેમણે જે કાંઈ ગુરુનાં દર્શન આવે તે પોતે પોતાની જાતિ, મોભો વગેરેના ત્યાગ કરી સામાન્ય માનવીની માંકક બધા શીખોની સાથે એક જ પંગતે જમે અને ત્યાર પછી જ તેને ગુરુદર્શન થાય એ પ્રથા શરૂ કરી. આથી ગુરુના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઝડપથી વધવા લાગી. કહેવાય છે કે તેમણે નિયમ મુજબ મુઘલ બાદશાહ અકબરને પણ લંગરમાં ભોજન કરાવ્યા બાદ દર્શન આપ્યું હતું. ગુરુએ બાદશાહ અકબરની લંગર માટે બારગામની બગીચા આપવાની ઇચ્છાનો નમ્રતાપૂર્વક અસ્વીકાર કરીને જણાવ્યું કે “ગુરુનું લંગર બાદશાહોના દાન ઉપર નહિ પણ સામાન્ય માણસોના દાન ઉપર નભે એ જ ઈષ્ટ છે.” ધીરે-ધીરે તેમણે પંજાબમાં અનેક ઠેકાણે આવાં લંગર (ભોજનાલયો) શરૂ કર્યાં. શીખ પંથનો ઝડપી વિકાસ થયો. બાદશાહ અકબર પણ તેમના કાર્યથી ધણો પ્રસન્ન થયો. તેમણે પોતાના જમાઈના સંસ્કારો અને ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ ગુરુગાદી તેમને સોંપી ઈ. સ. ૧૫૭૪માં વાહિગુરુ સત્નામનું રટણ કરતાં કરતાં દેહ ત્યાગ કર્યો. તેમની વાણી અંધસાહેબના ત્રીજા મહોલ્લામાં સચવાઈ છે.

ગુરુ રામદાસ (ઈ. સ. ૧૫૩૪-૧૫૮૧)

ગોથા ગુરુ રામદાસનું મૂળ નામ જેઠાણ હતું. તેઓ અમરદાસના જમાઈના સંબંધે ગુરુ બન્યા ન હતા, પણ તેમની સત્નામ તરફની ભક્તિ અને ગુણો જોઈ તેમને ગુરુ અમરદાસે ગુરુ ગાદી સોંપી હતી. શીખધર્મના વિકાસમાં તેમણે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. તેઓ સ્વભાવે ધણા જ વિનમ્ર હતા. કહેવાય છે કે “એક વખત ગુરુ નાનકના પુત્ર શ્રીચંદ કે જેમણે પોતાનો અલગ ઉદાસી સંપ્રદાય સ્થાપેલો તે રામદાસને મળવા આવ્યા. રામદાસે બહુ જ પ્રેમથી તેમનું સ્વાગત કર્યું. વાતવાતમાં શ્રીચંદે ગુરુ રામદાસને લાંબી દાઢી રાખવાનું કારણ પૂછતાં ગુરુ રામદાસે કહ્યું કે ‘તે આપનાં પવિત્ર ચરણ સાફ કરવા માટે છે. એમ કહી પોતાની દાઢીથી શ્રીચંદના પગ સાફ કરવા લાગ્યા.’ શ્રીચંદ આથી ધણા જ શરમાઈ ગયા. તેમના પરમ ભક્ત બની ગયા.

ગુરુ રામદાસે પોતાના ગુરુ અમરદાસની આજ્ઞા પ્રમાણે તળાવ અમૃતસર બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. કહેવાય છે કે તેના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરવાથી એક

કોઠિયાના કોઠ દ્વાર થતાં તેની ખ્યાતિ ધણી જ વધી ગઈ. રામદાસે શીખોને કહ્યું કે 'આ અમૃત સરોવર તો હરિનું મંદિર છે, તે પવિત્રધામ બનવું જોઈએ.' અહીં હરિમંદિર બંધાવી તેમણે પોતાનું રહેવાનું સ્થાન પણ ત્યાં જ બાંધ્યું. તે આજે 'ગુરુ કા મહેલ' તરીકે ઓળખાય છે. તેમણે પંબખમાં અનેક સ્થળોએ યાત્રાળુઓના લાભાર્થે કૂવાઓ બંધાવ્યાં. મુઘલ બાદશાહ અકબર તેમના ગુણોથી ઘણા જ પ્રભાવિત થયો હતો. રામદાસે મુસ્લિમ આક્રમણોનો સામનો કરવા શિષ્યો પાસેથી નિયમિત દક્ષિણા લેવી શરૂ કરી. શીખ પ્રજામાં એકતા સ્થાપી.

રામદાસને પૃથ્વીચંદ, મહાદેવ અને અર્જુન નામના ત્રણ પુત્રો હતા. નાના પુત્ર અર્જુનના સદ્ગુણો જોઈ રામદાસે અર્જુનદેવને ગુરુગાદી સોંપી. અમૃતસરના સરોવરનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા આજ્ઞા આપી. શીખધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સમજાવ્યાં. આ જોઈ તેમનો મોટા પુત્ર પૃથ્વીચંદ ઘણા જ ગુસ્સે થયો. ગુરુનું અપમાન કરી ચાલી ગયો. શીખધર્મમાં આનાથી આંતરકંલહનાં ખી વવાયાં. ઈ. સ. ૧૫૮૧માં ગુરુ રામદાસનું મૃત્યુ થયું. તેમની વાણી અંતરસાહેબના ચોથા મહોદ્લામાં સચવાઈ છે.

ગુરુ રામદાસ પોતાના શિષ્યોને સદાય કહેતા કે જે પોતાને સદ્ગુરુનો શિષ્ય કહેવડાવે તેણે પ્રાતઃકાલમાં હરિનું ધ્યાન કરવું. વહેલી પરીઠમાં ઉઘમ કરવો. અમૃત સરોવરનું સ્નાન અને હરિમંદિરનું દર્શન, જપ, તેના સર્વ પાપ અને દોષોને દૂર કરે છે. દરેક શિષ્યને આ ઉપદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરવાનો આદેશ હતો.

ગુરુ અર્જુનદેવ

ગુરુ રામદાસના ત્રીજા પુત્ર ગુરુ અર્જુનદેવ મહાપ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ હતા. તેઓ શીખધર્મના ઇતિહાસમાં પાંચમા ગુરુ તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમણે પોતાના પિતા અને ગુરુના આદેશ મુજબ અમૃતસરના સરોવર અને હરિમંદિરનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યું. આ હરિમંદિર ચારે વર્ણો માટે ખુલ્લું છે તેના સૂચન રૂપે હરિમંદિરની ચાર દિશામાં ચાર દરવાજા મૂકવામાં આવ્યા છે. આ હરિમંદિર હાલમાં અમૃતસરમાં સુવર્ણમંદિર તરીકે ઓળખાય છે. શીખોનું આ પવિત્રધામ મનાય છે. આ હરિમંદિરના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે તથા શીખધર્મનાં અન્ય લોકોપયોગી કાર્ય કરવા માટે શીખોને પોતાની આવકનો દસમો ભાગ (જે દસવંધ તરીકે ઓળખાય છે) તે આપવાની આજ્ઞા કરી.

ગુરુ અર્જુનદેવે પોતાનો આગળ થઈ ગયેલા ગુરુઓના ઉપદેશને પ્રજા યાદ રાખી શકે તે માટે 'અંતરસાહેબ' નામના ઉત્તમ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું. તેમની

પોતાની વાણી 'સુખમની'ના નામે ઝોળખાય છે. ગુરુ અર્જુનદેવે ત્ર્યંસાહેબમાં ચારે વર્ણુના ઉત્તમ સંતોના ઉપદેશને સ્થાન આપી શીખધર્મ સર્વધર્મ સમભાવ જેવા ઉત્તમ તત્ત્વો ધરાવે છે તેનું પ્રતિપાદન કરાવ્યું. શીખધર્મમાં અંધશ્રદ્ધા કે ભિંચનીચના ભેદભાવ નથી તે સાબિત કર્યું. તેમણે જણાવ્યું કે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનાં સત્કર્મોને લીધે આદર અને સત્કાર મેળવી શકે છે.

મુઘલ બાદશાહ અકબરે ગુરુ અર્જુનદેવના કાર્યથી ઘણો જ પ્રભાવિત હતો. તે આજીવન તેમનો મિત્ર રહ્યો પણ અકબરના મૃત્યુ બાદ દિલ્હીની ગાદીએ આવનાર મુઘલ બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં મુઘલો અને બાદશાહ જહાંગીર વચ્ચે સંઘર્ષ શરૂ થયો. આ સંઘર્ષ કરાવનાર તે અર્જુનદેવનો ભાઈ પૃથ્વીચંદ પોતે હતો. જહાંગીરના અમલ દરમ્યાન તેના પુત્ર ખુસરોએ બળવો કર્યો, તે હારી જતાં પોતાના દાદા અકબરના મિત્ર અર્જુનદેવ પાસે આવ્યો. પોતાના મિત્રના પૌત્રને અર્જુનદેવે સામાન્ય રીતે આવકાર્યો. આનો લાભ લઈ અર્જુનદેવના વિરોધીઓએ બાદશાહ જહાંગીરને અર્જુનદેવ આપની વિરુદ્ધ કાવત્રુ કરે છે એમ કહી ઉશ્કર્યો. અર્જુનદેવને કેદ કરવામાં આવ્યા. જહાંગીરે ખોટી ચડવણી અને ધર્માન્ધતાથી પ્રેરાઈને ખુસરોને મદદ કરવા બદલ બે લાખ રૂપિયાનો દંડ કર્યો અને દંડ ન ભરે તો તેની માલમિલકત જપ્ત કરવાનો આદેશ આપ્યો. સત્યની ખાતર ગુરુએ દંડ ભરવાનો ઇન્કાર કર્યો. આ સાથે પોતાના વતી અન્યને પણ દંડ ભરવાની મનાઈ ફરમાવી. તેમણે જે કોઈ દંડ ભરે તેને શીખ ન માનવો એમ જાહેર કર્યું. આથી બાદશાહ તરફથી તેમના ઉપર અત્યંત જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો છતાં તેમણે પોતાનો ટેક છોડ્યો નહિ. જુલમ સહન કરતાં કરતાં તેમણે રાવી નદીના કિનારે પોતાનો દેહ છોડ્યો. કહેવાય છે કે તેમણે મરતાં મરતાં પોતાના પુત્ર હરગોવિંદને શીખધર્મના રક્ષણુ અર્થે દરેક શીખોને શત્રુસંજ્ઞ બનાવવાનો આદેશ આપ્યો હતો. તેમની વાણી ત્ર્યંસાહેબના પાંચમા મહોલ્લામાં સચવાઈ છે. આમ અર્જુનદેવના સમયથી શીખો અને મુસ્લિમો વચ્ચે સંઘર્ષનાં પી વવાયાં.

ગુરુ હરગોવિંદ

ગુરુ અર્જુનદેવ પછી તેમના પુત્ર હરગોવિંદ ગાદીએ બેઠા. શીખ ગુરુ પરંપરામાં તેઓ છઠ્ઠા ગુરુ તરીકે ઝોળખાય છે. તેમણે પોતાના પિતાના આદેશ મુજબ પોતે શત્રુસંજ્ઞ બની શીખોને શત્રુસંજ્ઞ થવાનો આદેશ આપ્યો. મરદાની રમતો, ઘોડેસવારી અને લશ્કરી તાલીમ આપવાની પ્રવૃત્તિનો વેગ વધાર્યો. પોતાનું શાસન મુઘલ બાદશાહના શાસન કરતાં જિંદુ છે એ બતાવવા તેમણે પોતાના

આસનને બાદશાહના લાલકિલ્લામાંના આસન કરતાં ત્રણ ગણું જીંચું બનાવ્યું. અને મુઘલ સાર્વભૌમત્વનો અસ્વીકાર કર્યો.

મુઘલો સાથેના સંઘર્ષની સાથે સાથે તેમણે શીખોમાં ભક્તિભાવ અને વૈરાગ્યની ભાવના વિકસાવવા પોતે મીરી અને પીરી નામની બે તલવાર કમરે બાંધવા લાગ્યા. એક ભક્તિનું પ્રતીક અને બીજી શક્તિનું પ્રતીક. આમ તેમણે એક નિર્ભય નેતા તરીકે શીખોમાં ધર્મભાવના અને ધર્મના માટે કોઈ પણ જુલમનો સામનો કરવાની આત્મશ્રદ્ધા પેદા કરી. તેમની પ્રવૃત્તિથી વહેંચાઈ બાદશાહ જહાંગીરે તેમને દિલ્હી તેડાવ્યા. દરેકને એમ લાગતું હતું કે ગુરુ હિપર ગુરુ અજુનદેવ જેવો ત્રાસ યુગ્મરવામાં આવશે, પણ સદ્ભાગ્યે ગુરુ અજુનદેવના પરમભક્ત એક વઝીરખાન નામના સરદારની સમજાવટથી જહાંગીરમાં ગુરુ હરગોવિંદ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના પેદા થઈ. તેણે ગુરુની પરીક્ષા કરવા પૂછ્યું કે હિંદુઓના પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર અને મુસલમાનોના અલ્લાહમાં શા ભેદ છે? ગુરુએ સ્વાભાવિક શૈલીથી જવાબ આપ્યો કે “સર્વનો રક્ષક રહીમ છે. અલ્લાહ અલખ અને અપાર છે, એ એકલો જ મહાન અને અનંત છે. હું એ એક પરમાત્માને, પૃથ્વીના માલિકને નમું છું. એ સ્રષ્ટા છે, સર્વવ્યાપી છે. બાદશાહ આ સાંભળી ધણો પુશ થયો પણ તેમની પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા તેમને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં નજરકેદ કર્યા. અહીં ગુરુએ ભજનકીર્તનનો કાર્યક્રમ ચાલુ રાખ્યો. અનેક કેદીઓ અને જેલનો દરોગો હરિદાસ ગુરુનો પરમભક્ત બન્યા. અનેક લોકો ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં ગુરુદર્શને આવવા લાગ્યા. ધણાએ ગુરુને છોડાવવા ક્ષણે એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ગુરુ હરગોવિંદે તેમને અટકાવી દીધાં. ગુરુની પ્રભુભક્તિ, નિર્મળ ચારિત્ર તથા હજરતમિયાં મીરની દરમ્યાનગીરીથી બાદશાહ જહાંગીરે લગભગ દોઢ વર્ષ બાદ બહુ જ સન્માનપૂર્વક ગુરુને નજરકેદમાંથી મુક્ત કર્યા. ગુરુની વિનંતીને માન આપી તેણે અન્ય રાજકેદીઓને પણ મુક્ત કર્યાં. જહાંગીરે ગુરુ સાથે મિત્રતા બાંધી અમૃતસર ગયો. અકાલ તખ્તનું બાંધકામ પૂર્ણ કરવા ખર્ચ આપવાની વિનંતી કરી પણ ગુરુ હરગોવિંદે અગાઉના ગુરુઓની માફક બહુ જ વિવેકથી આ વિનંતીનો અસ્વીકાર કર્યો. બાદશાહ જહાંગીરના મૃત્યુ બાદ શાહજહાંના સમયમાં આ મૈત્રી વધારે વખત ટકી નહિ.

ગુરુ હરગોવિંદની ઇચ્છા ગુરુગાદી પોતાના પુત્ર ગુરુદિત્તાને આપવાની હતી પણ અચાનક તેનું મૃત્યુ થતાં અને તેના કોઈ પુત્રો ગુરુગાદીને લાયક ન જણાતાં ગુરુદિત્તાના નાના પુત્રના પુત્ર હરિરાયને ગુરુગાદી સોંપી. ઈ. સ. ૧૬૪૪માં મૃત્યુ

પામ્યા. કહેવાય છે કે ગુરુ હરજોવિંદના મૃત્યુના આઘાતથી બે શીખો, જેસલમેરના રાજવી રાજા રામપ્રતાપસિંહ અને એક જાટે દેહત્યાગ કર્યો હતો. તેમની વાણી પ્રથમસાહેબના છઠ્ઠા મહોત્સવામાં સચવાઈ છે.

ગુરુ હરિરાય

સાતમી ગુરુ હરિરાય બાળપણથી સંત હતા. તેમણે શીખોને ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું હતું કે ‘જીવનમાં નમ્રતા રાખવી, દાન કરવું, પ્રાતઃકાળે ગુરુવાણીનું સ્મરણ કરવું. પોતાની કમાઈ ઉપર જીવવું. સુકૃત્યો કરવાં. સત્સંગ કરવો.’

મુગલ બાદશાહ શાહજહાં શરૂઆતમાં ગુરુ પ્રત્યે વૈરવૃત્તિ રાખતો. તેના પ્યારા પુત્ર દારાની માંદગીમાં હકીમોએ જણાવેલ દવા કોઈ ઠેકાણે ન મળી. છેવટે તપાસ કરતાં જણાયું કે તે શીખ ગુરુ હરિરાય પાસે છે. શાહજહાંએ નમ્રતાપૂર્વક ગુરુ પાસે આવી પોતાના પ્યારા પુત્રને બચાવવા વિનંતી કરી. ગુરુએ કહ્યું કે ‘જે આશા લઈને ગુરુદ્વારે આવે છે તે કદાપી નિરાશ થતો નથી.’ હરિરાયે હકીમોએ જણાવેલ દવાઓ ઉપરાંત અનુપાનમાં વાપરવા લાયક એક મોતી પણ આપ્યું. દારા સાંને થયો. શાહજહાં અને હરિરાય ગાઠ મિત્રો બન્યા.

હરિરાય પોતાના ગુરુના આદેશ પ્રમાણે લશ્કર રાખતા હતા. દારાને મદદ કરવા બદલ શાહજહાં પછી ગાદીએ આવેલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ અને હરિરાય વચ્ચે સંઘર્ષ શરૂ થયો. ઔરંગઝેબે કપટથી હરિરાય અને તેમના પુત્ર રામરાય વચ્ચે ફાટફૂટ પડાવી. કિશોર રામરાયે શીખ મસંદોત્તી સલાહથી ઔરંગઝેબને પુશ કરવા ગુરુ નાનકની વાણીનું ઔરંગઝેબની ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થઘટન કરતાં ગુરુ હરિરાયે તેના ત્યાગ કર્યો. ઔરંગઝેબે રામરાયને સાત ગામની જગીર આપી પિતાનું મૃત્યુ થતાં ગુરુગાદી પર બેસવા તૈયાર કર્યો. તે બાદશાહનો પ્રીતિપાત્ર હોવાથી કેટલાક શીખોત્તો તેને સાથ મળ્યો. ઔરંગઝેબે તેને હિમાલયની તળેટીમાં જગીર આપેલી હોવાથી રામરાયે ‘રામરાયા કા દહેરા’ નામનું ગુરુદ્વાર બાંધ્યું. સમય જતાં તે સ્થાન દહેરાદૂનના નામે ઓળખાવા લાગ્યું. આ જગીરની આવકમાંથી તેના હાલના મહંત સોળેક જેટલા શિક્ષણ સંસ્થાઓ ચલાવે છે. લગ્નમાં લગભગ રોજના ૫૦૦ માણસો જમે છે, પણ ગુરુના મૃત્યુ સુધી પિતાપુત્રનો મેળાપ ન થયો.

ગુરુ હરિરાયે લગભગ સોળ વર્ષ સુધી ઔરંગઝેબ સામે ટક્કર જીતી. તેમણે પોતાના અંતસમય નજીક જણાતાં પોતાના નાના પાંચ વર્ષના પુત્ર હરિકૃષ્ણને શીખ સમાજ ખોલાવી ગુરુ તરીકે સ્થાપ્યા. સમગ્ર શીખ સમાજે બાળ ગુરુને

ત્રેમથી અપનાવ્યા. થોડાંક વર્ષો બાદ ઈ. સ. ૧૬૬૧માં હરિરાય મૃત્યુ પામ્યા. તેમની વાણી અંથસાહેબના સાતમા મહોલ્લામાં સચવાઈ છે.

ગુરુ હરિકૃષ્ણ

ગુરુ હરિકૃષ્ણની ગુરુ તરીકે વરણી થતાં તેમનો મોટાભાઈ રામરાય ધણો ગુસ્સે થયો. તેણે હરિકૃષ્ણ વિરુદ્ધ ઔરંગઝેબને ઉશ્કર્યો. ઔરંગઝેબ કપટથી બંને ભાઈઓનું કાસળ કાઢવા માગતો હતો. તેમણે જ્યપુર નરેશ જ્યસિંહ મારફતે ગુરુ હરિકૃષ્ણને દિલ્હી તેડાવ્યા. બાળ ગુરુ હરિકૃષ્ણની ઇચ્છા દિલ્હી જવાની ન હોવા છતાં રાજા જ્યસિંહના માન પાતર દિલ્હી આવ્યા. બાદશાહ ઔરંગઝેબ અને ગુરુ વચ્ચે થોડોક સમય સુમેળ સધાયો પણ ઔરંગઝેબની ધર્માધતા આગળ તે વધારે ટકી શક્યો નહિ. દિલ્હીના નિવાસ દરમ્યાન ગુરુ હરિકૃષ્ણ શીતળાના રોગમાં સપડાયા. આથી તેમણે ગુરુ તેગબહાદુરને ગુરુગાદી સોંપી ઈ. સ. ૧૬૬૪માં દેહત્યાગ કર્યો. ગુરુ હરિકૃષ્ણે અગાઉના ગુરુની પરંપરા ટકાવી રાખી અને ભજન દ્વારા ધર્મનો મહિમા વધાર્યો. તેમની વાણી અંથસાહેબના આઠમા મહોલ્લામાં સચવાઈ છે.

ગુરુ તેગબહાદુર

ગુરુ હરગોવિંદના સૌથી નાના પુત્ર અને ગુરુ હરિકૃષ્ણના પિતાના કાકા શીખ ધર્મની ગુરુ પરંપરામાં નામાંકિત વ્યક્તિ મનાય છે. શાંતિ અને વૈરાગ્યની તેઓ જીવંત પ્રતિમા હતા. ઈ. સ. ૧૬૩૪ના કરતાપુરના યુદ્ધમાં કરેલા તેમના પરાક્રમથી ખુશ થઈ તેમના પિતા હરગોવિંદે તેમને 'તેગબહાદુર'નું ઉપનામ આપ્યું હતું. ગુરુગાદી હિપર આવ્યા પછી શીખો તરફથી આવેલી સર્વ ભેટ લાંચરના કાર્યમાં વાપરતા. તેમની અદ્ભુત દાન આપવાની પ્રવૃત્તિથી ધણા તેમને 'દેગબહાદુર' તરીકે ઓળખાવતા, તે કોઈક તેઓની ગરીબો પ્રત્યેની ભાવના જોઈ તેમને 'ટકબહાદુર' તરીકે સંબોધતા. તેમની નમ્રતા, ક્ષમાશીલતા અને દાનવીરતાથી અંબઈને ધણા શીખો તેમના સેવક બન્યા હતા. એમણે દરેક શીખને ક્ષમાશીલ બની પ્રભુનામની સાચી સંપત્તિ એકઠી કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

ગુરુગાદી પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમને પોતાના કુટુંબીઓ તરફથી, હરિમંદિરના વહીવટકર્તાઓ તરફથી અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડી હતી. મંદિરના પૂજારીઓ અને વહીવટકર્તાઓએ હરિમંદિરનાં દ્વાર બંધ કરી દેતાં તેઓ ગુરુદ્વારને બહારથી પ્રણામ કરી અમૃતસર છોડી કીરતપુર આવ્યા. અહીં પણ તેમના કુટુંબીઓએ તેમને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો આથી તેમણે એ સ્થળ છોડી શિવાલિકની ટકરીઓની તળેટીમાં ઈ. સ. ૧૬૬૫માં આનંદપુર નામે નવું ગામ વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યા.

અહીં પણ તેમને તેમના કુટુંબીઓએ રહેવા ન દીધા. છેવટે તેઓ આનંદપુરથી હરિયાણા આવ્યા. અહીં પણ તેમના વિરોધી રામરાયે ત્રાસ આપવો શરૂ કર્યો. ત્યાંથી તેઓ આગ્રા, વારાણસી, ગયા, પટણા વગેરે સ્થળોએ ગયા. છેવટે તેઓ ઢાકા આવ્યા. આ સમય દરમ્યાન તેમણે અનેક સ્થળોએ માનવ-કલ્યાણ માટે વાવ, ટૂવા, સરોવર વગેરે બંધાવ્યાં. છેવટે શીખોના આગ્રહને માન આપી તેઓ પંજાબ પાછા આવ્યા.

તેમણે પોતાના પુત્ર ગોવિંદને ગુરુ પુત્રને જાણે એવી તાલીમ આપવાની શરૂ કરી. પંજાબમાં આવ્યા પછી તેમણે શીખોને મુઘલો વિરુદ્ધ એક કરવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યાં. આ વખતે મુઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબનો ત્રાસ ચારે બાજુ વર્તાતો હતો. અનેક મંદિરો-ગુરુદ્વારોનો મુસ્લિમોએ નાશ કર્યો હતો. કલ્પના પણ થીજી જાય તેવા અત્યાચારો ઔરંગઝેબ તરફથી હિંદુ પ્રજા ઉપર થતા હતા. ફરજિયાત ધર્મોત્તર કરાવવામાં આવતું. ગુરુ તેગબહાદુરે આ સર્વનો મક્કમ રીતે સામનો કરવાનો નિર્ધાર કરી આનંદપુરમાં ગુરુગાદી રાખી પંજાબમાં શીખોને એકત્ર કરવાના પ્રયત્નો આદર્યાં. લોકોમાં તેમણે આધ્યાત્મિક શૌર્ય રેડ્યું. ગુરુના પ્રાણવાન સંદેશાએ સમગ્ર શીખ પ્રજા જગ્રત બની. ગુરુ તેગબહાદુર આ માટે આવેલા સર્વ ધનનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણ અને લોકજગ્રતી માટે કરતાં.

આ સમયે કાશ્મીરમાં બ્રાહ્મણોને બળબળીથી મુસલમાન બનાવવામાં આવતા હતા. કારણ કે ઔરંગઝેબ માનતો હતો કે જે બ્રાહ્મણો મુસલમાન થાય તો અન્ય લોકોને મુસલમાન બનાવવામાં કોઈ મુશ્કેલી નડે નહિ. આથી બ્રાહ્મણો ઉપર ધર્મોત્તર માટે સખ્ત ત્રાસ વર્તાવવામાં આવતો. દયાળુ તેગબહાદુરનો આત્મા આ જોઈ કકળી ઊઠ્યો. તેમણે બ્રાહ્મણોને બચાવવા મક્કમ નિર્ધાર કર્યો. તેમણે બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે “તમે બાદશાહને ખબર આપો કે અમારા ગુરુ તેગબહાદુર જે ધર્મપરિવર્તન કરશે તો અમે સર્વ આનંદથી ધર્મપરિવર્તન કરીશું.” બાદશાહ ઔરંગઝેબે ધાર્યું કે જે ધર્મનો વડો ઇસ્લામને સ્વીકારે તો અન્યને મુસલમાન બનાવવાનું મુશ્કેલ નહિ બને. ઔરંગઝેબે ગુરુ તેગબહાદુરને કેદ કર્યાં. ગુરુને ઇસ્લામધર્મ સ્વીકારવા શરૂઆતમાં ઘણી લાલચો આપવામાં આવી, ભય બતાવવામાં આવ્યો, ત્રાસ આપવામાં આવ્યો. કોઈ પણ રીતે ગુરુ તેગબહાદુરને તેમના નિર્ણયથી ડગાવી ન શકાતાં અંતે તેમનો ઈ. સ. ૧૬૭૫ના નવેમ્બરની અગિયારમી તારીખે દિલ્હીના ચાંદની ચોકમાં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો (જે વૃક્ષ નીચે ગુરુનો વધ થયે તો તે વૃક્ષ દિલ્હીના ચાંદની ચોક ગુરુદ્વારા શીશગંજમાં અત્યારે હયાત છે). તેમના બલિદાને સમગ્ર શીખ પ્રજાને જગ્રત કરી સમગ્ર પંજાબ મુઘલ શાસન

વિરુદ્ધ બની ગયું. કેટલાક વિદ્વાનોના મન પ્રમાણે દિલ્હી જતાં અગાઉ ગુરુ તેગબહાદુરે પોતાના વિદ્વાન અને બહાદુર પુત્ર ગોવિંદરાયનો નાણિયેર અને પાંચ પૈસા આપી ગુરુગાદી ઉપર અભિષેક કરી ગુરુ તરીકે સ્થાપી દીધા હતા. ગુરુ તેગબહાદુરના બલિદાનથી અનેક કાશ્મીરી પંડિતો અને લાખો હિંદુ-શીખો ફરજિયાત ધર્મોત્તરમાંથી બચી ગયા. ખરેખર ગુરુ તેગબહાદુરે ધર્મની વેદી ઉપર માનવકલ્યાણ અર્થે પોતાનું બલિદાન આપી શીખધર્મને ઉજ્જવળ બનાવ્યો.

જેલવાસ દરમ્યાન ગુરુ તેગબહાદુરે કેટલીક ઉત્તમ કાવ્યરચનાઓ કરી હતી. આ સર્વ તેમણે જેલની દીવાલો તથા વૃક્ષપત્રો ઉપર લખેલી. જેલનો દરેગો સૈયદ અબ્દુલહસન અંતરથી ગુરુનો પરમભક્ત હતો પણ બાદશાહના હુકમ આગળ લાચાર હતો. આમ છતાં તેણે જેલમાં ગુરુની બનતી સેવા ખરા અંતઃકરણથી કરી હતી. તેના પ્રયત્નોથી ગુરુ તેગબહાદુરની સર્વ રચનાઓ એકત્ર કરવામાં આવી. આ નવમા ગુરુની વાણી ગ્રંથસાહેબના નવમા મહોલ્લામાં સાચવવામાં આવી છે.

ગુરુ તેગબહાદુરના શિરચ્છેદથી હિંદુ-શીખ જનતામાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. ઔરંગઝેબના આ દુષ્ટ કાર્યથી મુઘલ રાજ્યના પાયા હયમયવા લાગ્યા. મુઘલ રાજ્યની પડતીનાં ખી વવાયાં.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

ગુરુ તેગબહાદુર પછી છેલ્લા અને દસમા ગુરુ તે ગુરુ ગોવિંદસિંહ. તેઓ ઘણી જ કુમળી વયે ગુરુગાદીએ આવ્યા હતા. તેમણે નાની વયે પિતાની પ્રેરણાથી શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી શીખોનું નેતૃત્વ લીધું હતું. આનંદપુરમાં લાવેલા પિતાના મસ્તકને જોઈને તેઓ જરા પણ ડર્યા નહિ બલકે બાદશાહ ઔરંગઝેબના અત્યાચારનો મક્કમતાથી સામનો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. તેમણે ઈ. સ. ૧૬૯૯માં 'ખાલસા'ની સ્થાપના કરી મુઘલો સાથે ઘેર સંગ્રામ આરંભ્યો.

કહેવાય છે કે તેમને ધર્મથી ચલિત કરવા તેમના બે પુત્રોને ઔરંગઝેબે દીવાલમાં જીવતા ચણી લીધા હતા. તેમના પર ભયંકર અત્યાચાર વર્તાવ્યો હતો. આમ છતાં તેઓ ધર્મથી ચલિત થયા ન હતા. તેમણે સ્થાપેલી 'ખાલસા' નામની સંસ્થા દ્વારા શીખોને બહાદુર બનાવવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમને વ્યવસ્થિત મુદ્દની તાલીમ મળે તે માટે જુદાં જુદાં લશ્કરી મથકો તૈયાર કર્યાં. તેઓ દરેક શીખને કહેતા કે તમારો ધર્મ 'સિંહ'નો ધર્મ છે. તેથી તમારા નામને અંતે સિંહ ઉપનામ ધારણ કરો. તેમણે શીખોના માર્ગદર્શન માટે કેટલાક આચારો

નક્કી કર્યાં. જેવા કે કેશ-દાઢી ન કાપવાં, તંબાકુ અને એવી ખીજી નશીલી ચીજોનું સેવન ન કરવું, પરસ્ત્રીગમન ન કરવું, અન્નચર્ચા પાળવું, શરાબ ન પીવો, હતાલ કરેલા પ્રાણીનું માંસ ન ખાવું વગેરે. આ પૈકીના કોઈ પણ આચારના ઉલ્લંઘન કરનારના ખાલસા પંથમાંથી બહિષ્કાર કરવો અને ફરીથી પંથમાં દાખલ થવા માટે તેણે ફરી દીક્ષા લેવી અને સંગત જે દંડ કરે તે ભરવો પડે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. તેમણે જ્ઞાન્યુ કે પુત્રીને દુધ પીતી કરનાર, સતીપ્રથાને અનુમોદન આપનાર અને મુઘલ સાથે કન્યાને પરણાવનાર સાથે સંબંધ ન રાખવો. પોતાની આવકના દશમા ભાગનું દાન કરવું. દરેક શીખે નાતખતનાં બંધનોનો ત્યાગ કરી એકખીન્ન સાથે ભોજન કરવું. ત્યાગ અને સ્વાર્પણની ભાવના ડેળવવી. દરેક શીખને ‘ખાલસા’ના પ્રતીક તરીકે પાંચ ઠક્કા ધારણ કરવાનો આદેશ આપ્યો. આ પાંચ ઠક્કા તે : કેશ (લાંબાવાળ), કંઘી, (નાની કાંસકી), કિરપાણુ (નાની તલવાર), કચ્છ અને કડ્ડું. આ પાંચે ચિહ્નો આજે પણ શીખધર્મનાં આવશ્યક અંગો મનાય છે. આ પ્રતીકોમાં અન્નચર્ચા, ત્યાગ અને સ્વાર્પણની ભાવના સમાયેલી છે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ પોતે બહુ જ દુરંદેશીવાળા હતા. મુઘલો સાથે દરેક ગુરુને સંઘર્ષમાં જિતરવું પડે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જતાં ધર્મના રક્ષણ માટે તેમણે ખાલસા પ્રથા શરૂ કરી ગુરુ પરંપરા બંધ કરાવી. ગુરુગાદીએ આવનારને ધર્મના નામે બલિદાન આપવું ન પડે તે માટે આ આવશ્યક બન્યું હતું. હવે તેમણે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી ગ્રંથસાહેબને જ ગુરુ તરીકે સ્થાપી ગુરુ મહિમા ચાલુ રાખ્યો. તેમની વાણી ગ્રંથસાહેબના દસમા મહોલ્લામાં સચવાઈ છે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહે આજીવન મુઘલ સત્તાનો સામનો કર્યો. અનેક મુઘો લડયા. તેમણે શીખોને બહાદુર અને ચારિત્રવાન બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેઓએ આ માટે કેટલાક નોંધપાત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમની કૃતિઓ શીખધર્મનું મૂલ્યવાન ધન મનાય છે. તેમણે પોતાની ઘણીખરી રચનાઓ ઈ. સ. ૧૭૦૫-૧૭૦૬ સુધીમાં પૂર્ણ કરી હોય તેમ લાગે છે. તેમણે રચેલ દશમગ્રંથ શીખધર્મના નોંધપાત્ર ગ્રંથ મનાય છે. વજ, હિન્દી, ફારસી અને પંજાબી એમ ચારે ભાષામાં આ ગ્રંથની રચનાઓ છે. તેમાં બપુ (જુદા જુદા જાદોમાં પ્રાર્થનાઓ), અકાલ ઉસ્તતિ (અવિનાશી પ્રભુની સ્તુતિ), વિચિત્રનાટક (ગુરુનું જીવનવૃત્તાંત), ચંડિ-ચરિત્ર (માકંડેય પુરાણમાં આવેલ દુર્ગા-સપ્તશતીના આધારે રચેલ રચનાઓ), જ્ઞાનપ્રબોધ, મહિંદીમીર (શિયાપંથના અવતારોનું વર્ણન), અન્ના અવતાર (અન્નાના સાત અવતારોનું વર્ણન), રુદ્ર અવતાર, શખ્દ હજારે (હિન્દી અને પંજાબી ભાષામાં ભક્તિજ્ઞાન, ખાલસા મહિમા, ઝફરનામા (ગુરુએ ઔરંગઝેબને ફારસીમાં લખેલ પત્ર), હિકાયતે (ફારસીમાં

લખાયેલી અગિયાર વાર્તાઓ) વગેરે વિવિધ વિષયોના સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. કેટલાક માને છે કે દશમગ્રંથની સર્વ રચનાઓ ગુરુ ગોવિંદસિંહની હોય તેવા સંભવ નથી. આના વિષે તીવ્ર મતભેદ છે કે આ ગ્રંથમાંની કેટલીક રચનાઓ તેમના દરબારના આરોઠા અને કવિઓએ રચી હોય તેમ લાગે છે. ઈ. સ. ૧૭૦૭ના ઓક્ટોબરની સાતમી તારીખે તેઓ સ્વધામ સીધાવ્યા.

ગુરુ પરંપરા બંધ કર્યા પછી

ગુરુ ગોવિંદસિંહે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી ગુરુ પરંપરા બંધ કરાવી ગુરુ ગ્રંથ-સાહેબને ગુરુ તરીકે સ્થાપ્યા, પણ મુઘલો સાથેના સંઘર્ષ તો ચાલુ રહ્યો. આથી તેમણે શીખધર્મ અને શીખ પ્રજ્ઞના રક્ષણની જવાબદારી 'બંદા' નામના એક બહાદુર સરદારને સોંપી અને નીચેના પાંચ નિયમોનું ચુસ્તપણે પાલન કરવાનો આદેશ આપ્યો.

- (૧) બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પરત્વી ઉપર કદાચિ કરવી નહિ.
- (૨) સાચું ખોલવું.
- (૩) ખાલસાની સેવા કરવી અને એની આજ્ઞા પાળવી.
- (૪) નવો પંથ સ્થાપવો નહિ.
- (૫) વિજયથી ગર્વિષ્ટ બનવું નહિ.

સરદાર બંદાએ ગુરુના આદેશ મુજબ અનેક મુઘલ સરદારોને હરાવ્યા. આ બાજુ મુઘલ આદશાહ ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થતાં તે વધારે શક્તિશાળી બન્યો. તેણે હિમાલયની પહોશમાં લોહગઢ નામે કિલ્લો તૈયાર કર્યો. ગુરુ નાનક અને ગુરુ ગોવિંદના નામના સિક્કા પડાવ્યા. પોતાને આદશાહ તરીકે બહેર કર્યો. ગુરુઆજ્ઞા તોડીને તેણે નવો પંથ સ્થાપ્યો. પરિણામે ઘણા શીખો તેને છોડી ગયા. તે નિર્બળ બનતાં ઈ. સ. ૧૭૧૬માં મુસ્લિમોના હાથે કેદ પકડાયો. છેવટે તેનો વધ થયો.

શીખસંપ્રદાય રાજકીય સ્વરૂપમાં ફેરવાતાં તેને ઘણું જ સહન કરવું પડ્યું. શીખોમાં આંતરકલ્લ વધી પડ્યો, આના પરિણામે ઈ. સ. ૧૭૫૬માં અહમદશાહ અમદાવાદીએ અમૃતસર ઉપર હુમલો કરી અનેક શીખોની હતલ કરી. હરિમંદિરનો નાશ કર્યો. એના પવિત્ર સરોવરને ગાયોનાં માંસથી અપવિત્ર કર્યું. અનેક ગુરુદ્વારોને નુકશાન કર્યું. અનેક શીખોએ ધર્મના રક્ષણ કાળે બલિદાન આપ્યું. અંગ્રેજોએ પણ શીખોની તાકાતને ખીરદાવી તેમને છંછેડવાને બદલે તેમની મૈત્રી કેળવી. આઝાદી આવ્યા પછી પણ ભારતમાં શીખ પ્રજ્ઞ એક બહાદુર અને ટેકવી પ્રજ્ઞ તરીકેનું પોતાનું સ્થાન ટકાવી રહી છે.

આ સર્વનું મૂળ કારણ એ છે કે બધા શીખ ગુરુઓએ શીખોમાં સાચી ધર્મભાવના કેળવી છે. પ્રબળને ધર્મક્ષેત્રે સાચું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. આ સર્વ ગુરુઓએ શૌર્ય અને ધાર્મિક એકતા કેળવવાની સાથે અનેક લોકકલ્યાણનાં કાર્યો જેવાં કે વાવ, કૂવા, તળાવ, ધર્મશાળાઓ વગેરે બંધાવ્યાં. લંગરપ્રથા વિકસાવી, ગરીબોને ભોજન આપી એકતા કેળવવી વગેરે કરીને પ્રબળમાં સાચી ધર્મભાવના કેળવી છે.

શીખધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ

શીખધર્મ એ ભારતીય પરંપરામાં ઉદ્ભવેલો સ્વતંત્ર ધર્મ છે. ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી સંત પરંપરાનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ વહેતો આવ્યો છે. અનેક સંતોએ જુદા જુદા સમયે ભારતીય પ્રબળનાં નીતિનાં ધોરણો સાચવવા અને ભક્તિમાર્ગને વિકસાવવા વિવિધ પ્રકારની વિચારસરણીઓ વિકસાવી છે. શીખધર્મ પણ આવીજ જ એક નવી વિચારસરણી રજૂ કરતા સંતની ભેટ છે. આ સંત તે ગુરુ નાનક. ગુરુ નાનકની વિચારસરણીમાં સામાજિક સુધારાની તમન્ના વર્તાય છે. તેમણે એકશ્વરવાદ, જ્ઞાતિપ્રથાનો વિરોધ અને ગુરુમહિમા દ્વારા સમાજના નીચલા વર્ગમાં ભક્તિનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો. તેમની વિચારસરણીને તેમના પછીના ગુરુઓએ આગળ વધારી, પરિણામે ભારતીય શીખ સમાજમાંથી અનેક અનિષ્ટો દૂર થયાં. શીખ પ્રબળને ગુરુમહિમા સમજાયો. પ્રબળમાં ત્યાગ અને સ્વાર્પણની ભાવના વિકસી. હિંદુ અને મુસલમાનના ભેદ રાખ્યા સિવાય શીખધર્મે સર્વના માટે ભક્તિનાં દ્વાર ખુલ્લાં કર્યાં. શીખ ગુરુઓના બલિદાને ભારતમાં એક નીડર અને ધર્મરક્ષક પ્રબળનો ઉદય થયો.

શીખ ધર્મગુરુઓએ પોતાના શિષ્યો માટે એક વ્યવસ્થિત આચારસંહિતા વિકસાવી, જે દરેક શીખના માટે આવશ્યક મનાવા લાગી. નિત્ય નિયમ—દરેક શીખે સવાર, સાંજ અને રાતની પ્રાર્થનાઓ અવશ્ય કરવી. ગુરુ ગ્રંથસાહેબનું દર્શન દરેકે કરવું આવશ્યક મનાવું.

નૈમિત્તિક કર્મ

દરેક શીખે પોતાના બાળકનું નામ ગુરુ ગ્રંથસાહેબના શબ્દના આધારે રાખવું. પોતાના નામને છેડે 'સિંહ' પ્રત્યય લગાડવો. લગ્ન વખતે વરકન્યાએ ગુરુ ગ્રંથસાહેબની પ્રદક્ષિણા કરવી આવશ્યક મનાતી. તેઓ ગુરુ ગ્રંથસાહેબ સન્મુખ જાભાં રહે ત્યારે લાવ્યાં (ગુરુ રામદાસ રચિત ચાર પ્રલોકા) ખોલવામાં આવે છે.

મૃત્યુ સમયે રોવા-કૂટવાની મનાઈ છે. મૃતદેહને શુદ્ધ વસ્ત્રોથી સજ્જ કરી સ્મશાનમાં લઈ જઈ અરદાસ કરવામાં આવે છે. એ પછી ડાઘુઓને કહાડ પ્રસાદ વહેંચી કવિ સુદેરે રચેલ ‘રામકલી’ના પાઠ ભણવવામાં આવે છે. ગ્રંથસાહેબનો પાઠ ભણી મૃતાત્માના દેહની ભસ્મ નદીમાં પધરાવવામાં આવે છે. આમાં શીખ પ્રજ્ઞનાં માનવીનું મૃત્યુ જન્મના જેવું જ સહજ માનવાની ભાવના કેળવવાનો ખ્યાલ રહેલો છે.

અમૃતપાન

દરેક શીખને ખાલસા પંથનાં પાંચ પ્રતીકા (કેશ, કંઘી, કચ્છ, કડું અને કિરપાણુ) રાખવાનો આદેશ છે, જે શીખધર્મના નિયમોનું ચુસ્તપણે પાલન કરતા હોય તેમને ‘પંજપિયારે’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ ગ્રંથસાહેબનો પાઠ કરતાં કરતાં લોખંડના વાસણમાં પતાસાં નાખેલું પાણી તૈયાર કરી તેને ખાંડાથી હલાવી દરેકને પાંચ અંજલિ આચમન કરાવે છે. આને અમૃતપાન કહે છે. કેટલાક આંખે લગાડે છે, તો કેટલાક મસ્તક ઉપર આના છાંટા નાખે છે. સ્ત્રીઓ પણ અમૃતપાન કરે છે. દરેક શીખ પાંચ ‘ક’ ધારણ કરે છે.

યાત્રા

શીખધર્મમાં યાત્રાનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. દરેક શીખ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ઐતિહાસિક ગુરુદ્વારાઓની યાત્રા કરવાની મહેચ્છા ધરાવે છે. ગુરુદ્વારાઓમાં (૧) શ્રી અકાલ તખ્ત—અમૃતસર, (૨) શ્રી તખ્ત કેશગઢ સાહેબ—આનંદપુર, (૩) શ્રી તખ્ત હરિમંદિર સાહેબ—પટણા, (૪) શ્રી તખ્ત હજૂર સાહેબ—નાંદેડ મહત્ત્વનાં મનાય છે. આ ચારમાં અમૃતસરનું ગુરુદ્વાર ગુરુ હરગોવિંદ સાથે અને ખાકીનાં ત્રણ ગુરુ ગોવિંદસિંહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ટૂંકમાં શીખધર્મ એ ગુરુ મહિમા અને સ્વાર્પણની ભાવના પર વિકસેલો એક વિશિષ્ટ ધર્મ છે. તેમાં દરેક શીખને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે ગ્રંથસાહેબને અને ઐહિક વિકાસ માટે પંથને અનુસરવાનો આદેશ છે.

પંથો

ભારતમાં સ્થપાયેલા દરેક ધર્મની જેમ શીખધર્મમાં પણ સમય જતાં અનેક પંથો પડી ગયા. તેમાં નાના મોટા વીસ પંથો ગુરુઓની જુદી જુદી વિચાર-સરણીના આધારે પડી ગયા હોવાનું મનાય છે, પણ સામાન્ય રીતે તેમાં બે મુખ્ય શાખાઓ છે. પ્રથમ શાખા ગુરુ નાનકની વિચારસરણીને આધારે શરૂ થયેલી

છે. આ પંથના અનુયાયીઓ ચુસ્તપણે ગુરુ નાનકના ઉપદેશને અનુસરે છે. સાદું અને સરળ જીવન ગાળી ગુરુમહિમા આતાં ગાતાં જીવન વ્યતીત કરે છે. આ પંથના અનુયાયીઓ નાનક પંથી કહેવાય છે.

ખીજો પંથ તે ગુરુ ગોવિંદસિંહે સ્થાપેલ ખાલસા પંથ. આ પંથ શીખ ગુરુઓ અને મુઘલ રાજવીઓના સંઘર્ષમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહે આ પંથ દ્વારા ભારતમાં એક બહાદુર અને સ્વાર્પણુની ભાવનાવાળી પ્રજા તૈયાર કરી. આ પંથના અનુયાયીઓ ગુરુ ગોવિંદસિંહના આદેશ મુજબ પાંચ કક્કા, (કેશ, કચ્છ, કડ્ડું, કંઘી અને કિરપાણુ) ધારણુ કરે છે. પોતાના નામને અંતે સિંહ શબ્દ ધારણુ કરે છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહે જીલ્મ અને ધર્મનિરતની સામે સિંહની માફક ટક્કર લઈ શકે તેવા સૈનિકો પેદા કરવાનો આ ખાલસા પંથ દ્વારા નિર્ણય કર્યો. આના પરિણામે જે મનુષ્યો કદી તલવાર કે બંદૂકને અડક્યા પણ ન હતા તેઓ તત્કાળ વીર બની ગયા. આ પંથ દ્વારા ગુરુ ગોવિંદસિંહે સમાજના નીચલા વર્ગ ગણાતા માછી, છીપા, ભોઈ, ચમાર જેવા વર્ગોમાંથી એવા સેનાની બનાવ્યા કે જેમના પ્રતાપ આગળ દિલ્હીની મુઘલ સત્તા પણ ટકી શકી નહિ. મોટા મોટા ચમરબંધીઓ પણ ધરધરવા લાગ્યા. મુઘલ, મરાઠા પછી ભારતમાં સ્થપાયેલ અંગ્રેજ સત્તાને પણ ‘ખાલસા’ની તાકાત સામે ટકવું મુશ્કેલ બન્યું હતું.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ ખાલસાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે “જે સત્યની જ્યોતિને સદાય જલતી રાખે, એક ઈશ્વર સિવાય કાંઈને નમે નહિ, જે સૂક્ષ્મમાં પણ કબર, સમાધિ કે મઠમાં શ્રદ્ધા ન ધરાવે, જે દયાળુ, નિષ્કપટી અને સંયમી છે, જેના તનબદનમાં સત્યની પૂર્ણ જ્યોત પ્રકાશે છે એવી પવિત્ર વ્યક્તિ તે ‘ખાલસા’ છે.” ટૂંકમાં ખાલસા પંથ એ ધર્મના રક્ષણ માટે ફના થઈ જનારો પંથ છે.

ગુરુ નાનકના પુત્ર શ્રીચંદે ઉદાસી મતની સ્થાપના કરી હતી. આ પંથમાં ત્રંધસાહેબ ઉપરાંત અન્ય હિન્દુ દેવદેવીઓની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ પંથ શીખ પ્રજામાં લાંબો સમય ટકી શક્યો નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૮૧માં એક રાધાસ્વામી નામે નવો સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ કોઈ શીખધર્મનો ફાંટો નથી પણ ઘણા શીખો આ પંથના અનુયાયીઓ બન્યા છે તેથી તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરેલ છે. અહીં સાદાઈ અને વ્યવહારુ યુદ્ધિ પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે. આ પંથમાં ‘રાધા’ એટલે જીવાત્મા અને ‘સ્વામી’ એટલે પરત્મા એમ માનવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાય તરફથી જનસેવાનાં અનેક કાર્યો થાય છે.

અંથસાહેબ

‘અંથસાહેબ’એ શીખધર્મના પવિત્ર અંથ મનાય છે. દરેક શીખ તેનું ભક્તિભાવથી પૂજન કરે છે. તેમના આદેશને અનુસરે છે. આ અંથની રચના પાંચમા ગુરુ અર્જુનદેવે દરેક ગુરુની વાણી લોકો યાદ રાખી શકે તે માટે કરી. આ અંથને એક વિશાળ નગરની કલ્પના કરી તેના પ્રકરણો જુદા જુદા વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. અહીં પ્રકરણને મહોલ્લાના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

અંથસાહેબમાં ગુરુ અર્જુનદેવે ગુરુઓના ઉપદેશ ઉપરાંત બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર, મુસ્લિમ સંતોની વાણીને સ્થાન આપ્યું છે. એનું કારણ તેમનો હેતુ ભારતના આધ્યાત્મિક વારસાનો તેમાં સમાવેશ કરવાની ઇચ્છા હતી.

અંથસાહેબની રચનામાં શીખધર્મના દસ ગુરુઓ ઉપરાંત ભક્તો જેવા કે જ્યદેવ, શેખફરીદ, નામદેવ, ત્રિલોચન, પરમાનંદ, સદનો કસાઈ, ખેણી, રામાનંદ, કપીર, ધન્ના બટ, પીપા ઠાકોર, સેનાનાઈ, રવિદાસ, ભીખન, સુરદાસ વગેરે વંદનીય ભક્તોની વાણીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

આ ઉપરાંત તેમાં મરદાના, સત્તા અને બ્રહ્મવંડ, સુંદર વગેરેને પણ આ અંથમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. અંથસાહેબના સંકલનમાં વિવિધ વિભાગો જેવા કે જપુથ (જપ), સોદુ (ભગવાનનું દ્વાર), સો પુરખ (પરમાત્મા), સોહિલા (યશોગાન) વગેરે છે. તેમાં વિવિધ રાગમાં ભજનો, ટૂંકાં ભક્તિકાવ્યો વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

આ અંથને શ્રી હાકા સાહેબ હાલેલકર ‘સંતોના સંમેલન’ તરીકે બિરદાવે છે. હિંદુઓની ભગવદ્ગીતા, ઈસ્લામીઓનું કુરાન અને ખ્રિસ્તિઓના બાઈબલ જેટલું જ મહત્ત્વ દરેક શીખને મન અંથ સાહેબનું છે. અને આ કારણથી જ દરેક શીખ અંથ સાહેબને પરમ આદરણીય ગુરુ માને છે.

ટૂંકમાં અંથસાહેબ અનેક રીતે એક વિશિષ્ટ અંથ છે. જગતના કોઈ પણ ધર્મના સ્થાપક ગુરુઓનાં લખાણ આટલાં વ્યવસ્થિત રીતે સચવાયેલાં જેવા મળતાં નથી. દસમા ગુરુ ગોવિંદસિંહે દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ જેઈ અંથસાહેબને ગુરુ તરીકે સદાને માટે સ્થાપનાં દરેક શીખોના તે આદરપાત્ર અંથ બન્યો છે.

૬. સંદર્ભગ્રંથો

આચાર્ય, જયંતીલાલ (અનુ.)	મધ્યયુગની સાધનાધારા, અમદાવાદ. ૧૯૫૬
દેસાઈ, મગનભાઈ. પ્ર.	સુખમની, અમદાવાદ. ૧૯૪૯
નાયક, ચીનુભાઈ તથા ભટ્ટ, પનુભાઈ	જગતના ધર્મોની વિકાસ રેખા, અમદાવાદ. ૧૯૬૩
નાયક, છોટુભાઈ. ૨.	સૂક્ષ્મત, અમદાવાદ. ૧૯૫૯
પટેલ, ભોળાભાઈ (અનુ.)	ચુરુનાનક.
મહેતા, કલ્યાણુચ અને શેત્રત, ચુનીલાલ મહાન શીખ ગુરુઓ, અમદાવાદ. ૧૯૬૬	
સાંડેસરા, ઉપેન્દ્રરાય. જ.	શીખદર્શન, વલ્લભવિદ્યાનગર. ૧૯૭૬
ચુરુમુખ, નિહાલસિંહ	ચુરુનાનક, દિલ્હી. ૧૯૭૦
ઠાકુર, દેશરાજ	શીખ ઇતિહાસ, ગંગાનગર. સં. ૨૦૧૧
હરબંસસિંહ	ચુરુ ગોવિંદસિંહ, ગોવિંદસિંહ કાઉન્ડેશન, ચંદીગઢ. ૧૯૬૬

Gupta, Hari Ram

History of sikh Gurus,
New Delhi. 1973

Macauliffe, wilson

Malcom, Pinco†, and

Khna Singh,

Macauliffe,

Religion of the sikhs,
Calcutta. 1958Sikh Religion, Vol. I-II
Oxford University. 1909

ઇસ્લામ ધર્મ

હિંદુ, જૈન, બૌદ્ધ અને શીખધર્મ ભારતમાં ઉદ્ભવેલા અને પ્રસરેલા ધર્મો છે. ભારતમાં એ ઉપરાંત અન્ય દેશોમાં ઉદ્ભવેલા ધર્મો પણ વહેલામોડા થોડા-ઘણા પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયા. તેમાં ખ્રિસ્તી, જરથોસ્તી, ઇસ્લામ અને યહૂદીધર્મ નોંધપાત્ર છે. આ ધર્મો શરૂઆતમાં તે તે ધર્મના જે આંગતુક અનુયાયીઓ ભારતમાં આવી વસ્યા તેઓમાં પ્રચલિત હતા, પરંતુ સમય જતાં ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામના અનુયાયીઓએ ભારતના વતનીઓમાં પણ પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ને તેઓ પોતાનો અસલ ધર્મ ત્યજી આ આંગતુક ધર્મ અંગીકાર કરે તે માટે વિવિધ ઇલાજ આદરવા લાગ્યા. પરિણામે ભારતમાં ભારતીય મુસ્લિમો અને ભારતીય ખ્રિસ્તીઓની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વધી જ્યારે જરથોસ્તીઓ અને યહૂદીઓની સંખ્યા તે તે સંપ્રદાયના મૂળ અનુયાયીઓની કુલ પરંપરામાં જ સીમિત રહી. આમ ભારતમાં પ્રસરેલા આ આંગતુક ધર્મોને આપણે આ દૃષ્ટિએ અવલોકવા નેઈએ :

ભારતમાં ઇસ્લામનો પ્રસાર

ભારતમાં ઇસ્લામનું આગમન આરબો દ્વારા થયું. ભારત ઘણા પ્રાચીન સમયથી અરબસ્તાન સાથે વેપારી સંબંધો ધરાવતું હતું. ભારતનાં પશ્ચિમી ખંદેરો સાથે અરબસ્તાનનો ધીકતો વેપાર ચાલતો હતો. શરૂઆતમાં આરબોનું ભારતીયો પ્રત્યેનું વલણ ધણું જ મૈત્રી ભર્યું અને માયાળુ હતું. આરબોનાં ધર્મસ્થાનો ભારતમાં રચવામાં ભારતના રાજવીઓએ મંજૂરી આપી હતી, પણ આરબોએ જ્યારથી ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી તેમના ભારત પ્રત્યેના વલણમાં ઘણો ફેરફાર થયો. તેમણે રાજકીય વિજયો મેળવીને ધર્મોત્તરની પ્રવૃત્તિ આદરી. ઇસ્લામનો ફેલાવો તેઓ તલવારની અણીથી કરવા લાગ્યા.

શરૂઆતમાં તેમણે ભરૂચ, સિંધ, દેવણની ખાડી તથા બલુચિસ્તાન વગેરે જીતવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેમાં તેઓ ફાળ્યા નહિ. આમ છતાં તેમણે પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા. છેવટે વેપારીઓની ભલમનસાઈને તથા રાજકીય નબળાઈને લાભ લઈ

ભારતના કેટલાક પ્રદેશોમાં તેમણે પોતાની સત્તા સ્થાપી, ઈ. સ. ૭૧૧-૭૧૨માં મોહમ્મદ-બિન-કાસિમે કેટલાક હિંદુઓની મદદથી સિંધ પ્રદેશ ઉપર ઇસ્લામનો ઝંડો ફરકાવ્યો.

આ પછી ઈ. સ. ૯૩૨માં ગઝનાના અવધાનિસ્તાન અને આજુબાજુના પ્રદેશોમાંથી હિંદુ સત્તાને હરાવી ઇસ્લામી રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ કાર્યને મહમૂદ ગઝનવીએ વેગ આપ્યો. ઇસ્લામમાં અપાર શ્રદ્ધા ધરાવતા આ સુલતાને બિન-ઇસ્લામીઓ તરફ ઘણી જ દૂરતા દાખવી. અનેક માનવીઓને મુસલમાન બનાવ્યા.

મહમૂદ ગઝનવી પછી ભારત પર આક્રમણ કરનાર મોહમ્મદ ઘોરી હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૧૭૫માં સિંધ જીતી લીધું. ત્યાર પછી ધીરેધીરે દિલ્હી તરફ દૂર આરંભી. ત્યાં સત્તાની સ્થાપના કર્યા બાદ ઈ. સ. ૧૧૭૮માં છેક ગુજરાત સુધી તે ધસી આવ્યો. ભારતમાં તેણે પોતાના વિશ્વાસુ ગુલામ કુતુબુદ્દીન અયબેકની સરદારી હેઠળ અનેક વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા. કુતુબુદ્દીન અયબેક દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સત્તાનો પાયો નાખ્યો. મુગલકાલ દરમ્યાન ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તાનો વિકાસ તેની ચરમસીમાએ પહોંચ્યો. આરંગઝેબના સમયથી મુસ્લિમોની પડતી શરૂ થઈ.

મુસ્લિમોમાં ઉલ્લેખાઓનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું હતું. તેમાં કાઝીઓ, મૌલવીઓ, મુક્તીઓ, ઇમામો, ખનીમો વગેરેનો સમાવેશ થતો. આમાંના કેટલાક ઇસ્લામના પ્રચારનું કાર્ય કરતા. ઉલ્લેખાઓની મુસ્લિમ સુલતાનો પર સારી પકડ હતી. આના પરિણામે ભારતની હિંદુ પ્રજા ઉપર અનેક પ્રકારના અંકુશો મૂકવામાં આવ્યા, અનેક પ્રકારના અત્યાચારો થયા. હિંદુઓની સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થા પર મહાન પ્રહારો થયા.

હજરત મહંમદ પયગંબરનું જીવન અને કાર્ય

બ્યાં કબીલા કબીલા વચ્ચે વારસામાં વિવાસ અને વેરની આપ-લે થતી. લૂંટફાટ અને આંતરવિગ્રહો પ્રજાના રોજખરોજના જીવનમાં વણાઈ ગયા હતા. વસ્તી ઓછી અને વિગ્રહો બળ એવા અરબસ્તાનના મક્કા નામના શહેરમાં ઈ. સ. ૫૭૭ના ઓગસ્ટની ૨૯મી તારીખે હજરત મહંમદનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અબ્દુલ્લા અને માતાનું નામ અમીના હતું. મહંમદે જન્મ પહેલાં પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી હતી. જન્મ બાદ થોડાક વર્ષોમાં માતાનું અવસાન થતાં આ નિરાધાર બાળક તેના દાદાની છત્રછાયા હેઠળ મોટા થવા લાગ્યો. થોડાક સમય બાદ આ કમનસીબ બાળકે દાદાને પણ ગુમાવ્યા અને કાકાના

આશ્રિત બની જીવન વિતાવવું પડ્યું. બાળપણમાં નિરાધાર બનેલો આ બાળક યોગ્ય દેખભાળના અભવે વ્યવસ્થિત શિક્ષણ મેળવી ન શક્યો. તેણે પોતાનું બાળપણ ઘેટાં-બકરાં ચરાવવામાં વિતાવ્યું. હઝરત મહંમદ પોતાનો ઘણો સમય ચિંતનમાં ગાળતા. બાર વર્ષની નાની વયે તેમણે સંનિગોને આધીન બની પોતાના કાકાની સાથે વેપારમાં જંપલાવ્યું, ધીરેધીરે તેમની પ્રમાણિકતાને લીધે તેઓ વેપારી આલમમાં મકરવનું સ્થાન ધરાવવા લાગ્યા. એક પ્રમાણિક વેપારી તરીકે તેમની કીર્તિ ચારેબાજુ ફેલાઈ.

વેપારના કામકાજને લીધે તેઓ મક્કાની એક ખદીજ નામની સ્ત્રીના સંપર્કમાં આવ્યા. છેવટે ખદીજએ તેમની પ્રમાણિકતા ઉપર આકર્ષિત થઈ જઈ તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં. આ લગ્નથી તેમના કાર્યની સુવાસ ચારેબાજુ ફેલાઈ. લગ્ન બાદ તેઓ પોતાનો ઘણોખરો સમય ધાર્મિક ચિંતનમાં ગાળવા લાગ્યા. આ ચિંતન કાળ દરમ્યાન કહેવાય છે કે તેમને ફિરસ્તા જિજ્ઞાસે આદેશ આપ્યો કે “ખુદાએ તમને પયગંબર તરીકે પસંદ કર્યા છે. તમે સમાજમાં જઈ અદલાહ એક છે, એ જ પૂજવા યોગ્ય છે” આની પ્રબળે જાણ કરો.

લગભગ ૪૦ વર્ષની ઉંમરે મહંમદ સાહેબે ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. તેમના ઉપદેશથી મૂર્તિપૂજક ધર્મગુરુઓ છંછેડાયા. જેમ જેમ તેમના અનુયાયીઓ વધતા ગયા તેમ તેમ મૂર્તિપૂજકોના ત્રાસ મહંમદ સાહેબ ઉપર વધવા લાગ્યો. છેવટે તેમને મારી નાખવાના પ્રયત્નો પણ થવા લાગ્યા. આની જાણ થતાં છેવટે તેમણે મક્કા શહેરનો ત્યાગ કર્યો અને મદીના ગયા—ઈ. સ. ૬૨૨. થોડાંક વર્ષ બાદ આ વર્ષથી ગણાતો હિજરી સંવત શરૂ થયો. મદીનાના લોકોએ પ્રેમથી મહંમદ સાહેબનું સ્વાગત કર્યું. તેમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. મહંમદ સાહેબે અરબસ્તાનમાં એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કરી અજ્ઞાનતા અને અંધશ્રદ્ધામાં ડૂબેલી પ્રજાને માર્ગદર્શન આપ્યું. આ ધર્મ ઇસ્લામધર્મ તરીકે ઓળખાયો અને ધીરેધીરે સમગ્ર વિશ્વમાં વિસ્તર્યો. ઈ. સ. ૬૩૨માં મહંમદ સાહેબનું મૃત્યુ થયું.

તેમના મત મુજબ સમાજમાં કોઈ જા્ય કે નીચ નથી. શરાબી, વ્યભિચારી, મૂર્તિપૂજક કરનાર, માનવી માત્રના દુશ્મનો છે. સાચો મુસ્લિમ અદલાહના નામના રહણમાં મસ્ત રહે છે. એક પણ નમાજ છોડતો નથી, કોઈની ખોટી સાક્ષી પૂરતો નથી, વ્યાજ-વટાવનો ધંધો કરતો નથી. ઈશ્વરે તેને જે આપ્યું હોય તેમાંથી ગરીબો માટે થોડુંક દાન કરે છે. ગરીબો તરફ દયાળુ છે. રોજ-ઉપવાસ વગેરેમાં પ્રમાદી નથી. બલાઈના કામોમાં આગળ અને દુષ્ટ કામોથી તે સદાય દૂર રહે છે. આવા

નેક મુસ્લિમ ખુદાને સદા ધ્યાને હોય છે. તેઓ હંમેશાં કહેતા કે 'મજહબ નહિ શીખાતા આપસ મેં બૈર રખના.'

ટૂંકમાં હજરત મહંમદ પયગંબરે પોતાના ઉત્તમ ઉપદેશ દ્વારા અરબસ્તાનના સમાજમાંથી અનેક દુષણો દૂર કરી. જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથર્યો. મુસ્લિમ સમાજને જે લૂણા લાગ્યો હતો તે ધીરેધીરે દૂર થવા લાગ્યો.

ઇસ્લામના મુખ્ય સિદ્ધાંતો

ઇસ્લામનાં બે મહત્વનાં અંગ છે : (૧) ઈમાન (૨) ઈન.

ઈમાન એટલે માનવું, શ્રદ્ધા રાખવી, વિશ્વાસ રાખવો. ઇસ્લામ ધર્મમાં છ બાબતો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું જણાવ્યું છે : (૧) અલ્લાહ (૨) ફિરસ્તાઓ (૩) કુરાનેશરીફ (૪) પયગંબર (૫) કયામત (૬) કિસ્મત. કયામત એટલે ન્યાયનો દિવસ અને કિસ્મત એટલે ખુદાની ઇચ્છાથી મનુષ્યનાં સર્વ સુખદુઃખ નક્કી થાય તે.

ઇસ્લામમાં પાંચ પયગંબરો થયા હોવાનું મનાય છે. (૧) હજરત નોહા (૨) હજરત અબ્રાહમ (૩) હજરત મોઝીઝ (૪) હજરત ઈસુ (૫) હજરત મહંમદ. આ સર્વમાં હજરત મહંમદ સૌથી છેલ્લા મનાય છે.

ઈન એટલે ધર્મમાં જણાવેલ કાર્યોનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરવું. ઇસ્લામ-ધર્મમાં પાંચ કાર્યોને પવિત્ર ગણ્યાં છે : (૧) કલમા (૨) નમાઝ (૩) રોજા (૪) જકાત (૫) હજ. કલમામાં અલ્લાહ વિના ખીન્ને કોઈ ઈશ્વર નથી. અને હજરત મહંમદ પયગંબર છે એનું ઉચ્ચારણ વખતોવખત કરવું. નમાઝ પાંચ વાર કરવાની હોય છે : (૧) સવારની નમાઝ (૨) બપોરની નમાઝ (૩) નમતા બપોરની નમાઝ (૪) સૂર્યાસ્ત સમયની નમાઝ (૫) રાત્રી પડયા પછીની નમાઝ. નમાઝ વખતે 'વજુ' કરવાનું હોય છે. વજુ કરતી વખતે શરીરને પાણી વડે સ્વચ્છ કરી નમાઝ પઠવા મસ્જિદમાં જવાનું હોય છે. રોજા એટલે ઉપવાસ, જકાત એટલે દાન—આવકના દસમા ભાગનું દાન કરવાનો દરેક મુસ્લિમને ઇસ્લામનો આદેશ હોય છે. અને હજ એટલે યાત્રા. મક્કા શરીફની યાત્રા. દરેક યુસ્ત મુસ્લિમ જીવનમાં એક વાર મક્કાના પવિત્ર તીર્થસ્થળની હજ કરવાની મહેચ્છા સેવે છે. હજ કરનારને હજના ચોક્કસ નિયમો પાળવા પડે છે.

ટૂંકમાં કુરાનેશરીફના આદેશ મુજબ દરેક મુસલમાને પવિત્ર જીવન ગાળવું જોઈએ એ ઇસ્લામનો મુખ્ય સૂર છે.

ઇસ્લામમાં ઈશ્વર વિશેની કલ્પના

અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામમાં ઈશ્વરવાદનો પ્રભાવ હતો. પયગંબરને સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વચ્ચેના એક ગૂઢ સરવરૂપે કલ્પવામાં આવતા.

ઈશ્વર વિશે કુરાનની આયાતમાં જણાવ્યું છે કે અલ્લાહ નિત્ય છે. શાશ્વત છે. તે પોતે અજન્મ છે. એનો સમોવડિયો કોઈ નથી. જગતની સર્વ વસ્તુઓ નાશ પામે છે, પણ ઈશ્વર સદાકાળ ટકી રહે છે. તે ખડકના જેવો અવિચળ છે. તેના ઉપર આપણે ભક્તિ રહી શકીએ છીએ. જગતનો ધોર અંધકાર, પાપ અને અન્યાય ને લાખો નિરાશાઓ છવાઈ ગઈ હોય ત્યારે તે એકલો આપણી આશાનો આધાર થઈ પડે છે. માણસોની દૃષ્ટિ તેને જોઈ શકતી નથી.

ઈશ્વરને મનુષ્યનાં જેવાં રૂપગુણ આપનારી સર્વ કલ્પનાઓને હજરત અલી વખોડી કાઢે છે. વૈષ્ણવધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મ ઈશ્વરના પ્રેમસ્વરૂપ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે, જ્યારે યહૂદીધર્મ અને ઇસ્લામ ઈશ્વરના શક્તિ સ્વરૂપનાં સવિશેષ ગુણગાન ગાય છે. ઇસ્લામમાં ઈશ્વરને સર્વ શક્તિમાન અને સનાતન ન્યાયાધીશ કહ્યો છે. હજરત મહંમદ કયામતના દિવસે અલ્લાહ ઇન્સાનનાં કરેલાં કામોનો ન્યાય કરશે. અલ્લાહ કેવળ ન્યાયાધીશ નથી, તે પાપની ક્ષમા કરનારો, માનવીના પશ્ચાત્તાપને સ્વીકારનારો, દુઃખીઓને દુઃખમાંથી છોડાવનારો બેટી છે. ઇસ્લામમાં એક માન્યતા છે કે અલ્લાહને લાયક બનવા અને સાચી ધર્મભાવના વિકસાવવા પયગંબર સાહેબે નમાજ, રોજા, જકાત, હજ અને સંયમ આવશ્યક ગણ્યાં છે. કુરાનમાં જણાવ્યું છે કે તમે જે પ્રાણીની કુરબાની આપશો તેનું માંસ અલ્લાહને પહોંચવાનું નથી. અલ્લાહને તો તમારી પહેરેજગારી (સદાચારી) જ સ્વીકાર્ય છે.

ટૂંકમાં ઇસ્લામ માને છે કે ઈશ્વરની પ્રાર્થના ઈશ્વરની સર્જેલી ધરતી પર કોઈ પણ ઠેકાણે કરી શકાય છે.

પંથો

હજરત મહંમદના અવસાન બાદ અન્ય ધર્મોની માફક ઇસ્લામમાં પણ અનુયાયીઓના મતભેદોને કારણે પંથો પડ્યા. ઇસ્લામના મુખ્ય બે પંથો છે : (૧) શિયા (૨) સુન્ની

પરંપરાગત આલી આવતી પ્રણાલિકા પ્રમાણે ઇસ્લામને અનુસરનારને સુન્ની કહેવામાં આવે છે. સુન્ની શબ્દ સુન્ના ઉપરથી બન્યો છે. તેનો અર્થ હજરત મહંમદ સંબંધી સાચવો રાખેલી કથાઓ. આ પંથના અનુયાયીઓ હજરત મહંમદને પયગંબર તરીકે માને છે. આ પંથના અનુયાયીઓ વિશ્વના વિશાળ પ્રદેશમાં છવાયેલા છે.

શિયા પંથ એટલે પક્ષકારોનો પંથ. તેઓ હજરત મહંમદ સાહેબને બદલે ખતીબા હજરત અલીને ગાદીના વારસ ગણે છે. હજરત અલી અને તેમના અગિયાર વંશજો મળી બાર ઇમામ-ધર્મગુરુઓ આ સંપ્રદાયમાં મુખ્ય મનાય છે. આ પંથ ખાસ કરીને ઈરાન અને હિંદમાં વધારે પ્રચલિત છે.

સૂફીમત

સૂફીમત એ ઇસ્લામની સ્વતંત્ર વિચારસરણી ધરાવતો એક સ્વતંત્ર મત છે. તેનું અસલ નામ તસવ્વુફ છે. આ સંપ્રદાય પ્રેમ અને ભક્તિના પાયા પર રચાયેલો છે. આનો પ્રચાર ખાસ કરીને મુસ્લિમ દેશોમાં સવિશેષ થયેલો છે. ઇટલાક વિદ્વાનો સૂફીને દુનિયા તરફથી મોં ફેરવી લીધેલ એવા મહા જ્ઞાની તરીકે ઓળખે છે. દરેક સૂફી આચારશુદ્ધિ અને વિચારશુદ્ધિ માટે ખાસ આગ્રહ રાખે છે. સૂફીસંપ્રદાયોમાં ગુરુશિષ્ય સંબંધોનું ખાસ મહત્ત્વ છે. જ્ઞાન અને મુક્તિ મેળવવા માટે આધ્યાત્મિક ગુરુની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

આ સંપ્રદાયની વિચારસરણી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પુષ્ટિમાર્ગ શાખા જેવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉપર રચાયેલ છે. અહીં ફેર એટલો જ છે કે પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં ભક્ત ભગવાનને ગોપી ભાવથી પ્રિતમરૂપે ભજવે છે જ્યારે સૂફીઓ પુદાને માશક અને ભક્તને આશક ગણી પુદાને મેળવવા તલસે છે.

સૂફીમાર્ગનું પ્રથમ સોપાન મન, વચન અને કર્મથી શુદ્ધ થવાનું છે. ઈશ્વર સિવાયની સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરવાનો અહીં આદેશ છે. સૂફીનું રોજિંદું જીવન પ્રમાણિક હોવું જોઈએ. સૂફીઓ કુરાનના શબ્દાર્થ ઉપરાંત વિશેષાર્થ કરતા હોય છે અને તેમાંથી ચિંતનની વિચારધારા પ્રગટે છે.

સૂફી કવિઓમાં રૂમી, સનાઈ, અત્તાર, હાફિઝસાદી નિઝામી વગેરે જાણીતા છે. તેમણે સૂફીવાદના અતિ સુંદર ભજનો લોકભાષામાં રચ્યાં છે. સૂફીવાદને વિકસાવવામાં ફારસી કવિઓએ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

ટૂંકમાં સૂફીમતના દરેક અનુયાયીમાં જીંડું ચિંતન, રિયાઝન (તપ), સદાચારી જીવનનો સંતોષ અને ઈશ્વરપ્રેમ સાથે સૌ માટે મહવ્વન હોવી જોઈએ. માયાવી સમત્કારોથી દૂર રહી, ઈશ્વરની ભક્તિમાં તસ્લીન થઈ જવાની સાચી નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. સમય જતાં ગુરુને સ્વયં ઈશ્વર માનવાની ભાવનાનો વિકાસ થતાં આ સંપ્રદાયમાં પણ અનેક દ્વંધવિહીન દાખલ થયાં.

ભારતના ઇતિહાસમાં સુલતાનોનો ઇતિહાસ અનેક પ્રપંચો, કાવાદાવા અને ખટપટાથી ભરેલો છે. અનેક રાજવીઓના હાથ લોહીથી ખરડાયેલા છે. શુલામ-

વંશથી તે છેક મુઘલકાલ સુધીના આઠશાહીમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવે બાદશાહ હશે કે જેના હાથ કાવાદાવાથી ખરડાયેલા ન હોય, ને રાજકીય દાવપેચોથી અલિપ્ત રહી શક્યો હોય. મુસ્લિમ સુલતાનોના ઇતિહાસ અનેક પ્રકારની કરુણ દાસ્તાનોથી ભરેલો છે.

રાજકીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જેઈએ તો ભારતમાં મુસ્લિમ સત્તા બે વિભાગમાં વહેંચાઈ બધ છે: (૧) સલ્તનતકાલ—ઈ. સ. ૧૨૦૬થી ૧૫૨૬ (૨) મુઘલકાલ—ઈ. સ. ૧૫૨૬થી ૧૮૫૭ સુધી. આ સમય દરમ્યાન અલાહિદ્દીન ખલજી, બાબર, અકબર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ જેવા નામાંકિત બાદશાહો થઈ ગયા જેમણે ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ

મુસ્લિમ રાજ્ય એ સાંપ્રદાયિક રાજ્ય (Theocratic state) હોવાથી ઇસ્લામનો પ્રચાર એ તેનું મુખ્ય કાર્ય હતું. દરેક સુલતાન કુરાનેશરીફના આદેશને માન આપી રાજ્ય ચલાવતો. તે પોતાને અલ્લાહનો પ્રતિનિધિ માનતો. અકબર આ માન્યતાથી કંટાળેક અંશે જુદો પડતો હતો. તેણે ઇસ્લામની પરંપરા તોડી ‘દીન-એ-ઈલાહી’ની નવી વિચારસરણી પ્રચલિત કરી, પણ આ વિચારસરણી તેના અનેક સાથીઓને અનુકૂળ ન આવી. પરિણામે તેના મૃત્યુ બાદ આ વિચારસરણી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. ઘણા મુસ્લિમ બાદશાહો મૂર્તિઓનો નાશ કરતા અને વટાળ પ્રવૃત્તિને ટેકો આપતા. આના પરિણામે હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે સતત સંઘર્ષ ચાલ્યા કરતો. ભૂતકાળમાં અનેક પરદેશી પ્રજાઓ ભારતમાં આવી, પણ તે ભારતીય પ્રજા સાથે એક થઈ ગઈ. ભારતીય સંસ્કૃતિના રંગે રંગાઈ ગઈ, પણ કમનસીબે મધ્યકાલના સાધુસંતાએ તથા ફકીરોએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા હોવા છતાં હિંદુમુસ્લિમ વચ્ચે સુમેળ સધાયો નહિ. ધાર્મિક મતભેદોની ખાઈ પુરાઈ નહિ. અનેક ટુકાણે ધર્મના નામે લોહીની નદીઓ વહેવડાવાઈ. ઔરંગઝેબની ધાર્મિક નીતિના પરિણામે દક્ષિણમાં મરાઠાઓ, ઉત્તરમાં જટ, રજપૂત, શીખ વગેરે મુસલમાનોના કટ્ટર દુશ્મનો બન્યા. દક્ષિણમાં છત્રપતિ શિવાજીએ હિંદુધર્મના રક્ષણ માટે કમર કસી. પંજાબમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહે મુસ્લિમોના અત્યાચારોનો સામનો કરવા ગુરુ પરંપરા બંધ કરાવી. ગુરુ બ્રંથસાહેબને કાચમી ધોરણે ગુરુ તરીકે સ્થાપી, ‘ખાલસા’ નામની સંસ્થા શરૂ કરી.

અંગ્રેજ અમલ દરમ્યાન આ પરિસ્થિતિ વિકટ બની. તેમણે હિંદુમુસ્લિમ સંઘર્ષનો લાભ ઉઠાવ્યો. આ બંને પ્રજા કાયમ માટે લડતી રહે તેવી રાજનીતિ આદરી કામવાદનું ઝેર ભારતમાં ચારેબાજુ ફેલાવ્યું. પરિણામે ભારતના ભારત અને પાકિસ્તાન એવા બે ભાગ પડ્યા. આ બંને દેશોમાં આજે પણ ધર્મના નામે હિંસા કાટી નીકળે છે. ઇતિહાસની તે કમનસીબ ઘટના છે.

ભારતમાં હિંદુમુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય

ભારતના ઘણા ઇતિહાસવિદોમાં ઇસ્લામની હિંદુ સંસ્કૃતિ પર અસર અને હિંદુ સંસ્કૃતિની મુસ્લિમ સમાજ પર અસર વિશે મતભેદો છે. તેમ છતાં ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મુસ્લિમ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ એકબીજાની અસરથી મુક્ત રહી શક્યાં નથી. અનેક રીતે બંને વચ્ચે સમન્વય સધાયો છે, આ સમન્વય રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને કલાના ક્ષેત્રમાં થયેલો જોવા મળે છે.

રાજકીય

રાજકીય ક્ષેત્રે મધ્યકાલમાં છિન્નભિન્ન થયેલા ભારતને મુસ્લિમ સુલતાનોએ વ્યવસ્થિત વહીવટી તંત્ર આપ્યું. આ વહીવટી તંત્રના ઘણા વિભાગો અંગ્રેજોએ પણ અપનાવ્યા. સામ્રાજ્યને અનેક પ્રાંતમાં વહેંચી નાખી તેના પર સુબાઓ નીમવામાં આવતા. પ્રાંતોને નાના એકમોમાં વહેંચી નાખી તેને જુદા જુદા અધિકારીઓના હાથ નીચે મૂકવામાં આવતા. આમ નાનામાં નાના એકમ તરફ પણ બાદશાહ ધ્યાન આપી શકતો. ખેતી અને વેપારને સંપૂર્ણ રક્ષણ આપવામાં આવતું. ન્યાયનું કાર્ય કાળ કરતો. જુદાં જુદાં ખાતાઓમાં જે જે હોદ્દાઓ હતા તેનાં નામ ભવિષ્યમાં કામ કરનારી અટકમાં ફેરવાઈ જતાં. આજે પણ હિંદુ સમાજમાં એવી અટકો જળવાઈ રહી છે. દા.ત. મુનશી, પટવારી, ફૈજદાર, મજમુદાર, કાવૂનગો, કાળ પગેરે. મુસ્લિમકાલ દરમ્યાન ભારતના દૂર દૂરનાં ભૌગોલિક એકમોને એક વિશાળ સામ્રાજ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો.

રાજ્યની મહત્વની જગાઓ ઉપર મોટે ભાગે મુસલમાનોને નીમવામાં આવતા. હિંદુઓ તરફ નોકરીની બાબતમાં ભેદભાવભરી નીતિ અપનાવવામાં આવતી હોવા છતાં કેટલેક ઠેકાણે અગત્યની જગાઓ હિંદુઓને સોંપાયાના દાખલા ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. હલદીઘાટની લડાઈ વખતે રાણા પ્રતાપ અને અકબરનાં સૈન્યમાં બંને કોમોના સૈનિકોના સમાવેશ થયેલ હતા. અકબરનો સેનાપતિ રાજ માનસિંહ હતા, કહેવાય છે કે શિવાજી મહારાજ સ્વામી રામદાસના પરમભક્ત હોવા છતાં તેમના સમકાલીન મુસ્લિમ સંત ગુરુ કલશીનો અત્યંત આદર કરતા. તેમણે જીતેલા મુસ્લિમ રાજવીના જનાના તરફ હંમેશાં આદરભાવ બતાવ્યો છે.

મુઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબની ધાર્મિક નીતિ હિંદુઓ વિરુદ્ધની હોવા છતાં બનારસમાં પોતાની શાહી સવારીમાં એક હિંદુ રાણીની ખેંચજીતી અહીંના લોકો મારફતે થતાં ગુનેગારોને તેણે સખ્ત સજા કરી હતી.

સામાજિક

મુસલમાનોના આક્રમણોના કારણે તેમ જ તેમની વટાળ પ્રવૃત્તિને લીધે હિંદુ સમાજ વધારે સંકુચિત બન્યો. જ્ઞાતિનાં બંધનો વધી ગયાં. લગ્ન અને ખાનપાનની બાબતમાં જ્ઞાતિના નિયમો વધારે કડક બન્યા. જ્ઞાતિના નિયમનો ભંગ કરનારને જ્ઞાતિ બહાર મૂકી તેનો દીવા-દેવતા બંધ કરવામાં આવતો. આના પરિણામે જ્ઞાતિ બહાર મુકાનાર કુટુંબને ભયંકર યાતનાઓ સહન કરવી પડતી. તેમનાં સંતાનોનાં લગ્નો થઈ શકતાં નહિ. મરણોત્તરક્રિયાઓ રખડી પડતી. સંકુચિતતાના પરિણામે હિંદુ સમાજમાં અનેક જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી. સમાજમાં જીંચનીચના ભેદ વધ્યા. જ્ઞાતિઓમાં પણ નાના મોટા ગોળ પડી ગયા.

મુસ્લિમ સમાજ પર પણ આની અસર વર્તાવા લાગી. તેમનામાં પણ દેશી અને વિદેશી, સરકારી અને સામાન્ય એવા ભેદો પડી ગયા. પરિણામે સમાજમાં જીંચનીચના ભેદ વધ્યા. તુર્ક, પઠાણ, અફઘાન, સૈયદ, મુઘલ વગેરે વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ધર્મના નામે શિયા અને સુન્ની એવા પંથો પડી ગયા.

મધ્યકાલમાં નારી પ્રતિષ્ઠા ઘણી જ નીચી ગઈ. મુસ્લિમોના અત્યાચારોને લીધે બાળ લગ્નપ્રથા વિકસી, આના પરિણામે વિધવાઓની સંખ્યા વધવા લાગી. ધીરેધીરે વિધવાઓની સમસ્યા વિકટ બની. સમાજમાં વ્યભિચાર અને અત્યાચાર વધી ગયાં. સતીપ્રથા વિકસી. અનેક સ્ત્રીઓને અકાળે અગ્નિસ્નાન કરેલું પકડતું. ઘણીવાર તો જખરજસ્તીથી સ્ત્રીને સતીના નામે બાળી મૂકવામાં આવતી.

લગ્નપ્રથામાં દહેજને મહત્વ અપાતું, કરિશાવરના બહાને સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ વેઠવી પડતી. દહેજના પ્રલોભનોથી સમાજમાં કબ્રોડાંની સંખ્યા પણ વધી. આના પરિણામે વેશ્યાગૃહોનો વિકાસ થયો.

સમાજમાં મુસ્લિમોના સમાગમથી બહુપત્નીત્વની પ્રથાનો વિકાસ થયો. છૂટાછેડાની પ્રથા હિંદુઓના ઉપલા વર્ગમાં પ્રચલિત ન હતી. નીચલા વર્ગના સમાજમાં છૂટાછેડાની પ્રથા હતી. સમાજમાં છૂટાછેડા લેનાર તરફ ઘણો તિરસ્કાર દર્શાવવામાં આવતો. મુસ્લિમોમાં પણ 'તલાક'નું પ્રમાણ વધી પડ્યું હતું. સમાજમાં પડદાપદ્ધતિ અને ગુલામીની પ્રથાનો વિકાસ થયો હતો. ઘણા અમીર કુટુંબો અને રાજવીઓ કન્યાને દાયજમાં દાસદાસીઓ આપતા. આના પરિણામે રાજકીય ખટપટો વધી પડી હતી. હિંદુ મુસ્લિમ સમાગમે બંને પ્રજા વચ્ચે લમવહેવાર શરૂ થયો હતો. અકબરે આ પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો હતો.

ખાનપાન, પહેરવેશ, અલંકારો અને મોજશોખ બાબતમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ કુટુંબોમાં એકબીજાની અસર સ્પષ્ટ વર્તાય છે. જલેબી, ખરકી, વિવિધ પ્રકારના હલવા વગેરે મિષ્ટાન્નોની ભેટ મુસલમાનોએ હિંદુઓને ધરી હતી, તો વિવિધ પ્રકારના લાડુ, મેવા લાપસી, ખીચડી વગેરેની ભેટ હિંદુઓએ મુસલમાનોને ધરી હતી. અનેક પ્રકારના આસવો, કેરી પીણાંઓ અને રમતગમતોની આપ-લે બંને પ્રજા વચ્ચે થઈ હતી. મુસ્લિમોના પરિચયથી હાથે-પગે મેંદી મૂકવાનો શોખ હિંદુસમાજમાં પ્રસર્યો હતો. વિવિધ પ્રકારનાં તાંબૂલ અને સુગંધિત દ્રવ્યોનો ઉપયોગ હિંદુઓ અને મુસલમાનો એકસરખો કરતા. સુગંધીદાર અતરો વાપરવાનો શોખ બંને પ્રજામાં વિસ્તર્યો હતો. શિકાર અને પતંગનો શોખ ઘણા લોકો ધરાવતા હતા. જાહેર ઉત્સવો અને તહેવારોમાં બંને પ્રજા ઉમળકાભેર ભાગ લેતી હતી.

આમ મધ્યકાલમાં હિંદુ મુસ્લિમ બંને પ્રજાએ એકમેકના કેટલાક રીતરિવાજો, વાનગીઓ, માન્યતાઓ, પહેરવેશ અપનાવી હિંદુ મુસ્લિમ સમન્વયની પ્રક્રિયાને સામાજિક ક્ષેત્રે વેગ આપ્યો હતો.

આર્થિક

મધ્યકાલના ભારતના લોકોની આર્થિક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં ખેતી અને પશુ-પાલન હતાં. આથી સુલતાનોએ ખેતીને વિકસાવા સારા પ્રયત્નો કર્યા હતા. સિંચાઈ, મહેસૂલપદ્ધતિ વગેરે પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું. રાજ્ય તરફથી ભાવો પર નિયંત્રણ રાખવામાં આવતું. આથી દરેક પ્રજાને યોગ્ય વસ્તુ યોગ્ય ભાવે મળી શકતી. દેશમાં નાના મોટા ઉદ્યોગો—સુતરાઉ અને રેશમી કાપડના ઉદ્યોગો—વિકસ્યા હતા. અમદાવાદનો રેશમી અને જરી કાપડનો ઉદ્યોગ આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતો હતો. કાપડ ઉપર છપાતી અમદાવાદના શાહ આલમના રોજની જાળીઓની છાપ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ખૂબ લોકપ્રિય બની હતી. ભારતના નાના મોટા ઉદ્યોગોને વિકસાવવામાં હિંદુ અને મુસ્લિમ કારીગરોનો ફાળો અનન્ય હતો. ઉદ્યોગોએ હિંદુમુસ્લિમને નજીક લાવવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો.

ધાર્મિક

ભારતમાં ઇસ્લામનું આગમન આક્રમક સ્વરૂપે થયું હતું. ભારતમાં સત્તા સ્થાપીને મુસલમાનોએ મંદિરો તોડવાની અને હિંદુઓને વટલાવવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. આથી બંને પ્રજા વચ્ચે સતત સંઘર્ષ ચાલતો, આ સંઘર્ષ ટાળવા અકબર જેવા સમ્રાટ તથા મધ્યકાલીન સાધુસંતો અને મુસ્લિમ ફકીરોએ પ્રયત્નો કર્યા. પરિણામે કેટલેક અંશે બંને પ્રજાઓ વચ્ચે સુમેળ સધાયો.

આ સમયની નોંધપાત્ર ઘટના તે ભક્તિ આંદોલન છે. આ સમયે હિંદુધર્મ અનેક નાના મોટા સંપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. ઈશ્વર અને ધર્મના નામે અનેક અનિષ્ટો વધી પડ્યાં હતાં. ચારેબાજુ વહેમ, અંધશ્રદ્ધા અને અનીતિનાં જાળાં પથરાયાં હતાં. ધર્મચુરુઓ એકબીજાના મન-ખંડનમાંથી જાંચ્યા આવતા જ ન હતા. ધર્મની સાચી ભાવનાનો સમાજમાંથી લોપ થયો હતો. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં સાધુસંતોએ રામ અને રહીમ એક છે એ વાત કહી સમાજમાંથી હિંદુમુસ્લિમનો સંઘર્ષ દૂર કરવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યાં. એકેશ્વરવાદ, ચુરુમહિમા, સંતસમાગમ, નાતજાતનો વિરોધ, કર્મકાંડ પ્રત્યે નફરત વગેરેનો ઉપદેશ લોકભાવામાં શરૂ કર્યો, ભજનોનો મહિમા વધાર્યો. ઇસ્લામના સૂફીમત અને આ સંતોની વાણીમાં ધણું સામ્ય હતું. આ સંતોમાં રામાનંદ, કપીર, નાનક, પીપો, ધીરો, સુરદાસ વગેરે મુખ્ય હતા. કેટલાક મુસ્લિમ સંતો અને સૂફી સંતો પ્રત્યે સમાજમાં આદરભાવ પ્રગટ્યો હતો. આ સર્વ સંતોની વિચારધારામાં હિંદુમુસ્લિમ, રામ કે રહીમ, એવા કોઈ ભેદ ન હતા. આ યુગમાં સંત્યપીર સત્નામી, નારાયણી, મધરખી, જેવા સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. જેમાં હિંદુમુસ્લિમ એકચની ભાવના રહેલી છે.

હિંદુઓના દેવમંદિરોના આચાર વિચાર, પૂજન અર્ચનવિધિની અસર મુસ્લિમો ઉપર પણ થવા લાગી. તેઓ પણ કબ્રસ્તાનમાં અને દરગાહમાં ધૂપ, ફૂલ વગેરે ચઢાવતા થયા. પીર, એલિયાની સમાધિઓ ઉપર બંને કોમના માણસો આરદ્ર રાખતા—ફૂલ ચઢાવતા. ઘણા હિંદુઓ પીર અને તાજિયાની મન્નત માનતા. તાજિયા કાઠવાની પદ્ધતિ હિંદુઓના ધાર્મિક વરઘોડા કાઠવાની પદ્ધતિ ઉપરથી પ્રચલિત થઈ છે. યુસ્ત મુસ્લિમો તાજિયામાં આજે પણ માનતા નથી.

હિંદુમુસ્લિમ એકતા સાધવામાં સમ્રાટ અકબર અને અન્ય સાધુસંતો ભલે સંપૂર્ણ રીતે સફળ ન થયા તેમ છતાં સંતોના એકેશ્વરવાદના ઉપદેશથી બંને પ્રજા વચ્ચે ધાર્મિક વૈમનસ્ય ધણું ઓછું થયું.

મધ્યકાલમાં ભારત બહારથી વિવિધ આદર્શો સાથે અનેક મુસ્લિમ સંતો ભારતમાં આવ્યા હતા. તેઓએ ભારતમાં જુદાં જુદાં સ્થાનોએ પોતાનાં સ્થાનો જમાવ્યાં હતાં. તેમના ઉપદેશથી ભારતના અનેક લોકો આકર્ષાયા હતા. નીચે જણાવેલા મુસ્લિમ સંતોએ હિંદુ મુસ્લિમ એકતા સાધવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો :

(૧) દાતા ગંજ બક્ષ

આ વિખ્યાત સંતનું મૂળનામ મખદુમ સૈયદ અલી—અલ હુજવીરી હતું. તેમને ક્રેટલાક અલ-જુલ્લાખી પણ કહે છે. તેમનું પ્રચલિત નામ દાતાગંજબક્ષ હતું. તેઓ મૂળ ગઝનીની પાસે આવેલ જુલ્લાખના વતની હતા. ભારતમાં આવી તેઓ અનેક સ્થળોએ ફર્યા, અંતે લાહોરમાં સ્થિર થયા. તેમના ઉપદેશથી અનેક હિંદુઓ તથા મુસ્લિમો તેમના શિષ્ય બન્યા. લાહોરમાં ભાટી દરવાજા પાસે તેમનું સમાધિ સ્થાન આવેલું છે. આજે પણ આ સ્થળે દર ગુરુવારે અનેક હિંદુમુસ્લિમો શ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શન જાય છે. તેમની સમાધિ સ્થાનના દરવાજા ઉપર આપેલા લેખ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તેમનું મૃત્યુ હિજરી સંવત ૪૬૫ એટલે કે ઈ. સ. ૧૦૭૨માં થયું હતું. અહીં શ્રાવણ માસના ચોથા ગુરુવારે મોઠા મેળો ભરાય છે. તેમણે કશફ-અલ-મહજૂબ અર્થાત્ ગૂઢાર્થપ્રકાશ નામનો સૂફીમતને લગતો મહાન ગ્રંથ રચ્યો છે. અહીંની પ્રબળ મત મુજબ આ સંત ભારતના સૂફી સંતોના આદિગુરુ મનાય છે. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર મુખ્યત્વે પંજાબ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ હતું.

(૨) ખવાજા મુઈન અલદી ચિશ્તી

આ સંતનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૪૨માં સીસ્તાનમાં થયો હતો. તેઓ એશિયાના અનેક સ્થળોએ ફરીને ઉપદેશ કરતા કરતા ભારતમાં પ્રવેશ્યા. તેમનું કાર્યક્ષેત્ર દિલ્હી અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ હતું. તેમની દરગાહ અજમેરમાં પુષ્કર પાસે આવેલી છે. તેમને આફતાબ-ઈ-મુદક-ઈ-હિંદ એટલે કે ભારતના સૂર્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમની દરગાહે અનેક હિંદુમુસ્લિમો જાય છે. અહીં વિશાળ ઓરસ ભરાય છે. હિંદુ મંદિરોની માફક દરગાહના પ્રવેશદ્વારે નોખત વાગે છે. મુઘલ સમ્રાટ અકબર પગે ચાલીને આ સંતની દરગાહના દર્શન ગયો હતો.

આ ઉપરાંત ફરીદ શકર ગંજ, સાબિર ચિશ્તી, નિઝામ અલદીન ઓલિયા, સલીમ ચિશ્તી, સિન્ધ ચિશ્તી, સુહરવદી સુર્ખ-પોષ, કાદિરી, ગિરોટ, જયસી વગેરે અનેક સંતોએ સૂફીમતને ભારતમાં વિકસાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. પંજાબના શાહપુર જિલ્લામાં આવેલું ગિરોટ નામનું તીર્થ હિંદુ અને મુસ્લિમ બંને માટે પવિત્ર સ્થાન મનાય છે.

આ સમયે સંતોની કામગીરીના પ્રતાપે ભારતમાં પૂરા હિંદુ પણ નહિ અને પૂરા મુસલમાન પણ નહિ એવા બંને ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખતો એક વર્ગ ઉત્પન્ન

થયે. તેમાં હુસેની બ્રાહ્મણ, ખોળ, પીરાણા પંથના અનુયાયીઓ, રસૂલ શાહના તાંત્રિક મતના અનુયાયીઓ, બંગાળના બાઉલો વગેરે નોંધપાત્ર છે.

હુસેની બ્રાહ્મણ

આ વર્ગના લોકો નથી પૂરા હિંદુ કે નથી પૂરા મુસલમાન. તેઓ હિંદુઓના આચાર, કર્મકાંડ વગેરેના મુસ્લિમ ક્રિયાઓ સાથે સુમેળ સાધીને પોતાનો ધર્મવહાર ચલાવે છે. તેઓ રોજને દિવસે ઉપવાસ પણ કરે છે અને હિંદુઓનાં વ્રતા પણ કરે છે. તેમની સ્ત્રીઓ હિંદુઓની માફક કપડાં પહેરે છે. પુરુષો શિક્ષા માગતી વખતે હુસેનના નામનો ઉચ્ચાર કરે છે. આ લોકોનો વિશાળ વર્ગ આગ્રા અને તેની આસપાસના રાજસ્થાનના પ્રદેશમાં પથરાયેલો છે. તેઓ હિંદુઓના મંદિરે પણ જાય છે અને મુસ્લિમ સંતોની દરગાહે પણ દર્શનાર્થે જાય છે.

ઇમામશાહી સંપ્રદાયના પુરોહિતો અથવા 'કાકા'ઓ હુસેની બ્રાહ્મણોને કેટલેક અંશે મળતા આવે છે. શાહુદ્દલા સંપ્રદાયના લોકો અથર્વવેદ અને હિંદુમુસ્લિમ સમન્વયના અવતારરૂપ 'નિષ્કલક'ને માને છે.

ખોળ

ઇસમાલિયા સંપ્રદાયના એક સંતે આવી ભારતમાં ધર્મપ્રચારનું કાર્ય આરંભ્યું. અનુશ્રુતિ પ્રમાણે જાણવા મળે છે કે ગુજરાતમાં આવેલા નિઝારીઓએ પાટણની એક હિંદુ પ્રતિમાને ખોલતી કરી એની પાસે પોતાના સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, આ ઉપરથી ઘણા હિંદુઓ મુસલમાન થયા. હિંદુઓને આકર્ષવા તેમણે હિંદુશાહી નામ ધારણ કરવા માંડ્યું. સમાધિ જેવી હિંદુ વિધિ અપનાવી. તેમના અનુયાયીઓ ભારતમાં 'ખોળ' નામે ઓળખાય છે. તેઓ દિવસમાં ત્રણ નમાઝ પઠે છે. તેઓ હિંદુઓના દેવ વિષ્ણુના દસ અવતારોને માને છે. સૌરાષ્ટ્રના ગઢડા પાસેનાં કેટલાંક ખોળ કુટુંબોએ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અપનાવ્યો છે. ભારતની આ એક અગત્યની વેપારી કોમ છે.

વહોરા

ઈ. સ. ૧૫૩૮માં ઇસ્લામના ૨૪મા દાઈ છુકોના જુલમને કારણે ભારતમાં આવ્યા. તેમણે સિદ્ધપુરમાં ગાદી સ્થાપી. તેમના પુત્ર પરમીસાઆ દાઈ સૈયદ બહાલ સમસૂદીને અમદાવાદમાં ગાદી ફેરવી. વહોરાઓએ દાઉદશ મિન કુતુબશાહને વધ મુદ્દાળ તરીકે સ્વીકાર્યા. ઈ. સ. ૧૫૯૦માં દાઉદી અને મુલેમાની ફિરકા અસ્મિત્તવમાં આવ્યા. તેઓની વસતી ગુજરાતમાં સિદ્ધપુર, અમદાવાદ, દાહોદ, નરિયાદ,

વગેરે સ્થળોએ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. નડિયાદના વહોરાઓ મજહબી સકીદા તરીકે ઓળખાય છે.

આ કોમ ધર્મભીરુ હોય છે. તેઓ નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં વેપાર કરતા હોય છે. આ સર્વ વહોરાઓ મુસ્લામ યા મહમૂદ અલીના બોધથી મુસલમાન થયા છે. તેઓની જન્મત સમય જતાં સાત વિભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ : (૧) દાઉદીઆ (૨) સુલેમાનીઆ (૩) અલીઆ (૪) ઝેદીઆ (૫) હજુમિયા (૬) ઇસ્લામિયા (૭) નઝીરિયા.

ભારતના ખૂણે ખૂણેથી શિયાપંથના વહોરાઓ ખંભાતમાં ઝિયારત માટે આવે છે. ઘણા વહોરાઓ રાજસ્થાનમાં ડુંગરપુર જિલ્લામાં મહી નદીના કિનારે આવેલા ગલિયાકોટમાં યાત્રાથે જાય છે. વહોરા કોમમાં આ તીર્થનો મહિમા વિશેષ છે. અહીં મોટી દરગાહ આવેલી છે. તેની સામી બાજુએ શીતળા માતાનું મંદિર આવેલું છે. અહીં વહોરા કોમના યાત્રાળુઓ માટે જમવા તથા રહેવાની ખાસ સગવડતા છે.

પીરાણાપંથ

પંદરમી સદીમાં યુજરાતમાં ઇમામશાહે આ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ હિંદુ અને ઇસ્લામ બંને ધર્મના આચારો પાળે છે. તેઓ બ્રાહ્મણો અને 'કાકા'ઓ (આ સંપ્રદાયના પુરોહિતો) પાસે ધાર્મિક વિધિઓ કરાવે છે. યુજરાતમાં તેઓ ઊતરતી કક્ષાના હિંદુમુસ્લિમ તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ મુસલમાનોના પયગંબરો તથા વિષ્ણુના દસ અવતારોમાં માને છે. તેઓ 'મતિયા'ઓ તરીકે ઓળખાય છે. સામાન્ય રીતે તેઓ હિંદુ રીતરિવાજ તરફ વધારે ઠળેલા છે. દીપની પૂજા કરે છે. શબને હિંદુ રીત પ્રમાણે અગ્નિસંસ્કાર કરે છે, પણ કેટલુંક બાળ્યા પછી થોડાંક હાડકાં દાટવા માટે રાખે છે. આ સંપ્રદાયના ક્રિયાકાંડ અને ઇમામો વિશેની માહિતી 'સતધર્મની વેલ' નામના એક ગ્રંથમાંથી મળે છે.

આ ઉપરાંત યુજરાતમાં પ્રચલિત મહદેવીપંથ અને દાદુપંથના અનુયાયીઓ પણ હિંદુ અને મુસ્લિમ મિશ્ર આચાર પાળે છે. આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં હિંદુ અને મુસ્લિમો જોવા મળે છે. મધ્ય પ્રદેશના બહાદુરપુરમાં સત્તરમી સદીમાં મહંમદ શાહુદ્દાએ સ્થાપેલા સંપ્રદાયમાં હિંદુ અને મુસ્લિમો દાખલ થયેલા જોવા મળે છે. તેઓને 'પીરબદા'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ વિષ્ણુના દસમા અવતારને 'નિષકલકં' તરીકે ઓળખાવે છે, તેની પૂજા કરે છે. અઠારમી સદીમાં પંજાબના અલ્લવર પ્રદેશમાં રસૂલ શાહ નામના સંતે તાંત્રિક મત ફેલાવ્યો. તેઓ હિંદુ તાંત્રિકની માફક યોગની સાધના કરે છે.

બંગાળમાં ખુશીવિશ્વાસી, સાહેબધની, રામવલ્લભી, બલરામી, ન્યાડા, સહજ, બાહિલ, દરવેશ, સંયોગી, જદુપતિયા વગેરે પંથો ઉપર હિંદુઓના નાથમત, સહજમત, નિરંજનમત તથા ઇસ્લામનો સારો પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ બધા જાતિ પંક્તિ પ્રતિમા, કે શાસ્ત્રને માનતા નથી. તેમનામાં હિંદુ કે મુસલમાનના નામે પણ કોઈ વાદવિવાદ નથી. ડેરા ગાજીખાનું સરવરતીર્થ હિંદુ, મુસલમાન અને શીખોનું તીર્થધામ બન્યું છે. બંગાળમાં સત્યપીર સત્યનારાયણ બંને કોમોના માન્યદેવ બન્યા છે.

બંગાળનો બાહિલ વર્ગ ગાનતાનમાં મસ્ત રહી પરમતત્ત્વની શોધ કરે છે. તેઓ બાહ્ય બંધનો સ્વીકારતા નથી. પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા રીતરિવાજોને, જાતિભેદનાં બંધનોના ત્યાગ કરે છે. સૂફી લોકો જેને 'ફના' કહે છે કે વૈષ્ણવો જેને 'જીવન્મુક્ત' કહે છે એવી અવસ્થાને તેઓ આવકારે છે. તેઓ નથી હિંદુ કે નથી મુસલમાન, સામાન્ય રીતે બાહિલ ભક્તો સંસારથી વિમુખ રહીને ઈશ્વરની ભક્તિમાં લીન થઈ જતા હતા.

ઉત્તર પ્રદેશમાં પ્રચલિત કખીરપંથમાં પણ માનવામાં આવે છે કે માનવી એ પ્રથમ માનવી છે પછી હિંદુ કે મુસલમાન. કખીરના શિષ્યવૃંદમાં હિંદુ અને મુસલમાન બંનેનો સમાવેશ થયેલ છે.

આમ મધ્યકાલમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે હિંદુ અને મુસ્લિમની એકતા સાધવાના અનેક સંતોએ પ્રયત્નો કર્યા હતા. આના પરિણામે ભારતમાં હિંદુમુસ્લિમના ભેદોને ગૌણ બનાવતા વિવિધ સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ સર્વ સંપ્રદાયો મૂર્તિપૂજા કે સાંપ્રદાયિકતાના બંધનોથી પર છે. તેઓ કેવળ ગુરુમહિમા અને પરમતત્ત્વની ઉપાસનામાં મસ્ત રહે છે.

સાહિત્ય

આર્ય વિદ્વાનોએ જ્યોતિષ, ઔષધ, દર્શનશાસ્ત્રો વગેરેનો અભ્યાસ હિંદુઓ પાસેથી કર્યો. ધણા હિંદુ શાસ્ત્રીઓએ ખગોળ અને વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથોના પારિભાષિક શબ્દો આરબો પાસેથી મેળવ્યા છે. અક્ષાંશ-રેખાંશના હિસાબ, પંચાંગની કેટલીક બાબતો, તેજબ અને કેટલીક રસાયણ પદ્ધતિઓ વિશેની માહિતી હિંદુઓએ આરબો પાસેથી મેળવી. અલ્ખેરુનીએ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનું અરબીમાં ભાષાંતર કર્યું. દારા શિકોહ જેવાએ ઉપનિષદોના ગ્રંથો ફારસીમાં ઉતાર્યા. ધણા મુસ્લિમ લેખકોએ ભારતની પ્રાદેશિક ભાષામાં ઉત્તમ રચનાઓ કરી છે. મુસ્લિમકાલ દરમ્યાન ફારસી રાજભાષા બનતાં ધણા હિંદુઓએ ફારસીનો અભ્યાસ કરી ફારસી ગ્રંથો રચ્યા છે. આમાં નાગર બ્રાહ્મણોનો ફાળો વિશેષ છે.

કવિ જ્ઞયસી, કપ્પીર, નાનક, દાદુ, બાવરી, ચારી વગેરેની રચનાઓમાં આજ્ઞાહીની સાથે રામ, હરિ, દેવત્વ, શન્યતત્ત્વ વગેરે ગંભીર બાબતોની ચર્ચા જોવા મળે છે. હિંદુ કે મુસ્લમાન કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ તેમની કૃતિઓમાં દેખાતા નથી. તેમાં કેવળ યુરુમહિમા અને પરમતરવની શુદ્ધ ભાવે ઉપાસના તરીકે આવે છે. તેમાં નથી મૂર્તિપૂજા કે નથી સાંપ્રદાયિકતા.

વિજ્ઞાન અને કલા

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને કલાના ક્ષેત્રે મુસ્લિમકાલ દરમ્યાન ખૂબ સમન્વય સધાયો હતો. સ્થાપત્ય, ચિત્ર, નૃત્ય, સંગીત વગેરે કલામાં આ સમયે સુંદર સમન્વય સધાયો હતો. ભારતીય કલાને જાહેરમાં લાવવાનું માન મુઘલોને ફાળે જાય છે. મુઘલ બાદશાહોના દરબારમાં અનેક ઉત્તમ કલાકારોને આશ્રય આપવામાં આવતો. કલાને ઉત્તેજન આપી તેમણે ભવ્ય સ્થાપત્યોનું સર્જન કર્યું. આ ક્ષેત્રમાં હિંદુ-ઈરાની શૈલીનો ઉત્તમ રીતે સમન્વય થયેલો જોવા મળે છે. મૂર્તિપૂજના વિરોધ કરનાર મુસ્લિમોએ પોતાનાં સ્થાપત્યકીય સ્મારકોમાં હિંદુ સુશોભનોને અપનાવ્યાં હતાં. આજે અનેક મસ્જિદોમાં કલ્પવૃક્ષ, ચિરાગ, કમળ વગેરેની ભાત જોવા મળે છે. ખીજી બાજુ સ્થાપત્યનાં ઉત્તમ તરતો જેવાં કે કમાનો, યુંબજો, મિનારા-ભૌમિતિક આકૃતિઓ અને કુંદરતી સુશોભનો હિંદુઓએ પોતાના દેવમંદિરોના સ્થાપત્યોમાં અપનાવ્યાં છે.

ઇસ્લામમાં નૃત્ય-સંગીતનો વિરોધ કરવામાં આવતો હોવા છતાં ઘણા મુસ્લિમ સુન્નતોને અને સમ્રાટોએ આ કલાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. નૃત્ય અને સંગીતની રજૂઆત પરત્વે જુદાં જુદાં ધરાના પ્રચારમાં આવ્યાં હતાં. અમીર ખુસરોએ ભારતીય સંગીતને ખૂબ વિકસાવ્યું. કબાલી અને ગઝલ તરીકે ઓળખાતી ગાન પદ્ધતિને તેણે વિકસાવી. ભારતીય વીણામાં સુધારા કરીને સીતાર વાદ્ય બનાવ્યું. મુદ્દમમાંથી તબલાનો જન્મ થયો. ભારતીય અને ઈરાની સંગીતના મિશ્રણમાંથી ઉત્તર-હિંદુસ્તાની સંગીત પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી. કબાલી, ખ્યાલ, દુમરી વગેરેની ભેટ મુસ્લિમોએ ભારતીય સંગીતને ધરી તો કુમદ, ધમાર, હોરી વગેરેની ભેટ હિંદુઓએ ધરી. ઘણા મુસ્લિમ ગાયકોએ પોતાની ગાયકીમાં રાધાકૃષ્ણની કલ્પિતને સ્થાન આપ્યું છે. મુઘલ જમાનાના નામાકિત સંગીતકારોમાં તાનસેન, ખાખા હરિદાસ સુરદાસ, પંકિત બૈજનાથ, તાના-શીરી વગેરેનું સ્થાન ઉત્તમ કોટીનું મનાય છે.

સ્થાપત્ય, સંગીત, નૃત્યની સાથે મુઘલ બાદશાહોએ ચિત્રકલાને પણ ઘણું જ ઉત્તેજન આપ્યું. ભારતીય ચિત્રકલામાં મુઘલ ચિત્રકલાએ એક અત્યંત સમૃદ્ધ

પ્રકરણ છે. મુઘલકાલ દરમ્યાન ચિત્રકલામાં રાજપૂત, કાંગડા, બિકાનેર, કિસનગઢ વગેરે ચિત્ર શૈલીઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

આમ સલ્તનતકાલ દરમ્યાન ઇસ્લામનો પ્રચાર આક્રમક રીતે થયો પણ ધીરેધીરે ભક્તિ આંદોલન દરમ્યાન સાધુસંતોની સુંદર કામગીરીથી શાંત પડતાં મુઘલકાલ દરમ્યાન હિંદુમુસ્લિમ સમન્વય ખૂબ ઉત્તમ રીતે સધાયો. ઇસ્લામ વ્યવસ્થિતરૂપે વિકસ્યો. આના પરિણામે ભારતીય પ્રાદેશિક ભાષાઓ વિકસી. આમ હિંદુમુસ્લિમ સમન્વય સધાય તો ખંને પ્રબળ કલ્યાણ થાય. ઇસ્લામ તેના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય.

૭. સંદર્ભ ગ્રંથો

આચાર્ય, જયંતીલાલ (અનુ)	મધ્યયુગની સાધનાધારા, અમદાવાદ. ૧૯૫૬
આચાર્ય, નવીનચંદ્ર	(૧) ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાય, અમદાવાદ. ૧૯૮૩
	(૨) ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ
	(ઈ. સ. ૧૩૦૪થી ૧૮૧૮), અમદાવાદ. ૧૯૮૪
	(૩) મુઘલકાલીન ગુજરાત, અમદાવાદ. ૧૯૭૪
	(૪) ભારતની સામાજિક સંસ્થાઓ,
અમદાવાદ. ૧૯૮૨
નાગોરી, ઇસ્માઈલભાઈ	ઇસ્લામ દર્શન, વલ્લભવિદ્યાનગર. ૧૯૭૬
નાયક, છોટુભાઈ ર.	મધ્યયુગીન ભારત ખંડ-૨, અમદાવાદ. ૧૯૬૮
પરીખ, રસિકલાલ તથા	ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ ૫
શાસ્ત્રી, હ. મં. (સ)	સલ્તનતકાલ—અમદાવાદ. ૧૯૭૭
	(૧) મહેતા શાંતિલાલ મ. પ્રકરણ-૮ (૨)
	મુસ્લિમ સમાજ, પ્રકરણ-૮ (૨)
	(૨) નાયક ચિ. જ. ઇસ્લામ—પ્રકરણ-૧૩ (૩)
પરીખ, પ્રવીણચંદ્ર	ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અમદાવાદ ૧૯૭૪
નાયક અને ભટ્ટ	જગતના ધર્મોની વિકાસ રેખા, અમદાવાદ. ૧૯૭૨
શુક્લ, ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર	ધર્મોનું મિલન, મુંબઈ. ૧૯૪૩
Amirali, S.	The Spirit of Islam, Calcutta, 1902
Majumdar, R. C	The Delhi Sultanate, Bombay, 1960
(Gen.Ed)	

જરથોસ્તી ધર્મ

ભારતમાં જરથોસ્તી ધર્મના પ્રસાર

ઈરાનમાં આરખોના ત્રાસથી પોતાનો ધર્મ સાચવવા કેટલાક જરથોસ્તીઓ સ્થાયી વસવાટ શોધતા ભારત આવવા નિકળ્યા. અનુશ્રુતિ પ્રમાણે જાણવા મળે છે કે “જરથોસ્તીઓ હિંદ આવવા નીકળ્યા ત્યારે તેમને દરિયામાં ભયંકર તોફાન નડ્યું. તેઓ ડૂબી જવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે વહાણ ઉપરના યુગ્ગોએ અને પવિત્ર અગ્નિ સાચવવાને લગતું કામ કરનારાઓએ માનતા માની કે જે આ મુશ્કેલીના વખતમાં બહેરામ ઈબ્રહ ક્રિસ્તો મદદ કરે તો હિંદના કિનારે ઊતરતાં તેની યાદમાં એક આતશ બહેરામ બાંધીશું. આ પછી સદ્ભાગ્યે થોડાક જ વખતમાં તોફાન શમી ગયું. તેઓ સર્વ સહીસલામત રીતે હિંદ પહોંચ્યા. તેમણે હિંદમાં આવીને ‘આતશ બહેરામ’ની સ્થાપના કરી. પારસ (ઈરાન) દેશથી આવેલા આ જરથોસ્તીઓ ભારતમાં ‘પારસી’ના નામે ઓળખાવા લાગ્યા.

જરથોસ્તીઓ પહેલાં પશ્ચિમ ભારતના દીવ બંદરે ઊતર્યા અને ત્યાં લગભગ ૧૯ વર્ષ રહ્યા. ત્યાર બાદ ત્યાંથી દક્ષિણ યુજરાતના સંજણ (જિ. વલસાડ) બંદરે ઊતર્યા હતા. ત્યાં આવી ત્યાંના રાજા જાણી રાણા પાસે પોતાના રાજ્યમાં વસવા દેવાની માગણી કરી. આથી કહેવાય છે કે જાણી રાણાએ તેમની પાસે દૂધનો પ્યાલો અને સાકર મોકલ્યાં. જરથોસ્તીધર્મના વડાએ દૂધમાં સાકર નાખી દૂધમાં સાકરની જેમ બળી જવાની પ્તાતરી આપી. પરિણામે તેઓએ આ સ્થળે કાયમી વસવાટ કર્યો.

ચિંચણીમાંથી ઈ. સ. ૯૨૬ના મળેલ દાન શાસનમાં સંખ્યાન (સંજણ) માં ‘હંચવજ’ (પારસી વસાહત-અજુમન) હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી પારસીઓનું આગમન અહીં ઈ. સ. ૯૨૬ પહેલાં થયું હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આ બનાવ વિ. સં. ૯૯૨ (ઈ. સ. ૯૩૬)ના બદલે અઘતન સંશોધનને આધારે ઈ. સ. ૯૨૬ પહેલાં બન્યો હોવાનું વધુ સંભવિત જણાય છે. જાણી રાણા એ સામાન્યતઃ શિલાહાર વંશનો વજ્જડ હોવાની એક માન્યતા પ્રચલિત છે. પરંતુ

સંજ્ઞાના એક મઠને અપાયેલા દાન અંગેના દાન શાસન પરથી જાણવા મળ્યું છે કે અહીં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના કૃષ્ણ ૨ જ્ઞના સમય (ઈ. સ. ૮૯૦થી ૯૧૪)થી કૃષ્ણ ૩ જ્ઞના સમય (ઈ. સ. ૯૩૯-૯૬૮) સુધી અહીં રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. તે વખતે અહીં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના આધિપત્ય નીચે યાદવ માંડલિકોનું શાસન ચાલતું લાગે છે. તે જાદી રાજા એ યાદવ (જાદવ) માંડલિક હોવા જોઈએ. શિલાહાર વંશ તો છેક ઈ. સ. ૯૭૨ પછી શરૂ થયો હતો.

ભારતમાં આવેલા જરથોસ્તીઓ સમય જતાં ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા ગુજરાત પ્રદેશમાં અન્યત્ર વિસ્તર્યા. સંજ્ઞા ઉપર થયેલા મુસ્લિમ આક્રમણોને લીધે પારસીઓને સ્થળાંતર કરવાની ફરજ પડતાં તેઓ આતશ બહેરામને લઈ થોડોક વખત બાહરેશ્ટના પહાડ ઉપર વસ્યા અને ત્યાંથી વાંસદા તરફ ગયા. એ પછી આતશ બહેરામને નવસારી લઈ જવામાં આવ્યો. સંજ્ઞાથી નીકળ્યા બાદ જરથોસ્તીઓને પોતાની શાંતિ અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં. નવસારીમાં સ્થિર થયા પછી જરથોસ્તીઓએ ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે ઘણી સારી પ્રગતિ કરી. ભારતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં તેમણે નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો.

ધીરેધીરે પારસીઓ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે સ્થિર થતાં તેમણે ખંભાત, અંકલેશ્વર, ભરૂચ, વાંકાનેર વગેરે જુદે જુદે ઠેકાણે પોતાનાં ધર્મસ્થાનો ઊભાં કર્યાં. તેમણે પોતાનો વિસ્તાર છેક સૌરાષ્ટ્ર સુધી વિસ્તાર્યો. તેઓ જ્યાં જ્યાં વસ્યા ત્યાં ત્યાં તેમણે પોતાનાં ધર્મસ્થાનો ઊભાં કર્યાં હોવાથી તેમના ધર્મ-ગુરુઓએ પણ પોતાનો કાર્યપ્રદેશ વિસ્તાર્યો. તેમણે પોતાનો વિસ્તાર નક્કી કરી કાયમનો વસવાટ શરૂ કર્યો. સર્વ ઠેકાણે અગિયારી અને આતશની સ્થાપના થઈ. સમય જતાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવતા ધર્મગુરુઓએ પોતપોતાના વિસ્તારો વહેંચી લીધા, આ વિસ્તારો નીચે પ્રમાણેના હતા :

- (૧) સંજ્ઞાના ધર્મગુરુઓ માટે દેનોત્રાથી પાર નદી વચ્ચેનો વિસ્તાર.
- (૨) નવસારીના ધર્મગુરુઓ માટે વૈરવ અને તાપી નદી વચ્ચેનો વિસ્તાર.
- (૩) ભરૂચના ધર્મગુરુઓ માટે નર્મદાથી ખંભાત સુધીનો વિસ્તાર.
- (૪) ખંભાતના ધર્મગુરુઓ માટે ખંભાતની આસપાસનો વિસ્તાર.

આમ ચૌદમા સૈકામાં ભારતમાં પારસીઓની વસ્તી વધતાં પ્રબળ ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે અગવડતા ન પડે અને ધર્મગુરુઓ વચ્ચે સંઘર્ષ ન થાય તે માટે સમજૂતીપૂર્વક ભારતના પશ્ચિમ કિનારે વસતી પારસી પ્રબળના વિભાગો નક્કી કરવામાં આવ્યાં.

ઈ. સ. ૧૫૭૩માં નવસારીના પારસી વડા દસ્તુર મહેરજી રાણાથી પ્રભાવિત થઈ મુઘલ બાદશાહ અકબરે તેમને દિલ્હી તેડાવ્યા. ધીરેધીરે અકબર ઉપર પારસી ધર્મગુરુઓનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો. પારસી પ્રતિનિધિઓના મંડળો પાસેથી જરથોસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજી અકબરે ઈરાની પંચાંગ પ્રમાણે પોતાના ઈલાહી સંવતના મહિના અને રોજ ગોઠવ્યા. જરથોસ્તી ધર્મના તહેવારો અને ઉત્સવો સમગ્ર રાજ્યમાં ઊજવવાની જાહેરાત કરી. દસ્તુર કુટુંબના નિમાવ અર્થે નવસારીના પારસીઓ પરગણામાં ૨૦૦ વીઠાં જમીન દાનમાં આપી. બાદશાહ જહાંગીરે પણ ઈ. સ. ૧૬૧૮માં નવસારીના દસ્તુરને ભૂમિદાન કરેલું. બાદશાહ ઔરંગઝેબના સમયમાં પારસીઓ ઉપર જઙ્ગિયાવેરો નાખવામાં આવ્યો હતો, પણ સુરતના દાનવીર પારસી રૂસ્તમ માણિકની વિનંતીથી ઈ. સ. ૧૬૬૦માં તે વેરો બાદશાહે રદ કર્યો હતો.

સમય જતાં નવસારીના ભાગલિયા અને સંજાણુના મોખેકો વચ્ચે ધાર્મિક વિધિઓ માટેનો ઝઘડો વધી જતાં ગાયકવાડ સરકારના હુકમથી ઈ. સ. ૧૪૭૧માં આતશ બહેરામને નવસારીથી વલસાડ ક્ષેત્ર જવામાં આવ્યો. રાજકીય અધાધૂંધીને કારણે ઈ. સ. ૧૭૪૨ની ઓકટોબરની ૨૮મી તારીખે આ આતશને ઉદવાડા લઈ જવામાં આવ્યો. હાલમાં ઉદવાડામાં શેઠ બનાજીએ બંધાવેલ આતશ બહેરામના સ્થાનમાં આ પવિત્ર અગ્નિને રાખવામાં આવ્યો છે. ઈરાનથી લાવેલા આ પવિત્ર અગ્નિને પારસીઓ ઉદવાડામાં ખૂબ જાતનપૂર્વક સ્વાચવે છે.

સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જરથોસ્તીઓનો પ્રસાર મુંબઈ, થાણા તેમ જ મદ્રાસમાં સવિશેષ થવા માંડ્યો. આ સમયે ધીરેધીરે અંગ્રેજોને સાથેના વેપારી સંબંધો ધનિષ્ઠ બનતાં જરથોસ્તીઓએ મુંબઈમાં પહેલવહેલી ગોદી નાખી. મુંબઈના વેપાર-ઉદ્યોગને વિકસાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો. આના પરિણામે મુંબઈ અને થાણામાં ઈ. સ. ૧૭૮૬માં જરથોસ્તીઓના બાળકોને અંદ અવસ્તાનું શિક્ષણ યોગ્ય રીતે મળે તે માટે શેઠ દાદાભાઈ નૌશરવાનજીએ શાળા શરૂ કરી. આ પછી પારસીઓનાં સંતાનોને પહેલવી, પાજંદ અને અવસ્તાનું શિક્ષણ આપવા માટે ખીજી શાળા મુલ્તા દીસેઝ મદ્રાસ શરૂ થઈ. આ પછી દસ્તુર દુરામજી અસ્વંદી, આરજી રયાહી વગેરે વિદ્વાનોએ જરથોસ્તી શાસ્ત્રગ્રંથોનો અને જરથોસ્તીધર્મનો પ્રસાર કરવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

આમ જરથોસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓએ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે—પાસ કરીને ગુજરાતના પ્રદેશમાં—સ્થિર થઈને મુંબઈનો વેપાર, વહાણવટા ઉદ્યોગ, ભારતનો લોખંડનો ઉદ્યોગ વગેરેને વિકસાવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ

ઉપરાંત વિવિધ સ્થળોએ પારસીઓ માટે શાળાઓ શરૂ કરી રમતગમત અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ તેમણે મહત્વની કામગીરી બજાવી છે. વિદેશોમાં ભારતને ગૌરવવંતું સ્થાન અપાવ્યું છે. પારસીઓ ધણુ મિલનસાર અને સ્વભાવે શાંતિપ્રિય છે. ભારતના નામાંકિત નગર મુંબઈને વિકસાવવામાં પારસીઓનું સ્થાન મોખરે છે.

જરથોસ્તી ધર્મની પ્રાચીનતા

જરથોસ્તીધર્મ ઈરાનના મહાન પયગંબર અષો જરથુષ્ટ્રે પ્રવર્તાવેલો. ઈરાનની ભૂમિ ફળદ્રુપ અને ખેતી લાયક હોવાથી અહીંની પ્રજાના જીવનમાં ખેતીને સવિશેષ સ્થાન હતું. પ્રજા શ્રમજીવી હોવાથી સ્વભાવે તે નમ્ર અને દયાળુ હતી. યહૂદી પ્રજાની જેમ ઈરાનની પ્રજાને પણ મુસ્લિમોના અત્યાચારોને કીધે પોતાનું વતન છોડવું પડ્યું હતું. આ પ્રજા સ્વભાવે શક્તિશાળી અને ગૌરવશાળી હોવાથી તેઓ જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ વિકસાવી. પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કર્યું. આના પરિણામે આજે પણ જરથોસ્તીધર્મ તેના મૂળ સ્વરૂપે ટકી રહ્યો છે.

ઈરાનીઓ મૂળમાં આર્ય પ્રજા છે. ઈરાનનો પ્રાચીન ધર્મ ભારતના વેદ-ધર્મ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. ઈરાનની ધર્મભાવના વિકસાવવામાં ઈરાનના પ્રતાપી રાજા પેશદાદી શાહ જમશેદ મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. અષો જરથુષ્ટ્રના જન્મ પહેલાં ભારતીય-ઈરાની યુગમાં જરથુસ્તીઓ અને ભારતના આર્યોના પૂર્વજો એક જ સ્થળે વસતા, એક જ ભાષા બોલતા અને એક જ ધર્મ પાળતા. તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓ પણ એકસરખી હતી. તેઓ સર્વે પ્રકૃતિપૂજક હતા. તે સમયનાં દેવદેવીઓનાં નામ આપણને જરથોસ્તી યજ્ઞોમાં (પ્રાચીન ધર્મગ્રંથો) અને ઋગ્વેદમાંથી મળી આવે છે. દા. ત. વરુણ, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, મહુત, મિથ્ર, ઉષ્ણ, તિસ્તર વગેરે. આ સમયે ઈરાનની પ્રજામાં અકેશ્વરવાદ પ્રચલિત હતો. સમય જતાં તેમાં જુદી જુદી ધર્મભાવના વિકસતાં ઈરાનના ધર્મમાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું. આ દેવદેવીઓએ જરથોસ્તીધર્મમાં ફિરસ્તાનું રૂપ ધારણ કર્યું. જેમને હિંદુઓ દેવદેવીઓ તરીકે ઓળખે છે તેમને જરથુસ્તીઓ ફિરસ્તા તરીકે ઓળખે છે. વર્ષો સુધી સાથે રહેલી પ્રજામાં ધાર્મિક મતભેદો ઊભા થતાં આંતર-કલહ વધી ગયા. પરિણામે સાથે રહેવું મુશ્કેલ બનતાં એ પ્રજાનો મોટો સમૂહ ઈરાન છોડી ભારતમાં સિંધુ નદીના કાંઠે આવી વસવા લાગ્યો. અવસ્તા ભાષામાં સંસ્કૃતમાં 'સ'ને ઠેકાણે 'હ' વપરાય છે અને તેથી જરથુસ્તીઓ સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં વસેલી પ્રજાને 'હિંદુ' તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. સમય જતાં ઈરાનીઓ

અને હિંદુ તરીકે ઓળખાતી પ્રજા જુદી ભાષા, જુદી માન્યતાઓ, જુદી ધર્મ-ભાવના, ક્રિયાઓ, રીતરિવાજો ધરાવતી અલગ પ્રજા બની ગઈ. તેઓમાં ધાર્મિક સંઘર્ષ વધી પડતાં તેઓ એકબીજાના દેવોને પણ નિંદવા લાગ્યા. દા. ત. હિંદુ ધર્મમાં 'દેવ' પવિત્ર શબ્દ મનાય છે. ઈરાનીઓએ એનો અર્થ 'દૈત્ય' તરીકે ઘટાવ્યો છે. હિંદુઓએ પારસીઓના પવિત્ર મનાતા શબ્દ અહુરનો અર્થ અસુર તરીકે ઘટાવ્યો.

અષો જરથુષ્ટ્રના જન્મ પહેલાંના સમાજમાં વિવિધ દેવદેવીઓની ઉપાસના, સોમપાન, કર્મકાંડ, બલિદાન વગેરે પ્રચલિત હતાં. સામાન્ય માનવી જન્મમંતર, વહેમ, મેલી વિદ્યાની ઉપાસના વગેરે દુષ્ટ તત્ત્વોમાં ફસાયેલો હતો. રોગ મટાડવા મેલી વિદ્યાનો આશ્રય લેવામાં આવતો. ચારેબાજુ અજ્ઞાનતા, અધશ્રદ્ધા અને ઈર્ષ્યાનું વાતાવરણ છવાયેલું હતું. રાજ અને ધર્મચુરુઓ પ્રજા ઉપર પુષ્કળ ત્રાસ વર્તાવતા હતા. જુદા જુદા સમયે અનેક ધર્મ ચુરુઓએ ઈરાનની પ્રજાને સાચા ધર્મના માર્ગે વાળવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેમાં રાજ જમશીદ જેવી સફળતા અન્ય કોઈને ન મળી. જમશીદે પ્રજામાં અહુરમઝદ અને અગ્નિની મહત્તા વધારી, અહુરમઝદની પૂજા દ્વારા એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો. તેના પછી ફરી પાછો ઈરાની સમાજ દુઃખ અને અન્યાયની ચક્કીમાં પિસાવા લાગ્યો. આવા સમયે તે સત્યને સાકાર કરવા ઈશ્વરી શક્તિ સ્પીતમ જરથુષ્ટ્રના સ્વરૂપે પૃથ્વી ઉપર અવતરી.

અષો જરથુષ્ટ્રનું જીવન અને કાર્ય

અષો જરથુષ્ટ્ર સામાન્યતઃ ઈ. સ. પૂ. ૯મી સદીથી ૬ઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયા હોવાનું મનાય છે. જેમ અષો જરથુષ્ટ્રનો યુગ નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ છે તેમ તેમના વિષેની પ્રમાણિત માહિતી મેળવવી પણ મુશ્કેલ છે. તેમના જીવન વિષે અનેક દંત-કથાઓ પ્રચલિત છે. સામાન્ય રીતે અષો જરથુષ્ટ્રના જીવન વિશેની છૂટીછવાઈ માહિતી જરથોસ્તી ધર્મગ્રંથ અવસ્તા, સાહિત્ય, પહેલ્લવી સાહિત્ય વગેરેમાંથી મળે છે. ફારસી સાધનોમાં ઈ. સ. ૧૦૦૦માં ફિરદૌસીએ રચેલા શાહનામામાંથી કેટલીક વિગતો મળે છે. આ સર્વ ગ્રંથોને આધારે અષો જરથુષ્ટ્ર ભારતના વેદ-કાળના અંતભાગમાં થયા હોય તેવો સામાન્ય મત પ્રવર્તે છે. જરથુષ્ટ્ર અસલ અવસ્તાનો શબ્દ છે. ભારતમાં પારસીઓ તેમને જરથોસ્ત તરીકે ઓળખે છે.

જરથુષ્ટ્રનો જન્મ પશ્ચિમ ઈરાનના મિડિયા પ્રાંતમાં આવેલા 'રએ' (રધ) શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ 'પૌરુશસ્ય' અને માતાનું નામ 'દોગ્દોવા' હતું. જરથુષ્ટ્રના કુલનું નામ 'સ્પીતમ' હોવાથી તેઓ બાળપણમાં સ્પીતમ જરથુષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાતા હતા. અન્ય પયગંબરોની માફક જરથુષ્ટ્રના જીવનની

આસપાસ પણ ચમત્કારો વણી લેવામાં આવ્યા છે. આ વિશની અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. કહેવાય છે કે તેમનો જન્મ થતાં તત્કાલીન સમયના ઈરાનના અત્યાચારી પાદશાહ અને સરદારોને અશુભ શુકન થયેલા. ઈરાનના પાદશાહે પણ જરથુષ્ટ્રને મારી નાખવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ તે સર્વમાંથી અદ્ભુત રીતે તેમનો ખ્યાલ થયો હતો અને તેથી સ્પીતમ જરથુષ્ટ્ર દેવી અંશ મનાવા લાગ્યા હતા.

પિતા પૌરુશસ્થે અને માતા દોગ્દોવાએ તેમને બાળપણથી જ ઉત્તમ ડુંગવણી આપી તેમનામાં ત્યાગઅને દયાના સંસ્કારોનું સિંચન કયું હતું. તેમણે પિતાની મિલકતમાંથી કેવળ કમરપટ્ટો લીધો હતો. સંસારમાં રહેવા છતાં તેમનું મન વૈરાગ્યઆવનાથી ભરાયેલું હતું. છેવટે વીસ વર્ષની વયે તેમણે જીવનની અકળામણુ દૂર કરવા ભગવાન યુદ્ધની માફક ગૃહત્યાગ કર્યો. એક પર્વત ઉપર જઈ તેમણે દસ વર્ષ સુધી ઈશ્વરનું ધ્યાન ધર્યું. અંતે તેમને અહૂરમઝદ અને તેના છ અમશા સ્પંદો (ઈશ્વરના મહાન ફિરસ્તાઓ અથવા શક્તિઓ)નાં દર્શન થયાં. આ સમય દરમ્યાન જરથુષ્ટ્રે અનેક કષ્ટ સહન કર્યાં. ખૂબ ચિંતનને અંતે તેમને સમજાયું કે ઈશ્વરની સાચી ભક્તિ સમાજનો ત્યાગ કરીને નહિ, પણ સમાજમાં રહી, સમાજમાં પ્રવર્તતા અન્યાય, અજ્ઞાનતા, અધર્મશક્તિ વગેરેને દૂર કરી જનસેવા કરવામાં રહેલી છે. આથી તેઓ એકાંતવાસ છોડી જાહેરમાં આવ્યા. સમાજમાં પ્રવર્તતી અજ્ઞાનતા દૂર કરવા પયગંબર તરીકે ધર્મોપદેશ આપવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું.

જરથુષ્ટ્રે ધર્મોપદેશનું કાર્ય શરૂ કરતાં ધીરેધીરે રાજ અને ધર્મગુરુઓના ત્રાસથી કંટાળેલી પ્રજા તેમના તરફ વળી. તેમનું સાદું જીવન અને સાદી તથા સરળ ભાષામાં ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિથી ધીરેધીરે તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધવા લાગી. આથી હિંસા અને કૂર કર્મકાંડમાં રચાપચ્યા રહી પ્રજાને ખરાબ માર્ગે દોરનારા ધર્મગુરુઓ અકળાવા લાગ્યા. તેમણે તેમની સામે જેહાદ ઉપાડી. ઈર્ષ્યાળુ શત્રુઓએ અનેક પડયત્રો રચ્યાં. તેમને મારી નાખવા માટે જાદુના પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા.

અનુશ્રુતિ પ્રમાણે જાણવા મળે છે કે એકવખત જરથુષ્ટ્રના વિરોધીઓએ મેલી વિદ્યામાં વપરાતી ચીજો જરથુષ્ટ્રના ઘરમાં તેમના દરવાનને લાંચ આપી છુપાવી દીધી. પછી રાજ આગળ જરથુષ્ટ્ર મેલી વિદ્યાથી લોકોને ભલેરે છે, તથા તેમની શક્તિ મેલી વિદ્યાનું પરિણામ છે એવી ફરિયાદ કરી. રાજ ગુસ્તાસપે આથી જરથુષ્ટ્રના ઘરની તપાસ કરાવી તો ત્યાંથી મેલી વિદ્યા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી પેલી છુપાવેલી ચીજો મળી આવી. આથી રાજએ તેમને કેદ કર્યાં.

એવામાં એવું બન્યું કે શાહ ગુસ્તાસ્પના માનીતા કાળા ઘોડાના પગ અચાનક તેના પેટમાં પેસી ગયા. આ વિચિત્ર રોગ અસાધ્ય જણાયો. જરથુષ્ટ્રે આ વાત જાણતાં જણાવ્યું કે જો મને તક મળે તો હું ઘોડાને સાંભળે કરી દઈ. રાજાને કાને આ વાત પહોંચી. જરથુષ્ટ્રને ઘોડા આગળ લઈ જવામાં આવ્યા. જરથુષ્ટ્રે ઘોડાના રોગ પારખી લીધો. તેમણે લાગ જોઈ અત્યાચારી ધર્મગુરુઓ અને જાદુગરોને સીધા કરવા વ્યવહારુ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો. તેમણે શરત કરી કે “જો હું ઘોડાનો પહેલો એક પગ બહાર કાઢું તો શાહે જરથુષ્ટ્રનો દીન કબૂલ કરવો. ખીન્ને પગ બહાર કાઢું તો શાહના વીર પુત્ર અસકંદિયારે મજબૂબ કબૂલ કરવો. ત્રીજો પગ બહાર નીકળતાં શાહ ગુસ્તાસ્પની રાણી હુતાક્ષીએ નવો ધર્મ સ્વીકારવો. આ શરત પ્રમાણે તેમણે ઘોડાના ત્રણ પગ બહાર કાઢી ખતાવ્યા અને છેલ્લે કબૂલ કે હવે ચોથો પગ ત્યારે જ બહાર કાઢું કે જ્યારે જે જાદુગરોએ આ જૂઠું તરકટ ઊભું કર્યું છે તેઓ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરે. હવે જાદુગરો માટે ખીન્ને કોઈ વિકલ્પ ન રહેતાં તેમણે પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો. ઘોડો ચારે પગે ઊભો થયો. સર્વત્ર આનંદ છવાયો. રાજાએ ગુનેગરોને મોતની સજા ફરમાવી પણ દયાળુ જરથુષ્ટ્રે વચ્ચે પડી તેમને મોતને બદલે દેશનિકાલની સજા કરાવી.” રાજાએ જરથોસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો.

જરથુષ્ટ્રનાં આવાં ભલાં કામોને લીધે જરથોસ્તી પ્રજા તેમને અષો (પવિત્ર) જરથુષ્ટ્ર કહી સન્માને છે.

ઈરાનના શાહે જરથુષ્ટ્રના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી હવે જરથુષ્ટ્રનું ધર્મપ્રચારનું કાર્ય સરળ બન્યું. ધીરેધીરે પ્રજાનો વિશાળ વર્ગ તેમનો અનુયાયી બન્યો. ધર્મપ્રચાર માટે જરથુષ્ટ્રને અવારનવાર યુદ્ધમાં ઊતરવું પડતું, પણ છેવટે સર્વત્ર તેમનો વિજય થવા લાગ્યો. બદખના રાજા વિસ્તાપે જરથુષ્ટ્રના ધર્મનો સ્વીકાર કર્યા હોવાથી તુરાનની પ્રજા પણ આ ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાઈ. આથી ઈરાન અને તુરાન વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. આ યુદ્ધમાં ૭૭ વર્ષના અષો જરથુષ્ટ્રનું મૃત્યુ થયું.

જરથુષ્ટ્રે પાપકૃત્તિઓનો સામનો કરવાનો અને અહરમઝહની ઉપાસના કરી પવિત્ર જીવન ગાળવાનો પ્રબળ આદેશ આપ્યો. તેમણે સ્પષ્ટ રીતે એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો. તેઓ કહેતા કે પરમાત્મા એક છે અને તે સર્વત્ર છે. આ પરમાત્માને જરથોસ્તીધર્મમાં અહરમઝહના નામે ઓળખવામાં આવે છે. અહરમઝહ એટલે જ્ઞાન આપનાર મહાન નિયાંતા, મહાન શક્તિ. તેઓ કહેતા કે

અહુરમઝદે વિશ્વની શરૂઆતથી જ દરેકમાં સ્પેષનતમન્યુ એટલે ભલાઈ અને વિકાસની શક્તિ અને અંગ્રમમન્યુ એટલે ખૂરાઈ અને વિનાશની શક્તિ મૂકેલી છે. મનુષ્યે પાપ અને પુણ્યનો તફાવત સમજી ખુરાઈને ત્યાગીને પવિત્ર જીવન જીવવું જોઈએ.

જરથોસ્તી ધર્મમાં પરમાત્માના છ ગુણો ખતાવવામાં આવ્યા છે. આ ગુણોને અહીં અમષાસ્પંદોના નામે જોળખવામાં આવે છે. આ છ ગુણો તે : (૧) અષ વહિસ્ત (ઉત્તમ પવિત્રતા), (૨) વોહુમન (ભલાઈ કરવાની વૃત્તિ), (૩) ક્ષત્રવધર્ષ (અખૂટ શક્તિ), (૪) સ્પેન્ટ આમંધતિ (પવિત્ર સદ્ગુણ), (૫) હઉવર્તાત (સંપૂર્ણતા) અને (૬) અમરતાત. (પરમાત્માની અમરતા).

ટૂંકમાં અષો જરથુષ્ટ્રે પ્રમોધેલ ધર્મ સત્ય, સાદાઈ અને પવિત્રતાનો ધર્મ છે. અહીં સ્વચ્છતા અને તંદુરસ્તી ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવેલ છે.

જરથોસ્તી ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ

અષો જરથુષ્ટ્રે કોઈ નવો ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો નથી, પણ ઈરાનની પ્રજામાં પ્રાચીનકાલથી ચાલી આવતા ધર્મમાંની અશુદ્ધતાઓ દૂર કરી, તેમજ સમયાનુકૂલ ફેરફારો કરી મહાવીરની માફક ધર્મને લોકપ્રિય બનાવ્યો.

જરથુષ્ટ્રના સમયમાં ઈરાનની પ્રજામાં હોમ (સોમ)રક્ષ પીવાનો રિવાજ હતો. અષો જરથુષ્ટ્રે તેને પ્રોત્સાહન આપ્યું પણ તેઓ તેના દુરુપયોગથી અને નશો ચઢાવનારી ખરાબ અસરથી ખેખખર ન હતા. ધર્મક્રિયામાં 'બરક્ષમ' નામના અમુક વૃક્ષની નાની શાખાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

ઈરાનની પ્રજામાં અગ્નિપૂજનનું મહત્વ વિશેષ છે. જરથોસ્તી ધર્મમાં આતશ (અગ્નિ)ને અહુરમઝદનો પુત્ર કહ્યો છે. હિંદુઓમાં દરેક ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જમ અગ્નિનું પ્રથમ સ્થાપન કરવામાં આવે છે તેમ જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ આતશનું સ્થાન ધણું ઉચ્ચ છે. તેઓ માને છે કે આતશ દ્વારા અહુરમઝદ સુધી પહોંચી શકાય છે. આતશ માત્ર પવિત્ર વસ્તુ નથી, પણ અહુરમઝદની દિવ્ય શક્તિ અને મનુષ્યની સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક શક્તિનું પ્રતીક છે અને આથી જ પારસીઓ અગ્નિને શુદ્ધ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, સતત જલતો રાખે છે. તેઓ આથી શખને ખાળતા નથી. અપવિત્ર વસ્તુને આતશ ઉપર પકવવાથી દુઃખ થાય છે તેવી માન્યતા ધરાવે છે.

જરથોસ્તીઓમાં ત્રણ પ્રકારનાં અગ્નિમંદિરો હોય છે. આતશ બહેરામ, આતશ આદરાન અને આતશ દાદગાહ. સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું મંદિર આતશ

બહેરામનું મનાય છે. આતશ બહેરામના મંદિરમાં જુદી જુદી જાતના આતશો જેવા કે ધરનો, રાજનો, સેનાપતિનો, દસ્તૂરનો, સોનીનો, લુહારનો, કુંભારનો, ભઠિયારાનો, કલાઈગરનો, છેવટે વીજળીનો વગેરેના સોળ આતશો ભેગા કરી એક વર્ષ સુધી તેના પર લાંબી ધાર્મિક વિધિ કરી તેને પવિત્ર બનાવવામાં આવે છે. તેઓ માને છે કે જેમ અહુરમઝદ માત્ર જરથોસ્તીઓનો નહિ પણ સકળ વિશ્વનો ઈશ્વર છે, તેમ આતશ બહેરામનો આતશ માત્ર એક કોમનો નહિ પણ સઘળા કોમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. તેથી અનેક ધરોમાંથી તથા ધંધાદારીઓની ભઠ્ઠીઓમાંથી અગ્નિ લાવીને શુદ્ધ કરવા ધાર્મિક વિધિઓ કરે છે. આ પવિત્ર અગ્નિને અખંડ બળતો રાખવામાં આવે છે. આવા આતશ બહેરામોની સંખ્યા ભારતમાં માત્ર આઠ છે. ચાર સુંબઈમાં, બે સુરતમાં, એક નવસારીમાં અને એક જે સૌથી વધુ પવિત્ર, મહાન અને ઐતિહાસિક છે તે વલસાડ જિલ્લામાં આવેલ ઉદવાડામાં છે. ઉદવાડાના આતશ બહેરામનો આતશ 'ઈરાનશાહ'ના નામે ઓળખાય છે. ભારતના પારસીઓ માટે આતશ બહેરામ માટે 'અગિયારી' શબ્દ ઘણો જ પ્રચલિત છે. એ શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત અગ્નિ આગાર અથવા અગ્નિનું નિવાસસ્થાન એવા થાય છે. ટૂંકમાં જરથોસ્તી ધર્મમાં આતશ-અગ્નિ ઈશ્વરી શક્તિનું મૂર્ત સ્વરૂપ મનાય છે. અહીં ધર્મગુરુને 'મોબેદ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જરથોસ્તીઓ દરેક ધાર્મિક વિધિ મોબેદ મારફતે કરાવે છે. મોબેદ વધારે પવિત્ર કાર્ય કરીને દસ્તૂર બને છે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં હિંદુઓમાં બાળકને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાની ક્રિયા જેવી નવજ્નેતની ક્રિયાને ધણું મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. નવજ્નેતની ક્રિયામાં પારસી કિશોર કે કિશોરીને સફેદ સદરો અને ૭૨ તારવાળી જાનની વણેલી કસ્તી (જનોઈ) ધરેરાવવામાં આવે છે અને ત્યારે જ તે બાળકને વિધિપુરઃસર જરથોસ્તી-ધર્મમાં દાખલ થયેલું માનવામાં આવે છે. આ ક્રિયા પૂર્વે થયેલી બાળકની ભૂલો માટે આબાપને જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. નવજ્નેત પછી બાળક પોતે પોતાનાં કર્મો માટે જવાબદાર મનાય છે. હજુ પણ ભારતના પારસીઓમાં આ ક્રિયાનું મહત્ત્વ સચવાઈ રહ્યું છે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં 'અષ્ટનું' મહત્ત્વ સવિશેષ છે. 'અષ્ટ' સામાન્ય રીતે સત્ય, શુદ્ધિ અને પવિત્રતા માટે વપરાતો એક શબ્દ છે. અષોઈ એટલે પવિત્રતા. આ એક જ શબ્દમાં જરથોસ્તી ધર્મનો સર્વસાર સમાઈ જાય છે. 'અષ્ટ'ના ગુણગાન ગાતા શ્લોકો અવસ્તા સાહિત્યમાં અનેક ઠેકાણે જોવા મળે છે.

અહીં પ્રારબ્ધની સાથે પુરુષાર્થને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. માનવી કેવળ પ્રારબ્ધવાદી અને તે તે આળસ અને રાક્ષસ બની બન્ય, માટે સત્કર્મો દ્વારા દરેક માનવી પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે એવો ખાસ આગ્રહ સેવવામાં આવે છે. બાહ્ય આચાર કરતાં ધર્મમાં સત્કાર્યો પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આથી આ ધર્મમાં અપરિણીત રહેવું તે પાપ મનાય છે. દાનનો મહિમા વિશેષ છે. તેઓ માને છે કે કોઈ પણ કર્મ સ્વાર્થથી કલુષિત હોવું ન જોઈએ. ‘ક્યામતનો દિવસ’ એ ન્યાયનો દિવસ મનાય છે. તે વખતે અહુરમઝદ માનવીના સર્વ કર્મોના ન્યાય આપશે અને તે પ્રમાણે માનવી બેહસ્ત કે દોઝખમાં જશે. પુણ્યશાળી આત્માઓને સ્વર્ગમાં વેહુમનો (શુદ્ધ મન) હર્ષ ભર્યો આવકાર આપશે. આ ધર્મમાં સ્વર્ગના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે : (૧) હુમત (સારા વિચારો)નું સ્વર્ગ, (૨) હુખ્ત (સારાં વચનો)નું સ્વર્ગ, (૩) હુવસ્ત (સારાં કાર્યો)નું સ્વર્ગ, (૪) ગરોન્માન (જ્યાં ઈશ્વરનું અપાર તેજ ઝળકી રહ્યું છે) આ ચારે પ્રકારમાં ગરોન્માન સ્વર્ગનો પ્રકાર સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે.

જરથોસ્તી ધર્મ સંન્યાસ કે ગૃહત્યાગને મહત્વ આપતો નથી. તેનો અર્થ એ નથી કે તે સંતોની અવગણના કરે છે. તેઓ માને છે કે સંતો સમાજના પ્રાણ છે. સંતોની સમાજસેવાને તે વંદનીય માને છે. અનેક પારસી સંતો દુષ્કાળ, ભૂકંપ, પૂર વગેરે આફતોમાં માનવીની ઉત્તમ સેવા કરે છે—પોતાનાં દ્રવ્યો દ્વારા. તખ્તીખી, વિજ્ઞાન, કેળવણી વગેરે ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપે છે. તેઓ આદર્શ સમાજસેવકો છે. તેઓ પ્રબળ સતત પરોપકારનાં કાર્યો કરવાનો આદેશ આપે છે. ઉદ્યોગ અને ખેતી દ્વારા માનવીને જનસેવા કરવાથી અહુરમઝદ પ્રસન્ન થાય છે એમ જરથોસ્તીઓ માને છે.

જરથોસ્તી ધર્મમાં સ્વચ્છતા માટે ખૂબ આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. તેઓ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વગેરે કુદરતી તત્ત્વોને પવિત્ર માનતા હોવાથી દરેકને સ્વચ્છ રાખવાનો આગ્રહ સેવે છે. આથી તેઓ શયને દાટતા નથી, પાણીમાં પધરાવતા નથી કે અગ્નિમાં બાળતા નથી, પણ દૂવામાં વ્યવસ્થિત જગાએ મૂકી પક્ષીઓને સોંપી દે છે. આ જગાને ‘દોખમુ’ કહેવામાં આવે છે. મોટા શહેરોમાં આ માટે જાંચા મિનારા બાંધવામાં આવે છે. આવા મિનારાઓ શાંતિના મિનારા તરીકે ઓળખાય છે.

જરથોસ્તી ધર્મ એકેશ્વરવાદની ભાવના પર રચાયેલો છે. અહીં એક જ પ્રભુ-અહુરમઝદને માનવામાં આવે છે. જરથોસ્તીધર્મ સદાચાર, સેવા, શ્રમ અને

પરોપકારનો સંદેશો આપે છે. જરથોસ્તી ધર્મ સાદો, સીધો અને વ્યવહારુ છે અને તે વાસ્તવિક જગતને અનુરૂપ છે. તેમાં ગૂઢ રહસ્ય, આદર્શો, તત્ત્વજ્ઞાનને સ્થાન નથી પણ દયા, પ્રેમ અને અહિંસાને વિશેષ સ્થાન છે. શ્રમનું મહત્ત્વ તેમણે પિછાન્યું છે. ‘કરો તેવું પામો અને વાવો તેવું લણો’ એ સૂત્રને જરથોસ્તી-ધર્મના અનુયાયીઓ ખરાબર રીતે સમજે છે. આ ધર્મ કોઈને ખોટાં પ્રલોભનો આપતો નથી પણ ખરાબ કર્મોની સબ્બમાંથી માનવી છટકી શકશે નહિ તેવું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી, સખ્ત પરિશ્રમ કરવાથી કે સદ્ગુણી જીવન ગાળવાથી માનવી અચૂક પવિત્ર બને છે તેવો આ ધર્મ શુભ સંદેશ આપે છે. જનસેવા એ જ પ્રભુ સેવા છે એ સમગ્ર ધર્મનો સાર છે.

જરથોસ્તીઓ ગાયને પવિત્ર માને છે. તેઓમાં સંપૂર્ણ સફેદ આખલાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. દરેક ધરમાં ગૌમૂત્ર સાચવવામાં આવે છે. તેઓ રોજ સવારે ઊડીને ગૌમૂત્ર કપાળે અને શરીરના અન્ય ભાગોમાં લગાડે છે. ગૌમૂત્ર લગાડતી વખતે ‘શિકસ્તે શિકસ્તે સેતાન’ (સેતાન કું તનેય રાબ્ય આપું છું) એમ બોલે છે. જમીનને સ્પર્શ કરી વંદન કરે છે. કસ્તીને છોડખાધ કરી રાત્રે આવેલા ખરાબ વિચારો માટે પસ્તાવો કરીને તેવાં આસુરી તત્ત્વો સામે ઝઝૂમવાની તાકાત આપવા અહુરમઝદને પ્રાર્થના કરે છે. આ પછી ધર્મચુસ્ત પારસીઓ પોતાની અન્ય દૈનિક ક્રિયાઓ કરે છે.

આ ધર્મમાં દરેક દિવસ કોઈ ને કોઈ દેવ સાથે સંકળાયેલ છે એમ માનવામાં આવતું હોવાથી શુભ કાર્ય માટે મુહૂર્ત જ્ઞેવાનું કોઈ મહત્ત્વ આ ધર્મમાં નથી.

ટૂંકમાં જરથોસ્તી ધર્મ નીતિપ્રધાન ધર્મ છે. જરથોસ્તીઓ સ્પષ્ટપણે માને છે કે ધર્મ માનવીના કલ્યાણ માટે હોવો જોઈએ આથી આ ધર્મમાં સારાં કર્મોનું પ્રાધાન્ય વિશેષ છે. અપરિણીત રહેવું તેને તેઓ સામાજિક યુનો માનતા હોવાથી ગૃહસ્થ જીવનને પુણ્યકાર્યો કરવાનું સાધન માને છે. સંન્યાસીની માફક એકલા જ મોક્ષના અધિકારી બનવું તેના કરતાં સમગ્ર માનવજાતને મોક્ષની અધિકારીણી બનાવવા પ્રયત્નશીલ બનવું એમાં જ જીવનની સફળતા છે એમ દરેક ધર્મપ્રેમી પારસી માને છે. આમ ઉચ્ચ ચારિત્રવાળાં નરનારીઓ ઉત્પન્ન કરવાનું આ ધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય હોવાથી અહીં અગમ્યવાદ કે યોગનો ઝાઝો વિકાસ થયો નથી.

પારસી અગિયારીઓ

ભારતમાં અમદાવાદ, સૂરત, વલસાડ, નવસારી, ઉદવાડા, મુંબઈ, થાણા વગેરે સ્થળોએ પારસીઓની અગિયારીઓ (પારસી લોકોનું મંદિર) આવેલી છે.

આ સર્વમાં સૌથી મહત્વની અને પવિત્ર મનાતી અગિયારી ઉદવાડા (જિ. વલસાડ)માં આવેલી છે. ઉદવાડાના આતશ ખહેરામને ઈરાનશાહના નામે ઓળખવામાં આવે છે. અહીં પારસીઓને રહેવા-જમવાની ઉત્તમ સગવડતા છે. ધર્મસ્થાનોની રક્ષા માટે આ સ્થળોએ ભારતભરમાં વસતા પારસીઓ દાનનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે.

અમદાવાદમાં જૂની અને નવી ધર્મશાળાના નામે ઓળખાતી પારસીઓની ધર્મશાળામાં દાન આપ્યાના ઉદ્દેશો કરતા કેટલાક શિલાલેખો કોતરેલા જેવા મળે છે. આ લેખોમાંથી ઈરાનમાં પ્રચલિત યજ્ઞગદી સંવતનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે. આ સંવત ઈરાનના સાસાની વંશના છેલ્લા પાદશાહ યજ્ઞગદીના સમયમાં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. (ઈ. સ. ૬૩૦-૩૧) એનું વર્ષ સૌર વર્ષ છે. એમાં ૩૦-૩૦ દિવસના ૧૨ મહિનાઓ હોય છે. છેલ્લા મહિનામાં ૩૦મા રોજ પછી પાંચ દિવસ ગાથાના ઉમેરાય છે.

અન્ય લેખોમાંથી જરથોસ્તી ધર્મના શહેનશાહી અને કદમી જેવા વિભાગોનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે.

પંથો

સમય જતાં જરથોસ્તી ધર્મ ત્રણ મુખ્ય સંપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગયો : (૧) શહેનશાહી (૨) કદમી (૩) ફસલી. જરથોસ્તી ધર્મના આ સંપ્રદાયોના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં કોઈ મતભેદ નથી. આ પંથો નવા વર્ષની ગણતરી ખાખતના મતભેદોમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. પરિણામે તેમના તહેવારો અને વ્યવહારમાં ફેર પડે છે. આ વર્ષની ગણતરીનો ઝઘડો 'કલીસા-કલહ'ના નામે ઓળખાય છે. ભારતના પારસાઓ ઈરાનના જરથુસ્તીઓ કરતાં પોતાનું વર્ષ એક મહિનો મોડું શરૂ કરે છે. આ ઝઘડાની શરૂઆત ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતમાં થઈ હતી.

તહેવારો

આ ધર્મના તહેવારોમાં જશન, જરથોસ્તનો દીસો, જમશેદજી નવરોઝ, પતેતી, ખોરદાદ સાલ વગેરે મુખ્ય છે. 'જશન' એ આનંદનો દિવસ મનાય છે. જરથોસ્તનો દીસો અષો જરથુષ્ટ્રની મૃત્યુતિથિ તરીકે મનાય છે. જમશેદ નવરોઝ રાજ જમશેદજીની યાદમાં ઊજવાય છે. બ્યારે પતેતી એ નવા વર્ષના પ્રથમ દિવસ તરીકે ઊજવાય છે. ખોરદાદ સાલ અષો જરથુષ્ટ્રના જન્મદિવસ તરીકે ઊજવાય છે.

ભારતીય જરથોસ્તી સમાજનું સ્વરૂપ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ધર્મ એ સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. અહીંની પ્રજાની દરેક પ્રવૃત્તિઓ ધર્મકેન્દ્રી છે અને તેથી જ ભારતીય પ્રજામાં વિવિધતા હોવા છતાં એકતા

જેવા મળે છે. જરથોસ્તીઓ ભારતમાં આવી ભારતીય પ્રંજમાં દૂધમાં સાકર ભળે તેમ ભળી ગયા. એક થઈ ગયા. તેમણે સાકરની જેમ મીઠાશ પ્રવર્તાવી. તેઓ પણ ભારતીય સમાજના રંગોએ રંગાઈ ગયા, પણ તેમની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેઓ ભારતીય રંગે રંગાયા હોવા છતાં તેમની પોતાની સંસ્કૃતિનું આગવી રીતે જતન કયું છે.

જરથોસ્તીઓ અગ્નિ અને ગાયને પવિત્ર માને છે. અગ્નિને તેઓ અશુદ્ધ કરતા નથી. તેમનાં દેવસ્થાનો—અગિયારીઓમાં ખૂબ ભાવપૂર્વક અગ્નિનું જતન કરવામાં આવે છે. પવિત્ર આતશ બહેરામનું સ્થળ પારસી સમાજમાં ખૂબ વંદનીય છે. પારસીઓ ગાયને પવિત્ર માનતા હોવાથી એમના સમાજમાં ગૌસેવાનું મહત્ત્વ સવિશેષ છે. તેઓ સંપૂર્ણ સફેદ આપ્લાને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. દરેક ઘરમાં ગૌમૂત્ર સાચવવામાં આવે છે. ચુસ્ત પારસીઓ પોતાનું ઘર ગૌમૂત્ર છાંટી રોજ સ્વચ્છ બનાવે છે. (હિંદુઓમાં પણ ગાય અને ગૌમૂત્રનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે) પારસીઓ રોજ સવારે જાડીને ગૌમૂત્ર કપાળે અને શરીરના અન્ય ભાગોએ લગાડે છે. ગૌમૂત્ર લગાડતી વખતે ‘શિકસ્તે શિકસ્તે સેતાન’ એમ બોલે છે. જમીનને સ્પર્શ કરી વંદન કરે છે. કસ્તીને છોડબાંધ કરીને રાત્રે આવેલા આસુરી વિચારોમાંથી મુક્તિ મળે તે માટે અહુરમઝદની પ્રાર્થના કરે છે. આ પછી ધર્મચુસ્ત પારસીઓ પોતાની દૈનિક ક્રિયાઓ કરે છે. ટૂંકમાં પારસીઓ ખેતી અને ગાય-ઉછેરના વ્યવસાયને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

પારસી સમાજમાં પુત્રજન્મની અપેક્ષા સ્વાભાવિક રીતે સેવવામાં આવે છે. આમ છતાં પુત્ર-પુત્રીનો જન્મ સહજ રીતે આનંદદાયક મનાય છે. નવજન્મ બાળકની આભડછેટ રાખવામાં આવે છે. પ્રસૂતાને અડકનાર સ્નાન કર્યા બાદ અન્ય કાર્ય કરે છે (ગામડાઓમાં—ચુસ્ત હિંદુઓમાં આજે પણ આ સ્થિતિ જેવા મળે છે). અહીંના સમાજમાં નામકરણનો વિધિ આનંદથી જાળવાય છે.

આ સમાજમાં કસ્તીનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. કસ્તી દેવાના વિધિને ‘નવજોત’-ન: વિધિ કહેવામાં આવે છે. આ વિધિ કર્યા બાદ તે જરથોસ્તી બન્યો એમ મનાય છે. અહીં સ્ત્રીપુરુષ બંનેને કસ્તી ધારણ કરવાનો અધિકાર છે. કસ્તી સફેદ ઘેટાના બનેને હાથે કાંતીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. જેમ હિંદુઓમાં યજ્ઞોપવીત બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનું પ્રતીક મનાય છે તેમ કસ્તીના ત્રણ આંટા મનસ્વી, ગવસ્તી અને કુનસ્તી (સુવિચાર, સુવાણી, સ્તકર્મ)ના પ્રતીક છે.

અહીં લગ્ન એક ધાર્મિક ફરજ મનાય છે. જરથોસ્તીધર્મનાં શાસ્ત્રો પ્રમાણે કાઈ પણ કન્યાને પરણતાં રોકવી તેમ ખાપ માનવામાં આવે છે. સદ્ગુણ, નિર્મળતા

અને પતિવ્રતાપણુ સ્ત્રીના સૌથી મહાન ગુણ મનાય છે. જરથોસ્તી સમાજમાં પડદાપદ્ધતિ પ્રચલિત નથી. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ મિલકત ધરાવી શકતી નથી. સ્ત્રીઓને આજીવિકા અર્થે નોકરી કરતાં કોઈ રોકતું નથી. સામાન્ય રીતે કુટુંબમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષનું વયસ વિશેષ હોય છે. સામાન્ય રીતે લગ્નો માતાપિતાની સંમતિથી ગોઠવાય છે.

જરથોસ્તી સમાજમાં છૂટાછેડા માટે હિંદુઓનાં જ્ઞાતિપંચો જેવી અદાલતો હોય છે. અદાલતને પ્રતીતિ થાય કે પતિ-પત્ની ત્રણ વર્ષથી એકબીજાને મળ્યાં નથી તો તેમને છૂટાછેડાની છૂટ આપે છે. છૂટાછેડાથી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, એવી કોઈ માન્યતા આ સમાજમાં પ્રચલિત નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્નો તરફ પારસીઓ ઘણી જ નફરત ધરાવે છે. છતાં આવું લગ્ન કરનારને કોઈ અટકાવતું નથી.

માનવીના મૃત્યુ સમયે દીપ પ્રગટાવી સુખડ કે લોખાનના ધૂપ કરવામાં આવે છે. મોખેદને બોલાવી અહુરમઝદની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. મરનારના શરીરને તેના અંતિમ સમયે ભીના વસ્ત્રથી સફ કરવામાં આવે છે. મૃત્યુ પાદ શખને પાણી અડકાડવામાં તેઓ પાપ માને છે. મરનારના દેહ ઉપર ગૌમૂત છાંટી તેને શખવાહિનીમાં મૂકવામાં આવે છે. માનવીનાં ભલાંબૂરાં કાર્યોની નોંધ વોહુમનો નામનો ફિરસ્તો રાખે છે અને મૃત્યુ પામ્યા પછી ચોથા દિવસે માનવીના કાર્યોની ન્યાય કરવામાં આવે છે એમ અહીંના પારસીઓ માને છે. હિંદુઓમાં પણ માનવીનાં સારાંનરસાં કાર્યોની નોંધ ચિત્રગુપ્ત રાખે છે અને તેને આધારે માનવીને સ્વર્ગ કે નરકમાં મોકલવામાં આવે છે. પારસીઓ માને છે કે મરનાર જે પુણ્યશાળી હશે તો તે ચિનવત પુત્ર પસાર કરી શકશે. હિંદુઓમાં પણ આવી જ માન્યતા છે કે પુણ્યશાળી માનવી વૈતરણી નદી સરળતાથી પાર કરી શકે છે. આમ હિંદુ અને પારસીઓની મરણોત્તર માન્યતા અને વિધિમાં ઘણું જ સામ્ય રહેલું છે.

પ્રાચીનકાલમાં ઈરાનમાં ગુલામીની પ્રથા પ્રચલિત હતી તેથી ધર્મશાસ્ત્રોમાં ગુલામો તરફ સદ્ભાવ બતાવવાનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં ગુલામીની પ્રથા પ્રચલિત ન હોવાથી ગુલામો વિશેના કોઈ ઉલ્લેખો ખાસ જોવા મળતા નથી. નોકરો પ્રત્યે માન અને સદ્ભાવ કેળવવાનો આ ધર્મમાં આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે.

પારસીઓ સ્વચ્છતાના ખાસ આગ્રહી છે. તે સાથે તેઓ અગ્નિને પવિત્ર અને મહાન શક્તિ માને છે. કુદરતનાં કોઈ પણ તરફોને અશુદ્ધ કરવામાં તેઓ ખાસ

માને છે. આથી તેઓ શબને બાળતા-દાટતા કે પાણીમાં પધરાવતા નથી પણ પક્ષીઓને હવાલે કરે છે.

ટૂંકમાં પારસીઓમાં ધર્મશ્રદ્ધા અને સાહસિકવૃત્તિ સવિશેષ હોવાથી તેઓ તેમના ધર્મનું સત્વ જાળવી શક્યા છે. પ્રગતિ, પવિત્રતા વગેરેને પ્રાણુદાથી નીવડે તેવાં તત્ત્વોને તેઓ હંમેશાં આવકારે છે. સામાન્ય રીતે જોતાં જાણાય છે કે જરથુસ્તી ધર્મ સમાજથી દૂર ભાગનારા અને પોતાના ધ્યેયમાં મસ્ત રહેનારા યોગીઓ કે સંન્યાસીઓનો નહિ પણ ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખી સૌનું કલ્યાણ ઇચ્છનારનો ધર્મ છે. જરથોસ્તીઓ માનવસેવા એ જ ઉત્તમ સેવા છે એમ માને છે. જરથોસ્તીધર્મનું મુખ્ય ધ્યેય સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાની ભાવનાવાળા નરવીરો પેદા કરવાનું છે.

૮. સંદર્ભગ્રંથો

- તારાપોરવાલા, એચ. જ. 'પારસીઓનું હિંદમાં આગમન તથા તેમનો ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ' 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ. ૮૩
અમદાવાદ. ૧૯૩૬
- દાવર, ફીરોઝ કાવસજી (૧) ઈરાનનો ચિરાગ, અમદાવાદ. ૧૯૫૦
(૨) જરથુષ્ટ્ર દર્શન, વલ્લભવિદ્યાનગર. ૧૯૭૪
- પટેલ, બહેનજી બહેરામજી પારસીધર્મસ્થળો
- પરીખ, રસિકલાલ. છો. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ,
તથા શાસ્ત્રી, હ. ગં. (સં.) ગ્રંથ-૫ સલ્તનતકાલ, પ્રકરણ-૧૩ જરથોસ્તીધર્મ,
અમદાવાદ. ૧૯૭૭
ગ્રંથ-૬ મુઘલકાલ, પ્રકરણ-૧૧, જરથોસ્તીધર્મ,
નાયક, ચિ. જ. અમદાવાદ. ૧૯૭૯
ગ્રંથ-૭ મરાઠાકાલ, પ્રકરણ-૧૦, જરથોસ્તી ધર્મ,
નાયક, ચિ. જ. અમદાવાદ. ૧૯૮૧
- ભટ્ટ, પ. ના. તથા જગતના ધર્મોની વિકાસ રેખા, અમદાવાદ. ૧૯૬૩
નાયક, ચિ. જ.
- શાસ્ત્રી, હ. ગં. 'સંજાણના સ્થાનિક ઇતિહાસ પર પડેલો પ્રકાશ'
ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ ૨૧મું સંમેલન હેવાલ,
પૃ. ૨૯૮-૩૦૩.
- Karaka, O. F. History of Parsis, London. 1884

ખ્રિસ્તી ધર્મ

ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર

ધણા પ્રાચીનકાલથી ખ્રિસ્તી ધર્મે ભારતમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે. ઈ. સ.ની પીઠ સદીમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ભારતની મુલાકાત લીધી હતી. તેમણે સિલોન અને દક્ષિણ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા મલબારના પ્રદેશમાં ખ્રિસ્તી દેવળ અને વસાહતો સ્થાપી હતી. અહીં ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ સ્થાનિક પ્રજા સાથે હળીમળીને રહેતા હતા. રાજ્ય તરફથી ખ્રિસ્તી ધર્મને માટે કોઈ અવરોધ કે અડચણો થતી નહીં. બહુ જૂજ સંખ્યામાં તેઓ અહીં વસતા હતા. ઈસુની છઠ્ઠી સદી દરમ્યાન આ પ્રદેશમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધવા લાગી હતી. આ સમયે તેમણે ભારતીય સમાજમાં કોઈ મોભાદાર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ન હતું. તેઓ સાગરકિનારે એક અલગ વેપારી પરદેશી વસાહત તરીકે પોતાનું સ્થાન, ધર્મ, ધર્મો વગેરે સાચવીને રહેતા હતા. આ લોકો નેસ્ટોરિયન (Nestorians) હતા અને ઈરાનના દેવળના અંકુશ હેઠળ રહેતા. તેઓ સર્વ જરુસલેમના ધર્મગુરુઓના અનુયાયીઓ હતા. ઈ. સ. ૭૭૪ના દક્ષિણના વીર રાઘવ ચક્રવર્તીના કોટાયમ દાનપત્ર પરથી જાણવા મળે છે કે આ રાજ્યએ ખ્રિસ્તી સમુદાયના અગ્રણીને દાન આપ્યું હતું.

આ સર્વ ઉપરથી એટલું ક્લિત થાય છે કે ઈ. સ.ની પીઠ સદીથી શરૂ કરી લગભગ સાતમી-આઠમી સદી દરમ્યાન દક્ષિણ ભારતમાં વેપાર અર્થે આવેલા ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓએ મલબાર કિનારાના પ્રદેશમાં પોતાની નાની મોટી વસાહતો સ્થાપી હતી. તેઓએ પોતાના ધર્મના દેવળો સ્થાપીને કેટલાક ધર્મગુરુઓને ત્યાં વસાવ્યા હતા. આ ધર્મગુરુઓ સ્થાનિક પ્રજા સાથે સુમેળ સાધીને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા.

ભારતમાં ખરેખર ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર પોર્ટુગીઝોના આગમન પછી વ્યાપક પ્રમાણમાં શરૂ થયો. ધર્મગુરુઓના પરિણામે યુરોપની પ્રજાના પોતાના વેપાર અર્થે નવા જળમાર્ગો શોધવાની ફરજ પડતાં સ્પેન અને પોર્ટુગલની પ્રજાએ નવા જળમાર્ગો શોધવાનો આરંભ કર્યો. આ દેશોની પ્રજામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના કૃત્યલિક

સંપ્રદાયનું વર્ચસ વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી આ લોકો જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં કેથલિક સંપ્રદાયનો મહિમા વધારતા ગયા.

ધર્મયુદ્ધોના પરિણામે પોર્ટુગીઝોને વધારે સહન કરવું પડેલું હોવાથી તેમને મુખ્ય આશય વિશ્વના અન્ય દેશોમાં જઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવો અને પોતાનો વેપાર વધારવો એ હતો. નવા દરિયાઈ માર્ગોની શોધ થવાથી તેમને આ કાર્યમાં ઘણી સરળતા થઈ. તેમણે ઈ. સ.ની પંદરમી સદી દરમ્યાન દક્ષિણ ભારતના મલબાર કિનારે આવેલા કાલીકટના રાજા આમેરીનની સંમતિ મેળવી અહીં પોતાનાં વેપારી મથકો સ્થાપ્યાં. તેમના સરદાર વાસ્કો-ડી-ગામાએ ધીરેધીરે પોતાની વસાહતોને વ્યવસ્થિત કરી. ઈ. સ. ૧૫૦૯થી ૧૫૧૫ના ગાળા દરમ્યાન પોર્ટુગીઝોના પ્રથમ ગવર્નર અબ્રુકોર્કે કુનેહપૂર્વક હિંદી મહાસાગરમાં ચાવીરૂપ બંદરો કબજે કરી સાગરકિનારે પોતાની આણુ વર્તાવી. અહીં વેપારી કેન્દ્રો સ્થાપી હિંદી રાજવીઓ સાથે મિત્રતા બાંધી તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. તેઓ રોમન કેથલિક સંપ્રદાયના હોઈ તેમની સાથે ક્રિસ્તિયન અને એલેક્સીઝ-૬-મેન્ડીસ નામના બે ધર્મગુરુઓ ભારતમાં આવ્યા હતા. તેમણે ધીરેધીરે પોતાની આસપાસની વસ્તીમાં ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચારનું કાર્ય આરંભ્યું. ધીરેધીરે પોર્ટુગીઝોએ ગોવા, તથા ગુજરાતનાં દીવ, દમણ વગેરે બંદરો કબજે કરી અહીં પણ ખ્રિસ્તીધર્મનાં દેવળો સ્થાપ્યાં.

મુઘલકાલ દરમ્યાન ખ્રિસ્તીધર્મ ભારતમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો હતો. મુઘલ બાદશાહ અકબર ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓથી પ્રભાવિત થયો હતો. તેણે તથા તેના દીકરા બાદશાહ જહાંગીરે ત્રણ જેટલાં ફરમાનો ખ્રિસ્તીઓના લાભાર્થે બહાર પાડ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૫૯૬-૯૭ના બાદશાહ અકબરના ફરમાનમાં ખ્રિસ્તીઓને ખંભાતમાં દેવળ બાંધવાની છૂટ આપી હતી. ઈ. સ. ૧૬૧૨ના બાદશાહ જહાંગીરના ફરમાનમાં પોર્ટુગીઝોને અમદાવાદમાં દેવળ બાંધવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. બાદશાહ જહાંગીરના ઈ. સ. ૧૬૧૫ના ફરમાનમાં અમદાવાદનાં અવેરીવાડ નામના મહોલ્લામાં આવેલા પાદરીઓના મકાનનો કબજો તેમને પાછો સોંપવાનો આદેશ હતો. આમ મુઘલકાલ દરમ્યાન ધીરેધીરે ગુજરાતમાં પણ ખ્રિસ્તીધર્મનો ફેલાવો થઈ ચૂક્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૫૪૯-૧૬૧૯ ફ્રિંગીઓ સાથે કાધર ટોમસ સ્ટેફન નામના એક અંગ્રેજ પાદરી ધર્મપ્રચાર અર્થે ભારત આવ્યા હતા. ગોવા આવ્યા બાદ તેમણે અહીંનું વર્ણન કરતો એક પત્ર પોતાના પિતાને લખ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું

કે “અહીં ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર માટેની સારી તક છે.” આથી તેઓ ભારતમાં જ સ્થિર થયા અને પોતાનું ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં અહીં જ મૃત્યુ પામ્યા. તેમણે પોતાના અહીંના લાંબા નિવાસ દરમ્યાન સંસ્કૃત, મરાઠી, કોંકણી વગેરે ભાષાઓનો અભ્યાસ કરી ‘ખ્રિસ્તી પુરાણ’ નામનો એક ગ્રંથ બાંધવલને આધારે રચ્યો હતો. મરાઠી અને કોંકણી ભાષાનાં વ્યાકરણો પણ તેમણે ફિરંગી ભાષામાં તૈયાર કર્યાં હતાં. આમ પંદરમી-સોળમી સદીમાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ભારતમાં ધર્મપ્રચારાર્થે જે જે લોકોપયોગી કાર્યો કર્યાં તેનો આછો ખ્યાલ કાંઈ સ્ટેફનનાં કાર્યો પરથી આવે છે.

ઈ. સ. ૧૬૯૫ દરમ્યાન ભારતમાં આવેલ ફ્રાન્સિસ જેમિલી નામનો એક ઇટાલિયન મુસાફર પોતાની નોંધમાં જણાવે છે કે આ સમય પશ્ચિમ ભારતના ગુજરાત પ્રદેશમાં જેસ્યુઇટ અને ઓગસ્ટિનિયન્સ નામનાં બે ખ્રિસ્તી પંથનાં દેવળો હતાં. આ બંને સંપ્રદાયોના પાદરીઓ આ પ્રદેશમાં વસતા હતા.

મરાઠાકાલ દરમ્યાન દીવ, દમણ, ગોવા વગેરે પ્રદેશો ફિરંગીઓના કબજામાં હતા. આ પ્રદેશમાં તેમણે ઠીક ઠીક ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કર્યું હતું. અંગ્રેજોના આગમનને કારણે આ પ્રદેશો ઉપરાંત દક્ષિણ ભારતના કાલીકટ, મદ્રાસ વગેરે પ્રદેશોમાં તથા ગુજરાતના સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશોમાં ખ્રિસ્તી-ધર્મનો ઠીક ઠીક ફેલાવો થયો. આ સમય દરમ્યાન ભારતમાં ખ્રિસ્તીધર્મની રોમન કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ શાખાનો વિકાસ થયો. જેમ જેમ ભારતમાં ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર વધ્યો તેમ તેમ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ધર્મના નામે ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિઓ આદરી. ભારતનો આદિવાસી પ્રબળે ખ્રિસ્તી બનાવવાની વ્યવસ્થિત યોજનાઓ શરૂ થઈ. આ સાથે અંગ્રેજ શાસકો અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના સંયુક્ત પ્રયાસથી ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રસાર સાથે અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રસાર પણ વધ્યો. આના પરિણામે પશ્ચિમના સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની અસરને લીધે ભારતના સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે ક્રાંતિ શરૂ થઈ. આની શરૂઆત ખાસ કરીને સહુ પ્રથમ બંગાળ અને ગુજરાતથી થઈ. ભારતીય પ્રબળ અંગ્રેજી ભાષા અને ખ્રિસ્તીધર્મને નવી દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ ભારતમાં પ્રચલિત હિંદુધર્મની મૂર્તિપૂજા અને વિવિધ દેવદેવીઓની પૂજાને અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતાના પ્રતીક તરીકે ઓળખાવી. ખ્રિસ્તી ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે એવો પ્રચાર કરવા લાગ્યા, આ સાથે અંગ્રેજોએ ખ્રિસ્તી ધર્મને હિંદુઓને કર માફી, તથા રાજ્યની સારી નોકરીઓની લાલચ આપી. ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારના કાર્યને વેગ આપ્યો. આના પરિણામે ખ્રિસ્તીધર્મના ધર્મ-ગુરુઓને રાજકીય પીઠબળ મળતાં તેમનામાં ધાર્મિક ઝડપ દાખલ થયું. હિંદુ

મંદિરો ઉપર અત્યાચારો શરૂ થયા. કર્મકાંડ જેવી વિધિઓ ઉપર ફેટલેક ઠેકાણે પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા. ખ્રિસ્તીધર્મ અપનાવેલ વ્યક્તિ જે ખ્રિસ્તીધર્મની વિરુદ્ધ ચાલે તો ગોવામાં ચાલતી ઇન્ફલિજિશન સમક્ષ ખડી કરવામાં આવતી. આ સંસ્થા આવી વ્યક્તિઓને યોગ્ય શિક્ષા ફરમાવતી. જે હિંદુઓ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારતા તેમને એમનાં લોકગીત ગાવાનો, પુરુષોને ધોતી તેમ જ સ્ત્રીઓને ચોળા પહેરવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવતી. ઘર આંગણુ આગળથી તુલસીના છોડનો નાશ કરવામાં આવતો.

ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓ માનતા કે ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચાર માટે અંગ્રેજ ભાષાનો પ્રચાર આવશ્યક છે, તેથી તેમણે અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ઠેર ઠેર અંગ્રેજ શાળાઓ શરૂ કરાવી. તેમણે અંગ્રેજ શાળાઓ મારફતે બાઇબલનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. આવી અંગ્રેજ શાળાઓ શરૂઆતમાં કલકત્તા, બનારસ, મુંબઈ વગેરે સ્થળોએ સ્થપાઈ. ત્યાર પછી રાજકીય દૃષ્ટિએ તેના લાભ જણાતાં ધીરેધીરે અંગ્રેજ ભાષા શીખવતી શાળાઓ ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં શરૂ થઈ. આના પરિણામે અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ ભારતીય પ્રજામાં વધવા લાગ્યો. અંગ્રેજ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ભારતીય ધર્મગ્રંથો નકામા અને અધશ્રદ્ધા પોષનારા લાગ્યા. તેના પરિણામે બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ જેવી સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આમ ધીરે ધીરે ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તો ભારતના વિશાળ પ્રદેશમાં ખ્રિસ્તીધર્મ ફેલાઈ ગયો. ઠેર ઠેર ખ્રિસ્તી દેવળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

ગુજરાતમાં પણ મરાઠાકાલ દરમ્યાન સુરત, ભરૂચ, વડોદરા અને સૌરાષ્ટ્રમાં વિવિધ સ્થળોએ ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચાર વધ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૧માં આયર્લેન્ડની પ્રેસ્બિટરિયન મંડળીની અલ્સ્ટર શાળાએ જેમ્સ ગ્લાસગો અને એલેક્ઝાંડર ડેર નામના ખ્રિસ્તી પાદરીઓ મારફતે ધર્મપ્રચારનું કાર્ય રાજકોટમાં આરંભ્યું. અંગ્રેજ શાળાઓ દ્વારા ધાર્મિક પ્રચાર શરૂ કર્યો. લોકોમાં ધાર્મિક પુસ્તકો વહેંચવા માંડ્યાં. આ મિશન રાજકોટ, પોરબંદર, ઘોઘા વગેરે સ્થળોએ ધર્મપ્રચારનાં કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં.

ઈસુની ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં બાઇબલનું ગુજરાતી ભાષાંતર બહાર પાડવામાં આવ્યું. સુરતમાં પ્રાર્થનામંદિર સ્થાપી રેવ. ત્રિલિયમ નામના પાદરીએ ખ્રિસ્તી સાહિત્યનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. આ સમયે મુંબઈના ધનજીમાઈ નવરોજીએ સુરતના વણકરો માટે શાળા શરૂ કરી. આ શાળા મારફતે ઘણા વણકરો ખ્રિસ્તી બન્યા. ધીરેધીરે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ આગળ વધીને ખેડા, પંચમહાલ, સાબર-કાંઠા વગેરે જિલ્લાઓમાં વસતી આદિવાસી પ્રજાઓ વચ્ચે આવી ખ્રિસ્તીધર્મનો

પ્રચાર શરૂ કર્યો. આના પરિણામે ગુજરાતમાં ખાસીવાડા (જિ. ખેડા), રાણીપુર (જિ. ખેડા), વાલેસપુર (જિ. ખેડા), ભાલેજ (જિ. ખેડા), કેરીપુર (ખોરસદ પાસે, જિ. ખેડા), અરેક (જિ. સુરત), ખંભાત, ખોરસદ, આણંદ, ઝાલોદ (જિ. પંચ-મહાલ), અંકલેશ્વર, જ્ઞાનનગર, જૂનાગઢ, દાહોદ, પેટલાદ, વ્યારા, વલસાડ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ ખ્રિસ્તી વસાહતો સ્થપાઈ.

આના પરિણામે ગુજરાતના ગામડાંની નીચલા વર્ગની વસ્તી ધીરેધીરે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના રંગે રંગાવા લાગી. તેમણે આદિવાસી પ્રજાનાં વસવાટનાં સ્થાનોમાં શાળાઓ સ્થાપી, દેવળો ખાંધ્યાં. શાળાઓ દ્વારા તેમનામાં કેળવણીના પ્રચાર વધ્યો. શાળાઓ સાથે તેમણે ખ્રિસ્તી વસાહતો માટે સારાં મકાનો અને સાધનસંપન્ન દવાખાનાં શરૂ કર્યાં. આથી આદિવાસી પ્રજાઓના સમાજજીવનમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો થવા લાગ્યા. તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓને પોતાના ઉદ્ધારક તરીકે પૂજવા લાગ્યા. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ સ્થાપેલાં દવાખાનાં, અનાથાશ્રમો, શાળાઓ, સ્થાનિક પ્રજા માટે આશીર્વાદ સમાન બન્યાં. આના પરિણામે આદિવાસી પ્રજાનો વિશાળ વર્ગ હિંદુઓનો દુશ્મન બન્યો. સમાજમાં ધણાં સુધારકમંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

ટૂંકમાં પ્રાચીનકાલથી શરૂ કરીને છેક અર્વાચીનકાલની વીસમી સદી દરમ્યાન ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ વ્યાપક પ્રમાણમાં વિસ્તર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર ભારતમાં વસતી આદિવાસી પ્રજા વચ્ચે હતું. તેમણે ભારતના સર્વણે, અંત્યજે તથા આદિવાસી પ્રજા તરીકે ઓળખાતી પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોનું સ્વરૂપ ઓળખી જઈ સમાજની તિરસ્કૃત જાતિની લાગણીઓને ખલેકાવી ધર્માન્તર પ્રવૃત્તિ આદરી. તેમાં અંગ્રેજ શાસનનો સંપૂર્ણ સાથ મળ્યો. તેના પરિણામે ભારતના પછાત વર્ગના લોકોએ પ્રેમથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો.

ઓગણીસમી સદીમાં ભારતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનાં વિવિધ પ્રચારક મંડળો ભારતમાં ધર્મ પ્રચારનું કાર્ય કરતાં હતાં. આ સમયે રોમન કેથલિક સંપ્રદાયના ધર્મગુરુઓ ખંગાળ અને ગુજરાતના આદિવાસી ક્ષેત્રોમાં સક્રિય કાર્ય કરતા હતા. રોમન સંપ્રદાયના કામે લાઇટ સંઘના કેટલાક પાદરીઓ ગુજરાતના આણંદ, વડોદરા, ભરૂચ અને સુરતમાં ઈ. સ. ૧૮૫૮ સુધી ધર્મ પ્રચારનું કાર્ય કરતા. ઈ. સ. ૧૮૫૮થી ૧૮૬૯ સુધી જેસૂઇટ સંઘના અને ઈ. સ. ૧૮૬૯ પછી કોઈ પણ સંઘ સાથે સંકળાયેલ ન હોય તેવા પાદરીઓ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય કરતા હતા. તેઓ ધર્માન્તરને વિશેષ મહત્ત્વ આપતા.

રોમન કેથલિકો સાથે પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયનાં વિવિધ મિશનો પણુ ભારતમાં ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારનું કાર્ય કરતાં હતાં. ગુજરાતમાં લંડન મિશનરી સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓ ઈ. સ. ૧૮૬૦ સુધી ચાલુ હતી. આઈરિશ પ્રેસ્બિટરિયન મિશને (આઈ. પી. મિશન) તેના કાર્યની શરૂઆત ગુજરાતમાંથી કરી હતી. એસ. પી. જી. મિશનોએ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય આઈ. પી. મિશનને સોંપ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૨માં મેથોડિસ્ટ ચર્ચની શરૂઆત થઈ. ઈ. સ. ૧૮૮૦માં સી. એમ. એસ. (The Church Missonary Society)એ ગુજરાતમાં પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ઈ. સ. ૧૮૮૨માં સાલ્વેશન આર્મી. ઈ. સ. ૧૮૮૩માં એલાયન્સ મિશન અને ચર્ચ ઓફ બ્રધર એમ વિવિધ મિશનો ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારનું કાર્ય કરતાં હતાં. આના હિસાબે ઘણા આદિવાસીઓએ ખ્રિસ્તીધર્મ અંગીકાર કર્યો રતો.

ટૂંકમાં પંદરમી સદીથી ઓગણીસમી સદી દરમિયાન ભારતમાં ખ્રિસ્તીધર્મ ધીરેધીરે વિકસ્યો હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર ભારતની આદિવાસી પ્રજા વચ્ચે હતું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ ભારતના સવર્ણ અને આદિવાસી તરીકે ઓળખાતી પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોનું સ્વરૂપ સમજૂ લઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર આરંભ્યો હતો. અનેક પ્રયોજનો તેમણે આપી સમાજની તિરસ્કૃત પ્રજાને લલચાવી ધર્માન્તરની પ્રવૃત્તિ આચરી હતી. તેમાં તેમને અંગ્રેજ શાસનનો સંપૂર્ણ સાથ મળ્યો હતો. તેના પરિણામે ભારતના પછાત વર્ગોએ પ્રેમથી ખ્રિસ્તીધર્મ અપનાવ્યો હતો.

ઈસુ ખ્રિસ્ત

ખ્રિસ્તીધર્મ તે એશિયા ખંડમાંથી ઉદ્ભવેલો એક નાંધપાત્ર ધર્મ છે. સેમેટિક પ્રજાના યહૂદી ધર્મ પછી આ એક મહત્વનો ધર્મ છે. સભ્યસંખ્યાની દૃષ્ટિએ હાલમાં સમગ્ર વિશ્વમાં ખ્રિસ્તીધર્મ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેના મુખ્ય પ્રવર્તક ઈસુ ખ્રિસ્ત હતા. ઈસુ ખ્રિસ્તે ભગવાન યુદ્ધની જેમ કોઈ નવો સ્વતંત્ર ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો નથી પણ પોતાના જમાનાને અનુરૂપ પ્રાચીન ધર્મભાવનાને નવા સ્વરૂપે વિકસાવી.

ઈસુના જન્મ સમયે પ્રચલિત યહૂદીધર્મ ફારિસી, સેડુસી, ઈસી અને થેરાપ્યુટી એવી જુદી જુદી શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. દરેક ધર્મમાં બને છે તેમ આ ધર્મમાં પણ પ્રજાની અજ્ઞાનતાના લાભ લઈ ધર્મગુરુઓ પ્રજાનું શોષણ કરતા હતા. સમાજમાં ચારેબાજુ ધાર્મિક અત્યાચારો પ્રવર્તતા હતા. રાજનીઓ ઉપર પણ ધર્મગુરુઓનું વર્ચસ જામી ગયું હતું. તેઓ પણ ધર્મગુરુઓના આદેશ પ્રમાણે

પ્રજા ઉપર અત્યાચારો કરતા અને ધર્મગુરુઓને ખુશ રાખતા. આ સમયે પેલેસ્ટાઈન રોમન લોકોના અંકુશ હેઠળ હતું. તેના સૂબો વહેમી અને ઘાતકી હતો. પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવા તેણે રાજ્યમાં ચારેબાજુ ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું હતું. આવા સમયે ઈસુએ માનવજાતના કલ્યાણ માટે જેહાદ જગાવી પ્રજામાં નવી વિચારસરણી પ્રગટાવી.

આજથી લગભગ વીસ સૈકાઓ પહેલાં એશિયાના પશ્ચિમ છેડે અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને પૂર્વ કિનારે આવેલા ઇઝરાયલ દેશમાં એક નાના ગામમાં બેથલેહેમ પર-ગણામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪માં ૨૪-૨૫ ડિસેમ્બરના રોજ સુથારના કુટુંબમાં ઈસુનો જન્મ થયો હતો. એમની માતાનું નામ મરિયમ હતું. અન્ય ધર્મપ્રવર્તકોની જેમ ઈસુના જન્મ વિષે પણ અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. કહેવાય છે કે ઈસુના જમાનાના સંત જોનના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈ ઈસુએ પોતાનો કેટલોક સમય એકાંત-ચિંતનમાં ગાળ્યો. યાજ્ઞીસ દિવસની કઠિન તપશ્ચર્યા બાદ ઈસુને જીવનનું સત્ય લાધ્યું. તેમણે સ્વઆનંદને સર્વાનંદમાં ફેરવવાનો નિશ્ચય કર્યો. માનવ-કલ્યાણ માટે તેમણે જનતા સમક્ષ પોતાની વાણીનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો. અન્ય ધર્મોપદેશકોની માફક ઈસુને પણ તત્કાલીન રાજ્યસત્તા, ધર્મગુરુઓ વગેરેનો ક્રોધ સહન કરવો પડ્યો. શરૂઆતમાં તેમને શિષ્યો મેળવવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ પડી, પણ ધીરેધીરે તેમનો શિષ્યસમુદાય વધવા લાગ્યો. તેમણે પોતાના વિચારોને લોકો ખરાબર સમજે તે માટે પ્રચાર કરવા બાર શિષ્યો પસંદ કર્યા. આ શિષ્યોએ લખેલા ચાર જીવનવૃત્તાંતો જે ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રંથ બાઇબલનો મુખ્ય વિભાગ છે તેના આધારે ઈસુના જીવન વિશેની આધારભૂત માહિતી મળે છે.

જેમ જેમ ઈસુનો ઉપદેશ લોકપ્રિય બનતો ગયો તેમ તેમ તેમના ઉપર રાજ્ય-સત્તા અને ધર્મગુરુઓનો ત્રાસ વધવા લાગ્યો. ધર્મગુરુઓ તેમને નાસ્તિક અને શ્વેતાનંતના ઉપાસક તરીકે ઓળખાવતા. આમ છતાં ઈસુ પોતાના માર્ગથી જરા પણ સંકલિત ન થયા. તે ભો કહેતા કે 'ત્રેમનું' રાજ્ય એ જ પ્રભુનું રાજ્ય છે.' ઈસુ પોતાને પ્રભુના પુત્ર તરીકે ઓળખાવતા. આમ ઈસુ અને ધર્મગુરુઓ વચ્ચેનો સંઘર્ષ વધતો ચાલ્યો. તેઓ અનેક કાવતરાંતા ભોગ બનતા. તેમને પોતાને પણ ભાવિ અમંગળની આગાહી થઈ ચૂકી હતી. તેમણે પોતાના બાર શિષ્યોની સલામાં અનેકવાર આ અંગે જણાવ્યું હતું. તેમના બાર શિષ્યોમાં પદ્ શિષ્ય પીટર પણ હતો અને દગાબાજ જુડાસ પણ હતો. અંતે ઈસુ ઉપર રાજદ્રોહ અને ધર્મદ્રોહનો આરોપ મૂકી દગાબાજ જુડાસની મદદથી ઈસુને કેદ કરવામાં આવ્યા. તેમને ફેલાંત-ફેલાંતી સજા કરવામાં આવી. લોકો ઈસુની હાલત સમજી શકે. જેઈ શકે તે માટે

સૂબાએ ધર્મગુરુઓની ચઢવણીથી ઈસુના માથે કાંટાળો તાજ પહેરાવી, કૂર મશ્કરી કરતાં કરતાં તેમને વધસ્તંભ ઉપર લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. અંતે તેમના હાથે ને પગે ખીલા ઠોકી વધસ્તંભ ઉપર જડી દેવામાં આવ્યા. ઈસુએ માનવ જાતના કલ્યાણ માટે પોતાનું બલિદાન આપ્યું.

મહાન માનવીઓને તેમના સમયના લોકો તેમના જીવન દરમ્યાન તેમને ઓળખી શકતા નથી. ઈસુની બાબતમાં પણ એવું જ બન્યું. તેમના બલિદાનની અસર રાજ્ય અને સમાજ ઉપર વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ. અનેક યહૂદીઓએ ઈસુનો ધર્મ અપનાવ્યો. સમય જતાં જે સમગ્ર રાજ્યે ઈસુનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉદય થયો.

ગિરિ પ્રવચન

ઈસુનો ઉપદેશ ખ્રિસ્તી ધર્મ સમાજમાં ગિરિ પ્રવચનના નામે ઓળખાય છે. ભગવાન યુદ્ધની માફક તેમનો ઉપદેશ સાદો અને સરળ હતો. એનો સાર ટૂંકમાં આ પ્રમાણે હતો : ‘હૃદય પલટો કરો. ઈશ્વરનું રાજ્ય આવી પહોંચ્યું છે.’ દુનિયામાં સર્વત્ર અજ્ઞાનતા, અધર્મ અને સડો ફેલાયેલો છે. સમાજમાં અન્યાય અને માનવીમાત્રમાં દુર્વૃત્તિ પ્રવર્તે છે. માટે પ્રથમ માનવીનો હૃદયપલટો થવો જોઈએ. માનવી જાણે છે કે પોતાનું જીવન અનેક પાપોથી ભરેલું છે. પોતાની સ્થિતિ સમજે અને નીતિના માર્ગે વળી આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ સાધે તેમાં જ સમગ્ર માનવ જાતનું કલ્યાણ છે.

ઈશ્વર મનુષ્ય માત્રનો પ્રેમાળ પિતા છે. બધા મનુષ્યો એક જ પિતાનાં સંતાન છે. ગરીબ, દુઃખી, દયાળુ અને પવિત્ર મનવાળા ધર્મરાજ્યના અધિકારી છે. ધર્મના માટે ગમે તે કષ્ટ સહન કરવું પડે તો તેમાં પાછી પાની કરવી નહિ. પૈસાથી સાચી શાંતિ મળતી નથી. સંતો સમાજના પ્રાણુ છે. ઈશ્વરના નિયમોનું પાલન કરનાર, અહિંસાનું આચરણ કરનાર જ ઈશ્વરની સમીપ જઈ શકે છે. મન, વચન અને કર્મથી વ્યભિચાર કરવો જોઈએ નહીં. બાહ્ય આચરણની શુદ્ધિ આવશ્યક છે, તેની સાથે આંતરિક શુદ્ધિ પણ એટલી જ જરૂરી છે. આથી ઈસુ કહે છે કે જે કોઈ વ્યક્તિ કેવળ સ્ત્રી તરફ સામાન્ય વાસનાભરી દૃષ્ટિ કરે છે તે પણ મનથી વ્યભિચાર કરી ચૂક્યો છે.

સમાજમાં સંતોનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. ઉપદેશનું સમજાવવાનું આચરણ કરવું. લોકોની નજરે ચડવા માટે દંભી ધર્મકાર્યો કરશો નહિ. પરમપિતા તરફથી તેનો કોઈ બદલો મળશે નહિ. સત્ય, દયા, દાન, ધર્મ વગેરે ખરા અંતઃકરણથી

ગુપ્તતાથી આચરજો. જ્યારે તમે દાન કરો ત્યારે જમણા હાથનું કાર્ય ડાબા હાથને પણ ખખર ન પડે તેની કાળજી રાખશો. પ્રેમનું રાજ્ય એ પ્રભુનું રાજ્ય છે. સંપત્તિનો ખોટી રીતે સંગ્રહ ન કરશો, પણ સત્કાર્યોમાં તેનો ઉપયોગ કરજો. ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખશો. જીવનમાં ખોટી ચિંતાને સ્થાન ન આપશો.

આગળ વધતાં ઈસુ કહે છે કે “વેદો ઉપર નૈવેદ્ય ધરાવતાં તને યાદ આવે કે તારા ભાઈને તારી સામે કંઈ ફરિયાદ છે, તો તારુ નૈવેદ્ય વેદો આગળ જ રહેવા દઈ પહેલાં તારા ભાઈ સાથે સમાધાન કરજો અને ત્યાર પછી આવીને નૈવેદ્ય ધરજો.” સર્વ માણસો પ્રત્યે પ્રેમ, ક્ષમા અને અહિંસા ન દર્શાવાય તો ગમે તેવી પ્રાર્થના, પૂજાપાઠ વગેરે નકામાં છે. પશ્ચાત્તાપ દ્વારા જ મનની શુદ્ધિ થઈ શકે છે.

ઉપરના ઉપદેશ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઈસુના ઉપદેશમાં સમગ્ર માનવ-જાતનું કલ્યાણ સમાયેલું છે. ભગવાન યુદ્ધ, મહાવીર, અષો જરથુષ્ટ્ર, હજરત મહંમદ પયગંબર વગેરે સર્વે ધર્મોપદેશકો એ પણ આ જ વાત કહેલી છે. પયગંબરોની વાણીમાં માનવ કલ્યાણનો સંદેશો સમાયેલો છે. તેમાં કોઈ સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતો કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાત નથી પણ પ્રેમ, સત્ય અને અહિંસા દ્વારા સદાચરણ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવેલ છે. પ્રેમ, સેવા અને સદાચાર ઉપર જ ઈશ્વરનું રાજ્ય અવલંબે છે. આમ ઈસુનો ઉપદેશ માનવ સંસ્કૃતિનો મહામૂલ્યવાન અમર વારસો છે.

ઈસુના મૃત્યુ બાદ ખ્રિસ્તી ધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર શરૂ થયો. લોકોને તેમના ઉપદેશની યથાર્થતા સમજાવા લાગી. ધીરેધીરે આ ધર્મનો પ્રચાર છેક યુરોપ અને અમેરિકા સુધી વિસ્તર્યો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારમાં સંત પૌલ (St. Paul), સંત ઓગસ્ટાઈન વગેરેએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. સંત પૌલે ઈસુના ઉપદેશને ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન સાથે વણી લીધો, જ્યારે ઓગસ્ટાઈને પોતાના ઉપદેશ દ્વારા ખ્રિસ્તી સંઘો અને ચર્ચનું મહત્ત્વ વધાર્યું. તેમના સમયમાં રોમન રાજવી કોન્સ્ટેન્ટાઈને ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરતાં સમગ્ર યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાયો.

સમય જતાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સંઘ અને ચર્ચનું વર્ચસ વધતાં એકતા સચવાઈ નહિ. આથી અન્ય ધર્મોની માફક અહીં પણ મતભેદો શરૂ થયા. પરિણામે રોમન કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ જેવા પંથો પડી ગયા. રોમન કેથલિક સંપ્રદાયવાળા પોપ અને સંઘને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. ચર્ચ અને દીક્ષાને પ્રાધાન્ય આપે છે. ભા. ૧૪

હિંદુ ધર્મની માફક વિધિ-વિધાનમાં માને છે. બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસનું મહત્વ સ્વીકારે છે. જ્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાય ધાર્મિક કર્મકાંડોને બદલે શ્રદ્ધા, સત્ય અને સદાચાર ઉપર ભાર મૂકે છે. બાઈબલને જ પ્રમાણભૂત ધર્મગ્રંથ માને છે. ધર્મગુરુઓના વર્ચસને તેઓ સ્વીકારતા નથી. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના પ્રણેતા જર્મનીના વિદ્વાન માર્ટીન લ્યુથર મનાય છે.

આ મતભેદો સમય જતાં ઘણા તીવ્ર બન્યા. ધર્મના નામે અનેક સંઘર્ષો શરૂ થયા. ખ્રિસ્તી ધર્મના રોમન કેથલિક જેવા રૂઢીચુસ્ત સંપ્રદાયને પોતાનું વર્ચસ ટકાવી રાખવા માટે મુસલમાનો સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું. આ યુદ્ધો 'ધર્મયુદ્ધો'ના નામે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આના પરિણામે યુરોપ અને એશિયાના પ્રદેશોમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં માનવ સંહાર થયો. માનવ સંસ્કૃતિના મૂલ્યોનો હાસ થયો. છેવટે વંદોળ શાંત પડ્યો. આજે વિશ્વના અનેક દેશોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચલિત છે. તે એક રાષ્ટ્રના ધર્મને બદલે અનેક રાષ્ટ્રોનો ધર્મ બન્યો છે.

અલબત્ત આ ધર્મયુદ્ધોના પ્રણેતાઓએ વિશાળ પાયા પર માનવ સંહાર સભ્યો પણ તેનાથી અનેક ક્ષેત્રોમાં ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રાંતિ થઈ. ભારત અને યુરોપ વચ્ચે જમીન માર્ગે જે વેપાર ચાલતો હતો તેના બદલે યુરોપવાસીઓને ભારત આવવા માટે જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. જળમાર્ગ શોધાતાં યુરોપ અને ભારત ઘણા નજીક આવ્યા. યુરોપીય પ્રબળનું ભારતમાં આગમન થતાં તેમના ધર્મગુરુઓએ પણ ભારતમાં ધાર્મિક પ્રચારનું કાર્ય આરંભ્યું.

ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ

ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ પર હિંદુ ધર્મની વ્યાપક અસર પડી છે. ભારતમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ શરૂઆતમાં ભારતના ઇતર ધર્મો પ્રત્યે તિરસ્કાર અને વેરની વૃત્તિ ધર્માન્તર કરીને થયેલા ખ્રિસ્તીઓમાં જગાવી પણ ધીરેધીરે આવેગને ઊભરો શમી જતાં તેમનામાં રહેલા મૂળ ભારતીય સંસ્કારો સજીવન થવા લાગ્યા. શરૂઆતની અસ્તવ્યસ્ત સમાજવ્યવસ્થા ધીરેધીરે વ્યવસ્થિત થવા માંડતાં તેમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ફેટલોક સંસ્કારી વર્ગ ઊભો થયો. હિંદુમાંથી તેઓ ખ્રિસ્તી થયેલા હોવાથી હિંદુ ધર્મનાં સારાં તત્ત્વોની તેમના પર અસર થયેલી હતી. તેમણે ખ્રિસ્તી સમાજમાં આની સુવાસ ફેલાવવા માંડી.

ભારતીય ખ્રિસ્તીઓનો વિશાળ સમુદાય માનતો હતો કે ઈશ્વર સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. આ સિદ્ધાંત તેમની રોગરગમાં ઊતરી ગયો હતો. આથી ઈશ્વર જગતની પાર ક્યાંક વસે છે, ઈસુ એ જ ઈશ્વર છે. તેમને માનવજાતના પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે

વધસ્તંભ પર ચઢવું પડ્યું હતું. ઈસુ મૃત્યુ બાદ સદેહે જીવતા થયા. જે જગતે ઈસુનો તિરસ્કાર કર્યો તેમાં જ તેઓ ઝળહળતા સ્વરૂપે પાછા આવવાના છે. આવા વિચારો સ્વીકારવાનું ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ માટે ઘણું જ અશક્ય હતું. તેઓ તો સ્પષ્ટપણે માનતા કે ઈશ્વર સર્વ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં અને આખા વિશ્વના અણુએ અણુમાં કામ કરી રહ્યો છે. માનવહૃદયમાં ઈશ્વર રહેલો હોવાથી ઈસુએ પોતાના સ્વભાવને એટલો સંપૂર્ણ બનાવ્યો હતો કે તેમણે પોતાનામાં રહેલા પરમ તત્ત્વની ખીજને ઝાંખી કરાવી. ઈશ્વરના સ્વરૂમાં પ્રેમનો અંશ છે તે તરફ ચઢીઓએ જે દુર્ગ્ધ સેચ્યું હતું તેને ઈસુએ પોતાના જીવન દ્વારા માનવમાત્ર ઉપર કરુણા અને પ્રેમ દર્શાવી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે ઈશ્વરનું ઐક્ય અને વિભુત્વ અહિંસા, કર્મ અને પુનર્જન્મ જેવા હિંદુધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં રહેલું છે. આથી જ્યારે પરદેશી ખ્રિસ્તીઓ હિંદુધર્મના પાયાના સિદ્ધાંતોની ઠાંસી ઉડાવે છે ત્યારે તેઓ મક્કમતાથી તેનો વિરોધ કરે છે. ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ બ્રહ્મચર્ય, સંયમ અને મોક્ષમાં માને છે. નીતિનાં પરંપરાગત બંધનો ઢીલાં કરવાનાં માઠાં પરિણામોનો તેમને ખ્યાલ આવે છે. ઈશ્વર મરેણાઓનો નહિ પણ જીવતા પ્રાણીઓનો છે તેમ તેઓ સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે. પુનર્જન્મ છે અને તેને લીધે જીવનમાં સત્કર્મનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું છે. તેઓ મરણોત્તર જીવનમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. આમ ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ હિંદુધર્મનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો અને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સારાં તત્ત્વોનો સતત સમન્વય કરતા રહે છે.

ભારતમાં સિરીયન સંપ્રદાય અન્ય ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયો કરતાં જુદી માન્યતાવાળો છે. તેના અનુયાયીઓ ધર્માન્તર પ્રવૃત્તિના પ્રખર વિરોધી છે. તેમણે ઈ. સ. ૧૯૨૯માં જેરુસલેમની આંતરરાષ્ટ્રીય મિશનરી પરિષદમાં બહાર કઢ્યું હતું કે ખીજ માણસો ઉપર કલ્પિત સ્વાર્થને ખાતર અવિચારીપણે પોતાના નિયમો ખેસાડનાર ધાર્મિક સામ્રાજ્યવાદીઓ સાથે અમે ભળવાના નથી. અમે ઈશ્વર અને આત્માના અસ્તિત્વમાં માનીએ છીએ. આમ તેઓ જગતમાં વધતા જડવાદ તરફ લાલચત્તી ધરે છે.

પ્રાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તીધર્મ અનેક પરિબળોની અસરોથી ઘેરાયેલો છે. યહૂદી ધર્મનો ચારસો તેને ઈશ્વર જગતથી ભિન્ન અને પર છે એ કલ્પના સ્વીકારવા પ્રેરે છે, જ્યારે હિંદુધર્મ સામાન્ય મનુષ્યોમાં પરમાત્માનું દર્શન થાય છે તેમ માને છે. શરૂઆતમાં તેઓ માનતા કે ઈશ્વર જગતની બહાર રહીને વિશ્વનું સર્જન કરે છે તે માન્યતામાં ધીરે ધીરે હવે ફેરફાર થવા લાગ્યો છે. તેઓ માનતા થયા છે કે

ઈશ્વર જગતમાં પણ વાસ કરે છે. આથી ઈશ્વરના રાજ્ય વિષેની તેમની કલ્પનામાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે. તેઓને લાગ્યું છે કે જગતમાં જે પરિવર્તનો થાય છે તે નિયમિત અને એકધારી દેવી પ્રગતિ છે.

હવે ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ ઈસુના મનુષ્યત્વ પર વધારે ને વધારે ભાર દેવા લાગ્યા છે. ઈસુ સર્વજ્ઞ અને સૃષ્ટિના સર્જનહાર હતા એમ વિચારવાને બદલે ઈસુ તપસ્યા વડે પૂર્ણત્વ પામ્યા એમ માનવા લાગ્યા છે. તેમણે અનેક કષ્ટો વેડીને ઈશ્વરનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓ માને છે કે ઈસુને અન્ય સાધુસંતોની હરોળમાં સ્થાન આપવું જોઈએ.

ટૂંકમાં ઈશ્વરના પ્રેમનું દર્શન ઈસુએ પોતાના જીવન દ્વારા જગતને કરાવ્યું એટલે જગતની આજની સ્થિતિમાં ઈસુનું જીવન અને કાર્ય આપણા સર્વ માટે માર્ગદર્શક છે એમ આજના ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ માને છે. પ્રુણનો પ્રભાવ જગતમાં ધીરે ધીરે જામતો જશે અને ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતોને બદલે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રહેલી પ્રેમભાવનાનો પ્રચાર થશે. તે મારફતે ઈશ્વરના સામ્રાજ્યની સ્થાપના થશે એ વાતમાં તેઓ ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. હિંદનો ખ્રિસ્તી જનસમાજ આજે હિંદુ ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોને વિચારી રહ્યો. સન્માનની ભાવનાથી જોઈ રહ્યો છે. તેઓ હિંદુધર્મનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો સાથે ભેળવવા જ પ્રયત્નશીલ બન્યા છે. તેમાં જો તેમને સફળતા મળશે તો કેવળ ભારતને જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વને આધ્યાત્મિક જીવનનો પરિચય થશે. માનવજીવન નીતિ અને સદાચારથી સમૃદ્ધ બનશે.

૯. સંદર્ભ ગ્રંથો

પારેખ, નગીનદાસ અને ઈસુદાસ કવેલ	શુભ સંદેશ, અમદાવાદ. ૧૯૬૫
લાજરસ, તેજપાળ	ગુજરાતમાં ખ્રિસ્તી મંડળોનો ઇતિહાસ, સુરત. ૧૯૨૮
વાલેસ, ક્ષધર	ખ્રિસ્તી દર્શન, વલ્લભવિદ્યાનગર. ૧૯૭૫
વિલ્સન, રેવ. જી.	મારું ઋણ
શુક્લ, ચંદ્રશંકર. પ્રાણશંકર (અનુ.)	ધર્મોનું મિલન, મુંબઈ. ૧૯૪૩
Hull, E. R.	Bombay Mission History Vols I and II, Bombay. 1940

Commissariat, M. S.

Imperial Mughal Farmans in
Gujarat, Bombay. 1940

Majumdar, R. C. (Gen. Ed.)

(1) Age of Imperial unity,
Bombay 1953

(2) Delhi Sultanate,
Bombay. 1960

Subrahmanyam, K. N.

The Catholic Community
in India, Madras. 1970

યહૂદી ધર્મ

યહૂદી પ્રબ્લ સેમિટિક ભતીની છે. તેઓ પશુપાલન અર્થે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફરતા રહેતા. આ પ્રબ્લનો ધર્મ યહૂદી ધર્મ તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રબ્લ સમગ્ર જગતમાં છૂટીછવાઈ પથરાયેલી હતી, પરંતુ હાલમાં જગતના બધા દેશોમાંથી યહૂદીઓની વસતી ઇઝરાયલમાં કેન્દ્રીત થઈ રહી છે.

ભારતમાં યહૂદી ધર્મના પ્રસાર

યહૂદી પ્રબ્લનું ભારતમાં ક્યારે આગમન થયું તે અંગે જુદી જુદી માન્યતાઓ પ્રચલિત છે. એક માન્યતા અનુસાર ઈ. સ. પૂ. ૭૨૨માં એસેરિયનોના ત્રાસથી બચવા પેલેસ્ટાઈન છોડીને કેટલાક યહૂદીઓ ભારત આવ્યા એમ મનાય છે. ખીજી એક માન્યતા એવી છે. કે ઈ. સ. પૂ. ૫૮૭માં બાબિલિયન રાજ્ય નેબુશદરે ઝારના ત્રાસથી બચવા કેટલાક યહૂદીઓ ભારતમાં આવ્યા. આ ઉપરાંત એક એવી અનુશ્રુતિ પણ પ્રચલિત છે કે ઈ. સ. પૂ. ૧૭૫માં ઇજિપ્તના ગ્રીક રાજવી એન્ટીઓકસે ઇઝરાયલ જીતતાં યહૂદીઓ વેપાર માટે પશ્ચિમ ભારતના કાંકણ કિનારાના થેઉલ બંદરે જીત્યાં. ભારતમાં યહૂદીઓ બે જૂથમાં આવ્યા હતા. એક જૂથ ડેરળમાં વસ્યું. તે મલયાલમ ભાષા બોલવા લાગ્યું. ખીજું મહારાષ્ટ્રમાં વસ્યું તે બેને ઇઝરાયલ તરીકે ઓળખાયું. તે મરાઠી ભાષા બોલવા લાગ્યું. જ્યાં જ્યાં વસ્યા ત્યાં તેમણે પોતાનાં ધર્મસ્થાનો-સિનેગોગ બનાવ્યાં.

ધીરે ધીરે આ પ્રબ્લ ભારતમાં સ્થિર થઈ. લગભગ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં યહૂદીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા હોવાનું મનાય છે. ગુજરાતમાં વસતા યહૂદીઓ મહારાષ્ટ્રમાંથી આવેલા હોવાથી તેઓની ભાષા મરાઠી છે. તેમની કેટલીક કબરો ઉપર મરાઠીમાં લેખ કાતરેલા છે. સુરતમાં સ્થપાયેલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોઠીમાં ઘણા યહૂદીઓ કામ કરતા હતા. એમ સુરતના જૂના કબ્રસ્તાનમાં આવેલી કેટલીક યહૂદીઓની કબરો ઉપરના લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ લેખો હિબ્રુભાષામાં લખાયેલ છે. અમદાવાદના સિનેગોગના લેખ હિબ્રુ, મરાઠી અને અંગ્રેજી એમ ત્રણ ભાષામાં લખાયેલો છે. અમદાવાદમાં કેન્ટોનમેન્ટ વિસ્તારમાં તેઓનું જૂનું કબ્રસ્તાન

આવેલું છે. એક ખીજું નવું કબ્રસ્તાન દૂધધર રોડ ઉપર આવેલું છે. વડોદરા શહેરમાં બહારના કેન્ટોનમેન્ટ વિસ્તારમાં ખેતે ઇઝરાયલ કોમનું એક કબ્રસ્તાન આવેલું છે. બનાસકાંઠા જિલ્લાના ડીસા ગામમાં આ કોમનું એક કબ્રસ્તાન આવેલું છે.

ગુજરાતમાં વસતા યહૂદી કુટુંબોનું વડું મથક અમદાવાદ હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮માં અહીં માત્ર ચાળીસ કુટુંબ વસતાં હતાં. તેમાંના એક ડૉ. અબ્રાહામ ખેન્નમીન એરુણુકર સિવિલ હોસ્પિટલમાં સર્જન તરીકે સેવા આપતા હતા. તેમણે પોતાના મકાનમાં પ્રાર્થના ખંડ શરૂ કરેલ. અહીં સેખ્યાથ અને તોરાહના દિવસોએ પ્રાર્થના થતી. અમદાવાદ શહેરની અંદર ખમાસા ચોકી પાસે ઈ. સ. ૧૮૩૮માં એક સિનેગોગ બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રાર્થનાલયનું નામ માગેન અબ્રાહમ રાખેલ હતું. ગુજરાતમાં યહૂદીઓની સંખ્યા ઈ. સ. ૧૮૪૮માં લગભગ ૮૦૦ સુધી પહોંચી હતી, પણ હવે ધણુ યહૂદીઓ નવોદિત ઇઝરાયલ દેશમાં જઈ વસ્યા હોવાથી તેમની અહીંની સંખ્યા ધટીને લગભગ હાલમાં ૨૫૦ જેટલી થઈ છે.

આમ આ પ્રબ્લ ભારતમાં વેપાર અર્થે આવી અને ધીરે ધીરે મહારાષ્ટ્ર તથા ગુજરાતના પ્રદેશમાં વિસ્તરી. બ્રિટિશકાલ દરમ્યાન ધણુ લશ્કરમાં જોડાયેલા તો ધણુ રેલ્વે કે અન્ય સરકારી નોકરીમાં જોડાયેલા.

પયગંબર મોઝીઝ

યહૂદી પ્રબ્લ પયગંબર મોઝીઝને યહૂદી ધર્મના આઘ વ્યવસ્થાપક તરીકે માને છે. તેઓ ક્યારે થયા તેના વિશે કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. તેમના પિતાનું નામ અમરામ અને માતાનું નામ જ્જેએબદ હતું. તેમના જીવન વિશે અનેક દંત-કથાઓ પ્રચલિત છે. એક માન્યતા અનુસાર તેઓ હિબ્રુ ટાળીના એક ધર્મગુરુને ત્યાં જન્મ્યા હતા. ઇજિપ્તના રાખના ત્રાસના લીધે તેઓ ઇજિપ્ત છોડી સિનાઈ પર્વત ઉપર ચાલ્યા ગયા હતા. અહીં તેમને યહોવાનાં દર્શન થયાં હતાં. કહેવાય છે કે યહોવાએ પોતાના હાથે જ નીતિ અને ધર્મની દસ આજ્ઞાઓ લખી આપી જગતમાં તેના પ્રચાર કરવાની મોઝીઝને આજ્ઞા આપી હતી. પયગંબર મોઝીઝે યહોવાના નામે પોતાનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો. યહોવા એ યહૂદી ધર્મના મુખ્ય દેવ મનાય છે. પયગંબર મોઝીઝે યહૂદી પ્રખને સંસ્કારી બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

દસ આજ્ઞાઓ

પયગંબર મોઝીઝને યહોવાએ આપેલ દસ આજ્ઞાઓ નીચે પ્રમાણે હતી. આ આજ્ઞાઓમાં માનવજીવનની નીતિનાં ધોરણો સૂચવાયેલ છે.

- (૧) હું જ તારો પ્રભુ છું. મારા વિના તારે અન્યની ઉપાસના કરવી નહિ (એકેશ્વરવાદની ભાવના).
- (૨) ઉપાસના માટે મૂર્તિ ઘડવી નહીં (મૂર્તિપૂજનો વિરોધ).
- (૩) દેવના નામે ખોટા સોગંદ ખાવા નહિ (સત્ય ખોલવું).
- (૪) છ વરસ તું તારા ખેતરમાં વાવેતર કર અને સાતમા વરસે તેને પડતર રાખ કે જેથી પશુપંખીઓને પૂરતો ખોરાક મળે (શ્રમનું મહત્વ અને જીવદયાની ભાવના).
- (૫) તારા માતા-પિતાને માન આપ (વડીલો તરફ સદ્ભાવ).
- (૬) ખૂન કરીશ નહિ (અહિંસાની ભાવના).
- (૭) વ્યભિચાર કરીશ નહિ (અભયર્થ).
- (૮) ચોરી કરીશ નહિ.
- (૯) તારા પાડોશી વિરુદ્ધ ખોટી સાક્ષી પૂરીશ નહિ.
- (૧૦) તારા પાડોશીના ઘર કે માલમિલકત ઉપર લોભી નજર નાખીશ નહિ (લોભનો ત્યાગ).

આ દસે આજ્ઞાઓમાં માનાવજીવનના ઉત્તમ આદર્શો સમાયેલા છે. આ આર્ષવાણી 'તોરાહ' યહ્દીધર્મના મુખ્ય ધર્મગ્રંથમાં સચવાયેલ છે. આ આજ્ઞાઓ દ્વારા પયગંબર મોઝીએ નૈતિક જીવનનો આદર્શ રજૂ કરેલ છે. અને તેના દ્વારા યહ્દી પ્રબંધને શક્તિશાળી અને ધાર્મિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. આ દસ આજ્ઞાઓમાં કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન કે ગૂઠ રહસ્ય દેખાતું નથી, પણ સમાજની ધર્મભાવના ટકાવી રાખવાનાં ઉત્તમ સૂચનો છે આ આજ્ઞાઓ દ્વારા પયગંબર મોઝીએ અન્ય ધર્મશુરુઓની માફક મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરી એકેશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો છે.

પંથો

યહ્દી ધર્મના મુખ્ય ગ્રંથ 'તોરાહ'ના સમયે સમયે કરાતા અર્થઘટનને પરિણામે યહ્દી ધર્મમાં ફારિસી, સેડચુસી, ઈસી અને થેરાપ્યુટી નામના પંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ફારિસીઓ કર્મકાંડ અને સંતોની આજ્ઞાને યુસ્તપણે માનતા. સેડચુસી સુધારકોના સંપ્રદાયના અનુયાયી મનાતા. ઈસી પંથના અનુયાયીઓ ઇન્દ્રિયદમનને મહત્વ આપતા. માંસમદિરાનો ત્યાગ કરતા. થેરાપ્યુટી પંથના અનુયાયીઓ પ્રાર્થના અને શુદ્ધ આચારને મહત્વ આપતા. આ સર્વ સંપ્રદાયોના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં કોઈ તફાવત ન હતો.

તહેવારો

યહૂદી ધર્મના મુખ્ય તહેવારોમાં પેસોવર, પેન્ટીકોસ્ટ, ટેબર્નેકલ્સ, અને સેવ્યાથ મહત્વના મનાય છે. સેવ્યાથને વિશ્રામવાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શુક્રવાર સાંજથી શનિવારની સાંજ સુધીના સમયમાં યહૂદીઓ અન્ય કાર્ય બંધ રાખી ધર્મધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત રહે છે.

યહૂદીઓની ધર્મભાવના

જગતની અન્ય પ્રજાઓની જેમ યહૂદીઓમાં પણ મિસાઈયાહ અને તોરાહની ભાવના મુખ્ય છે. તેઓ માને છે કે ઈશ્વરનો મોકલેલ પુરુષ ભવિષ્યમાં પયગંબર તરીકે આવશે અને સર્વનો ઉદ્ધાર કરશે. યહૂદીઓની આ ભાવના હિંદુધર્મના અવતારવાદને મળતી આવે છે. 'તોરાહ' એ યહૂદી પ્રજાનો આધ્યાત્મિક વારસો મનાય છે.

ધીરે ધીરે યહૂદી પ્રજા ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સ્થિર થતાં તેમની ધર્મભાવના ઉપર પ્રાદેશિક અસર વર્તાવા લાગી. તેઓ ચુસ્ત ધર્મપ્રેમી છે. તેમના સામાજિક રિવાજોમાં પણ તેમની ધર્મભાવના વર્તાય છે. તેઓ પોતાના બાળકોનાં લમ સિનેગોંગમાં કરે છે. આ વખતે બંને પક્ષના અરસ પરસ મળી આનંદમાં ગભ્યું મોહું કરે છે. લમવિધિ વખતે જૂના કરારમાંથી ધાર્મિક વાયન થાય છે. ધર્મ-ગુરુ મંગલસૂત્રને ખાલમાં મૂકી કેટલીક ધાર્મિક વિધિ કરી પાછું આપે છે. લમ પછી પવિત્ર તોરાહ ગ્રંથનાં દર્શન કરાવવામાં આવે છે. આ પછી વરકન્યા ઘેર જાય છે.

યહૂદીઓ ખ્રિસ્તીઓ તેમ જ મુસલમાનોની માફક શખને દફનાવે છે. આ પ્રજામાં મૃત્યુ સમયે દાન-પુણ્ય કરવાનો રિવાજ નથી. શખને સ્નાન કરાવી, પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરાવી ધૂપ, અખીલ વગેરે સુગંધી પદાર્થો છાંટી સર્ગારસ્નેહીઓને અંતિમ દર્શન કરાવી તેનું મુખ ઢાંકી દેવામાં આવે છે. આ વખતે સંબંધીઓ શખની આંખ ઉપર નેરુસલેમની માટી પથરાવે છે. આ પછી પ્રાર્થના વગેરે કરીને શખને કબ્રસ્તાનમાં લઈ જવામાં આવે છે. શખને કબ્રસ્તાનમાં લઈ જતાં જો રસ્તામાં સિનેગોંગ આવે તો તેના બારણાં આગળ શખને મૂકી પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. કબ્રસ્તાનમાં શખને દફનાવ્યા બાદ મરનારના સંબંધીઓ સાત દિવસ સુધી સૂતક પાળે છે. મરણોત્તર વિધિ પોતાની સ્થિતિ અનુસાર સાદાઈથી કે ભવ્ય રીતે કરે છે. તેમાં સ્થિતિ પ્રમાણે કુટુંબીઓ કાળો આવે છે. અહીંનો સમાજમાં ધાર્મિક નાણાંનો અયોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો તેને પાપ માનવામાં આવે છે.

યહ્દીઓ હનુકા અને રોશહશાના નામના તહેવારો બહુ જ ભવ્ય રીતે ઊજવે છે. હનુકા-મુકિત દિનની યાદમાં ઊજવાય છે. રોશહશાના (યહ્દી પ્રભતું નવું વર્ષ) ખૂબ ધાર્મિક રીતે ઊજવે છે. આ વખતે તેઓ ખોલે છે કે આપણા ઈશ્વર એક જ છે.

૧૦. સંદર્ભ ગ્રંથો

પટેલ, ચંદ્રકાન્ત

(૧) ઇઝરાયલ, અમદાવાદ. ૧૯૭૫

(૨) અમદાવાદના યહ્દીઓનો પૂર્વ ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક જીવન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, મે-જૂન-૧૯૮૨

પંડિત, હર્ષિદ

ઇઝરાયલ, અમદાવાદ. ૧૯૬૭

ભટ્ટ, પ. ના. તથા

જગતના ધર્મોની વિકાસ રેખા,

નાયક, ચિ. જ.

અમદાવાદ. ૧૯૬૩

શાસ્ત્રી, હ. ગં. અને

(૧) ગૂજરાતમાં યહ્દીઓ પથિક, એપ્રિલ-૧૯૮૧

શેલત, ભારતીયહેન

(૨) યહ્દીઓ અને તેમનો ભારતમાં વસવાટ, પથિક, જાન્યુઆરી-૧૯૮૧

શેલત, ભારતીયહેન

(૧) અમદાવાદનો યહ્દી ત્રિભાષી લેખ અને ત્યાંનું યહ્દી કબ્રસ્તાન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૯૧

ભારતીય ધર્મો પર પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર.

આધુનિક ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ એકબીજાથી અનેક રીતે ભિન્ન એવા પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના બે પ્રવાહોના મિલનનો ઇતિહાસ છે. એનાં પરિણામો માનવ મૂલ્યની દૃષ્ટિએ ઘણાં જ લાભદાયક નીવડ્યાં છે. કોઈ પણ પ્રજાની સંસ્કૃતિ એ એની ભૌગોલિક, આર્થિક કે રાજકીય પરિસ્થિતિને આધારે વિકસે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં તેના ભૌગોલિક અને રાજકીય પરિબળોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. લગભગ ખસે વર્ષ સુધી ચાલેલા બ્રિટિશ અમલે ભારતીય પ્રજાની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિના માળખાને પાયામાંથી બદલી નાખ્યું છે, ભારતીય પ્રજા પશ્ચિમની પ્રજા સાથેનો સંપર્ક વધતાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના રંગે રંગાવા લાગી, અંગ્રેજી શિક્ષણપ્રથાથી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ભારતીય પ્રજાનું આકર્ષણ વધવા લાગ્યું.

બ્રિટિશ શાસન પૂર્વે ભારતમાં રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધો હંમેશાં ખાસ સારા ન હતા. બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન ભારતમાં કાનૂની અર્થતંત્ર આવ્યું. પશ્ચિમના અર્થતંત્રની અસર વ્યાપક બનતાં ભારતીય પ્રજાનાં જીવન મૂલ્યો બદલાવા લાગ્યાં. સમાજમાં માનવ સમુદાય (૧) પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના રંગે રંગાયેલ અને (૨) પૂર્વની સંસ્કૃતિને વળગી રહેલ—એમ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયો. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના રંગે રંગાયેલ માનવી પૂર્વની સંસ્કૃતિના અનુયાયીને અણુધડ, તુચ્છ અને જડ માનવા લાગ્યો. સામાન્ય પ્રજાના જીવનવ્યવહારમાં તેને સંસ્કારહીનતા દેખાવા લાગી. પરિણામે તેનો સામાન્ય વહેવાર અને નતિનાં ધોરણો બદલાવા લાગ્યાં. આથી માનવી માનવી વચ્ચે, કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચે સંઘર્ષ વધ્યો. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના ભેદ સમાજમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્તાવા લાગ્યા. ઘણા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું આંધળું અનુકરણ કરવા લાગ્યા, તે ઘણા પ્રાચીનકાલથી ચાલી આવતી આધ્યાત્મિક વિચારસરણીને વળગી રહ્યા.

પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો તફાવત

સંસ્કૃતિને પૂર્વ શું અને પશ્ચિમ શું ? તે તે દેશકાળ અને પ્રજાના ભેદથી પર રહેલી બાબત છે. જ્યાં જ્યાં માનવ સમુદાય વસતો હશે ત્યાં ત્યાં સંસ્કૃતિનું

ખેડાણુ થવાનું જ. સંસ્કૃતિના ખેડાણુમાં ભૌગોલિક પરિબળો મહત્વનો ભાગ ભજવતાં હોઈ માનવીનાં પહેરવેશ, રહેણીકરણી, ધાર્મિક માન્યતા વગેરેમાં અવશ્ય ફેરફાર રહેવાનો જ. દા. ત. ભારત એ ગરમ દેશ હોવાથી તેની ધાર્મિક વિધિમાં સ્નાનનો મહિમા વધારે છે. સ્નાન એ ભારતીય પ્રજાનું અંગ બની ગયું છે. જ્યારે પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં ઠંડી વધારે પડતી હોવાથી ત્યાંના સમાજમાં ભારતના જેટલો સ્નાનનો મહિમા જોવા મળતો નથી. અહીં સ્નાન કરતાં ગરમ કપડાંનું મહત્વ સવિશેષ દેખાય છે. આમ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના ઘડતરનાં પરિબળો ભિન્ન હોવાથી તેમાં નીચેના ભેદ તારવી શકાય છે :

(૧) પૂર્વની સંસ્કૃતિ એટલે એશિયાની સંસ્કૃતિ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એટલે યુરોપની સંસ્કૃતિ. યુરોપની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં સાગરકિનારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. જ્યારે એશિયાની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં વિશાળ નદીઓએ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. આથી જ યુરોપની સંસ્કૃતિ એ સાગરકિનારાની સંસ્કૃતિ અને એશિયાની સંસ્કૃતિ નદીકિનારાની સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાય છે.

(૨) પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં મહદઅંશે ભારત, ચીન અને એશિયાના અન્ય દેશોનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં રોમ, અમેરિકા અને યુરોપના અન્ય દેશોની સંસ્કૃતિનો સમાવેશ થાય છે.

(૩) પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં મુખ્ય ભેદ ધર્મ અને વિજ્ઞાનની આબતમાં છે. પૂર્વની સંસ્કૃતિ ધર્મના રંગે રંગાયેલી છે. એટલે તેના સમાજમાં આધ્યાત્મિકતા, વૈરાગ્ય, દેવવાદ, કર્મવાદ વગેરેનું મહત્વ વિશેષ જણાય છે, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ વિજ્ઞાનના રંગે રંગાયેલી હોવાથી સમાજમાં ભૌતિકવાદ, યુદ્ધિવાદ, ઉદ્યોગ, વગેરેનું આકર્ષણ સવિશેષ છે.

(૪) પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં પુરુષાર્થ પર ભાર મૂકવામાં આવતો હોવાથી અહીંની પ્રજા જિજ્ઞાસુ અને સાહસિક છે, જ્યારે પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં ઈશ્વર અને નસીબ ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવતો હોવાથી પ્રજામાં પ્રારબ્ધવાદનું મહત્વ વિશેષ છે. અને મહત્વાકાંક્ષાનું પ્રમાણ ક્રેટલેક અંશે ઓછું જોવા મળે છે.

(૫) પૂર્વના વિચારકો માને છે કે મનુષ્યનો સર્જક ઈશ્વર હોવાથી તેણે મોક્ષ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આધ્યાત્મિક શક્તિઓનું શરણુ લેવું જોઈએ. જ્યારે પશ્ચિમના વિચારકો માને છે કે પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા મનુષ્યે ભૌતિક પદાર્થોનું શરણુ લેવું જોઈએ. આ પાયાના ભેદને કારણે પશ્ચિમમાં યુદ્ધિવાદ વિકસ્યો છે, જ્યારે પૂર્વમાં આધ્યાત્મિકવાદ અને અગમનિગમનું તત્ત્વજ્ઞાન વિકસ્યું છે.

(૬) પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના બીજા નોંધપાત્ર તફાવત તેની કુટુંબ-ભાવના અને નારી પ્રતિષ્ઠાના છે. પશ્ચિમના સમાજમાં સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા અસ્તિત્વમાં ન હોવાથી સ્ત્રી વધારે પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર છે. પૂર્વના સમાજ સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાને વરેલા હોઈ અહીંની નારી પ્રમાણમાં ઓછી સ્વતંત્ર છે. પરિણામે પૂર્વના સમાજમાં પશ્ચિમના સમાજ જેટલી નારીગૌરવની ભાવના વિકસી નથી.

(૭) લગ્નની બાબતમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની દુનિયામાં વ્યાપક પ્રમાણમાં મતભેદો પ્રસરેલા છે. પૂર્વની દુનિયામાં લગ્ન એક પવિત્ર બંધન મનાય છે. ધાર્મિક ફરજ મનાય છે અને તેથી લગ્ન પછીના પ્રેમનું સમાજમાં વિશેષ મહત્ત્વ છે. અહીં લગ્ન વિચ્છેદનું પ્રમાણ અલ્પ છે, જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં 'લગ્ન એક કરાર' છે એ ભાવના વ્યાપક રીતે વિસ્તરેલી હોઈ લગ્ન પહેલાંના પ્રેમને મહત્ત્વ અપાય છે. લગ્ન પછી સ્ત્રીપુરુષ એકબીજામાં એતપ્રેત થવાને બદલે પોતાની સગવડ-અગવડના ખ્યાલોમાં વધારે રાચતાં હોય છે. આના પરિણામે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓમાં ભારતીય નારી જેટલી સહનશીલતા, ત્યાગવૃત્તિ, મમતા, પ્રેમ વગેરેની ભાવના વિકસી નથી. પરિણામે અહીંના સમાજમાં લગ્ન વિચ્છેદના પ્રશ્નો સહજ રીતે અને વિશેષ પ્રમાણમાં ઉદ્ભવે છે, જ્યારે પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં તેનું પ્રમાણ પશ્ચિમની સરખામણીએ અલ્પ જણાય છે. નારી સહનશીલતાની મૂર્તિ મનાય છે.

(૮) પશ્ચિમનો માનવી પૂર્વના માનવીની સરખામણીમાં વધુ ચંચળ, કાબેલ અને ઉદ્યમી છે, જ્યારે પૂર્વનો માનવી તિતિક્ષાવૃત્તિવાળો (કુદરતનો પ્રકોપ સહન કરી દુઃખો સહન કરવાવાળો) શાંત અને સંતોષી છે.

(૯) પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં વિવિધ પ્રજ્ઞઓનું મિશ્રણ થયું હોવાથી તે જટિલ અને વિવિધ રંગી છે. તેમાં ઘણી પ્રજ્ઞઓના આચાર વિચારનો શંભુમેળો જોવા મળે છે. આમ છતાં વિવિધતામાં એકતા એ તેનું આગવું લક્ષણ છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં આટલું વૈવિધ્ય જોવા મળતું નથી.

આમ આપણે જાણ્યું છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં ઘડતરનાં પરિણામો ભિન્ન ભિન્ન છે. બંને પ્રદેશોની પ્રજ્ઞમાં બાહ્ય આચાર વિચારમાં ઘણો તફાવત નજરે પડે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંપર્ક વધતાં પ્રજ્ઞની કેળવણી, સાહસવૃત્તિ, આદર્શો, નીતિમત્તા, વેપાર, ધર્મ, વ્યવહાર, રાજ્ય વગેરે અનેક તરવા ઉપર વિવિધ પ્રકારની અસરો વર્તાય છે. જગતનો એકેય વિદ્યમાન ધર્મ પશ્ચિમમાં જન્મેલો નથી. એ સૌના જન્મ ભારત, ઈરાન કે પેલેસ્ટાઇનમાં થયા છે. ખ્રિસ્તીધર્મ પૂર્વનો ધર્મ છે. પણ પશ્ચિમમાં ફેલાયો હોવાને લીધે તેનું ઘડતર પશ્ચિમના માનસને અનુરૂપ થયું છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની ભારતીય ધર્મ પર અસર

અંગ્રેજો ભારતમાં સત્તા સ્થાને આવતાં ભારતીય પ્રજાને યુરોપીય પ્રજા સાથેના સંપર્ક વધ્યો. વહીવટી ક્ષેત્રમાં સરળતા થાય એ માટે અંગ્રેજોએ ભારતમાં અંગ્રેજ ભાષાના શિક્ષણની શરૂઆત કરી. આમાં ભારતના સમાજસુધારક રાજા રામમોહન રોય, દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, કેશવચંદ્રસેન વગેરેના સાથ મળ્યો. ધીરેધીરે પ્રજામાં અંગ્રેજ ભાષાનું આકર્ષણ વધવા લાગ્યું. કોઈ પણ સમાજમાં નવી વસ્તુ એકદમ સ્વીકારાતી નથી, પણ ધીરે ધીરે તેનું મહત્ત્વ સમજતાં પ્રજા તેને અપનાવે છે. શરૂઆતમાં એકલા પડી જવાની ખીકે ધણા લોકો એ જોખમ લેવા તૈયાર થતા નથી, પણ ધીરે ધીરે તેનો લાભ જણાતાં તેના રંગે રંગાય છે. ભારતમાં અંગ્રેજ ભાષાના શિક્ષણ વિશે પણ એમ જ બન્યું. શરૂઆતમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ પ્રત્યે ધણા ભારતીયો નફરતની દૃષ્ટિએ જોતા હતા, પણ જેમ જેમ માનવીને તેના લાભો વર્તાતા ગયા તેમ તેમ તેનો ઝડપથી સ્વીકાર થતો ગયો.

ભારતમાં સ્મૃતિઓએ આપેલી ધર્મભાવના અને તેમણે નિર્મેલી સમાજ-વ્યવસ્થા સદીઓ સુધી પ્રભાવશાળી રહ્યાં. મુસલમાનોના સંપર્ક પછી પણ તેમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો ન થયા, પણ ઓગણીસમી સદીમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સંપર્ક વધતાં ભારતીય ધર્મમાં પ્રવર્તતી રૂઢિચુસ્તતા અને સંકુચિતતાનો પ્રજાને ખ્યાલ આવ્યો. તેણે ભારતમાં પ્રચલિત અંધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાનતાનાં દર્શન કરાવ્યાં. તેનાથી ભારતમાં નવજાગૃતિ આવી. ધર્મ અને સમાજસુધારણાની ચળવળો શરૂ થઈ.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસરને લીધે ભારતીય પ્રજામાં પ્રાચીનકાલથી ચાલતી આવતા સામાજિક અને ધાર્મિક રીતરિવાજોને ચકાસવાની નૂતન દૃષ્ટિ આવી. તેનાથી ભારતીય પ્રજાને ધર્મમાં પ્રચલિત અનિષ્ટાનું સાચું સ્વરૂપ સમજાયું. સમાજમાં ધર્મના નામે જે પાપડો અને અત્યાચારો (સતીપ્રથા જેવા) ચાલતાં હતાં તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું, સમાજમાં ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રાંતિ સર્જાઈ. આમાંથી પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જાગી. પ્રજાને પોતાની યુવામીનો ખ્યાલ આવતાં સ્વતંત્ર થવાની તમન્ના જાગી.

ધીરે ધીરે ભારતીય સમાજમાં અંગ્રેજ શિક્ષણનો વ્યાપ વધતાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર વર્તાવા લાગી. સહુ પ્રથમ તેની અસરથી પ્રજાનાં ખોરાક, પહેરવેશ અને રીતભાતમાં ઝડપી પરિવર્તન આવ્યું. અંગ્રેજ શિક્ષણ પામેલા ધણા સુવાનો ને પ્રાચીનકાલથી ચાલી આવતી વડીલોને નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ શરમજનક લાગી. તેઓ મિત્રો સાથે 'Good Morning' સંબોધનથી વ્યવહાર કરવા

લાગ્યા. ઘણા યુવાનોએ પોતાના નામમાં અંગ્રેજીકરણ દાખલ કર્યું. યુવાનો પાનપાનની ખાખતમાં ધર્મનાં બંધનોનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ ભારતમાં પ્રચલિત કેળવણીનું માળખું બદલી નાખ્યું. અભ્યાસના વિષયો, દૃષ્ટિ અને પદ્ધતિ બદલાયાં. પ્રાચીન કેળવણી ઉપર ધર્મની જે પકડ હતી તે નાશ પામી. પશ્ચિમની પ્રજાએ જે નૂતન જીવન આદર્શો વિકસાવ્યા હતા તેનું આકર્ષણ ભારતમાં વધવા લાગ્યું. ગ્રીક અને લેટીન સાહિત્યના અભ્યાસે અને વિવિધ ક્ષેત્રે વિકસી રહેલા વિજ્ઞાને ભારતીય પ્રજાને ધર્મનીતિના પ્રશ્નોને સમજવાની નવી દૃષ્ટિ આપી. આના પરિણામે સર્વત્રાહી ધર્મભાવનાની ખોજ શરૂ થઈ.

હિંદુધર્મ એ સત્ય અને એકેશ્વરવાદના પાયા પર રચાયેલો ધર્મ હોવા છતાં તેમાં પ્રચલિત મૂર્તિપૂજા અને વિવિધ દેવવાદની ભાવનાથી અનેક દૂષણો પેદા થયાં છે, તેનો પ્રજાને ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. આના પરિણામે ભારતમાં ધાર્મિક સુધારણાની ભાવનાએ વેગ પકડ્યો.

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણની સાથે સાથે શાળાઓમાં આધ્યાત્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મના અભ્યાસને વિકસાવવા માંડ્યો. તેનાથી આકર્ષાઈ અનેક હિંદુઓ ખ્રિસ્તી બનવા લાગ્યા. આ પરિસ્થિતિ અટકાવવા રાજ રામમોહન રોય જેવા વિદ્વાનો જન્મ્યા થયા. હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનતા અટકાવવા રાજ રામમોહન રોયે ભારતના સર્વ ધર્મો અને અગત્યનાં ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી ‘બ્રાહ્મધર્મ’ની સ્થાપના કરી. તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મને ખ્યાલમાં રાખી વેદને હિંદુધર્મનો આધારભૂત ગ્રંથ માન્યો, પણ તે ઈશ્વરપ્રણીત છે એ વાતનો અસ્વીકાર કર્યો. તેમણે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરી એકેશ્વરવાદની ભાવના વિકસાવવા પ્રયત્નો કર્યા. આ કાર્યમાં શ્રી ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરેનો તેમને સુદંડ સહકાર મળ્યો. તેમના કાર્યને આ વિમૂર્તિઓએ આગળ વધાર્યું.

આ બ્રાહ્મધર્મ ધીરે ધીરે બ્રહ્મોત્સાહ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. તેના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં બ્રહ્મ, એકેશ્વરવાદ, સત્ય, ભક્તિ વગેરે હિંદુધર્મનાં મહત્વનાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલો છે.

બ્રહ્મોત્સાહની અસર ધીરે ધીરે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ફેલાવા લાગી. સુબંધમાં આ કાર્યને આગળ વધારવા બ્રહ્મોત્સાહના સિદ્ધાંતોને નજર સમક્ષ રાખી દદોબા પાંડુરંગ અને તેમના સાથીઓએ ‘પરમહંસ’ મંડળીની સ્થાપના કરી. આ મંડળીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ અને એકેશ્વરવાદના સ્વીકાર સાથે

જાતિપ્રથાને દૂર કરવાનો હતો. આ મંડળીનો મુખ્ય હેતુ જાતિપ્રથાને દૂર કરવાનો હોવાથી તેમાં મુસલમાનોને પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ સંસ્થાના કાર્યનો આરંભ અને અંત પ્રાર્થનાથી થતો. જાતિભેદને દૂર કરવાના વિવાદને ક્ષીધે આ સંસ્થાનો વિકાસ યોગ્ય રીતે ન થયો. તેની પ્રવૃત્તિ મંદ પડતાં તેમાં રહેલી જ્ઞાતિભેદની વાતને અલગ પાડી. વેદ અને સંતોના ઉપદેશને કેન્દ્રમાં રાખી નવી કાર્યપદ્ધતિ સાથે પ્રાર્થના સમાજ નામની નૂતન સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. આ સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં રાજકીય કે ધાર્મિક મતભેદોની ચર્ચાને કોઈ સ્થાન ન હતું.

બંગાળના અગ્રગણ્ય બ્રહ્મો પ્રચારક કેશવચંદ્રસેને મદ્રાસમાં વેદ સમાજ નામની એક સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થા દ્વારા મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરી લોકોને સત્યના માર્ગે વાળી સમાજમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ આચરવાનો આશય હતો.

પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિને ધીરે ધીરે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં સારો વેગ મળ્યો. અમદાવાદના શ્રી ભોળાનાથભાઈ તથા રા. બ. રણછોડલાલભાઈના નેતૃત્વ હેઠળ અમદાવાદમાં પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના થઈ, ધીરે ધીરે પ્રાર્થના સમાજમાં સભ્યસંખ્યા વધવા લાગી, પણ સમય જતાં મૂર્તિપૂજ વિષે સભ્યોમાં મતભેદ જાગતાં તેની પ્રવૃત્તિઓમાં ઓટ આવવા લાગી. અહીંના ધણુ સભ્યો બંગાળની માક્ષક જાતિભેદ કે મૂર્તિપૂજને દૂર કરવાની વૃત્તિવાળા ન હોવાથી છેવટે સંસ્થાને ટકાવી રાખવા એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે જેની ઇચ્છા હોય તે કોઈ પણ જાતના માધ્યમ વગર ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે. આમ સંસ્થાને ટકાવી રાખવા તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં સમયોચિત ફેરફારો કરવામાં આવ્યા.

બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજની સાથે મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ સ્થાપેલ આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિએ ઉત્તર ભારતમાં ઠીક ઠીક ધાર્મિક ક્રાંતિ આણી. આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એકેશ્વરવાદ, સત્ય અને વેદનું મહત્ત્વ સમજાવી પ્રજાને ધાર્મિક વિકાસ સાધવાનો હતો. તેઓ વેદ ઈશ્વર પ્રણીત છે એમ માનતા હતા. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ અનેક ઠેકાણે ગુરુકુલો સાથે વેદના અધ્યયનને કેન્દ્રમાં રાખી ધાર્મિક સુધારણા કરવાની શરૂઆત કરી. તેમણે સર્વધર્મોના મુખ્ય ધ્યેયને કેન્દ્રમાં રાખી હિંદુધર્મના નવીન જોમ અને જુસ્સાને ટકાવી રાખ્યો. તેમનું મુખ્યકાર્ય મૂર્તિપૂજનું ખંડન અને વૈદિકધર્મના વિકાસ કરવાનું હતું. બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ વેદ ઈશ્વર પ્રણીત છે તે માન્યતા સિવાયના આર્યસમાજના અન્ય સિદ્ધાંતો સાથે સહમત હતા. આર્યસમાજ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પ્રભાવ નીચે નહિ પરંતુ મૂળ વેદધર્મના પ્રભાવ નીચે પાંગર્યો હતો.

જેમ જેમ ભારતમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અસર વધતી ગઈ તેમ તેમ ભારતના યુવાનવર્ગની માન્યતાઓ અને આકાંક્ષાઓમાં ફેરફારો થવા લાગ્યા. તે હિંદુધર્મથી વધારે ને વધારે વિમુખ બનવા લાગ્યો. બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને ખ્રિસ્તીધર્મની અસર વર્તવા લાગી. આર્ય સમાજની ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિઓથી તેમને સંતોષ ન થયો. આવી સ્થિતિમાં મેડમ બ્લેવેટસ્કી અને ઓલ્કોટ્ટે થિયોસોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આધ્યાત્મ અને યોગવિદ્યાના અભ્યાસ દ્વારા સનાતન ધર્મનાં સર્વો જ્ઞેવાં કે વિશ્વખંધુત્વ, સર્વધર્મ સમભાવ, ચૈતન્યનો સ્વીકાર વગેરે વિકસાવવાનો હતો. શરૂઆતમાં આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિનો યોગ્ય વિકાસ ન થયો, પણ બ્યારે શ્રીમતી એની ખેસન્ટે તેનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું ત્યારે તે સંસ્થા લોકપ્રિય બની. આ સંસ્થાએ ભારતમાં સ્વધર્મ માટે મમત્વની લાગણી પેદા કરી. ભારતીય પ્રજાનું જીવન ઉન્નત અને સંસ્કારી બને એ માટે પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું.

આ સંસ્થાઓની સાથે સાથે સ્વામી વિવેકાનંદે પણ ભારતીય પ્રજામાં ધાર્મિક ચેતના લાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. હિંદુધર્મ ઉપરનાં તેમણે શિકાગોની પરિષદમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનોથી દેશ અને વિદેશી પ્રજામાં હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશે વધુ જાણવાની તમન્ના જાગી. આનાથી હિંદુધર્મની પુનરુત્થાના કાર્યને વેગ મળ્યો. સ્વામી રામતીર્થે પણ વિવેકાનંદની માફક પરદેશોમાં વ્યાખ્યાનો આપી હિંદુ ધર્મનું હાર્દ સમજાવવા સક્રિય પ્રયત્નો કર્યા. સ્વામી વિવેકાનંદનાં શુરુ રામકૃષ્ણ પરમહંસે અશ્રદ્ધાળુ અને નવશિક્ષિત મુર્ખકાને ઈશ્વરનાં અસ્તિત્વની પ્રતીતિ કરાવી અનેક યુવોનોમાં હિંદુધર્મ માટે શ્રદ્ધા અને પ્રેમ જગાડ્યાં.

આમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો ભારતમાં વ્યાપ વધતાં ધર્મના ક્ષેત્રે નાંધપાત્ર ફેરફારો થયા. નવશિક્ષિત યુવાનોમાં ધાર્મિક મતભેદો તથા ધર્મના ક્ષેત્રે ચાલતાં પાપડો દૂર કરવાની મહત્વાકાંક્ષા જન્મત થઈ. સમગ્ર હિંદુ સમાજ શુદ્ધ ધર્મથી વિમુખ હતો પણ પશ્ચિમના પરિચયે તેનામાં મૂર્તિપૂજા, વિવિધ સંપ્રદાયો, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરેને ચકાસવાની સાચી સમજ આવી.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ ભારતીય પ્રજાના ધર્મને સુધાર્યો એવું નથી. એણે નવશિક્ષિત વર્ગમાં પોતાના રાષ્ટ્રધર્મ કે જાતિધર્મ વિશે અશ્રદ્ધા પ્રગટાવી. પોતાનો ખોટો પ્રભાવ ફેલાવી તેમની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા ધટાડી ફીધી, બ્યારે પશ્ચિમની પ્રજાએ ધનર ધર્મનો આલો પ્રભાવ ઝીલી પોતાની ધાર્મિક સંસ્કૃતિને ભાંગ્યો જ હવેખી કે વિસારી છે.

પશ્ચિમના ક્રેટલાક જિજ્ઞાસુઓ તથા મુમુક્ષુઓ વિવેકાનંદ કે ગાંધીજી જેવાના પ્રભાવથી ભારતીય ધર્મ અને દર્શનો તરફ આકર્ષાયા. એમાં બૌદ્ધધર્મ તથા વેદાન્ત દર્શને મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. હવે જૈનધર્મે પણ થોડીક શરૂઆત કરી છે. અમેરિકામાં તે હરકાઈ નવા નવા સંપ્રદાયને અનુયાયીઓ મળી રહે છે. એ રીતે ત્યાં 'હરેકૃષ્ણ' સંપ્રદાય લોકપ્રિય થયો. મહેશયોગીનો ધ્યાનયોગ અને આચાર્ય રજનીશંકરનો પ્રેમયોગ પણ લોકપ્રિય બન્યા છે.

એકતરફી પ્રવાહ તો વિકસિત સંસ્કૃતિ તરફથી અવિકસિત સંસ્કૃતિ તરફ જ વહે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સત્ત્વ હોય તો તેના કંઈ પણ પ્રભાવ પશ્ચિમ પર પડે. શરૂઆતમાં લાઘવ અથિથી ભારતીયજનો પોતાની સંસ્કૃતિને ઊતરતી ગણી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી અંબઈ જતા. ધીરે ધીરે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા વિકસતાં તેઓએ પશ્ચિમના વિચારકો પર પણ કંઈ પ્રભાવ પાડ્યો. તેમને હવે સમજવા લાગ્યું છે કે ભારતીય ધર્મોમાં અનેક સારાં તત્ત્વો છે. તેઓ સહિષ્ણુતા સાથે સમભાવ અને બંધુભાવ પણ રાખે છે. જુદા જુદા ધર્મો એકબીજાના સમાગમમાં આવે ને એકબીજાને મદદગાર થાય એવી તેની માન્યતા છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની ભારતીય સમાજ ઉપર જેટલી સારી અસર થઈ છે તેના કરતાં ખરાબ અસર સવિશેષ થઈ છે. પશ્ચિમનો સંસ્કૃતિએ નારી પ્રતિષ્ઠાના બહાને ભારતીય પ્રજાની નીતિનાં ધોરણોમાં શિથિલતા આણી. સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા નષ્ટ થતાં લક્ષોમાં ગોત્રો, પ્રવર, લોહીની શુદ્ધતા વગેરેનો જે આગ્રહ રાખવામાં આવતો હતો તે દૂર થતાં સ્ત્રી પુરુષના પસંદગીના ખ્યાલો બદલાયા. તેના પરિણામે સમાજમાં લક્ષ-વિચ્છેદના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા. સમાજમાં ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચે મોટા તફાવત પડ્યો. વ્યવહારમાં જેને નીતિ તરીકે ઘટાવવામાં આવી તે ધર્મની દૃષ્ટિએ અનીતિ કહેવાઈ. આવી પરિસ્થિતિ સર્જતાં સમાજમાં દાનધર્મ વગેરેની ભાવનામાં ઓટ આવી.

દેશમાં નીતિ અને સદાચારનાં ધોરણો મંદ પડતાં વેપારમાં અનીતિ અને શિથિલતાએ પ્રવેશ કર્યો. ભારતીય પ્રજાની શાખમાં મોટા ઘટાડો થયો. સરકાર તરફનો કરખોજ વધતાં પ્રજામાં કરચોરીનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું. સામાન્ય માનવીની આવકનું પ્રમાણ ઘટતાં સમાજમાં અમીર અને ગરીબ વર્ગો વચ્ચે સંઘર્ષ વધવા લાગ્યો. વેપારીઓની સાહસિક વૃત્તિ નાશ પામી. દેશમાં આર્થિક અસમાનતા વધવા લાગી.

આમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ ભારતીય પ્રજાનાં નીતિ, વિચાર, કેળવણી, ધર્મ, વ્યવહાર, સાહિત્ય, વેપાર વગેરે ઉપર વ્યાપક પ્રભાવમાં અસર કરી. ભારતીય જીવનધારણ બદલાઈ ગયું.

સામાન્ય સમીક્ષા

પૂર્વની કે પશ્ચિમની કોઈ પણ સંસ્કૃતિ સ્વયંપૂર્ણ તો નથી જ. આજે તો દરેક માનવી અસ્તવ્યસ્ત, અસહાય અને ભેગા મળીને આગળ વધવાને માટે અશક્ત દેખાય છે. દરેક ઠેકાણે વાડાબંધી છે. વાદનું વર્ચસ છે. દરેક પ્રજાની આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ વિકટ છે. પ્રજાના આર્થિક અને સામાજિક ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન આજે દરેક દેશ માટે પ્રાણપ્રશ્ન છે. આ સર્વમાંથી મુક્તિ મેળવવા પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાએ તેમના ભગ્ય ઇતિહાસના ખોટા ખ્યાલો છોડી દઈને એકબીજાની નજીક આવવું જોઈએ. પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા અને પશ્ચિમના ભૌતિકવાદનો સમન્વય થાય તો સમગ્ર માનવજાતનો ઉદ્ધાર થાય.

એ હેતુને ખ્યાલમાં રાખીને વિવેકાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી, ગાંધીજી જેવાએ માનવ કલ્યાણનું કાર્ય આરંભ્યું. ગાંધીજીએ લોકસેવાના કાર્યમાં પ્રજાના સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને નૈતિક ઉદ્ધારને કેન્દ્રમાં રાખ્યાં છે. અસ્પૃશ્યતા અને જ્ઞાતિની ઉચ્ચ-નીચતાની વિભાવના અને પ્રેતભોજન જેવાં અનિષ્ટોનું નિવારણ કરવામાં તેમના આચાર તથા ઉપદેશો હિંદુ સમાજ પર પ્રબળ અસર કરી. લોકસેવાની એમની આ ભાવનામાં પ્રાચીન ભારતની આધ્યાત્મિકતા અને ખ્રિસ્તી ધર્મની વિશ્વપ્રેમની વૃત્તિ નજરે પડે છે. ગાંધીજીના તેમની આંતરજાતીય લગ્ન અને પ્રીતિભોજન વિશેની માન્યતા આધુનિક માણસને અનુકૂળ એવા નવા માર્ગ દર્શાવે છે.

વિવેકાનંદે પરમતત્ત્વની શોધ નવા સ્વરૂપે કરી. કોઈ પણ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ તેમની વિચારસરણી અપનાવી શકે એવી પ્રાચીન-અર્વાચીન પદ્ધતિએ તેમણે પોતાના વિચારો જગત સમક્ષ મૂક્યા. તેમણે સંન્યાસીઓ માટે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો લોકસેવાનો આદર્શ અપનાવ્યો. પરિણામે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સર્વ દેશો તેમના તરફ આકર્ષાયા. પૂર્વ અને પશ્ચિમનો માનવ સમાજ એકબીજાની નિકટ આવવા લાગ્યો. સમાજનો કુટુંબ પ્રેમ, નગરસેવા અને દેશસેવાના આદર્શો બદલાયા. વિશ્વબંધુત્વની ભાવના ધીરેધીરે વિકસવા લાગી. સમગ્ર માનવ સમાજ ધર્મ, તત્ત્વચિંતન, વિજ્ઞાન અને કલાસર્જન દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા પ્રેરાયો.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સમન્વય વિચારપૂર્વક થાય તો સમગ્ર માનવજાતનું કલ્યાણ થાય. આથી જ વિનોબાજીએ કહ્યું છે કે 'આજની દુનિયાને વર્તમાન વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી રસ્તો કાઢવો હશે તો ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો સમન્વય કર્યા વિના છૂટકો નથી. તેઓએ સૂત્ર આપ્યું છે કે 'વિજ્ઞાન + ધર્મ = સર્વોદય અને વિજ્ઞાન - ધર્મ = સર્વનાશ.' આપણે કયો માર્ગ લેવો—સર્વોદયનો કે સર્વનાશનો તે આપણે વિચારવાનું છે.

૧૧. સંદર્ભ અંશ

આચાર્ય, આનંદશંકર, ધ્રુવ હાકર, ધીરુભાઈ. પ્રે.	હિંદુ વેદધર્મ, વડોદરા. ૧૯૬૦ મણિજ્ઞાનના ત્રણ લેખો, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ. ૧૯૪૯
પટેલ, ચી. ના.	ગાંધીજીની સત્યસાધના અને ખીજા લેખો, અમદાવાદ. ૧૯૭૮
પારેખ, નગીનદાસ. ના.	પૂર્વ અને પશ્ચિમ, અમદાવાદ. ૧૯૪૫
પારેખ, હીરાલાલ. ત્રી.	ગુજરાતનું રેખાદર્શન, અમદાવાદ. ૧૯૭૬
શુક્લ, ચંદ્રશંકર. પ્રા.	ધર્મોનું મિત્રન, મુંબઈ. ૧૯૪૭
Majumdar, R. C. (Gen.Ed.)	British Paramountcy and Indian Renaissance, Bombay. 1965
Radhakrishnan, Sarvapalli	East and west in Religion, London. 1949

પારિભાષિક શબ્દસૂચિ

ગુજરાતી - અંગ્રેજી

અભિલેખ—Inscription	પુરાવશેષ—Ancient remain
અવતાર—Incarnation	અશસ્તિ—Eulogy
એકશૃંગ—Unicorn	પ્રતિમા—Icon
એકેશ્વરવાદ—Monotheism	પ્રાચીન—Ancient
ઐતિહાસિક—Historical	પ્રાગૈતિહાસિક—Prehistoric
કિલ્લો—Fort	ભૂમિદાહ—Burial
ખેતી—Agriculture	યુગ—Age
ગવાક્ષ—Nich	રાજધાની—Capital
ગુફા—Cave	શિખર—Shrine
તત્ત્વજ્ઞાન—Philosophy	શિલ્પ—Sculpture
તાંબ્રપત્ર—Copper-Plate	સંપ્રદાય—Cult
દસ્તાવેજ—Document	સામાજિક—Social
દંતકથા—Legend	સાહિત્યિક—Literary
દાનપત્ર—Grant	સાંસ્કૃતિક—Cultural
દેરાસર—Jain temple	સિક્કો—Coin
દેવાલય—Temple	સ્થાપત્ય—Architecture
ધાર્મિક—Religious	સ્થિતિ—Condition
નગર સંસ્કૃતિ—Urban culture	

English to Gujarati

Age—યુગ	Inscriptions—અભિલેખ
Agriculture—ખેતી	Jain temple—દેરાસર
Ancient—પ્રાચીન	Legend—દંતકથા
Ancient remains—પુરાવશેષ	Literary—સાહિત્યિક
Architecture—સ્થાપત્ય	Monastery—વિકાર (મઠ) સંઘારામ
Burial—ભૂમિદાહ, દફન	Monotheism—એકેશ્વરવાદ
Capital—રાજધાની	Nich—ગવાક્ષ
Cave—ગુફા	Philosophy—તત્ત્વજ્ઞાન, દર્શન
Coin—સિક્કો	Prehistoric—પ્રાગૈતિહાસિક
Conditions—સ્થિતિ	Religions—ધાર્મિક
Cult—સંપ્રદાય	Sacrament—સંસ્કાર
Cultural—સાંસ્કૃતિક	Sculpture—શિલ્પ
Eulogy—પ્રશસ્તિ	Shrine—શિખર
Fort—કિલ્લો	Social—સામાજિક
Grant—દાનપત્ર	Temple—દેવાલય
Historical—ઐતિહાસિક	Unicorn—એકશૃંગ
Icon—પ્રતિમા	Urban culture—નગર સંસ્કૃતિ
Incarnation—અવતાર	

ગ્રંથ પરિચય

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિ હોઈ ઘણા પ્રાચીનકાલથી ભારતમાં ધર્મનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. ધર્મ એ સમાજનો પ્રાણ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ભારતમાં પ્રવર્તતા સર્વ ધર્મોના સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવી તેના સિદ્ધાંતો, સંપ્રદાયો, તીર્થધામો, દેવસ્થાનો, શિલ્પો, સંતો વગેરેનો ખ્યાલ આપી ભારતની ધાર્મિક સ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

વિશેષ અભ્યાસ માટે દરેક પ્રકરણને અંતે ઉપયોગી સંદર્ભગ્રંથોની યાદી આપેલ છે.

ટૂંકમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસને અનુલક્ષીને તૈયાર કરેલ આ ગ્રંથ ભારતના વિવિધ ધર્મો વિશે નોંધપાત્ર માહિતી પૂરી પાડે છે.

પરામર્શકનો અભિપ્રાય

ભારતીય પ્રજ્ઞના જીવનમાં ધર્મ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એ પ્રજ્ઞના વિવિધ વર્ગ જે ધર્મો અનુસરે છે, તેમાંના ઘણા ભારતમાં ઉદ્ભવેલા છે. હિંદુ ધર્મનું પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ શ્રુતિમાં અને ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ સ્મૃતિમાં નિરૂપાયું છે. જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ પણ ભારતમાં જ ઉત્પન્ન થયા છે. શીખ ધર્મનો ઉદ્ભવ પણ ભારતમાં થયો છે. ભારતમાં ક્રેટલીક વિદેશી પ્રજ્ઞઓ આવી વસી, તેઓ દ્વારા અહીં ઈસ્લામ, જરથોસ્તી, યહૂદી, ખ્રિસ્તી વગેરે વિદેશી ધર્મ પણ પ્રચલિત થયા. આ સર્વ ભારતીય ધર્મોના અભ્યાસ ભારતીય સંસ્કૃતિના અધ્યયનનો એક અગત્યનો વિષય છે.

ડૉ. આચાર્યે આ પુસ્તકમાં બંને પ્રકારના ભારતીય ધર્મોના વિશદ પરિચય આપ્યો છે. એમાં એ ધર્મોના ઉદ્ભવ તથા વિકાસ, એના સિદ્ધાંતો, એના શાસ્ત્રગ્રંથો ઇત્યાદિની માહિતી આપવામાં આવી છે. ભારતીય ધર્મોના વિષયના અભ્યાસ માટે આ પુસ્તક અનેક રીતે ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી
પરામર્શક